

GLSANS398.204912

BHA



125448  
BSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसरो

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि मख्या

Accession No. ~~14447~~ 125448

वर्ग मख्या Sans

Class No. 398.204912

पुस्तक मख्या

Book No. महत्वा BHA



# वेतालपञ्चविंशतिः ।

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः-विद्याभारत-भक्तिकृतः

विद्याभारतः ।

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः-विद्याभारत-भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः-विद्याभारत-भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः-विद्याभारत-भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः-विद्याभारत-भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

श्रीमद्भक्तिकृतः

# वेतालपञ्चविंशतिः ।



पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचिता ।



तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीमदाशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

सुललिताख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य

प्रकाशिता च ।

चतुर्थमस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।



५ १८२४ ।



प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण  
तथा  
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, आन्ध्रप्रदेश-  
स्टेट पोस्ट-ऑफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

# सूचीपत्रम् ।



| विषयः  | पृष्ठाङ्काः |
|--|-------------|
| उपक्रमणिका ... ..  | १           |
| ( पद्मावतीवज्रमुकुटोपाख्यानं नाम ) प्रथमकथा ...                  | १०          |
| ( मन्दारवतीब्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम ) द्वितीयकथा ...       | ४२          |
| ( शुकशरिकीपाख्यानं नाम ) तृतीयकथा ...                            | ५४          |
| ( शूद्रकवीरवरोपाख्यानं नाम ) चतुर्थकथा ...                       | ७४          |
| ( सोमप्रभात्राह्मणकुमारत्रयोपाख्यानं नाम ) पञ्चमकथा ...          | ८७          |
| ( मदनसुन्दरीधवल्लोपाख्यानं नाम ) षष्ठकथा ...                     | १०६         |
| ( चण्डमिंहमत्त्वर्गलोपाख्यानं नाम ) सप्तमकथा ...                 | ११४         |
| ( भोजनचण्डनारीचण्डनूलिकाचण्डोपाख्यानं नाम ) अष्टम-<br>कथा ... .. | १२४         |
| ( अनङ्गरतिविज्ञानचतुष्टयोपाख्यानं नाम ) नवमकथा                   | १४३         |
| ( मदनसेनाधर्मदत्तोपाख्यानं नाम ) दशमकथा ...                      | १५०         |
| ( धर्मध्वजतट्टार्योपाख्यानं नाम ) एकादशकथा ...                   | १६३         |
| ( यशःकेतुदीर्घदर्शुपाख्यानं नाम ) द्वादशकथा ...                  | १६८         |
| ( हरिस्वामिविप्रभार्योपाख्यानं नाम ) त्रयोदशकथा ...              | १८५         |
| ( रत्नवतीचौरीपाख्यानं नाम ) चतुर्दशकथा ...                       | २०५         |
| ( शशिप्रभामनःस्वाम्युपाख्यानं नाम ) पञ्चदशकथा ...                | २१५         |
| ( मलयवतीजीमूतवाहनोपाख्यानं नाम ) षोडशकथा ...                     | २३१         |

| विषयाः   | पृष्ठाङ्काः  |
|--|--------------|
| ( उन्मादिनीयशोधरोपाख्यानं नाम ) मप्रदशकथा ...                | २५८          |
| ( चन्द्रस्वामिमिदतापसोपाख्यानं नाम ) षष्ठादशकथा ...          | २६८          |
| ( धनवर्तौचीरोपाख्यानं नाम ) एकीनविंशकथा ...                  | २८०          |
| ( इन्द्रीवरप्रभाचन्द्रालोकीपाख्यानं नाम ) त्रिंशकथा ...      | २८४          |
| ( अनङ्गमञ्जरीकमलाकरोपाख्यानं नाम )                           | एकविंशकथा    |
| ...  | ३११          |
| ( मिहोज्जीवकभ्रातृचतुष्टयोपाख्यानं नाम )                     | द्वविंशकथा   |
| ...  | ३२३          |
| ( विप्रपुत्रशरीरान्तःप्रवेशितापसोपाख्यानं नाम ) त्रयोविंशकथा |              |
| ...  | ३२८          |
| ( चन्द्रावतीचण्डिसिंहाद्युपाख्यानं नाम )                     | चतुर्विंशकथा |
| ...  | ३३४          |
| ( गान्धर्वितालसिद्धुपाख्यानं नाम ) पञ्चविंशकथा ...           | ३४४          |
| कथोपसंहारः   | ३४८          |

# वेतालपञ्चविंशतिः ।

## उपक्रमणिका ।

अस्ति ( क ) गोदावरीतटे प्रतिष्ठानाख्यो जनपदः ।  
तत्र विक्रमसेनस्य ( ख ) भूपतेः पुत्रः शक्रपराक्रमः  
त्रिविक्रमसेनो नाम विख्यातकीर्तिरभूत् नृपतिः ।  
तस्य ( ग ) सभाऽऽसीनस्य नृपस्य सेवार्थं प्रत्यहं  
चान्तिशीलो नाम भिक्षुः एकैकं फलमुपानयत् । सोऽपि

( क ) गोदावरीतटे—गोदावर्याः,—तदाख्याया नद्याः, तटे—तौर ( ६४०  
तत्पु० । अधिकरणे ७७० ) । प्रतिष्ठानाख्यः,—प्रतिष्ठानम् ( प्रति + स्था + भावे  
ल्युट् ) इति आख्या—नाम यस्य सः ( बहुव्री० ) । जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र  
सः जनपदः,—देशः, दक्षिणाल्पस्थानगरविशेषः इति यावत्, ( “भवेज्जनपदो ज्ञान-  
पदीऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी । जन + पद + अधिकरणे घः । वि० पु० ) ।

( ख ) भूपतेः,—राज्ञः ( श्रवे ६४० ) । पुत्रः,—तनयः ( पु० । वि० । पुत् +  
वे + कर्त्तरि कः ) “पुत्राक्षो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र  
इति ख्यातः—॥” शक्रपराक्रमः,—शक्रस्य—इन्द्रस्य, पराक्रम इव पराक्रमः,—  
वीर्यं यस्य सः ( बहुव्री० ) । विख्यातकीर्तिः,—विख्याता—प्रसिद्धा ( वि + ख्या +  
कर्त्तरि कः ) कीर्तिः,—यशः ( कृत + भावे क्तिन् ) यस्य सः ( बहुव्री० ) । अभूत्—  
आसीत् ( भू + कर्त्तरि लुङ्-द ) । नृपतिः,—राजा ( वि० ) ।

( ग ) सभाऽऽसीनस्य—सभायाम् आसीनः,—उपविष्टः ( आस + कर्त्तरि  
ज्ञानच् ) तस्य । ( वि० ) नृपस्य—राज्ञः ( श्रवे ६४० ) । सेवार्थम्—आराधनार्थं,  
( सेवार्थे इदमिति नित्यसमासः ) । चान्तिशीलः,—चान्तिः,—समापूर्णे, शीलं—चरित्रं  
यस्य सः ( बहुव्री० ), भिक्षुः,—सन्नासी ( पु० । भिष् + कर्त्तरि चः ) । उपानयत्—  
उपनीतवान्, उपहारोक्तवानित्यर्थः ( उप + आ + नी + लृङ्-द ) ।

( घ ) तदादाय आसन्नचरस्य कोशाधिकारिणो हस्ते प्रतिदिनं न्यक्षिपत् ।

( ङ ) इत्थं द्वादशसु वर्षेषु गतेषु एकदा सभागतोऽसौ भिक्षुः राज्ञे यथायथं फलं दत्त्वा सभागृहात् निरगात् । राजा तु तस्मिन्नहनि ( च ) देवात् प्रविष्टाय रक्षिणां हस्तच्युताय क्रीडामर्कटपोताय तत् फलं प्रादात् । स मर्कटः

( घ ) तत्—फलम् । आदाय—ग्रहीत्वा ( आ + दा + ल्यप् ) आसन्नचरस्य—आसन्ने—समीपे, चरति—वर्तते यः तस्य ( आसन्न + चर + कर्त्तार टः ) निकटवर्त्तिनः । कोशाधिकारिणः,—कोशस्य—अर्थाधिक्य, धनसमृद्धस्येत्यर्थः, ( “कोशो(षो)ऽस्त्री कुशले खड्गापधानेऽर्थाधिद्वययोः” इत्यमरः ) अधिकारः,—स्वामित्वे, रक्षकतया इति भावः, विद्यते अस्य इति ( मत्वर्थे इति ) कोशम् अधिकरोति रक्षकतया इति भावः, यस्तस्य इति वा [ अधिक + क्त + कर्त्तार णिनि, “नन्दिशालपञ्चादिभ्यो ऋणान्यचः” ( ३।१।२३४ पा० ) इति ग्रहादेवात् णिनि ] धनाशासकस्येत्यर्थः । न्यक्षिपत्—निहितवान् ( नि + क्षिप् + लङ्-ट ) ।

( ङ ) इत्थम्—अनेन प्रकारेण, पूर्वोक्तफलदानरीत्या इत्यर्थः, [ अथ० । “इदमस्यतुः” ( ३।१।२४ पा० ) इति इदम् + थसुः ] । वर्षेषु—अब्देषु ( भावे ७मी ), गतेषु—अतिक्रान्तेषु ( विष्ण० ) । सभागतः,—सभा—संसदं, गतः,—प्राप्तः ( विष्ण० २।४।१०० ) सभाश्रमागत इति वा, ( ७मी तत्पु० ) सभास्थित इत्यर्थः । राज्ञे—नृपाय, ( सम्प्र० ४र्थी ) यथायथं—निर्यामितांगत्वर्थः, ( अथ० ) । दत्त्वा—प्रदाय ( दा + क्त्वा ) । सभागृहात्—सभायै गृहं ( ४र्थी तत्पु० ) तस्मात् ( अपा० ५मी ) । निरगात्—निरगमत् [ निर् + ग् + लुङ्-ट “इषो गा लुङि” ( २।४।४५ पा० ) इति इषो गा आदेशः ; “गातिस्था—” ( २।४।७७ पा० ) इति सिचौ लृक् ] ।

( च ) देवात्—सहस्रा ( अथ० ) । प्रविष्टाय—कृतप्रवेशाय ( विष्ण० । प्र + विष् + तः ) । रक्षिणां—रक्षकाणां (श्वे ६ष्टी), हस्तात् च्युतः ( ५मी तत्पु० ) तच्छेदकच्युताय—करभक्षाय ( विष्ण० ) । क्रीडामर्कटपोताय—क्रीडायां—खेलनाय, ( “क्रीडा खेला च नम्यं च” इत्यमरः ) नर्कटपोतः,—वानरशिशुः ( ४र्थी तत्पु० ) ( “पोतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः श्रावकः शिशुः” इत्यमरः ) तस्मै ( सम्प्र० ४र्थी ) चित्वावनोदाथे सहृदोतवानरशिशवे इत्यर्थः । प्रादात्—प्रायच्छत् ( प्र + दा + लङ्-ट ) ।

(क) यावत् तत् फलमग्राति, तावत् तस्मात् फलात् विदलितात् अनर्घम् उत्तमं रत्नं निरगात् । तद्वद्वा राजा तदादाय तं ( ज ) भाण्डागारिकं पप्रच्छ,—“भिक्षुणा उपनीतानि यानि फलानि मया तव हस्ते दत्तानि, तानि त्वया सदा क्व स्थापितानि ?” । ( भ ) तदाकर्ण्य कोशाध्यक्षः सभयस्तं व्यजिज्ञपत्,—“देव ! मया तानि अखण्डानि च गवाक्षतः क्षिप्तानि, यदि आदिशति देवः, तदा तानि साम्प्रतं गवेषये”

( क ) यावत्—यदा इत्यर्थः । अग्राति—अति ( क्रादि अश् + लट्-ति ) । तावत्—तदा इत्यर्थः । फलान् ( वि० । अपा० पू० ) , विदलितात्—खण्डितात्, भोजनाद्यैर्भग्रादिनां यावत् ( विण० वि + दल् + क्तः ), अनर्घं—मार्ति अर्घः,—मूल्यं यस्य तादृशम् अमूल्यं, मूल्येर्नापि दृष्टार्थमित्यर्थः, सङ्गमूल्यमिति यावत् । रत्नं—मार्णिकं ( वि० नपु० ) ।

( ज ) भाण्डागारिकं—भाण्डानां—भूषणादिद्रव्यजातानां ( “भाण्डं मूल-वर्णवित्तं तुरङ्गाणाञ्च मण्डनं । नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च” इति हंसः ) आगारं—तद्रक्षणार्थं गृहविशेषः, तव नियुक्तः इति ( “तव नियुक्तः” ( ४।४।६२ पा० ) इति ठक् ) तं, कोशाधिकारिणं, पप्रच्छ—जिज्ञासितवान् ( प्रच्छ + लिट्-णल् ) । भिक्षुणा—क्षान्तिशीलाख्यमन्यासिना । उपनीतानि—उप-समीपे, नीतानि—आनीतानि, ( विण० । उप + नी + क्तः ) दत्तानि—अर्पितानि, [ दा + क्तः, “दी ददधीः” ( ७।४।४६ पा० ) इति दा इत्यस्य ददादेशः ] । क—कुम्भ ( अव्य० ) । स्थापितानि ?—रक्षितानि ? ( स्था + णिच् + क्तः ) ।

( भ ) आकर्ण्य—श्रुत्वा, ( आ + कर्ण + णिच् + ल्यप् ) । कोशाध्यक्षः,—भाण्डागारिकः, सभयः,—भयं सङ्गवर्त्तमानः ( बहुव्री० ) वक्षः सन् । व्यजिज्ञपत्—विज्ञापितवान् ( वि + ज्ञा + णिच् + लुङ्-ट् ) । तानि—फलानि, अखण्डानि—अभग्राणि । गवाक्षतः,—वाताश्रयनात्, गवाक्षरन्ध्रमाश्रित्येत्यर्थः, [ गवाम् अक्षीव इति गी + अक्षि “अक्षीऽटर्शनात्” ( ५।४।७६ पा० ) इति अक्षि गवाक्षः तस्मात्, ल्यङ्लोपे पञ्चमी । “पञ्चम्यास्तसिल्” ( ५।३।७ पा० ) इति तसिल् । “वाताश्रयं गवाक्षः” इत्यमरः ] । क्षिप्तानि—पातितानि ( क्षिप् + क्तः ) । आदिशति—आज्ञापयति ( आ + दिश + लट्-तिप् ) । साम्प्रतम्—अधुना ( अव्य० । “एताहं सम्प्रती-क्षामीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः ) । गवेषये—अन्विष्यामि ( गवेष + स्वाद्ये णिच् +

इत्यूचिवान् स राज्ञाऽनुमतो गत्वा क्षणादेव प्रत्यावृत्त्य पुनः  
व्यज्ञापयत्,—“देव ! तानि कोशे शीर्णानि फलानि, तेषु च  
रश्मिज्वालाऽऽकुलान् रत्नराशीन् पश्यामि” । तदाकर्ण्य  
( ज ) सन्तुष्टः तान् मणीन् कोशरक्षिणे दत्त्वा अन्धेद्युरागतं  
तं भिक्षुं पर्यपृच्छत्,—“भिक्षो ! कथमेवं धनव्ययेन नित्यं मां  
सेवसे ? यावत् कारणं न वक्ष्यसि, तावत् ते फलं न ग्रहीष्ये” ।

( ट ) इत्युक्तवन्तं तं नृपं स भिक्षुः विजनं नीत्वाऽब्रवीत्,—  
“वीर ! किमपि साधनं साचिव्यसापेक्षमस्ति, तत्र वीरेन्द्रेण

लट्-इट्) । उचिवान्—उक्तवान् । ( वच् + क्तसु + १मा १व० ) । अनुमतः,—गवेषय  
इति अनुज्ञातः ( अनु + मन् + क्तः ), गत्वा—यात्वा ( गन् + क्त्वा ), क्षणात्—क्षण-  
मात्रित्य, क्षणत्वान्मध्ये एव इत्यर्थः, ( ल्यब्लोपे पञ्चमी ) प्रत्यावृत्त्य—प्रत्यागत्य  
( प्रति + आ + हत + ल्यप् ) । व्यज्ञापयत्—व्यवेदयत्, ( वि + ज्ञा + णिच् + लङ्-द ) ।  
कोशे—हिरण्यदिस्थापनगृहे, भाण्डागारे इत्यर्थः, शीर्णानि—भङ्गानि शुष्कानि  
गतानि वा ( शृ + क्तः ) । रश्मिज्वालाऽऽकुलान्—रश्मीनां—किरणानां, ज्वालाभिः,  
—शिखाभिः, आकुलान्—व्याप्तमित्यर्थः, ( विण० ) रत्नराशीन्—मणिकयसमूहान्,  
पश्यामि—अवलोकयामि, ( दृश् + लट्-मिप् ) ।

( ज ) सन्तुष्टः,—प्रीतः ( सम् + तुष + क्तः ) । कोशरक्षिणे ( सम्प्र० ४र्थी ) ।  
अन्धेद्युः,—अन्धस्मिन् दिने ( अव्य० ) । पर्यपृच्छत्—अभिज्ञासत ( परि + प्रच्छ +  
लङ्-द ) । कथं—कस्मात् । धनव्ययेन—अर्थत्यागेन, ( करणे श्या ) सेवसे ?  
—परिचरसि ? प्रीणयसीत्यर्थः । ( सेव + लट्-से ) । यावत्—यत्कालपर्यन्तम्  
( अव्य० ) । वक्ष्यसि—कर्थायिष्यसि ( वच् + लृट्-स्थसि ), तावत्—तत्कालपर्यन्तम्,  
( अव्य० ) ते—तव ( शेषे ६ष्ठी ) । ग्रहीष्ये—आदास्यामि ( गृह् + लृट्-स्थे ) ।

( ट ) उक्तवन्तं—कथितवन्तं [ विण० । वच् + क्तवत् “वचिस्त्रिपयजादीनां  
किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति वचेः सम्प्रसारणम् ] । विजनं—निर्जनं स्थानं,  
नीत्वा—प्राप्य [ नी + क्त्वा, नयतेर्द्विकर्मकत्वात् नृपं विजनमिति च कर्मइयम् ]  
अब्रवीत्—अकथयत् ( ब्रू + लङ्-द ) । किमपि—किञ्चित्, साम्प्रतमप्रकाशमित्यर्थः,  
साधनं—निर्वर्तनं, सम्यादकार्यमित्यर्थः, ( “मारणे हतमंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।  
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥” इत्यमरः ) सिद्धिरिति वा, कार्यासिद्धिरित्यर्थः ।

त्वया क्रियमाणं साहाय्यमर्थये ।” इति ( ठ ) श्रुत्वा राजा  
“तथा” इति तस्य साहाय्याय प्रत्यपद्यत । ततः स  
( ड ) श्रमणस्तुष्टः पुनस्तं नृपमवादीत्,—“प्रभो ! अस्याम्  
आगामिन्यां कृष्णचतुर्दृश्यां निशाऽऽगमे इतो महाश्मशानं गत्वा  
वटतरोरधः स्थितस्य मे सकाशं त्वया गन्तव्यम्” इति । तत-

( “निर्हन्तो दापने सिद्धौ गतावनुगमे धने । उपायस्तसंस्कारवधमद्रेषु साधनम् ॥”  
इति शाश्वतः ) [ साध्यते यत् तत् साधनं, साध + कर्माणि ल्युट् ] । साचिव्यसापेक्षं  
—सचिवः,—सहायः ( “मन्त्री सहायमचिवौ” इत्यमरः ), तस्य भावः साचिव्यं—  
साहायकं, सह—साकल्येन, सम्पूर्णतयेत्यर्थः, अपेक्षते—अनुवर्तते इति सापेक्षं  
( सह + अप + ईच् + कर्त्तरि पचाद्यच् ) साचिव्यस्य सापेक्षं साचिव्यसापेक्षं—  
सहायसाधार्यमित्यर्थः । वीरश्रेष्ठेण—वीरश्रेष्ठेन, [ वीरेषु इन्द्रः तेन ७मी तत्पु० ] क्रिय-  
माणम्—अनुष्ठीयमानं, ( कृ + कर्माणि शानच् ) साहाय्यं—सहायताम्, अर्थये—  
याचे ( अर्थ + स्वार्थं णिच् + लट्-इट् ) । यस्मिंकीर्षुरङ्गं, तत् कस्यापि साहाय्यं विना  
न भवितुमर्हति, अतः वीरश्रेष्ठस्य ते साहाय्यं प्रार्थये इति निष्कर्षः ।

( ठ ) श्रुत्वा—आकर्ण्य ( श्रु + क्ता ) । तथा—तदेवान्त, साहाय्यं करि-  
ष्यामीत्यर्थः । साहाय्याय—साहाय्यं कर्तुं [ “क्रियार्थापपदस्य च कर्माणि स्थानिनः”  
( २।१।१४ पा० ) इति तुमुनः कर्माणि धर्था ] । प्रत्यपद्यत—स्वीकृतवान् ( प्रति +  
पद + लङ्-त ) ।

( ड ) श्रमणः,—यतिभेदः, भिक्षुगतिं यावत्, ( “श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्य-  
जीविनः तं विषु” इत्यमरः ) तुष्टः,—प्रीतः ( तुष + क्तः ) । अवादीत्—अभाषिष्ट  
( वट + लुङ्-ट् ) । प्रभो !—सामिन् ! राजन् ! इत्यर्थः, आगामिन्यां—आविन्यां  
( विष० । आ + गम + णिनि, स्त्रियां ऊीष् आगामिनी तस्याम् ) कृष्णचतुर्दृश्यां—  
कृष्णपक्षीयचतुर्दृश्यां तिथौ । ( कालाधिकरणे ७मी ) निशाऽऽगमे—निशायाः,—  
रात्रेः, आगमः,—आगमनं, प्रारम्भ इत्यर्थः, ( ६ष्ठौ तत्पु० ) तव, रक्तीमुखे इत्यर्थः  
( अधिकरणे ७मी ), इतः,—अस्मात् स्थानात्, ( अव्य० । इदम् + “पञ्चम्याससिल्”  
( ५।३।७ पा० ) इति तसिल् । “इदम् इष्” ( ५।३।३ पा० ) इति इष् ) ।  
वटतरोः,—वटवृक्षस्य, अधः,—अधस्तात् [ “षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन” ( २।३।३० पा० )  
इति अधःशब्दयोगे षष्ठी ] स्थितस्य—आसीनस्य ( विष० । स्था + क्तः ), मे—मम  
( शेषे षष्ठी ) । गन्तव्यं—यातव्यं ( गम + भावे तव्यत् ) ।



स्तेन राज्ञा ( ढ ) “वाढमेवं करिष्यामि” इति अभिहिते स  
क्षान्तिशीलो भिक्षुः प्रहृष्टः स्वं निलयं ययौ ।

अथाऽऽगतायां कृष्णचतुर्दश्यां स ( ण ) महासत्त्वो नरपतिः  
भिक्षोस्तां प्रार्थनां प्रतिपद्वां स्मरन् प्रदोषे नीलवसनेन सम-  
लङ्घृतशिराः खड्गपाणिरलक्षितः तत् महाश्मशानमगात् ।  
गत्वा ( त ) इतस्ततोऽन्विष्यन् वटतरोरधः स्थितं तं मन्त्रन्यासं  
कुर्वाणं भिक्षुं दृष्ट्वा समुपेत्य च जगाद,—“भिक्षो ! एषोऽस्मि

( ढ ) वाढं—स्वीकारार्थकमव्ययमेतत्, प्रतिजाने, प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः,  
“(वाढं ददप्रतिज्ञयोः” इति मेदिनी) । करिष्यामि—अनुष्ठस्यामि ( कृ + लृट्-  
स्यामि ) । अभिहिते—कथिते [ अभि + धा + कर्म्मणि क्तः “दधातेर्हिः” ( ७।४।४२  
पा० ) इति धाधातोर्हिः ] । प्रहृष्टः,—सन्तुष्टः, ( प्र + हृष् + कर्त्तरि क्तः ) ।  
स्वं—निजं, निलीयतेऽस्मिन् इति निलयं—गृहं, [ नि + ली + अधिकरणे घः ।  
“निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि—” इति हेमः ] ययौ—जगाम,  
( या + लिट्-णन् ) ।

( ण ) महासत्त्वः,—महत्—प्रभुतं, सत्त्वं—बलं यस्य सः महाबलः ( विष्णु० ।  
बहुव्री० । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बलं द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी ) । प्रतिपद्वाम्  
—अङ्गीकृतां, ( विष्णु० । प्रति + पठ् + कर्म्मणि क्तः, ताम् । “प्रतिपद्वाऽन्वलिङ्गः  
स्याद्विजातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी ) । स्मरन्—चिन्तयन् ( स्मृ + शत ) ।  
प्रदोषे—रजनौमुखे, राविप्रारम्भे इत्यर्थः ( कात्वाधिकरणे ७ मी० । “प्रदोषो रजनौ-  
मुखम्” इत्यमरः ) । नीलञ्च तत् वसनं तेन—कृष्णवस्त्रेण, कृष्णवर्णाणोषणेति  
यावत्, ( कर्म्मधा० । करणे श्या ) ; कृष्णपद्मीयरात्रौ कृष्णवसनेन शिरःसंस्त्रादनमन्ये-  
रलक्षिततया गमनार्थे ज्ञातव्यम् । समलङ्घृतं—भूषितं, शिरः,—मस्तकं येन यस्य  
वा तथाभूतः, समाच्छादितमस्तकः इत्यर्थः ( बहुव्री० ) । खड्गपाणिः,—खड्गः,—  
असिः, पाणौ—हस्ते यस्य तथाविधः, ( व्यधिकरणबहुव्री० ) । अलक्षितः,—  
केनापि अदृष्टः ( विष्णु० । नञ् + लक्ष् + कर्म्मणि क्तः ) ।

( त ) इतस्ततः,—अस्यां तस्यां दिशि, समन्तादित्यर्थः ( अथ० ) । अन्विष्यन्  
—अनुसन्धानः ( अनु + इष् + शत ) । मन्त्रन्यासं—मन्त्रेण—मन्त्रीश्वारणेन,  
मन्त्रपाठपूर्वकमित्यर्थः, न्यासं—करषडङ्गादिन्यासं, ( श्या तत्प० ) कुर्वाणम्—  
अनुतिष्ठन् ( विष्णु० । कृ + कर्त्तरि शानच् ) । दृष्ट्वा—अवलोक्य, ( दृश् + क्ता )

आगतः, किन्ते करवाणि ? वद” । तदाकर्ण्य स भिक्षुर्नृपं दृष्ट्वा हृष्टः ( थ ) प्रोवाच,—“राजन् । यदि प्रसादस्ते कर्त्तव्यः, तदा इतो दक्षिणामुखं गत्वा एकाकी विदूरे यं शिंशपातकं द्रव्यसि, तस्मिन् प्रलम्बितो मृतः कोऽपि तिष्ठति, तमिहानीय मे साहाय्यं कुरु ।”

तदाकर्ण्य स वीरो नृपतिः “तथा” इति ( द ) उक्त्वा सत्य-सङ्करः दक्षिणादिशमालम्बा तत्र प्रययौ । ( ध ) कथञ्चिच्च तेन श्मशानमार्गेण गच्छन् विदूरे तं शिंशपातकं प्राप्य तदुपरि

समुपेत्य—समीपं गत्वा, ( सम + उप + इ + ल्यप् ) । जगाद—उवाच ( गद + लिट्-णल् ) । अस्मि—अहम् ( अय्य० ) । आगतः,—उपस्थितः, ( आ + गम + कर्त्तरि क्तः ) । करवाणि—अनुतिष्ठानि, ( कृ + सम्प्रट् लोट्-निप् ) वद—ब्रूहि, ( वद + प्रार्थनायां लोट्-ङि ) ।

( थ ) प्रोवाच—वभाषे ( प्र + वच् + लिट्-णल् “लिटि अभ्यासस्वीभयेषाद्” ( ६।१।१७ पा० ) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ) । प्रसादः,—अनुग्रहः ( प्र + सद + भावे घञ् ), ते—त्वया ( “कृत्यानां कर्त्तरि दा” ( २।३।७१ पा० ) इति कर्त्तरि षष्ठौ ) । कर्त्तव्यः,—सम्पादयितव्य इत्यर्थः ( कृ + कर्मणि तव्य ) । एकाकी—असहायः, सहचररहितः इत्यर्थः, ( विष्ण० ) विदूरे—बहुदूरे ( दूरार्थे ७ मी ), स्थितमिति शेषः । शिंशपातकं—“शिंशु” इति नाम्ना ख्यातं वृक्षं, द्रव्यसि—दुर्लभ्यसि ( दृश् + लट्-थसि ) । प्रलम्बितः,—प्रकर्षेण लम्बमानतया अवस्थापितः ( प्र + लम्बि + कर्मणि क्तः ) । इह—अस्मिन् स्थाने ( अव्य० ), आनीय—प्राप्य ( आ + नी + ल्यप् ) । कुरु—सम्पादय ( कृ + प्रार्थनायां लोट्-ङि ) ।

( द ) उक्त्वा—कथयित्वा [ वच् + क्त्वा “वचिस्त्वपिपिजादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति वच् सम्प्रसारणम् ] । सत्यः,—तथ्यः, अवितथ इत्यर्थः, सङ्करः,—प्रतिज्ञा यस्य सः ( बहुव्रीहिः । “प्रतिज्ञाऽऽजिर्जिह्वादिपदसु सङ्करः” इत्यमरः ) दृढप्रतिज्ञः इत्यर्थः । शमालम्बा—आश्रित्य, लक्ष्योक्त्येत्यर्थः, ( आ + लम्बि + ल्यप् ) प्रययौ—गतवान् ( प्र + या + लिट्-णल् ) ।

( ध ) कथञ्चित्—गाढान्वकारतया अविज्ञातमार्गेतया च अतिक्लेशनेत्यर्थः ( अव्य० ) । श्मानः,—शवाः शरत्तस्मिन् इति ( श्मन् + शी + आनच् ङिञ् ) श्मशानं

लम्बमानं शवमेकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा तं तस्मै ( न ) आरुह्य  
 क्षिप्ररज्जुं तं भूमौ अपातयत् । ( प ) पातितश्च सः अकस्मात्  
 जीवित इव भृशं चक्रन्द । ततोऽसौ राजा ( फ ) अवरुह्य  
 कृपया तज्जीविताकाङ्क्षी यावत् तस्य अङ्गानि परामृषत्,  
 तावत् स शवः अट्टहासमकरोत् । ततः स राजा तं  
 ( ब ) वेतालाधिष्ठितं मत्वा,—“कथं हससि ? एहि, गच्छावः”

—“श्मन्-शब्देन शवः प्रीतः शानं तत्स्थानमुच्यते” इतिनिरुक्तं शवदाहस्थानं  
 तस्मिन् श्मशाने, स्थितः मार्गः,—पन्थाः ( मध्यपदलोपिकसंधा० ) तेन श्मशानमार्गेण  
 —पितृव्यपथेन ( करणे ३ या । “श्मशानं स्यात् पितृव्यम्” इत्यमरः ) । गच्छन्  
 —चलन् ( गम् + शट् ) । प्राप्य—लब्ध्वा ( प्र + आप् + ल्यप् ), तदुपरि—दक्षीपरि  
 ( उपस्थे ७ मी ), लम्बमानं—लम्बितभावेन स्थितं ( लवि + शानच् ), शवं—  
 मृतदेहम्, अद्राक्षीत्—पिबिष्ट ( दृश् + लृङ्-दृ ) ।

( न ) आरुह्य—उत्थाय, आरोहणं कृत्यर्थः, क्षिप्रा—सुटिता, रज्जुः,—  
 बन्धनवस्तुः यस्य तं क्षिप्ररज्जुं ( बहुव्री० ) । भूमौ—पृथिव्याम् ( उपस्थे ७ मी ), अपातयत्  
 —अपतित ( पत + णिच् + लृङ्-दृ ) ।

( प ) पातितः,—निर्घातितः, ( विण० । पत + णिच् + क्तः ) राजा इति शेषः ।  
 सः,—शवः, अकस्मात्—सहसा, ( अव्य० ) जीवितः,—जीवनवान् ( जीव + भावे  
 क्तः ) । भृशम्—अत्यर्थम्, ( अव्य० ) अक्रन्द—रुदोद ( क्रन्द + लिट्-णल् ) ।

( फ ) अवरुह्य—अवतीर्थ, ( अव + रुह + ल्यप् ) कृपया—दयया ( इतो  
 श्वा ), तस्य—शवस्य, जीवितं—जीवनम्, आकाङ्क्षते यः तादृशः तज्जीविता-  
 काङ्क्षी—क्रन्दनश्रवणेन अधुनाऽप्ययं न मृतः इति मत्वा तस्य जीवनमभिलषन्नित्यर्थः,  
 ( विण० । आ + काङ् + कर्त्तरि णिनिः ) । परामृषत्—असृशत्, ( परा + मृष +  
 लृङ्-दृ ) “परामृशत्” इत्यपि भवितुमर्हति । अट्टहासम्—अट्टेन—अत्यर्थं यथा  
 तथा, अतिशयेन इत्यर्थः, ( “अत्यर्थेऽट्टधोरट्टः” इति शाश्वतः ) हासः,—हासं ( श्वा  
 तत्पु० ) तम्, उच्चहासम्, अकरोत्—कृतवान् ( कृ + लृङ्-दृ ) ।

( ब ) वेतालिनि ।—वेतालेन—भूतविशेषेण, आधिष्ठितम्—आविष्टं ( श्वा  
 तत्पु० । अधि + स्था + क्तः ) वेतालाधिष्ठित—भूताविष्टं ( विण० ), मत्वा—  
 विविच्य ( मन + क्वा “अनुदात्तोपदेश—” ( ६।४।३७ पा० ) इति अनुनासिकलोपः ) ।  
 एहि—आगच्छ ( आ + इ + प्रार्थनायां लोट्-हि ), गच्छावः,—यावः ( गम् +

इति निर्भयं यावत् ब्रवीति, तावत् तं वेतालं न भूमौ सम-  
वेक्षत, ऐक्षत च तस्यैव तरोरुपरि यथापूर्वं लम्बमानम् । ततो  
(भ) भूयोऽपि तरुमारुह्य स राजा यन्नतः तं श्वमवारोहयत् ;  
वीराणां चित्तं वज्रादपि अखण्डितम् अकम्प्यम् । ततः तं  
वेतालाधिष्ठितं शवं स्कन्धम् ( म ) आरोप्य मौनेन गन्तुम्  
उपचक्रमे । ( य ) यान्तश्च शवाधिष्ठितो वेतालस्तं राजान-  
मब्रवीत्,—“राजन् ! अध्वविनोदाय कथामाख्यामि, शृणु ।—

खट्-वन्), आवागमिति शेषः । निर्भयं—निः,—नास्ति, भयं—वासः यस्मिन्  
कर्मणि तद् यथा तथा ( क्रिया विण० ), ब्रवीति—कथयति ( ब्रू + खट्-तिप् ) ।  
वेतालं—भूताधिष्ठितशवविशेषम् । समवेक्षत—समपश्यत् ( सम् + अव + ईक्ष +  
खट्-त ) । यथापूर्वं—पूर्वमनतिक्रम्य ( अनतिक्रमे अव्ययी० ), पूर्ववदित्यर्थः ।

( भ ) भूयः,—पुनः ( अव्य० ) । यन्नतः,—यन्नमाश्रित्य, ( ल्यबलोपे  
पञ्चमी ) निर्वन्धातिशयपूर्वकमित्यर्थः । अवारोहयत्—अवातारयत्, ( अव + रुह +  
णिच् + खट्-द् ) । वीराणां—शूराणां ( श्रिषे इष्टी ), चित्तं—मनः ( वि० कर्त्तृ ),  
वज्रादपि—कुलिशादपि, वज्रं दृष्टाऽपीत्यर्थः ( ल्यबलोपे पञ्चमी ), अखण्डितं—  
न खण्डितं, न भग्नमित्यर्थः, न भयं विदलितमिति यावत्, ( विण० ।  
मञ् तत्प० । न + खण्डि + कर्मणि क्तः ) अकम्प्यं—कम्पनागहम्,  
अचञ्चलमित्यर्थः ( विण० । न + कम्प + कर्मणि यत् ), न कम्पितं भवतीति  
यावत् ।

( म ) आरोप्य—उत्थाप्य ( आ + रुह + णिच् + ल्यप् ), मौनेन—किमप्य-  
नाभाष्य, तृणौघनेन सता इत्यर्थः, ( उपसङ्ग्राने श्या । “अथ मौनमभाषणम्”  
इत्यमरः ) गन्तुं—गमनाय ( गम + भावे तुमुन् ), उपचक्रमे—आरंभे ( उप +  
क्रम + लिट्-ए “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” ( १।१।४२ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ) ।

( य ) यान्तं—गच्छन्तं ( विण० । या + शन्त + रथा १ वचनम् ) । शवाधिष्ठितः,  
—शवं—शतदेहम्, अधिष्ठितः,—आश्रितः [ रथा तत्प० ] अध्वविनोदाय—अध्वनि  
—मार्गे, विनोदाय—श्रमापनोदनाय इत्यर्थः, पथि श्रमपरिहारं कर्तुं [ “क्रियार्थोप-  
पदस्य कर्मणि स्थानिनः” ( २।१।१४ पा० ) इति तुमुनः कर्मणि षर्थी ] । कथां—  
रचितं प्रबन्धविशेषं, ( “प्रबन्धकल्पना कथा” इत्यमरः । “प्रबन्धकल्पनां लोका-  
सत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः” इति कौलाहलाचार्यः ) किञ्चित् सत्यघटनासंबलित-

## अथ प्रथमकथा ।

“अस्ति ( क ) वाराणसी नाम शङ्करवसतिः पुरी, या कैलामस्य स्थलीव पुण्यजनमेविता, हारयष्टिरिव यस्याः स्वर्गतरङ्गिणी विभाति । तस्यां ( ख ) प्रतापानलनिर्दग्धविपक्षकुलवाननः प्रतापमुकुटो नाम नृपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य

प्रबन्धविशेषमित्यर्थः, आख्यामि—कथयामि ( आ+ख्या+लट् भिप् ) । शृणु—आकर्णय ( शृ+लोट् हि ) ।

( क ) वाराणसी—काशी । शङ्करवसतिः,—शङ्करस्य—शिवस्य, वसतिः,—निकेतनं, गृहमित्यर्थः, ( “वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी ) । कैलामस्य—तदाख्यापर्वतस्य, स्थलीव—अकृत्रिमभूभाग इव, पुण्यजनमेविता—पुण्यजनेन—सज्जनेन, सुकृतिशालिजनेन इति यावत्, अन्यत्र कैलामपक्ष—यक्षगणान्, ( “अथ पुण्यजनी यच्च राज्यमे सज्जनेऽपि च” इति मेदिनी ) मेविता—आराधिता, आश्रिता च ( मेव+कर्मणि क्तः ) । हारयष्टिः,—हारगच्छ इव, [ उपमा ] यस्याः,—वाराणस्याः ( शेषे ६ श्लो ), स्वर्गतरङ्गिणी—स्वर्गात्—सुरलोकान् अवतीर्णा तरङ्गिणी—नदी, ( मध्यपदलोपिकर्मधा० ) गङ्गा इत्यर्थः, विष्णुपदप्रभृतायाः तस्याः सुरलोकादवतीर्णत्वात् । स्वर्गस्य तरङ्गिणी इति वा ( ६श्लो समासः ), तस्याः सुरनिष्पन्नात्वात् । विभाति—राजते ( वि+भा+लट् तिप् ) ।

( ख ) प्रतापेति ।—प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः ( “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः ), अनलः,—अग्निरिव, ( उपमितिसमासः ) तेन निर्दग्धानि—निःशेषेण भक्ष्यकृतानि, ( निर्+दट्+कर्मणि क्तः ) विपक्षकुलानि—अरिसमूहाः, काननानीव—वनानीव ( उपमितिसमासः ) येन सः ( बहुव्री० ), प्रतापमुकुटः,—प्रताप एव मुकुटः प्रतापभूषितः वा मुकुटः,—शिरीभूषणं

च ( ग ) वज्रमुकुटो नाम तनयः स्मरस्य च जनस्य च रूप-  
शौर्ययोर्दपदलन आसीत् । तस्य राजपुत्रस्य सखा  
( घ ) महामातः मन्त्रिपुत्रः कश्चिदास्त । कदाचित् स नृपात्मजः  
तेन ( ङ ) सख्या सह क्रीडन् मृगयाप्रसङ्गेन अतिदूरमध्वानं  
जगाम । स ( च ) तत्र सिंहानां मस्तकानां सटाजालानि  
शौर्यश्रीचामराणीव शनैश्छन्दन् महावनमेकमासमाद । तत्र

यस्य सः ( बहुव्रीहिः ), शौर्यबलनैव स्वमुकुटरश्चकतया तथाविधास्यया प्रसिद्धः  
इत्यर्थः । प्रतिवसति अ—उवास [ प्रति + वस + लट्-तिप् “लट् खे” ( १।१।१८  
पा० ) इति अयोगे चतीते लट् ] ।

( ग ) वज्रमुकुटः,—वज्रयुक्तः,—हीरकमण्डितः इति यावत्, मुकुटः यस्य  
सादृशः । स्मरस्य—कामस्य ( शपे ६४० ) । रूपशौर्ययोः,—रूप—सौन्दर्यं, शौर्य—  
पराक्रमश्च ( हन्वः ) तयोः, दपः,—अङ्गङ्कारः, तस्य दलनः,—खण्डकः, नाशक-  
इत्यर्थः, ( ६४० तत्पु० ) दपं दालयति—विदारयति इति वा ( नन्दादिभ्याम् ल्यु )  
रूपेण स्मरस्य शौर्येण जनस्य च दपदलन इत्यर्थः, समाधिकरूपवान् निरतिशय-  
शौर्यवान् इति समुदितार्थः ।

( घ ) महामातः,—महती—उदारा, मतिः,—बुद्धिः यस्य सः [ बहुव्री० ।  
“पुंवत् कर्मधारयजातीयर्दशोयेषु” ( ६।१।४२ पा० ) इति पुंवङ्गावे कृते “आन्यङितः  
समानाधिकरणजातीययोः” ( ६।१।४६ पा० ) इति महतस्कारस्याकारः ] । आश-  
आसीत् ( आस + लङ्-त ) ।

( ङ ) सख्या—मित्रेण, मान्त्रिपुत्रेण इति यावत् ( सङ्ख्यां ३५ ) क्रीडन्—  
खेलन् ( क्रीड + शतृ ) । मृगया—आखेटः, मृगवधफलकः व्यापारः इति यावत्,  
तस्याः प्रसङ्गः,—अभ्यासः ( ६४० तत्पु० ) तेन, मृगयायां प्रसङ्गः,—आसक्तिर्वा  
( ०मी तत्पु० ) तेन मृगयाप्रसङ्गेन—मृगयाभ्यासेन मृगयासुखा वा । अध्वानं—  
मार्गं, जगाम—ययौ ( गम + लिट्-णल् ) ।

( च ) तत्र—अध्वानं ( उपज्ञेये ०मी ) । सटाजालानि—केशरसमूहान् ( ६४०  
तत्पु० “सटा जटाकेशरयोः” इति मादनी ) । शौर्यान्तः—शौर्यश्रीः,—शौर्यमव-  
श्रीः शूरलक्षणा सम्पत् इत्यर्थः, ( रूपककल्पनां ) शौर्येण लब्धा या श्रीः,—सम्पादत्यर्थी  
वा ( ३५ तत्पु० ) तस्याः चामराणि—बालव्यजनानि इव, पराक्रमलक्षणाः  
बीजनाथं चामराणीवेत्यर्थः, शनैः,—मन्दं मन्दम्, अनायासेनेत्यर्थः, एतेन तस्य

सरोवरमेकं दृष्ट्वा ( छ ) आन्तः स तेन सुहृदा मन्त्रिपुत्रेण तज्जलं पीत्वा प्रक्षालितकरचरणः कस्यापि तीरतरोर्मूले समुपाविशत् ।

( ज ) अत्रान्तरे काऽपि स्नानार्थमागता, दिव्याकृतिः, सुपरिच्छदा, पूरयन्तीव लावण्यनिर्भरेण सरोवरं, दृष्टिपातः सृजन्तीव तत्रोत्पलवनानि, प्रत्यादिशन्तीव मुखेन जितेन्दुना

महावीर्यत्वं सूचितम् । किन्दन्—कन्दन् ( किन्द + शब्द ) । आससाद—प्राप, ( आ + सद + लिट् शब्द ) ।

( छ ) आन्तः,—अन्तःकृष्टः ( विण० । अन् + क्तः ) । मन्त्रिपुत्रेण ( सहायक्या ) । करो च चरणौ च तेषां समाहारः करचरणं ( प्राण्यङ्गत्वात् इन्देक-बद्भावः ), प्रक्षालितं—विधौतं, करचरणं—इक्षुपादं येन तथाभूतः प्रक्षालित-करचरणः,—विसृष्टपाणिपादः, इक्षुपादं प्रक्षाल्येत्यर्थः । तीरतरोः,—तीरे—पुष्करिणीतटे, यः तत्रः तस्य ( शेषे दृष्टौ ), मूलं—मूलदेशे, ( औपशेषिकाधिकरणे ७७० ) समुपाविशत्—समुपाविष्टवान् ( मज् + उप + विश + लङ् शब्द ) ।

( ज ) अत्रान्तरे—अन्तःवसरे, राजपुत्रस्य उपवेशनकाले इत्यर्थः ( अर्थ० ) । स्नानार्थं—स्नानं कर्तुमित्यर्थः, ( स्नानाय इदमिति नित्यसमासः ) । दिव्या—दिवि—स्वर्गे भवा ( दिव्-शब्दान् भवार्थं यत्प्रत्ययः ) मनोहारिणीत्यर्थः, आकृतिर्यस्याः सा दिव्याकृतिः,—सुरूपा इत्यर्थः, ( बहुव्री० । “दिव्यं त्वङ्गे धाम्नां स्त्री बल्यौ दिवि भवे त्रिषु” इति मैत्रेयी ) । सुपरिच्छदा—सु—शीघ्रः, परिच्छदः,—बद्धादिभूषणं यस्याः सा, सुवेशा इत्यर्थः ( विण० ) । पूरयन्तीव—परिपूर्णं कारयन्तीव ( विण० । पूर + णिच् + शब्द + स्त्रियां ङीप् ) । लावण्यम्—अङ्गप्रभा-विशेषः, “मुक्ताफलैषु स्थायायास्तरलत्वमिवान्नरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावय्य-मिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः इति यावत्, तदेव निर्भरः,—वारिप्रवाहः ( “उ-सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्भरो ऋरः” इत्यमरः ) तेन, ( करणे कृया ) निम्नलत्वादिति भावः । दृष्टिपातः,—दृष्ट्योः,—अर्च्योः, ( “दृष्टिज्ञानेऽर्च्य-दशने” इति हेमः ) पाताः,—पातनाति दृष्टिपाताः ( इहो तत्पु० ) तेः नेत्रविचपैः, सृजन्तीव—रचयन्तीव, ( सृज + शब्द + स्त्रियां ङीप् ) तत्र—सरोवरे ( अमिव्यामौ ७७० ), उत्पलवनानि—इन्दोवरकाननानि, ( “इन्दोवरे मांसशून्ने उत्पलं कुष्ठभू-रुहं” इति रभसः ) इन्दोवरधीचनयागस्याः दृष्टिगतपातेन सप्तसि उत्पल-

अम्बुजानि, कन्यका तेन ददृशे । ( भ ) दृष्टैव सा तस्य राज-  
पुत्रस्य मनो जहार तत्क्षणम् । सोऽपि ( ज ) राजसूनुस्तस्या  
विलोचने अहर्षीतु ।

सा तु कन्या तद्दर्शनेन ( ट ) सञ्जातविकारा लज्जया  
किमपि वक्तुमशक्नुवती हृदयमाकूतं सङ्केतेन बोधयन्ती एक-  
मुत्पलं कर्णे गृहीत्वा, दन्तरचनां विधाय, पद्मं शिरसि कृत्वा

वनसर्जभात्रिंसा इति बोद्धव्यम् । प्रत्यादिशन्तीव—प्रत्याख्यान्तीव, दूरीकुर्वन्ती-  
वत्यर्थः, ( प्रात + आ + दृश + शतृ + स्त्रिया ङाप् ) मुख्येन ( कारणे श्या ) जितः,—  
मौल्यर्थे पराजितः, अधरोक्त इत्यर्थः, इन्दुः,—चन्द्रः येन तादृशेन ( विष्णु ० ।  
बहुव्री ० ) । जितेन्दुना—चन्द्रविजयिना, अम्बुजानि—पद्मानि, मुखमुपमया  
अधरोक्तचन्द्रपद्मा इति समुदाहृत्यः, तेन—राजपुत्रेण । कतार श्या ), ददृशे—  
दृष्टा ( दृश + कर्मणि लिट्-प ) ।

( भ ) दृष्टैव—अवलोकितैव ( दृश + कर्मणि कृ + स्त्रिया टाप् ), राजपुत्रेणात-  
शेषः । राजपुत्रस्य ( शेषे षष्ठो ) । जहार—खोरायामास ( ह + लिट्-थल ) ।  
स एव लणो यस्मिन् तत्क्षणम्—दर्शनमात्रमेव, दर्शनसमकालमेव, न तु किञ्चन  
विलम्बमित्यर्थः, ( क्रिया विष्णु ० ) ।

( ज ) राज्ञः मनुः राजमनुः,—राजकुमारः ( इहो तत्पु ० ) । विलोचने—  
मथने ( कर्म ० ), अहर्षीत—अचुचरत ( ह + लृट्-ट ), सा कन्यका राजपुत्रं दृष्ट्वा  
तस्मैन्द्रेयगणविमुग्धा सत्येव स्वलोचने अन्यतो व्यापारयितुं न शक्वाक परन्तु तदा  
कष्टदृष्ट्या तमेव आनमेवलोचने ददर्श इत्यर्थः ।

( ट ) सञ्जातः,—समुत्पन्नः, विकारः,—अन्याभावः, कारावेशज्जितता  
मनसो विक्रिया इत्यर्थः यस्याः सा सञ्जातविकारा—आविर्भूतकामावेशा ( बहुव्री ० ),  
लज्जया ( हेतो श्या ), वक्तु—कथायतुं, ( वच् + तुमुन् ) अशक्नुवती—अपारयन्ती  
( विष्णु ० । न + शक + शतृ + “भ्यादभ्यः युः” ( ३।१।७३ पा० ) इति युः, स्त्रिया  
ङाप् ) । आकूतम्—अभिप्रायं, सङ्केतेन—इङ्गितेन, हृदयेवादीनां चेष्टाविशेषेत्यर्थः,  
( कारणे श्या ) बोधयन्ती—ज्ञापयन्ती (विष्णु ० । बुध + धिच् + शतृ + स्त्रिया ङाप् ) ।  
गृहीत्वा—गृह्णा इत्यर्थः ( गृह् + क्ता “गृह्णव्यावायि—” ( ६।१।१६ पा० ) इति  
सम्प्रसारणम् ) । दन्तस्य रचना ( इहो तत्पु ० ) ता दन्तरचना—दन्तनिर्माणं,  
दन्तविन्यासविशेषमित्यर्थः, उत्पलेनेत शेषः, विधाय—कृत्वा ( वि + धा + ल्यप् ) ।



हृदये करमदात् । राजपुत्रस्तु तस्यास्तां (ठ) मञ्ज्रां न विवेद,  
मन्त्रिपुत्र एव केवलं बुद्धिमान् सर्वं बुबुधे । ( ड ) क्षणेन च  
सा कन्या अनुगैर्नीयमाना प्रययौ ; गत्वा च स्वं गृहं पर्यङ्क-  
निषणा तस्थौ । चित्तन्तु तस्यास्तास्मिन् ( ढ ) नृपात्मजे एव  
स्थितम् । साऽपि राजसुतः ( ण ) कृच्छ्रेण स्वनगरीं गत्वा  
तया विना नितरां व्याथितां दिने दिने क्लेशतामवाप ।

कृता—स्थापायत्वा इत्यर्थः ( कृ + कृता ) । अदात्—अस्थापयदित्यर्थः [ दा + लुङ् द  
“गातस्था—” ( २४।७७ पा० ) इति सञ्ज्ञा लृक् ] ।

( ट ) मञ्ज्रा—हस्तनेत्रादिभरणसूचना, सङ्केतांमिति यावत्. ( “मञ्जा स्तञ्जतन-  
नाम हस्तार्थसूचना” इत्यमरः ) विवेद—बुबुधे ( विवेद + लिट्-णल् ) । प्रशक्ता-  
बुद्धिरन्वय इति बुद्धिमान् ( प्रशसाया मत्तुप् ) ज्ञानवानित्यर्थः । बुबुध—जज्ञी,  
ज्ञातवानित्यर्थः, ( बुध + लिट्-ण ) ।

( ड ) क्षणेन—आचरणे कालेन ( प्रकृत्यादित्यर्थः ततोया ) । अनु—पश्चात्  
गच्छन्तीति अनुगाः ( अनु + गम्—“अन्यदापि दृश्यन्त इति वक्तव्यम्” ( वा० ।  
इति डः ), तैः अनुगैः,—अनुचरैः, नृत्यादिभिरागत यावत्, नीयमाना—प्राप्यमाणा,  
( वण० । नो + कश्माञ् शानच् + स्त्रिया टाप् ), प्रययौ—जगाम ( प्र + या +  
लिट्-णल् “आत औ यलः” ( ७।१।३४ पा० ) इति औ ), गृहमिति शेषः,  
गत्वा—यात्वा, [ गम् + कृता “अनुदात्तोपदेश—” ( ६।४।३७ पा० ) इत्यनुनासिक-  
लोपः ] । पर्यङ्क—खट्वाद्या, निषणा—आसीना, [ ङमो तत्पु० । लि + सद +  
क्तः “रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ( ८।२।४२ पा० ) इति निष्ठातस्य  
सदो दकारस्य च नः, स्त्रियां टाप् च ] । तस्थौ—स्थितवती [ स्था + कर्त्तरि क्तः  
“स्थाञ्चोत्तरञ्च” ( १-२।१७ पा० ) इति इदादेश “आतो लोप इटि च” ( ६।४।६४  
पा० ) इति आतो लोपः ] ।

( ढ ) नृपात्मजे ( आधिकरणे ङमो ) । स्थित—तस्थौ [ स्था + कर्त्तरि क्तः  
“स्थाञ्चोत्तरञ्च” ( १-२।१७ पा० ) इति इदादेश “आतो लोप इटि च” ( ६।४।६४  
पा० ) इति आतो लोपः ] ।

( ण ) कृच्छ्रेण—क्लेशेन, [ प्रकृत्यादित्यर्थः उपसङ्ख्यानम् ( वा० ) इति ततोया ।  
तथा—कुमाय्या ( विनायागे ३धा ) । नितराम्—आतशयेन ( क्रियाविशेषणम् ।  
अव्य० ), व्याथितः,—पीडितः, [ व्यथ + कर्त्तरि क्तः ; यदा—व्यथा सञ्जाता अव्य इति  
“तदस्य सञ्जातं तारकादित्य इतच्” ( ५।२।३६ पा० ) इति इतच् ], दुःखितः इत्यर्थः,

दृष्ट्वा च (त) तत् मन्त्रिपुत्रेण तेन रजसि तामदृष्ट्वापां शंसता समाश्वामितस्यक्तधैर्यैः प्रोवाच,—“सखे ! यस्या नाम न, ग्रामो न, अन्वयश्च नावबुध्यते, सा कथं प्राप्यते ? तन्मृषा मां किमाश्वामयसि ?” । इति राजपुत्रेण (थ) उक्ती मन्त्रिपुत्रस्तमभ्यधात्,—“देव ! किं न दृष्टं त्वया यत् यत् तया मञ्जया सूचितम् ? यत्तया कर्णे उत्पलं न्यस्तं, तेन एतत् सूचितं,—कर्णोत्पलस्य राज्ञः राष्ट्रे अहं निवसामीति । कृता च या दन्तरचना, तया एतत् सूचितं,—यथाऽहं तत्र ( द ) दन्तघाटकस्य कन्धेति ।

दिने दिने—प्रतिदिनं ( कालाधिकरणे ऽमी । वीष्मायां द्विवचनम् ) । अवाप—लभे । अव + आप् + लिट्-णल् ।

( त ) तत—राजपुत्रस्य कार्यम् । रजसि—निर्जने ( अधिकरणे ऽमी ), अदृष्ट्वापाम—अदृष्टेभ्यः, सुलभामित्यर्थः । ( न + दृ + प्र + आप् + कर्मणि खल् + स्त्रिया टाप् ) । शंसता—कथयता ( विण० शंस + शतृ ) । समाश्वामितः,—सान्त्वयति ( विण० । सम् + आ + श्म + णिच् + कर्मणि क्तः ), राजपुत्र इति शेषः । त्यक्तम—उत्थितं, धैर्यं—धीरत्वं येन सः त्यक्तधैर्यः,—धैर्यहीनः, व्याकुलः सन् इत्यर्थः । अन्वयः,—कुलं, यस्मिन् वरं इयं समभजि, स वरः इत्यर्थः ( “सन्ततिर्गतिजननकुलान्यभिजनालये” इत्यमरः ) । नावबुध्यते—न परिजानते ( अव + बुध् + कर्मणि लृट्-ते ), अश्वामिति शेषः । प्राप्यते—लभ्यते ( प्र + आप् + कर्मणि लृट्-ते ) । मृषा—मिथ्या ( अन्व० । “मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः ) । आश्वामयसि ?—सान्त्वयसि ? ( आ + श्म + णिच् + लट्-मिप् ) ।

( थ ) उक्तः,—अभिहितः [ वच् + कर्मणि क्तः “वचिस्वपियजादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] । अभ्यधात्—अवाचत [ अभि + धा + लृङ्-द “गातिस्था—” ( २।४.७७ पा० ) इति सिचौ लृक् ] । मञ्जया—हस्तेनैवादिविकारेण, सङ्कतेनेति यावत्, सूचितं—ज्ञापितं ( सूच् + कर्मणि क्तः ) । न्यस्तं—स्थापितं [ नि + ञस् + कर्मणि क्तः “यस्य विभाषा” ( ७।२।१५ पा० ) इति इट्प्रतिषेधः ] । राष्ट्रे—विषये, अधिकृते देशे इत्यर्थः, ( उपश्लेषे ऽमी । “विषयोत्यातथो राष्ट्रम्” इति शाश्वतः ) । निवसामि—अवतिष्ठे ( नि + वस + लट्-मिप् ) ।

( द ) दन्तां घटयति—रचयति योजयति वा इति दन्तघाटकः ( दन्त +

शिरसि पद्मं धृत्वा एतत् ( ध ) मङ्केतितं,—यथाऽहं नाम्ना पद्मावतीति । ( न ) हृदयार्पितहस्तया च तथा,—त्वयि मे प्राणाः स्थिता इति सङ्केतितम् । अस्ति च कलिङ्गदेशे कर्णोत्पलौ नाम नृपः । तस्य ( प ) चित्तप्रसादकः महा-मरुद्धिमान् दन्तघाटकः सङ्ग्रामवर्द्धनो नाम प्रतिवसति, तस्य कन्यारत्नमियं पद्मावती नाम प्राणाधिकप्रियम्, एतत् लोक-मुखात् मया विदितम् । तस्मात् मया तस्याः ( फ ) देशादि-सङ्गिनी संज्ञा ज्ञाता ।” इति तेन मन्त्रिपुत्रेणोक्तो राजपुत्रः ( ब ) तस्मै सुधिये तृतीय, जहर्ष च लब्धोपायः ।

घट + कर्त्तरि ण्वल् ) तस्य दन्तघाटकस्य—कविमदन्तनिष्ठातुः धिकित्वया चल दन्तान् योजयितुं इत्यर्थः ।

( ध ) मङ्केतितं—संज्ञापितं ( सम + कित + णिच् + कर्मणि क्तः ) । नाम्ना—नामधेयेन [ “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” ( वा० ) इति श्रुत्या ] ।

( न ) हृदये—वक्षसि, अपिंतौ—स्थापितौ, हस्तौ—कर्णौ यथा तथा हृदयार्पित-हस्तया ( बह्व्री० ) वक्षःस्थलार्पितपाणिन्या । त्वयि ( अधिकरणे ङी ) । मे ( ग्रंथे ङी ) । प्राणाः,—असवः ( नित्यबह्वचनम् । “पुंसि भूमासवः प्राणाः” इत्यमरः ) ।

( प ) चित्तं—मनः, प्रसादयति—रञ्जयति यः सः ( चित् + प्र + सद् + कर्त्तरि ण्वल् ) चित्तप्रसादकः,—मनोरञ्जकः, दन्तघटनादिनेति भावः । मरुद्धिः,—सम्पत् [ “पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” ( ६।३।४२ पा० ) इति पुंवहावे कृते “बान्मरुद्धः समानाधिकरणजातीययोः” ( ६।३।४३ पा० ) इति तकारस्वाकारः ] सा अस्य अस्तीति महामरुद्धिमान्—प्रभुतैश्चर्यशाली ( अस्यर्थे सत्पु ) । कन्या रत्नमिव कन्यारत्नं—सुरुपा कन्येत्यर्थः ( उपमितिसमासः । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ) । प्राणेभ्यः अधिकप्रियम्—अतिशयेन प्रीत्यास्पदं ( पञ्चमी तत्प० ) प्राणाधिकप्रियं ( कन्यारत्नमित्यस्य विशेषणम् ) । लोकमुखात्—लोकानां मुखं तस्मात् ( ङी तत्प० । अपादाने प्रीतिः ), विदितं—ज्ञातम् । ( विद् + कर्मणि क्तः ) ।

( फ ) देशादेः सङ्गः ( ङी तत्प० ) सः अस्यस्यामिति ( अस्यर्थे ङिः, स्त्रियाभौ ) देशादिसङ्गिनी—देशनामादिसम्बन्धिनीत्यर्थः ( विष्ण० ) । संज्ञा—नाम ।

( ब ) तस्मै—मन्त्रिपुत्राय [ “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम् ( वा० )

अथ स तेन (भ) मन्त्रिपुत्रेण सम्प्रान्त्रा प्रियाऽर्थी पुनर्मृगया-  
व्याजिन तत् सरोऽगमत् । ( म ) अर्द्धमार्गे च वाताश्ववेगात्  
सैनिकान् पार्श्वचरानतीत्य तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः कालिङ्गाभि-  
मुखं ययौ । प्राप्य तद्वगरं कर्णात्पल्लनृपतेः, ( य ) अन्विष्य च  
दन्तघाटकस्य भवनं, दृष्ट्वा च तददूरे, वासार्थं कस्याश्चित्  
वृद्धाया योषितो गृहं तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ प्राविशताम् ।

इति सम्प्रदाने ऽर्थी ] । ( ज्ञायत्यनया इत्यर्थे ध्य + कश्च कृतिपि धीगच्छः सिद्धः )  
सुधिये—सु—शोभना, धीः,—बुद्धियस्य तस्मै ( बहुव्री० ) । ततोष—प्राप्रये ( तष +  
लिट् णल् ) । जहृष—सुमुट् ( हृष + लिट् णल् ) । लब्धः,—प्राप्तः, ज्ञात इत्यर्थः,  
उपायः,—साधनं, तस्याः प्राप्तौ पन्था इति यावत्, येन सः लक्ष्मीपायः,—विदित-  
पारिवय इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ) ।

( भ ) सात्वपुत्रेण ( सहार्थे इया ), सम्प्रान्त्रा—मन्त्रिवित्वा, रक्षसि अन्त्याऽन्त-  
मालप्य कर्तव्यार्थविधारणं कृत्वा इत्यर्थः ( सम् + मन्त्र + ल्यप् ), प्रियासु अर्थयते—  
आकाङ्क्षते यः सः प्रियार्थी—प्रियार्थिभिलाषी सन् ( प्रिय + अर्थ + यच्चादित्वात् णिनिः ।  
अर्थयते इति अर्थी, प्रियाया अर्थी प्रियाऽर्थी इति वा विग्रहः ) । मृगयायाः व्याजः,—  
कुलं ( इष्टौ तत्प० ) तेन मृगयाव्याजिन—मृगयायां यांतीति कुलं कृत्वेत्यर्थः, [ “प्रक-  
त्यादिभ्यः उपसहानम्” (वा०) इति इया ] । अगमत—अगत ( गम् + लङ् ण् ।

( म ) अर्द्धमार्गस्य—पथः अर्द्धमार्गः ( एकदेशि तत्प० ) तस्मिन् अर्द्धमार्गे—  
अर्द्धपथे । वाताश्ववेगात्—वात इव अश्वः, ( उपमितिसमासः ) वार्याश्वाभ्य  
शोभनगत्यादिमस्त्वादिति भावः, वाताश्वः,—अश्वोत्तमः, शोभनगामी घोटक इत्यर्थः,  
तस्य वेगात्—गतिवेगादित्यर्थः ( इष्टौ तत्प० । इत्यर्थे प्रसौ ), पार्श्वं चरान्त—गच्छान्त  
पार्श्वचराः, [ पार्श्व + चर—“चरंष्टः” ( ३।१।१६ पा० ) इति कर्भरि टः ] तान्  
पार्श्वचरान्—पार्श्वस्थान् ( विण० ), अतीत्य—अतिक्रम्य [ अति + इ + ल्यप् “इत्थस्य  
पति कति तुक्” ( ६।१।१७ पा० ) इति तुक् ] । युतः,—मिलितः ( यु + क्तः ।  
कालिङ्गाभिमुखं ( क्रिया विण० ) कालिङ्गस्य—तदाख्यदेशस्य, अभिसुखी भवति यांसन्  
कर्माणि तद्यथा स्यात् तथा ( बहुव्री० । क्रिया विण० ) ।

( य ) अन्विष्य—अनुसन्धाय ( अन् + इष + ल्यप् ) । तत्—दन्तघाटकभवन-  
मित्यर्थः । वासाय इदं वासार्थं—वासनिमित्तं ( नित्यसमासः ), योषितः,—स्त्रियाः  
( शेषे इष्टी ) । प्राविशतां—प्रविष्टवन्तौ ( प्र + विश + लङ् ताम् ) ।

तत्र च ( र ) बाहौ यवससलिलैः पूरयित्वा गुप्तमवस्थाप्य  
मन्त्रिपुत्रः तां वृद्धामपृच्छत्,—“वृद्धे ! कञ्चित् अस्मिन् नगरे  
कमपि दन्तघाटकनामानं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य सा ( ल ) जरती  
सादरं तमभाषत,—“वत्स ! सुष्ठु वेद्मि, तस्याहं धात्री अस्मि,  
तेनैवाहं पद्मावत्याः स्वदुहितुः पार्श्वं स्थापिता ; किन्तु अहं  
तत्राधुना अपहृताम्बरा न गच्छामि, जातु कुपुत्रः कितवो मे

( र ) बाहौ—बाहो, ( “बाहौ सुजे पमान् मानमेदाश्चक्षवःयुष” इति  
मैदिनी ) । यवसानि च—घासानि च ( “घासी यवसम्” इत्यमरः ) सलिलानि च  
तैः यवससलिलैः,—प्रभतघासजलैः, पूरयित्वा—सन्तप्य, उदरपूर्तिं यावत् भोजयित्वा  
इत्यर्थः, ( पूर + णिच् क्ता ) गुप्तं—गूढं, निश्चिन्तितम्, सुरक्षितं वा, ( क्रिया-  
विण० । गुप्त + क्तः । “गुप्तं स्यात् रक्षितं गूढं” इति मैदिनी ) । अवस्थाप्य—निधाय  
[ अन् + ण्य + णिच्-ल्यप् ] । अपृच्छत्—अजिज्ञासत [ पृच्छ + लङ्-  
“गृह्णयावधि—” ( ६:१:१६ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] । कञ्चित्—प्रश्नमुचक  
मन्त्र्यर्थे ( “कञ्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मैदिनी । काम  
प्रवेदने इष्टप्रश्ने इत्यर्थः ) । वेत्सि ?—जानामि ? ( विद् + लट्-मिप् ) ।

( ल ) जरती—वृद्धा ( जृ + अटन् + स्त्रियामोप् ) । सादरम्—आदरेण सह  
वत्तमानं ( क्रिया विण० । इथा तत्प० ) । अभाषत—अब्रवीत् ( भाष + लङ्-तत् ।  
सुष्ठु—सम्यक्, विशेषणेत्यर्थः ( अव्य० । क्रियाविण० ), वेद्मि—जानामि ( विद् + लट्-  
मिप् ) । तस्य—दन्तघाटकस्य, धात्री—उपमाता, पालनकर्त्री इति यावत् ( “धात्री  
स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि” इत्यमरः ), अस्मि—भवामि ( अस् + लट्-  
मिप् ) । स्थापिता—निधोजिता, रक्षयित्वेनेति यावत् ( स्था + णिच् + कर्मणि  
क्तः + स्त्रियां टाप् ) । अपहृतं—बलपूर्वकं गृहीतम्, अम्बरं—वस्त्रम्, एकदा द्यूतकार-  
केण स्वपत्नेषेति शेषः, यस्याः तादृशी अपहृताम्बरा—बलादगृहीतवस्त्रा ( वद्वी० ),  
गच्छामि—यामि ( गम् + लट्-मिप् ), यथा हि पायशः कुहिन्यः प्राशृतकग्रहणार्थं  
विटजनमेवसाभाषते यत् मे सुधीयं वसनं नास्ति, यत् परिधायाहं यामीति, एत-  
द्वचनमपि तथैवाभिप्रायकमेवेति ज्ञेयम् । जातु—कदाचित् ( “कदाचित्जानु”  
इत्यमरः ), कुपुत्रः—कुक्षितः भूतः, तस्य द्यूतायासक्तत्वादिति भावः । कितवो,—  
धूर्तः, द्यूतादासक्तः इत्यर्थः, ( “धूर्तोऽल्लवो कितवोऽल्लभूर्तो द्यूतकृतः समाः”  
इत्यमरः ) ; एकदा द्यूतक्रीडायां द्यूतकारकेण कुपुत्रेण मे वस्त्रमपहृतम्, इदानीमपि

वस्त्रं दृष्ट्वैव मयः हरत्” इति । एवमुक्तवतीं तां हृष्टः मन्त्रि-  
पुत्रः (व) स्वीत्तरीयादिदानेन सन्तोष्य पुनरब्रवीत्,—“मातः !  
त्वम् आवाभ्यां यद् यत् कथ्यते, तत्तत् सुगुप्तं कुरुष्व : तां  
दन्तघाटसुतां पद्मावतीं गत्वा वद,—‘यस्त्वया सरसौतटे  
राजपुत्रो दृष्टः, सोऽत्र आगतः, तेनार्थिताऽहं त्वदन्तिकं  
प्रणयादायाता’ इति” ।

तदाकण्ठ्य सा वृद्धा ( श ) दानवशोक्तता तदैव पद्मावती-  
पार्श्वं गत्वा अवसरं प्राप्य तां जगाद,—“वत्स ! तौ राजसुत-  
मन्त्रिसुतौ त्वग्राप्तये अत्र समागतौ, साम्प्रतं करणीयमादिश” ।

अ यदि सा वृद्धा वस्त्रं हरत् अतो न गच्छामीति वृद्धाया ताभ्या वसनादानार्थं  
चातुर्यवचनम् । हरत्—सुणीयात् ( हृ + जातृशब्दयोगे लिङ्-धात् ) ।

( व ) स्वीत्तरीयादिदानेन—स्वस्य—आत्मनः, उत्तरीयं—प्रावारः, कर्त्तृच्छादने-  
वस्त्रमित्यर्थः, ( दृष्टौ तत्पु० । “इौ प्रावारीत्तरासङ्गौ समौ वृद्धतिका तथा :  
मन्यानमूतरीयश्च” इत्यमरः ) तदादिदानेन—तत्प्रभृत्यर्पणेन ( करणे इत्या ),  
सन्तोष्य—प्रह्लाद्य, ( सम् + तुष + णिच् + ल्यप् ) । कथ्यते—उच्यते, ( कथ +  
णच् + कर्मणि लट्ते ) । सुगुप्तं—सुगूढम्, अप्रकाशितं यथा तथा ( क्रिया विष्ण० ),  
कुरुष्व—सम्पादय ( कृ + प्रार्थनायां लाट्-त्वं ) । वद—ब्रूहि ( वद + लोट्-ङि ) ।  
तेन—राजपुत्रेण, अर्थिता—आसिता, त्वं पद्मावतीसुकाशं गत्वा एवं वद इति  
प्राशिता इत्यर्थः, ( विष्ण० । अर्थ + कर्मणि क्तः + स्तिथां टाप् ) । तव—भवतः,  
अन्तिकं—समाप्तं त्वदन्तिकं—तव सुकाशं, ( दृष्टौ तत्पु० ) प्रणयात्—प्रेम्णा, त्वयि  
संज्ञाधिक्यादित्यर्थः, आयात्रां वा, ( हंतौ प्रसौ० । “प्रणयः प्रणये प्रेम्णि यात्रा  
विश्वश्रयोरेपि” इति मेदिनी ) । आयाता—आगता, ( आ + या + कर्त्तरि क्तः +  
स्त्रियां टाप् ) ।

( श ) अवशा वशा कता वशोक्तता ( वश + अभूततद्वावे चिः + क्त + कर्मणि क्तः  
+ स्त्रियां टाप् ) दानेन वशोक्तता—आयत्तीकृता, मन्त्रिपुत्रेणैति शेषः, ( विष्ण० ।  
इत्या तत्पु० ) । अवसरम्—अवकाशं, स्वाभिप्रायाविवरणक्षणमित्यर्थः । तौ—  
सरसौतरे पूर्वदृष्टौ इत्यर्थः । तव—भवत्याः, प्राप्तये—लाभाय, त्वां लब्धुमित्यर्थः,  
[ “तुमर्थाच्च भाववचनात्” ( रा३।१५ पा० ) इति श्रुतिः ] । साम्प्रतम्—अधुना

( ष ) इत्यभिहिता सा तां निर्भर्त्य पाणिभ्यां द्वाभ्यां कर्पूर-  
लिप्ताभ्यां हयोः कपोलयोराहन् । ततः सा ( स ) परिभवार्त्ता  
रुदतो गृहमागम्य तावभाषत,—“पुत्रौ ! पश्यतं मुखे मे तथा  
एता अङ्गुलिमुद्रा दत्ताः” । एवं तयोक्ते ( ह ) नैराश्याविषमं तं  
राजसुतं स महाबुद्धिमेन्तिसुतः जनान्तिकमवादीत्,—“सखे !  
मा विषादं गमः, मन्त्रं रक्षन्त्या तथा निर्भर्त्य यत् कर्पूरशुभ्रा

अथ० । “एताह सन्मतीदानामधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः ।) कर्णोद्य-  
कर्मण्यं, ( कृ + कर्मणि अणोद्यत् ), आदिश—आज्ञापय ( आ + दिश + लोट् + ह्रि ) ।

( ष ) आभिहिता—उक्ता, ( अभि + घा + क्त “दधातोर्हः” ( ७४४२ पा० )  
इति दधातोर्हः स्तिथां टाप् च ) । निर्भर्त्य—सन्ज्ज्ञा, भर्तृनां कर्तृत्वर्थः,  
( निर + भर्त् + णिच्-ल्यप् ) । कर्पूरण लिप्ताः—रुदः ताभ्या ( इया तत्प० )  
कर्पूरलिप्ताभ्यां—कर्पूराभ्यां, कर्पूरं कर्पूरं लिप्ता ताभ्यां कर्पूराभ्यामित्यर्थः,  
कपोलयोः—मण्डयैः ( अवच्छेदे ७४० ), आहन्—अतोतडत् ( आ + हन् + लृट् + ड ) ।

( स ) परिभवेण—अवमाननेन, ( “अनादरः परिभवः परोभ्यस्तिसृक्कृया  
रौढावमानताऽवजाऽवहेल्यममुच्यते ॥” इत्यमरः ) आर्त्ता—दुःखिता परिभवात्तां  
( इया तत्प० ) अवमानिता, रुदतो—क्रन्दन्तो ( विण० । रुदन् क्रन्दन् स्विद्या  
ङीप् ) । आगम्य—आगत्य ( आ + गम + ल्यप् “वा ल्यपि” ( ६४३६ पा० )  
इति वेकल्पिकः अनुनासिकलोपाभावः ) । पश्यतम्—अवलोक्यतं ( दृश् + लोट्-  
तम् ) । तथा—पश्चादव्या । अङ्गुलिमुद्राः,—अङ्गुलीभिः कृता मुद्राः,—चित्र  
विशेषाः इत्यर्थः, ( मध्यपदलोपिकमासः ) । दत्ताः,—आर्पिताः, आहृता इत्यर्थः ।

( ह ) नैराश्याविषमं—नैराश्यात्—पश्चादव्या निराश्रयतया, विषमः,—दुःखितः  
तं ( इया तत्प० ) । जनान्तिकम्—अप्रकाशं, “विपताककरणाभ्यामपवाद्यान्तरा  
कथाम् । अन्याभ्यामन्वयं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणात्-  
सारिण ऊर्ध्वोन्निताङ्गुलिव्येण हृदामपवाद्ये राजपुत्रसामन्त्रा गुप्तभावेनेत्यर्थः  
( क्रिया विण० ) । मा गमः,—न गच्छ [ गम + लृट् + सि “माङि लृट्”  
( ३३१०५ पा० ) इति मायागे लृट् “न माङ्योगे” ( ६४३७ पा० ) इति  
अडागमप्रतषेधः ] । मन्त्रं—गुप्तिवादं, गुह्यभाषणमित्यर्थः, ( “वदमेदं गुप्ति-  
वादे मन्त्रः” इत्यमरः ), रक्षन्त्या—पालयन्त्या, मन्त्रः प्रकाशितः सा भूदिति  
चित्तयन्त्या इत्यर्थः, ( रक्ष + शब् + स्रश्च ङीप् ) । कर्पूरशुभ्रा—कर्पूरवत्

अस्या मुखे दश स्वाङ्गल्यो निहिताः, एतैरतत् सूचितं,—यथा  
अस्मिन् शुक्ले पक्षे चन्द्रवतीरिमा दश रात्रीः सङ्गमानर्हाः  
प्रतीक्षस्व” इति ।

इत्थं राजपुत्रं ( क ) ममाश्वास्य स मन्त्रिसुतः गुप्तं हस्तस्थं  
काञ्चनं किञ्चिद् आपणे विक्रीय तथा वृद्धया महाऽहं भोजनं  
साधयामास । ततस्त्री द्वौ सह तथा वृद्धया ( ख ) वृभुजाते ।  
इत्थं ( ग ) दशाहानि नीत्वा पुनर्जिज्ञासार्थं स मन्त्रिपुत्रस्तां

शुक्लवर्णा, ( उपमिति समामः ) कर्पूरण—कर्पूरलपनेन, शुभा इति वा । ( ३५५  
तत्प० ) । निहिताः,—स्थापिताः, अङ्किता इत्यर्थः, [ नि + धा + क्तः “दधातेर्हः”  
( ७४४२ पा० ) इति हिः ] अस्मिन् शुक्ले पक्षे ( कालाधिकरणे ७मी ), चन्द्रः  
अस्यामलीति चन्द्रवान् [ अन्वर्थे मत्पि कृते “मादुपधायाश्च सतीर्वाऽवयवादिभ्यः”  
( ८२२९ पा० ) इति सतीर्मन्थ वकारः ] ताः चन्द्रवतीः,—चन्द्रयुक्ताः, आत्मीरित  
यावत् ( विष्ण० ), रात्रीः ( कर्म ), सङ्गमे—मेलनकर्मणि, अनर्हाः,—अयोग्याः  
सङ्गमानर्हाः,—मिलनानुपयोगिनीः, ( विष्ण० । ७मी तत्प० ) । प्रतीक्षस्व—  
परिपालय, अपेक्षां कुरु इत्यर्थः, ( प्रति + ईच् + प्रायेनायासनुज्ञायां वा लोट् स्व ) ।

( क ) समाश्वास्य—मान्वयित्वा ( सम् + आ + श्म + णिच्-ल्यप् ) । गुप्तम्  
—अन्यैरज्ञातं ( विक्रीय इति क्रियाया विगेषणम् ) । हस्ते तिष्ठतीति हस्तस्थं—  
करस्थितमित्यर्थः, [ उपपदम० । हस्त + स्था—“सुपि स्थः” ( ३२२४ पा० ) इति  
के कृते “आतो लोप इटि च” ( ६४४६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । काञ्चनं—  
सुवर्णं, सौवर्णभूषणम् इत्यर्थः । आपणे—निषद्यायां, पण्यशालायांमित्यर्थः, विक्रीय—  
क्रेतुः मुख्यवहणपूर्वकं दत्त्वा इत्यर्थः ( वि + क्री + ल्यप् ) । वृद्धया ( करणे श्याः,  
महाऽहं—महान् अहं मुख्यं यस्य तत् महामूल्यं, राज्ञोचितम् इत्यर्थः ( विष्ण० )  
“धान्नामानेकाग्रत्वात् दत्यक्रययोग्यत्वात्तु अहं + कर्मणि घञ्, मुख्यं, महाहंशय्यापरि-  
वर्त्तनच्युतेः” कुमा० । ‘महानर्हो मुख्यमस्यास्तादृशी शय्या’ इति अङ्गिनाथः” इति  
वाचस्पत्यमहाकविः ) । साधयामास—पाचयामासेत्यर्थः ( साध + णिच् + लिट्-णल् ) ।

( ख ) वृभुजाते—आदतुः [ भुज + लिट्-भाते “भुजीऽनवने” ( १३१६६ पा० )  
इति आत्मनेपदम् ] ।

( ग ) दश—दशमुद्राकानि, अहानि—दिनानि ( अत्यन्तसंयोगे रया ),  
नीत्वा—यापयित्वा ( नी + क्वा ) । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—ज्ञानेच्छा [ ज्ञा + सन्



वृहदां पञ्चावतीपार्श्वं प्रेषितवान् । साऽपि ( घ ) मिष्टान्न-  
पानादिलुब्धा तदनुरोधान्न तस्या वामगृहं गत्वा प्रतिनिवृत्त्य  
च तौ जगाद,—“वत्सो ! इतो गत्वाऽहं तत्पार्श्वं  
क्रियन्तं कालं तूष्णीं स्थिता ; तथा तु युष्मत्कथाऽपराधं  
स्वयमुद्गिरन्त्या पुनः सालक्तकाभिस्तिष्ठभिः कराङ्गुलिभिः  
उरसि हता तदन्तिकात् अपमानिता पुनरायाता” ।  
तदाकण्ठे स मन्त्रिपुत्रः तं राजपुत्रं ( ङ ) खैरमब्रवीत्,—

“अः प्रत्ययात्” ( ३३:१०२ पा० ) इति अप्रत्यये स्त्रियां टाप् ], तस्यै इदं  
जिज्ञासाद्ये—( नित्यस० । क्रियाविण० ) कदा राजपुत्री भवदलिकं गमिष्यतीति  
जिज्ञासां कर्तुमित्यर्थः । प्रेषितवान्—प्रेरितवान् [ प्र + षप् + क्तवत् ] ।

( घ ) मिष्टान्न—मोदकलड्डकादि, पानं—पानकादि, मिष्टान्नञ्च पानञ्च  
मिष्टान्नपाने ( ङ०ह ) ते आदिनी येषां ( बहुव्री० ) तेषु लुब्धा—लोलुपा,  
आक्रष्टा इत्यर्थः ( ७मी तत्प० । लुभ + कर्त्तरि क्त. + स्त्रियां टाप् ) मिष्टान्नपानादि-  
लुब्धा—मोदकादिलोलुपा ( विण० ), तस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं,  
चित्ताराधनमित्यर्थः, ( ६श्री तत्प० । “अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः ) तस्मात्  
तदनुरोधान्न—मन्त्रिपुत्रस्य प्रीत्यर्थमित्यर्थः ( ह्रस्वर्थे प्रभी ) । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यागत्य,  
( प्रति + नि + वृत् + ल्यप् ), इतः,—अस्मात् स्थानात् ( अव्य० । इदमः अपादाने  
पञ्चमी ततः तमिल् ) । कालं [ “कालाध्वनीरत्यन्तसंयोग” ( २:१५ पा० ) इति  
श्या ] । तूष्णीं—मौनम् ( अव्य० । “मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्—” इत्यमरः ) । युवयोः  
कथा—युष्मत्स्वस्त्रिप्रागुक्तवाक्यमित्यर्थः, तथा यः अपराधः,—तत्कथनेन यः दोषः  
तम्, स्वयम्—आत्मनेव, मत्कथनात् प्राग्वेत्यर्थः ( अव्य० ), उद्गिरन्त्या—  
उद्गमन्त्या इव, त्वरितमुच्चारयन्त्या इत्यर्थः ( विण० । उत् + य + श्रुत् + स्त्रियां  
ङीप् ) । अलक्तकेन—लालया सह वर्त्तमानाभिः सालक्तकाभिः,—अलक्तक-  
राञ्जताभिरित्यर्थः, ( बहुव्री० । विण० ), कराङ्गुलिभिः ( करणे श्या ), उरसि—वक्षसि  
( अवच्छेद ७मी ), हता—ताडिता, ( विण० । हन + कर्माणि क्तः अनुनासिक-  
लोपः, स्त्रियां टाप् ), तस्या अनिकात्—समीपात् तदन्तिकात् ( ६श्री तत्प० ।  
अपादाने प्रभी ), आयाता—आगता ( आ + या + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप् ) ।

( ङ ) खैरं—मन्दं मन्दम्, अप्रकाशमित्यर्थः ( क्रिया विण० । “खैरं खच्छन्द-

“सखे ! माऽन्यथा शङ्कां कार्षीः, अस्या हृदये तथा यदलक्त-  
काक्तम् अङ्गुलिमुद्रावयं विन्यस्तं, कौशलेन तेन रजस्वला-  
स्तिम्बो निशाः स्थिताः इति सूचितम्” ।

एवं राजसुतमाश्वस्य स मन्त्रिसुतः ( च ) ब्रूहि गते  
पुनरपि तां वृद्धां पद्मावतीसकाशं प्राहिणात् । सा तस्मिन्  
( क ) दिने गता तथा समादृत्य भोजिता, पानादिभिश्च दिनं  
सर्वं विनोदिता । ( ज ) यावत् सा सायं गृहमागन्तुमिच्छति,

मन्दयोः” इति मैदनी ) । अन्यथा—अन्यप्रकारा, त्वन्मनोरथवैफल्यरूपमित्यर्थः,  
शङ्का—दासं वितर्कं वा ( “शङ्का वामे वितर्के च” इति मैदनी ), सा कार्षीः,—न  
कुर्व [ सा + कृ + लङ्-सि “माडि लुङ्” ( ३।१।१७५ पा० ) इति लुङ् “न माङ्योगे”  
( ६।४।७४ पा० ) इति अडागमाभावः ] । अलक्तकेन—लाचया, आक्तं—सांचितं,  
रजस्तमित्यर्थः, अलक्तकाक्तं—लाचारसरञ्जितं ( विष्ण० । इया तत्प० ), अङ्गुलीभिः कृतं  
मुद्रावयं—रेखावयमित्यर्थः, ( शाकपार्थिव्यादित्वात् समासः ) । कौशलेन—नपुंसकेन,  
बुद्धिप्रभावेणेत्यर्थः, सङ्केतेनेति यावत्, ( करणे इत्या ) । रजस्वलाः,—कृतमित्यर्थः,  
[ “रजःकृष्यामुतपरिषदी वलच्” ( ५२।११२ पा० ) इत्यनेन रजस्मन्-वलच् + स्त्रियां  
टाप् ] । निशाः ( अत्यन्तसंयोगे रथा ), स्थिताः,—पाल्याः, अपेक्षणीया इत्यर्थः, सर्वा  
एव रजस्वलाः द्विरारं गमनानङ्गाः सन्तीति भावः ; एतेन अहं रजस्वला मन्त्राता,  
अतः विरायमपेक्षस्व इति आवादिताम् ।

( च ) तथाप्यामङ्गां समाहारः इति ब्रूहिः [ वि + ब्रून् + “राजाहःसखि-  
भ्यष्टच्” ( ५।४।६१ पा० ) इति टच् “अङ्गष्ट्वारिव” ( ६।४।१४५ पा० ) इति  
टिर्लोपः । तद्वितार्थे दिगुः ] तस्मिन् ब्रूहि ( भावे ७मी० ) । प्राहिणात्—प्रेरयत्,  
प्रीषतवानित्यर्थः, ( प्र + हि + लङ्-ट् ) ।

( क ) दिने ( कालाधिकरणे ७मी ) । समादृत्य—सम्याय, समादरं कृत्वे-  
त्यर्थः, [ सम् + आ + ट् + ल्यप् “जस्वस्य पात कति तक्” ( ६।१।७१ पा० ) इति  
तुक् ] । भोजिता—कारितभोजना ( भुज् + णिच् + क्तः + स्त्रिया टाप् ) । दिनम्  
( अत्यन्तसंयोगे रथा ), विनोदिता—सन्तोषिता इत्यर्थः, ( वि + लृट् + णिच् + क्तः +  
स्त्रिया टाप् ) ।

( ज ) यावत्—यदा ( अथ० ), सायं—दिनान्ते, ( अथ० । “दिनान्ते तु सायम”  
इत्यमरः ) । आगन्तुम्—आयातुम् ( आ + गम् + तुमुन् ), इच्छात—अभिलषात

तावत् तत्र वहिः भयङ्करः कोलाहलः समुदभूत्,—  
 ‘हा ! हा ! अयं मत्तदस्ती स्वावामात् भ्रष्टः जनान् मथ्यन्  
 प्रधावति’ इति जना आक्रन्दन्तः पलायमानाः शुश्रुविर । ततः  
 सा पद्मावती तां वृद्धामभाषत,—( भ ) “अम्ब ! साम्प्रतं  
 हस्तिरुद्धं पथि त्वया न गन्तव्यं, तत् त्वां पीठिकां समारोप्य  
 आलम्बनरज्जुभिर्वृद्धा अनेन वृद्धता गवाक्षेण अत्र गृहोद्यानं

( इष + लट्-तप् ) । तावत्—तदा ( अन्व० ), भयङ्करः,—भयानकः [ विष्ण० ।  
 भय + कृ + “मघात्तभयं कृजः” ( ३.२।४३ पा० ) इति खच् “अवाहपदजनस्य मुम्”  
 ( ६।३।६७ पा० ) इति मुभागमश्च ] । कोलाहलः,—कलकलः ( वि० । “कोलाहल-  
 कलकलः” इत्यमरः ) । समुदभूत्—समजनि [ सम् + उत् + भू + लुङ्-ट् “गातिस्था—”  
 ( २।४।७७ पा० ) इति सिचौ लुक् ] । हा हा इति विषादव्यञ्जनमव्ययम् । मत्तः,  
 —माम्ब्रः, मदोन्मत्त इत्यर्थः, ( “प्रमित्री गार्ज्जती मत्तः” इत्यमरः ) स चासौ  
 हस्ती चेत् मत्तहस्ती—मदस्वावी गजः ( कम्पभा० ), स्वकीयः आवासः स्वस्य  
 आवासः इति वा स्वावासः,—स्वगृहं ( दृष्टौ तत्पु० ) तस्मात् स्वावासान्—स्वगृहात्,  
 ( अपादाने प्रभा० ), भ्रष्टः,—स्खलितः, खलित इत्यर्थः, ( भ्रश् + कर्त्तरि क्त० ) ।  
 मथ्यन्—वलीकथ्यन्, क्षामयन्नाति यावत् ( मथ् + शब् ) । प्रधावति—द्रुतमागच्छति  
 ( प्र + धाव + लट्-तप् ) । जनाः ( कम्प० ), आक्रन्दन्तः,—रुदन्तः, ( विष्ण० । आ + क्रन्द  
 + शब् ) पलायमानाः,—पलायनं कुर्वन्तः ( विष्ण० । परा + अय + शानच्, रस्य लः ) ।  
 शुश्रुविर—आकर्णयाम्बभूविर । ( श्रु + कर्माणि लिट्-इरे ) ताभिरिति शेषः  
 मत्तहस्ती प्रधावति इति उच्यते । पलायमानान् जनान् पद्मावतीप्रवृत्तयः शुश्रुव-  
 रित्यर्थः ।

( भ ) अम्ब !—मातः ! ( “अम्बा माता” इत्यमरः ), हस्तिरुद्धे—हस्तिना—  
 हस्तिमण्डोर्मिण्यथः, रुद्धे—कृतगतिरौघः, दुर्गमे इत्यर्थः, ( विष्ण० । इधा तत्पु० । रुध +  
 क्तः ) । गन्तव्यं—यातव्यं ( गम + तव्य ) । पीठिकां—पीठ एव पीठिका ( अल्पाद्यं कञ्  
 णिङ्यथा टाप् ) ता, सुद्रपीठान्यथः, समारोप्य—उपवेश्य, ( सम् + आ + रुह +  
 णिच्-ल्यप् ) । आलम्बते—प्रियत अनया आलम्बनी—बन्धनसाधनीत्यर्थः,  
 ( आ + लम्ब + कर्णे ल्युट् ) तास ताः रज्जवन्ती आलम्बनरज्जवः ( कम्पभा० )  
 ताभिः आलम्बनरज्जुभिः,—बन्धनसाधनतन्तुभिः ( कर्णे इधा ) । वृद्धा—सम्यक्

प्रक्षिपामि, ततो वृक्षमारुह्य विलङ्घ्य च प्राकारम् अन्येन वृक्षेण स्वगृहं व्रज" इति । एवमुक्त्वा सा ( ज ) चेटीभिस्तां वृक्षां रज्जुपीठिकया गवाक्षात् उद्याने प्रक्षेपयामास । सा च गृहं गत्वा तत् सर्वं ताभ्यां ( ट ) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां शशंस ।

तदा स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“सखे ! ( ठ ) सिद्धं ते अभिलषितं, युक्त्या तया मार्गो दर्शितः ; तदद्यैव प्रदोषित्वम् एतेनैव पथा तत् प्रियामन्दिरं गच्छ” । इत्युक्तस्तेनैव मन्त्रिपुत्रेण युतः स राजपुत्रः तेनैव पथा वृक्षया दर्शितेन तदुद्यानं ययौ, ( ड ) ददर्श च तत्र तां लम्बमानां सपीठिकां

( बन्ध + क्ता ), गवाक्षेण—वातायनेन ( करणे श्या ), गृहस्य यद् उद्यानम् सपवनम् गृहोद्यानं ( इष्टो तत्पु० ) तस्मिन् गृहोद्याने—प्रसीदवने इति यावत् ( सपञ्चमे ङी ), प्रक्षिपामि—अवतारयामि इत्यर्थः ( प्र + क्षिप + लट् मिप ) । आरुह्य—उत्थाय, ( आ + रुह् + ल्यप् ) विलङ्घ्य—उत्प्लव्य, आतक्रम्यत्यर्थः ( वि + लङ् + ल्यप् ) प्राकारं—प्राचीर ( “प्राकारी वरणः सालः प्राचीरं प्राक्तनं सति” इत्यमरः ), वृक्षेण—वृक्षारोहणेन, एकं वृक्षमारुह्य पुनस्तं परित्यज्य अन्यं वृक्षारोहणेनेत्यर्थः, ( करणे श्या ), व्रज—गच्छ ( व्रज + अनुज्ञाया लोट्-ङि ) ।

( ज ) चेटीभिः,—दासीभिः ( प्रतीयकक्षां श्या ) । रज्जुपीठिका—रज्जुनिबद्धा पीठिका, ( शाकपार्थिवोदित्वात् समासः ) तथा ( करणे श्या ), गवाक्षात्—वातायनप्रदेशात् ( अपादाने ङी० ), प्रक्षेपयामास—पातयामास, अवतारयामित्यर्थः ( प्र + क्षिप + णिच् + लिट्-णल् ) ।

( ट ) राजपुत्रमन्त्रिपुत्राभ्यां [ “क्रियया यममिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” ( वा० ) इति ऋथी० ] । शशंस—कथयामास ( शंस + लिट्-णल् ) ।

( ठ ) सिद्धं—पुण्यं, सफलं सञ्जातमित्यर्थः ( सिध् + कर्त्तरि क्त. ), अभिलषितम्—अभीष्टं ( “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अभिलाष इत्यर्थः, अभि + लष + भावे क्तः ) । युक्त्या—कौशलेन, बुद्धिनेपुण्येनेति यावत्, मार्गः,—पन्थाः, तद्गृहगमनोपाय इति भावः, दर्शितः,—निर्द्दिशितः इत्यर्थः, ( दृश् + णिच् + कर्मणि क्तः ) । प्रियायाः,—प्रणयिन्याः, मन्दिरं—गृहं ( इष्टो तत्पु० ) प्रियामन्दिरं—पशवतीमवनम् ।

( ड ) ददर्श—दृष्टवान्भूय, ( दृश् + लिट्-णल् ) । लम्बमानां—दीलायमानां

मार्गेन्मुखाभिश्चेटीभिरुपरिष्ठादधिष्ठितां रज्जुम् । स च तां  
दृष्ट्वैव ( ढ ) यावत् आरोहति स्म, तावत् ताभिः सखीभिः  
तया रज्ज्वा गवाक्षेणाकृष्टः प्रियान्तिकं प्राविशत् । तस्मिंश्च  
( ण ) प्रविष्टे स मन्त्रिपुत्रस्तमेव वृद्धाऽऽवासं प्रायात् ।

राजपुत्रस्तु तां पद्मावतीं ( त ) पूर्णेन्दुवदनां प्रसरत्कान्ति-  
चन्द्रिकां कृष्णपक्षात् गुप्तं स्थितां राकाविभावरीमिव

लम्बितभावनावस्थिता ( लवि + शानच् ), पीठिकया—सुद्रासनेन सह विद्यमानां  
मपीठिकाम्—आमननिबद्धां ( विण० । बहुव्री० ) । मार्गे—पांथ, मार्गमांभलत्त  
इत्यर्थः, उन्मुखाभिः—ऊर्ध्वमुखीभिः, उत्सुकाभिरित्यर्थः ( ७मी तत्पु० ), मार्ग-  
न्मुखाभिः,—राजपुत्रस्य आगमनं प्रतीक्षमाणाभिरित्यर्थः ( विण० ) । उपरिष्ठात्—  
ऊर्ध्वदेश, रज्ज्वा ऊर्ध्वशम इत्यर्थः, [ “उपर्युपरिष्ठात्” ( प्रा३।३१ पा० ) इति  
नृपेण ऊर्ध्वशब्दस्य उपदेशः रिष्टातिल् प्रत्ययश्च ] अधिष्ठिताम्—आश्रितामित्यर्थः,  
[ अधि + स्था + कर्त्तरि क्तः “स्थाध्वोरिञ्” ( १।२।२७ पा० ) इत्यनेन इदादेशः  
“आतो लोप इति च” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः “उपसर्गात् सुनोति—”  
( ८।२।६५ पा० ) इत्यनेन बलं, ततः स्तिथ्या टाप् ] ।

( ढ ) यावत्—यदा इत्यर्थः, आरोहति स्म—उत्तस्थौ [ आ + रुह + “लट् स्म”  
( ३।२।११ पा० ) इति अतोत्ते लट् तिप् ] । तावत्—तदेवेत्यर्थः । तथा—पीठिका-  
निबद्धया । आकृष्टः,—आकृष्य ऊर्ध्वं नीत इत्यर्थः ( विण० । आ + कृष + कर्मणि  
क्तः ) । प्राविशत्—प्रविष्टवान् ( प्र + विश् + लङ् दृ ) ।

( ण ) प्रविष्टे—वृद्धाभ्यन्तरं गते इत्यर्थः ( विण० । प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः ),  
तस्मिन्—राजपुत्रे ( भावे ७मी ) । वृद्धाया आवासं ( ६४ी तत्पु० ) वृद्धाऽऽवासं  
—वृद्धाभवनं, प्रायात्—प्रातिष्ठत ( प्र + या + लङ् दृ ) ।

( त ) पूर्णेन्दुरिव वदनं यस्यास्तां पूर्णेन्दुवदनां—पूर्णचन्द्रमुखीं ( बहुव्री० ) :  
राकापक्षे,—पूर्णचन्द्रं वदनं यस्यास्तां ( बहुव्री० ) । प्रसरन्ती—विस्तारन्ती,  
समन्तात् विस्तारत्यर्थः, कान्तिः,—अङ्गप्रभा, चन्द्रिका—कौमुदी इव यस्यास्तां,  
( बहुव्री० ) ; अन्यत्र,—प्रसरन्ती—दिशः व्याप्तवाना, कान्तिरिव चन्द्रिका  
यस्याः यच्च वा तां प्रसरत्कान्तिचन्द्रिकां—स्फुरत्प्रभापटलामित्यर्थः । कृष्णपक्षात्—  
कृष्णपक्षान्तिशभिराक्रान्तिभिः ( अपादाने प्रभी० ), गुप्तं—निश्चितं यथा तथा  
इत्यर्थः ( क्रियाविण० ), राकाविभावरी—राका—पूर्णचन्द्रातिथिः, तद्व्युक्ता इत्यर्थः

अद्राचीत् । साऽपि तं दृष्ट्वा ( थ ) तत्कालोचितैः कण्ठग्रहादिभि-  
स्तैस्तैः प्रौढाचारै रमयामास । ततस्तत्र ( द ) गान्धर्वविधिना  
समूहया तथा सह कान्तया गुप्तं विहरन् कतिचित् दिनानि  
स्थित्वा कदाचित् तां प्रियामवदत्,—“प्रिये ! मम सखा  
मन्त्रिपुत्रः मयैव सहायातः अत्र वृद्धागृहे एकाकी तिष्ठति,  
तद् गत्वा तं सम्भाव्य पुनरेष्यामि” इति । तदाकर्ण्य सा

( “राका नद्यन्तरं कच्छां नवजातरजःस्त्रियाम् । सम्पूर्णन्दुतिधौ—” इति मेदिनी )  
विभावरी—रजनौ, राकाविभावरी तामिष, ( कर्मधा० ) । अद्राचीत्—उचिष्ट  
( दृग् + लुङ् + क्त ) ।

( थ ) स एव कालः तत्कालः ( कर्मधा० ) तस्मिन् उचिताः,—उपयुक्ता,  
( ७मी तत्प० ) तैः तत्कालोचितैः,—प्रथममन्त्रनसमयोपयोगिभिरित्यर्थः, कण्ठ-  
ग्रहे वा ग्रहे,—ग्रहणं कण्ठग्रहः,—गलवेष्टनपूर्वकालिङ्गनमित्यर्थः, ( ६श्री ७मी  
वा तत्प० ) स एव आदिः येषां तैः ( बहुव्री० ) । तैस्तैः,—प्रणयिनोः मिलने प्रसिद्धे-  
रित्यर्थः, प्रौढाः,—प्रगल्भाः, अशालीनाः इत्यर्थः, यद्वा,—प्रौढाः,—निपुणाः, कामो-  
द्दीपनदक्षाः इत्यर्थः, ये आचाराः,—आचरणानि, प्रागुक्तालिङ्गनादय इत्यर्थः, तैः  
( करणे श्या । कर्मधा० ), यद्वा,—प्रौढायाः,—प्रगल्भायाः,—“स्वरास्ता गाढताकव्या  
समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽकान्तनायका ॥” इत्युक्तलक्षणाया  
नायिकायाः इत्यर्थः, आचारा इव ये आचाराः तैः ( ६श्री तत्प० ), निर्लज्जव्यवहारै-  
रित्यर्थः, रमयामास,—प्रीणयामास ( रम + णिच् + लिट् + लृत् ) ।

( द ) गान्धर्वविधिना—“इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्ययोश्च वरस्य च । गान्धर्वः  
स तु विज्ञेयः,—” इत्युक्तलक्षणकेन कन्यावरयोः कामजविवाहविशेषेणेत्यर्थः ( करणे  
श्या ), समूहया—परिणीतया, [ विष्ण० । सम् + वट् + क्तः “वचिस्त्रिपयजादीना  
किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति वट्तेः सम्प्रसारणे कृते “ह्री ढः” ( ८।२।३१ पा० )  
इति ङस्य ढे कृते “भ्रसस्तथोर्धोऽधः” ( ८।२।४० पा० ) इति तस्य धे “ह्रना ह्र”  
( ८।४।४१ पा० ) इति धस्य ढे “ढी ढे लोपः” ( ८।२।१३ पा० ) इति प्रातिपदिकस्य  
ढलोपे “ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” ( ६।१।१११ पा० ) इति सम्प्रसारितोकारस्य  
दीर्घः, ततः स्त्रिया टाप् तथा ] । कान्तया—प्रियया ( सङ्घयोगे श्या ), गुप्तस-  
मर्थे रक्षितं यथा स्यात्तथा ( क्रियाविष्ण० ), विहरन्—क्रीडन् ( विष्ण० । वि + हृ  
+ शब्द ] । आयातः,—आगतः ( आ + या + कर्त्तरि क्तः ) । सम्भाव्य—सम्भाव्य,

( ध ) धूर्त्ता पद्मावती तं प्रियमाह स्म,—“नाथ ! त्वामहं  
पृच्छामि, मत्कृतास्तास्ताः संज्ञास्त्वया ज्ञाताः ? उत ते तेन  
मन्त्रिपुत्रेण ?” । तथा ( न ) अभिदधतीं तां राजपुत्रीऽब्रवीत्,  
—“प्रिये ! न ज्ञातं मया तत् सर्वं, तेनैव मे मित्रेण दिव्य-  
ज्ञानवता सर्वं विदित्वा मे समाख्यातम्” । एतदाकर्ण्य सा  
( प ) भामिनी विचिन्त्य तं प्रत्यभाषत,—“नाथ ! तर्हि  
अयुक्तं कृतं त्वया चिरात् तद्दार्त्तां कथयता, यस्ते सखा

सम्भाषणादिना संवर्द्धा इत्यर्थः, ( सम् + भू + णिच् ल्यप् ), एवमि—आगमि  
यामि ( इ + लृट्-यामि ) ।

( ध ) धूर्त्ता—मायाविनी, सुचतुरेत्यर्थः । आह स्म—उवाच [ द्रु + “लट् सं”  
( ३।१।१८ पा० ) इति आधीर्ग अतीते लट् तिप् ], पृच्छामि—जिज्ञासे,  
[ प्रच्छ + लट्-मिप् “पृच्छ्या—” ( ३।१।१६ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] । उत—  
वक्तव्ये, अथवा इत्यर्थः, ( अय्य० । “उताप्यर्थविकल्पयोः” इत्यमरः ) ।

( न ) अभिदधतीं—वदन्तीम् ( अभि + धा + शत + स्त्रियां ऊँप् ) । दिव्यं—  
वर्ण्य, सुन्दरमित्यर्थः, द्योतनात्मकमिति यावत्, यद्वा—दिव्य—दिवि भवम्,  
अलौकिकमित्यर्थः, समाधारणमिति यावत्, ( “दिव्यं लवद्रे धावती स्त्री वल्ग्वै  
दिविभवे विषु” इति मेदिनी ) यत् ज्ञानं—बुद्धिः, ( कर्मधा० ) तदस्य अक्षीति  
तेन दिव्यज्ञानवता—अलौकिकमनोविषया [ विष्ण० । प्रश्नमात्रो मत्तु “मादप-  
चायाश्च—” ( ८।२।१८ पा० ) इति मतोर्मस्य वकारः ] । विदित्वा—बुद्ध्वा  
( विट + क्ता, मे—मह्यं [ “क्रियया यमभिप्रैति—” ( वा० ) इति सम्प्रदाने ङर्थी ] ;  
समाख्यातं—कथितं ( सम् + णा + ख्या + भावे क्तः ) ।

( प ) भामिनी—कौपनस्वभावा रमणी, ईर्ष्यावतीत्यर्थः, नायकस्य प्रेम-  
पादान्तरमसङ्गिणुरिति यावत्, ( “कौपना सेव भामिनी” इत्यमरः ) विचिन्त्य  
—विभाव्य ( वि + चिन्त + ल्यप् ), प्रत्यभाषत—प्रत्यवदत् ( प्रति + भाष + लङ्  
त ) । तर्हि—तदा, यदा स एवंविध दिव्यज्ञानसम्पन्नः तव प्रियसुहृच्च तदा इत्यर्थः,  
[ “यनयतनेर्हिलन्यतरस्याम्” ( ३।३।२१ पा० ) इति तत् + हिल् ], अयुक्तम्—  
अन्याय्यं, ( “युक्तमौपयिकं लब्धं भजमानाभिनीतवत् । न्याय्यश्च विषु षट्” इत्यमरः ) ।  
चिरात्—चिरेण, कालविलम्बेनेत्यर्थः, ( अय्य० ), तस्य—तव मित्रस्य, वार्त्ता—वृत्तान्तं  
( ६।१।१० तत्प० ) तद्दार्त्तां—तव मित्रवृत्तान्तं, कथयता—वदता ( विष्ण० । कथ +

स मे भ्राता, तस्य प्रथममेव मया ताम्बूलादिसमाचारणं सम्मानना कर्त्तव्याऽऽसीत्” । इति (फ) उक्तवत्या तयाऽनुमतः राजपुत्रस्तेनैव पथा तस्यां निशि सख्यरन्तिकमागात्, अकथयच्च तत् सर्वं प्रियया कथितम् । मन्त्रिपुत्रस्तु तदयुक्तमिति न तत् सादरमभ्यमन्यत । ( ब ) इत्थं परस्परमालपतोस्तयोः सा विभावरी पर्यगात् ।

अथ तयोः ( भ ) साम्ये विधौ निर्वृत्ते पक्वान्नताम्बूलहस्ता पद्मावतीसखी तत्राऽऽगात् । सा समागत्य तं मन्त्रिपुत्रं कुशलं

( विष् + शतृ ) । ताम्बूलादिसमाचारणं—ताम्बूलादीनां समाचारः,—सम्यगाचरणं, तद्दानरूपः सुष्ठु व्यवहार इत्यर्थः, तेन ( करणे श्या । षष्ठी तत्प० ), सम्मानना—संबर्हना, समादर इत्यर्थः, [ सम + मान + णिच् “गयासन्नस्यो युच्” ( ३।३।१०७ पा० ) इति युच्, ततः स्त्रियां टाप् ] । आसीत्—अभूत् ।

( फ ) उक्तवत्या—कथितवत्या [ विष्० । वच् + क्तवतुः “वचिस्वपिथनादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति वच्ः सम्प्रसारणं, ततः स्त्रियां ङीप्, तथा ] । तेनैव पथा—गवाक्षमार्गेणेत्यर्थः ( करणे श्या ) । सख्युः,—मित्रस्य ( शब्दे ङीष् ) । आगात्—आगतम् [ आ + इ + लृङ्-द् “इथो गा लुङि” ( २।३।४५ पा० ) इति इथो गाऽऽदेशं “गातिश्या—” ( २।४।७७ पा० ) इति सिचो लुक् ] । अकथयत्—अवदत् ( कथ + णिच् + लङ्-द् ) । कथितम्—उक्तं ( कथ + क्तः ) । अयुक्तम्—अन्याथं, समयानुपयोगि इत्यर्थः । अभ्यमन्यत—प्रत्यभ्यनन्दयत्, तद्वाक्यस्य अकपटतायाम् आस्थां नास्थापयदित्यर्थः, ( अभि + मन + लङ्-त ) ।

( ब ) इत्थम्—अनेन प्रकारेण ( अव्य० ), आलपतोः,—आभाषमाणयोः, ( विष्० । आ + लप + शतृ, तथीः ) । पर्यगात्—पर्यगमत्, अवसिता इत्यर्थः । ( परि + इ + लृङ्-द् ) ।

( भ ) सख्याया इदं साम्यं तस्मिन् साम्ये—सम्याकालविहिते, विधौ—उपासनादिकर्मणि ( भावे ७मी ), निर्वृत्ते—निष्पन्ने सति ( निर् + वृत् + क्तः, तस्मिन्, विष्० । “सिद्धं निर्वृत्तानिष्पन्नौ” इत्यमरः ), पक्वान्नं—लड्डुकपटकादिक, ताम्बूलं—शीटिकेत्यर्थः, सज्जितताम्बूलमिति यावत्, ते हस्ते यस्याः सा ( विष्० । व्यधि० बहुव्री० ) ।



( म ) पृष्ट्वा दत्तोपचारा, युक्तिः राजपुत्रस्य भोजनं निषेद्धं, “सा तव प्रिया भोजनादौ तदागमं प्रतीक्षमाणा आस्ते” इति आवेद्य क्षणात् ततः प्रायात् ।

ततः स मन्त्रिपुत्रस्तं राजपुत्रमभाषत,—“देव ! ( य ) कौतुकमेकं पश्य, त्वां दर्शयामि” इत्युक्त्वा स तस्मादेकं पक्वान्नमादाय सारमेयाय तत्र स्थिताय प्रादात् । स

( म ) पृष्ट्वा—निश्चासित्वा, [ प्रच्छ + क्त्वा “व्रश्चस्मृज्—” ( पारा३६ पा० ) इति षकारादेशः, “यद्विज्या—” ( ६।१।१६ पा० ) इति पृच्छतेः सम्प्रसारणम् ], दत्तः,—अर्पितः, [ दा + क्तः “दी दहोः” ( ७।४।४६ पा० ) इति दद्यादेशश्चकारस्य तकारः ] मन्त्रिपुत्राय इति भावः, उपचाराः,—पद्मावतीप्रेरितपक्वान्नादिवर्गोपकरणं यथा सा दत्तोपचारा—अर्पितपक्वान्नादित्यसमूहः ( विष्णु० । कुरुत्रो० ) । युक्तिः,—युक्तिर्भाषित्य, उपार्थनैत्यर्थः वाक्यकल्पनेति यावत्, ( लघ्वन्तोपे प्रमी० ) । निषेद्धं—निवारयितुं, ( नि + पिध् + त्मुन् ) । भोजनादौ—भोजनकालोपस्थितौ गम्येव ( कालाधिकरणे ७मी० ) । तदागमं—तत्र आगत्यम्—आगमनं ( ६४ तत्प० ) । प्रतीक्षमाणा—प्रतिपालयन्ती [ प्रति + ईक्ष् + जानच्—“आनि मुक्” ( ७।२।२२ पा० ) इति मुगागमः, ततः क्तिष्ठा टाप ], आस्ते—तिष्ठते ( आस + लट् ते ) । मन्त्रिपुत्री महाप्राशयेत् जीयेत, तदा कदाचन स राजपुत्रं स्वदेशं नेयति, विनष्टे तु तस्मिन्, स्थूलभित्तिं राजपुत्रं समादरादिना विनीह्य वशीकृत्य च यावज्जीवमेव स्वान्तिकं स्थापयिष्यामि, अतः तथाविधाऽऽशङ्काऽपि भवत्यति शयः विचिन्त्य पद्मावती मन्त्रिपुत्रं विनार्शयितुं सविषपक्वान्नादिकं सखीहस्तेन प्रैषयत्, किन्तु राजपुत्रश्चेत् मितस्य भोजनकालं तत्र तिष्ठेत्, यदि वा मैत्र्यानुगोचरे भोजनस्य विच्छिदंशं गृह्णीयात्, तदा महान्नर्थो भविष्यति, प्रकाशञ्च राजपुत्रं निषेद्धमपि नैव युज्यते, इति उपार्थेन तस्मात् अपसारयितुं एवमवदत् इति बोद्धव्यम् । आवेद्य—विज्ञाप्य ( आ + विद + णिच्-ल्यप् ), क्षणात्—तत्रक्षणादित्यर्थः ( लघ्वन्तोपे प्रमी० ), ततः,—तस्मात् स्थानात् ( अपादाने प्रमी० ) ।

( य ) कौतुकम्—आश्चर्यम्, अपूर्वदर्शनमिति यावत्, पश्य—आलोचय ( दृश् + भाट्नायां भोट्-हि ) । दर्शयामि—अवेक्षयामि, ( दृश् + णिच् + लट्-सिप् ) । सारमेयाय—कुकुराय, ( सम्प्रदाने ४र्थी० । “कौलियकः सारमेयः कुकुरोः स्वगर्दशकः” इत्यमरः ) ।

( १ ) भुक्तैव तत्क्षणात् व्यापद्यत । तदवलोक्य “किमिदं  
( ल ) चित्तम् !!” इति तं मान्निपुत्रं राजपुत्रः पथ्यपृच्छत् ।  
म चैनं प्रत्यभाषत,—“देव ! ( व ) संज्ञाप्रकटनेन मां धूर्त्तं  
विदित्वा हन्तुकामया त्वदनुरक्तया तथा,—‘अस्मिन् मति  
राजपुत्रो मदकायत्तचित्तो न भवेत्, एतद्वश्य मां विहाय  
स्वां नगरीं व्रजेत्’ इति विचारयन्त्या मम भक्षणार्थं विषान्नं  
प्रहितम् ; तस्मात् त्वमतस्यां मन्यं मुञ्च, अहं कामप्यत्र युक्तिं

( १ ) भुक्ता—खादित्वा ( भुज + क्ता ), प्रकाशमिति शेषः । व्यापद्यत—  
आस्रियत ( वि + आ + पद + अङ् + त ) ।

( ल ) चित्तम्—अद्भुतं । “विमर्शोऽद्भुतसादृश्यं चित्तम्” इत्यमरः । पथ्यं  
पृच्छत—अभिज्ञासत ( परि + प्रथ् + लङ् + त ) ।

( व ) संज्ञायाः,— प्राक् तस्याः ॥ ३० ॥ स्वामिप्राप्तमुच्यमानाविति प्रकट,  
प्रकटनेन—अर्थप्रकाशनेन संज्ञाप्रकटनेन—तथा मङ्कितित्वस्य निरुदायेनापमेय  
( ६०ी तत्प० : कारण इति ) । विदित्वा—ज्ञात्वा, ( विद + क्ता ) । हन्ते  
मा मारयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्मात्तया हन्तुकामया—मारयितुमिति ॥  
( विष्ण० : “तस्मात्काममनसो,—” इत्यनेन मङ्कितलोपात् ), तस्य अनुवृत्त्या—  
आसक्त्या ( ७०ी तत्प० : अनुरक्ता यथा त्वदनुरक्तया—त्वदासक्तिविशेषः  
( विष्ण० ) । अस्मिन्—मन्त्रिपुत्रे ( भावे ७०ी ), मति—विद्यमाने ( विष्ण० )  
मयि एव एकं—केवलं, न तु अन्यस्मिन् इति भावः ( “एके स्मृत्यात्यन्तवला  
इत्यमरः ), आश्रयम्—अधीनं, वशीभूतसम्वन्धः, ( ६०ी तत्प० : कर्मधा० ) चित्तं  
—मनः यस्य तदाविधः सदृकाश्रयविधः,—अन्तर्मात्रं विहाय केवलं मये  
वानुरक्तः इत्यर्थः ( बहुव्री० ) । एतस्य—मन्त्रिपुत्रस्य, वशः,—अधीनः एतद्वश्य,—  
मान्निपुत्रवानुरागो इत्यर्थः ( ६०ी तत्प० ), विहाय—परित्यज्य ( वि + हा + ल्यप् ),  
स्वाम्—आत्मैश्यां ( विष्ण० ) । व्रजेत्—गच्छेत् ( व्रज + सम्भावनायां भिङ् ) ।  
विचारयन्त्या—वितर्कयन्त्या ( विष्ण० : वि + चर + णिच् + शब्द + त्त्रियां ङीप् तयः  
भक्षणाय इदं भक्षणार्थं—भोजननिमित्तम् ( अर्थेन सह निव्यसमासः ), विषान्न—  
विषमिश्रितमन्नं ( शाकपाण्डिवादित्यान् समासः ), प्रहितं—प्रेषितं ( प्र + हि +  
कर्मणि क्तः ) । एतस्यां—पञ्चावस्थां ( विषये ७०ी० ), मन्यं—कीदृशं, ( “मन्युर्देनं  
कृतौ कृधि” इत्यमरः ) मुञ्च—त्यज ( मुञ्च + प्राथेनायां लोट् + हि ) । युक्तिं—योगम,

पर्यालोचयामि” । इत्युक्तवन्तं मन्त्रिसुतं स राजपुत्रः  
 “सत्यं त्वं ( श ) बुद्धिशरीरः” इति यावत् स्तौति, तावत्  
 सहसा दुःखाकुलजनैरुदीरितः,—“हा धिक् ! राज्ञो बालः  
 सुतो विपन्नः” इति खः श्रूयते स्म । तत् ( ष ) आकर्णनेन  
 हृष्टः स मन्त्रिपुत्रस्तं नृपात्मजं जगाद,—“देव ! अद्य  
 पद्मावतीगेहं निशि व्रज, तत्र गत्वा तां तथा पाययेः, यावत्  
 पानमदेन सा निःसंज्ञा नष्टचेष्टा गतजीवितेव स्यात् । तत-  
 स्तस्याः ( स ) सनिद्रायाः कटितटे शूलेन अग्नितप्तेन अङ्गं दत्त्वा

उपार्थमित्यर्थः ( “युक्तः स्त्री आद्ययोग्याः” इति मेदिनी ), पर्यालोचयामि—  
 पर्याकलयामि, उद्भावयामित्यर्थः, ( परि + आ + लुच् + णिच् + लट्-मिप् ) ।

( श ) बुद्धिरिव शरीरं यस्य सः बुद्धिशरीरः,—बुद्धिजीवीत्यर्थः ( बहुव्री० ) ।  
 कौति—प्रशंसति ( णु + लट्-तिप् ) । दुःखेति ।—दुःखेन—वेदनया, मनःपीडया  
 इत्यर्थः, ( “आवासा वेदना दुःखम्” इति इलायुधः ) आकुलाः,—कातगा इत्यर्थः,  
 ( श्या तत्पु० ) जनाः ते दुःखाऽऽकुलजनैः,—आधिव्याकुललोकैः ( कर्त्तरि  
 श्या ), उदीरितः,—उक्तः, ( विष्ण० । उट् + ईर + कर्मणि क्तः ) । बालः,—शिशुः  
 ( कर्त्ता ), विपन्नः,—वृत्तः ( वि + पद + कर्त्तरि क्तः ), श्रूयते स्म—आकर्ण्यते स्म,  
 श्रूयते इति यावत् [ सु + कर्मणि लट्-ते “लट् खे” ( ३।२।११८ पा० ) इति  
 अथागे अतीते लट् ] ।

( ष ) आकर्णनेन—श्रवणेन ( आ + कर्ण + णिच् + भावे ल्यट् ) । तां—  
 राजसुतां ( प्रयोज्यकर्त्तरां “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं—” इति द्वितीया ), तथा—  
 तावत्, तावत्पर्यन्तमित्यर्थः, पाययेः,—मद्यपानं कारयेः इत्यर्थः ( पा + णिच्  
 + विधौ लिङ्-यास् ), यावत्—यावत्कालपर्यन्तं, पानेन पानजनिता वा मदः  
 पानमदः ( श्या तत्पु० । आकपार्थिवादि० वा ) तेन पानमदेन—मद्यपान-  
 जनितोन्मत्ततया ( करणे श्या ), निः,—नास्ति, संज्ञा—चेतना यस्याः सा  
 निःसंज्ञा—हृतचेतना ( बहुव्री० ), नष्टा—अपगता, चेष्टा—पार्श्वपरिवर्तनादिरूपा  
 कायक्रिया यस्याः सा नष्टचेष्टा—निरीडा, नष्टप्राया इति यावत् ( बहुव्री० ),  
 गतं—प्रस्थितं, जीवितं—जीवनं यस्याः सा गतजीविता इव—वृत्ता इव, वृत्तकल्पा  
 इति यावत् ( बहुव्री० ), स्यात्—भवेत् ( अस + लिङ्-यात् ) ।

( स ) निद्रया सह वर्त्तमाना सनिद्रा तस्याः सनिद्रायाः,—निद्रिताया इव ज्ञान-

आभरणानि च गृहीत्वा गवाक्षेण तेनैव प्रकारेण आगच्छेः,  
ततः परं यथा भद्रं भवेत् तथा करिष्यामि” इत्युक्त्वा कारयित्वा  
च विशूलं तस्मै राजसूनुवे प्रादात् । सोऽपि राजपुत्रस्तत्  
( ६ ) कुटिलकर्कशं कालायसदृढं कान्तावयस्ययोश्चित्तमिव  
हस्ते गृहीत्वा पूर्ववत् रात्रौ पद्मावतीगृहमेत्य शुचेः  
स्वमन्त्रिणो वाक्यं प्रभूणामविचार्यमिति मत्वा तत्र मद्यपान-  
निषेष्टां तां जघने शूलेनाङ्गितां हृतालङ्करणाच्च कृत्वा सख्यु-  
रन्तिकमागात्, अशंसच्च आभरणानि दर्शयित्वा तत् सर्वम् ।

रक्षिताया इत्यर्थः ( बहुव्री० ), कटितटे—कटिदेशे ( औपमैषिके ७मी ) । अग्रिम-  
तमम्—उष्णं ( श्या तत्प० ) तेन अग्रितमेन ( विष्ण० ), अङ्गं—चिह्नं ( “कल-  
ङ्काङ्गौ लाञ्छनश्च चिह्नं लक्ष्यं च लक्षणम्” इत्यमरः ) । आभरणानि—अलङ्कारान् ।  
आगच्छेः,—एयाः, ( आ + गम + लिङ्-यास् ) । भद्रं—मङ्गलं ( “शुः श्रेयसं  
शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः ) । करिष्यामि—विधास्यामि ( कृ +  
भृट्-स्यामि ) । श्रीणि शूलानि—शिखायाणि यत्र तत् विशूलं—स्वनामप्रसिद्धमस्त्र-  
विशेषं ( वि० । बहुव्री० ) । राजः सूनुः राजसूनुः ( ६ष्ठो तत्प० ) तस्मै राजसूनुवे  
—राजपुत्राय ( सम्प्र० ४र्थो० ) ।

( ६ ) कुटिलं—भङ्गिमत, अन्यत्र—कूरं, कर्कशं—कठोरं, तोषायमित्यर्थः,  
अन्यत्र—साहसिकं, कर्त्तव्यपरायणत्वेन निष्ठुरमित्यर्थः, कुटिलश्च कर्कशश्च तत्  
कुटिलकर्कशं ( विष्ण० । विशेषणकर्मधारयः ), कालायसदृढं—कठिनकृष्णलौह-  
निर्मितमित्यर्थः, कालायसवत् दृढमिति वा ( उपमितसमासः ), कान्ता—  
प्रिया, पद्मावतीति यावत्, वयस्यः,—मित्रं, मन्त्रिपुत्र इति यावत्, तथीः  
कान्तावयस्ययोः,—पद्मावतीमन्त्रिपुत्रयोः ( शेषे ६ष्ठो ), कान्ताचित्तवत् कुटिलं,  
वयस्यचित्तवत् कर्कशमित्यर्थः । हस्ते गृहीत्वा ( हस्ते इत्यव्ययेन सह गृहीत्वा  
इत्यस्य समासस्य वैभाषिकत्वेन न ल्यप् ) । एव—आगत्य ( आ + इ + ल्यप् ),  
शुचेः,—निर्मलस्य, प्रभुभक्त्येति यावत् ( विष्ण० ) । प्रभूणां—प्रभुभिरित्यर्थः  
[ “कर्तृकर्मणोः कृति” ( २।३।६५ पा० ) इति कदयोगे कर्त्तरि ६ष्ठो ], अविचार्यं  
—विचारानङ्गे ( न + वि + चर + ण्यत् ) । जघने—कटिदेशे ( औपमैषिके ७मी० ।  
“जघनश्च स्त्रियाः श्रीणिपुरीभागे कटावपि” इति मेदिनी ) । अङ्गः,—चिह्नं  
सञ्ज्ञातः अस्याः अङ्गिता [ “तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य इतच्” ( ५।२।३६ पा० )

ततः स मन्त्रिपुत्रः खं ( क ) समीहितं सिद्धं मत्वा, प्रातः  
श्मशानं गत्वा, स्वयं तापसरूपभृदभवत्, अकरोच्च राजपुत्रं  
शिष्यरूपिणम्, अब्रवीच्च,—“त्वमेभ्योऽलङ्करणेभ्यः इमां  
मुक्तावलीं नीत्वा विक्रेतुम् आपणं ब्रज, यदि त्वां पुररक्षिणी  
गृह्णीयुः, तदा इत्थं ब्रूयाः यत्,—‘इयं मे गुरुणा विक्रयार्थं  
दत्ता’ इति” । इति ( ख ) सन्दिष्टः स राजसुतः आपणं गत्वा  
तथैव मुक्तावलीं विक्रेतुमतिष्ठत्, अगृह्यत च तथाभूतः  
पुररक्षिभिः । ते च दन्तघाटसुतायाः ( ग ) अलङ्करणमोषा-

इति इतच् ] ताम् अङ्कितां—अङ्कितां ( विण० ), हतानि—मुषितानि, अलङ्कर-  
णानि—भूषणानि यस्यासां हतालङ्करणाम्—अलङ्कारविहीनमित्यर्थः ( बहुव्री० ) ।  
अशंसत्—अकथयत् ( शन्स + लङ्-द् ) । दर्शयित्वा—अवलोकयित्वा ( दृश् +  
षिच् + क्ता ) ।

( क ) समीहितम्—अभीप्सितं ( सम् + ईङ् + कश्चिच् क्तः तत् ), सिद्धं—सफलं  
जातम् । तापसस्य—तपस्विनः, रूपमिव रूपं—मूर्तिं, दण्डकाषायकमण्डलुप्रभृतिभिः  
परिच्छदैः तापसवेशमित्यर्थः, विभर्त्ति—धारयति इति तापसरूपभृत्—तपस्वि-  
वेशभृत् ( विण० । तापसरूप + भृ + क्तिप् ) । शिष्यस्य—काम्यस्य, रूपम्—आकारमिव,  
रूपं विद्यते अस्य इति तथाविधं शिष्यरूपिणं—शिष्यवेशधारिणं ( विण० । अन्यर्थे  
इतिः ) । अलङ्करणेभ्यः,—भूषणेभ्यः [ “पञ्चमी विभक्तेः” ( २।३।४२ पा० ) इति  
निङ्गारे प्रभौ० ], मुक्तावलीं—मुक्ताहारं, विक्रेतुं—विक्रयं कर्तुं ( वि + क्री + तुमुन् ),  
आपणं—पण्यवोधिकां, क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, ( “आपणस्तु निषदायां विपणिः  
पण्यवोधिका” इत्यमरः ) । पुरं—नगरं, रक्षन्ति ये ते पुररक्षिणः,—नगरपालाः  
( पुर + रक्ष + यच्चादित्वात् णिनिः ), गृह्णीयुः,—धारयेयुः, पीडयेयुरिति यावत्,  
[ यङ् + लिङ्-युम्, “क्रादिभ्यः आ” ( ३।१।८१ पा० ) इति आ “ई ङ्ल्यघोः”  
( ६।४।११३ पा० ) इतीकारे “आभ्यस्तयोः—” ( ६।४।११२ पा० ) इत्याकारलोपः ।  
यदिगण्दयोगे लिङ् ] । ब्रूयाः,—कथयेः ( ब्रू + लिङ्-यास् ) ।

( ख ) सन्दिष्टः,—वाचा आश्रितः ( विण० । सम् + दिष्ट् + कश्चिच् क्तः ) ।  
अतिष्ठत्—अवर्तत ( स्था + लङ्-द् ), अगृह्यत—अग्नियत ( यङ् + कश्चिच्  
लङ्-त ) तथाभूतः,—मुनिवेशेन हारविक्रयायावस्थितः ( विण० ) ।

( ग ) अलङ्करणणि—भूषणानि, मुष्णाति—अपहरति इति अलङ्करणमोषः,

न्वेषणार्थिनः तं राजसुतं तत्क्षणं नगराध्यक्षान्तिकं निन्युः ।  
स च नगराध्यक्षस्तं ( घ ) तापसाकारं दृष्ट्वा सान्त्वेन  
पप्रच्छ,—“भगवन् ! कुत इयं मुक्तावली आसादिता ?  
दन्तघाटकन्याया इदमाभरणं हृतम्” । तदाकर्ण्य राजपुत्र-  
स्तानवादीत्,— ( ङ ) “भद्राः ! गुरुणा ममैषा विक्रेतुं  
दत्ता, तद्युष्माभिरेत्य स पृच्छ्यताम्” इति ।

ततस्तं ( च ) समुपेत्य नगराधिपः पप्रच्छ,—“भगवन् !  
इयं मुक्तावली कुतस्तव शिष्यगता ?” । एतदाकर्ण्य स धृत्वा

—भूषणचौरः, ( अलङ्करण + भूष + पचादित्वाटच् ) तस्य अन्वेषणम्—अनुसन्धानं,  
( ६४ी तत्पु० ) तत् अयंयन्ते—कामयन्ते ( अयं + णिच् + यच्चादित्वात् णिनिः )  
अलङ्करणमीषान्वेषणार्थिनः,—भूषणापहारकान्वेषणकामिनः ( विष्ण० ) । नगराध्यक्षः,  
—नगररक्षकप्रधानः, तस्य अन्तिकं—समीपं ( ६४ी तत्पु० ), निन्युः,—प्रपद्यामासुः  
( नौ + लिट्-उत् । नयतेर्हि कर्म्यकत्वात् राजसुतनगराध्यक्षान्तिकयोश्च कर्मत्वमव-  
धेयम् ) ।

( घ ) तापसस्य आकार इव आकारः,—मूर्तिः यस्य तं ( बहुव्री० ) तापसा-  
कारं—तापसवेशधरम् । सान्त्वेन—साम्ना, अतिमधुरवचनेनेत्यर्थः ( प्रकृत्यादभ्यः  
श्या । “अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्” इत्यमरः ) । पप्रच्छ—जिज्ञासयामास, ( प्रच्छ +  
लिट्-णल् ) । भगवन् !—“ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-  
वेराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीक्षणः” ॥ इत्युक्तलक्षणषडैश्वर्यसम्पन्न ! । आसादिता ?—  
प्राप्ता ( आ + सद + णिच् + कर्मणि क्तः + स्त्रियां टाप् ), त्वया इति शेषः । हृतं—  
चोरितं ( हृ + कर्मणि क्तः ), केनापि चोरितेति शेषः ।

( ङ ) भद्राः !—साधवः ! ( “भद्रः शिवे खड्गरीटे उषभे च कदम्बके ।... ।  
त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ स्यान्नपुंसि करणान्तरे” ॥ इति मेदिनी ) । मम ( श्रथे  
६४ी ) । सः,—मद्गुरुः ( उक्ते कर्मणि १मा ), पृच्छतां—जिज्ञास्यतां ( प्रच्छ +  
कर्मणि प्रायेणायां लोट्-ताम् ) ।

( च ) समुपेत्य—समागत्य [ सम् + उप + इ + ल्यप् “ह्रस्वस्य पिति कृति  
तुक्” ( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ] । अधि—अधिकृत्य, रक्षकपटाधिकारितये-  
त्यर्थः, पाति—रक्षति इति अधिपः,—अध्यक्षः इत्यर्थः [ अधि + पा + “आतोऽपसर्गं”  
( १।१।१३६ पा० ) इति क्तः, “आतो लोप इटि च” ( ६।४।६४ पा० ) इति

मन्त्रिसुतः तं रहसि अवादीत्,—“भद्र ! अहं ( छ ) तपस्वी  
सदा अस्मिन् इतस्ततो भ्राम्यामि ; सीऽहं देवात् अत्र  
श्मशाने स्थितो निशि समस्तं योगिनीचक्रं समागतमपश्यम् ।  
( ज ) तासु चैकया योगिन्या राजपुत्र एकः उद्घाटितहृद-  
याभ्योजो भैरवाय निवेदितः । ( झ ) पानमत्ता च सा जपतो  
मे मोक्षमालिकां हर्तुं महामाया-विविधविकारपूर्णमुखी

आकारलोपः ], नगरस्य अधिपः नगराधिपः ( ६ष्ठौ तत्पु० ) । शिष्य—कानं,  
गता—प्राप्ता शिष्यगता—शिष्यसमीपस्था इत्यर्थः ( २या तत्पु० ), तव शिष्यस्य  
मुक्तावलीयं कथं प्राप्ता ? इति सरलार्थः ।

( छ ) तपः अस्य अस्तीति तपस्वी—तापसः [ तपस् + “तपःसङ्ख्याभ्यां  
विनोनी” ( ५।२।१०२ पा० ) इति विन् ] । भ्राम्यामि—विचरामि ( भ्रम + लट्  
मिप् ) । योगिन्यः,—कालिकासङ्घचरमातृकाविशेषः, तासां चक्रं—मण्डलं  
योगिनीचक्रं—योगिनीसमूहमित्यर्थः ( ६ष्ठौ तत्पु० ), अपश्यम्—ऐसे ( दृश् +  
अङ्-अमप् ) ।

( ज ) तासु—योगिनीषु मध्ये ( निहारणे ७मी० ) । उद्घाटितम्—उभोधि-  
तम्, उत्पाटितमित्यर्थः, हृदयाभ्योजं—हृत्पत्रं यस्य सः उद्घाटितहृदयाभ्योजः,—  
उत्पाटितहृत्कमलः ( बहुव्री० ), अभ्योजस्य देवानां प्रीतिजननत्वात् तेषामर्चनायां  
तस्य अत्यर्थमुपयोगित्वाच्च हृदये अभ्योजत्वारोपो बोद्धव्यः, किञ्च एतेन कुसुमसुकुमार-  
हृदये शिशावपि या ईदृशं वृंशंसमाचरति, सा कदाऽपि न चान्तव्या इति गूढाशयोऽपि  
भव्यते इति । भैरवाय—शङ्करस्य गणभेदाय ( क्रियायोगे ४र्थी० ), निवेदितः,—  
समर्पितः, उत्सर्गकृत इत्यर्थः ( नि + विद + णिच् + कश्चणि क्तः ) ।

( झ ) पानेन—मद्यपानेन, मत्ता—जातमदा पानमत्ता—मद्यपानप्रमत्ता  
( विष्ण० । ३या तत्पु० ) । जपतः,—असकृन्मन्त्रमुच्चारयतः, ( विष्ण० । जप +  
श्रट्, तस्य ) । मे—मम ( शेषे ६ष्ठौ ), मोक्षस्य—मोक्षसाधनीभूता इत्यर्थः,  
मालिका—अक्षमाला स्फाटिकमाला वा इत्यर्थः, तां मोक्षमालिकां—  
जपमालाम् ( अश्ववासादिवत् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः ), हर्तुं—चोरितुं ( ह +  
लृमुन् ), महती माया—कलं ( कश्चंघा० ) तथा ये विविधाः,—बहवः,  
विकाराः,—विकृतयः, ( ३या तत्पु० ) तेः पूर्वं—सम्बद्धं, मुखं यस्याः सा  
महामाया-विविधविकारपूर्णमुखी—कपटविकारादिपरिपूर्णाङ्गना ( बहुव्री० ) ।

यावत् प्रावर्तत, तावत् अतिदर्पिता सा क्रुद्धेन मया जघनस्थले त्रिशूलेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा अङ्किता, हृता च तस्या इयं मुक्तावली कण्ठात् । तदेषा ( ज ) तापसानर्हा विक्रयार्थं प्रेषिता” ।

तदाकर्ण्य स नगराध्यक्षो गत्वा राजानं तत् सर्वं ( ट ) व्यजिज्ञपत् । भूपोऽपि आकर्ण्य तत्, दृष्ट्वा च तां मुक्तावलीं ( ठ ) प्रेक्षणाप्रहिताया वृद्धाया आश्रयनिताया मुखात् दृश्य-शूलाङ्कां जघने तां पद्मावतीं श्रुत्वा, सत्यमेव यस्तः सुतो

प्रावर्तत—उदयुङ्क्त ( प्र + उत + कृत् + त ) । मन्त्रेण—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण ( “मन्त्री वेदविशेषे स्यात् देवादौणाञ्च साधने । युद्धवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी ), प्रज्वलिता—उद्दीपिता ( इया तत्पु० ), अग्निः,—कीणः यस्य तेन मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा—मन्त्रोद्दीपितायभारणेत्यर्थः, [ वृद्धौ० । “कीणस्तु स्त्रियः जल्यश्रिकोटयः” इत्यमरः । “मन्त्रप्रज्वलिताग्निणा” इति पाठे तु—मन्त्रप्रज्वलितः यसः,—कीणः । “यसः कीणे कचे पुंसि क्रीवमश्रुणि शीणिते” इति मेदिनी । मन्त्रप्रज्वलितासः ( कर्त्तृधा० ) सः अस्य अस्तीति तेन इत्यर्थः । अस्यर्थे ङनिः । अङ्किता—अङ्किता, ( अङ्क + कर्म्मणि क्तः, स्त्रिया टाप् ) ।

( ज ) तापसानाम् अनर्हा तापसानर्हा—तपस्विजनायोग्या ( विण० । ६४ी तत्पु० ) । प्रेषिता—प्रेरिता ( प्र + इप + कर्म्मणि क्तः स्त्रिया टाप् ), मयेति शेषः ।

( ट ) व्यजिज्ञपत्—व्यबोविदत्, विज्ञापितवान् इत्यर्थः ( वि + ज्ञा ज्ञप वा णिच् + लुङ्-इ ) ।

( ठ ) प्रेक्षणा—दर्शनाय, पञ्चावल्याः जघनदेशे शूलचिह्नमस्ति न वा इत्यव-लोकनायेति भावः, प्रहितायाः,—प्रेरितायाः प्रेक्षणाप्रहितायाः,—दर्शनार्थं प्रेषितायाः ( विण० । ४४ी तत्पु० ), आश्रय—प्रत्ययिता, विश्रुता इत्यर्थः, स्वा वा, स्वसम्पर्कीया इत्यर्थः, ( “आश्रयः प्रत्ययितस्त्रिषु” “आश्री लब्धे स्व-सत्ययोः” इत्यमरमेदिनौ ) सा आश्री वनिता—नारी चेति तस्याः आश्रयनितायाः,—कस्याचित् विश्रुताया आश्रीय-स्त्रियाः इत्यर्थः ( वि० । जन्मधा० । शेषे ६४ी० ), मुखात् ( अपा० ५१ी० ), दृश्यः,—दर्शनार्हः, सुस्पष्टत्वादिति भावः, शूलाङ्कः,—शूलचिह्नं यस्याः तादृशी ( वृद्धौ० ) । यसः,—भक्षितः, विनाशित इति भावः ( विण० । यस + कर्म्मणि क्तः ),



मेऽनया डाकिन्या इति समुत्पन्ननिश्चयः, स्वयं तस्य मन्त्रि-  
पुत्रश्च तापसवेशिनोऽन्तिकं गत्वा, तस्याः पद्मावत्या निग्रहं  
यृष्ट्वा च, तस्य वचसा पितृभ्यां शोच्यमानायाः तस्याः पुरा-  
न्निर्वासनं दण्डं व्यधात् । साऽपि ( ड ) निर्वासिता अटवीस्था  
जग्नाऽपि तत् सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतं सम्भाव्य तनुं न जहौ ।  
( ठ ) दिनान्ते तौ राजपुत्रमन्त्रिपुत्रौ तापसवेशं त्यक्त्वा  
अश्वाऽऽरूढौ शोचन्तीं तां प्रापतुः, निन्यतुश्च अश्वमारोप्य  
डाकिन्या—कालिकाया गणविशेषेण, यौगिन्या इति यावत् ( अनुक्ते कर्त्तरि श्या ),  
समुत्पन्नः,—सञ्जातः, निश्चयः,—निर्णयः, मिहान इत्यर्थः, स्थिरविश्वास इति  
भावः, यस्य तादृशः समुत्पन्ननिश्चयः,—निःसन्देह इत्यर्थः ( बहुव्री० ) । तापस-  
वर्गिनः,—तपस्विपरिच्छदधारिणः ( विण० ) । निग्रहं—भर्त्सनं, दण्डमित्यर्थः  
( “निग्रही भर्त्सनाभिख्यौ सव्यादां निग्रहं विदुः” इति शाश्वतः ), यृष्ट्वा—निज्झासित्वा,  
अन्याः को दण्डः विधेयः इति यृष्ट्वा इत्यर्थः । माता च पिता च तौ पितरौ ताभ्यां  
पुत्रभ्यां—मातापितृभ्याम् [ अनुक्ते कर्त्तरि श्या । “पितः माता” ( १।२।०० पा० )  
इति एकशेषः ], शोच्यमानायाः,—बिलप्यमानायाः, कृतशीकायाः इत्यर्थः ( विण० ।  
पुच + णिच् + कर्मणि शानच्, स्त्रियां टाप् तस्याः ) । पुरात्—नगरात् ( अपा०  
१।१।० ), निर्वासनं—वहिष्करणं ( निर् + वस + णिच् + ल्युट् ) । व्यधात्—व्यवा-  
तिष्ठिपत्, विहितवानित्यर्थः [ वि + धा + लुङ्-द “गातिस्था—” ( २।४।७७ पा० )  
इति सिचौ लुक् ] ।

( ड ) निर्वासिता—वहिष्कृता ( विण० । निर् + वस + णिच् + कर्मणि क्तः  
स्त्रियां टाप् ), अटवीयाम्—अरण्ये, तिष्ठति—वर्त्तते या सा अटवीस्था—वनमध्यास्थिता  
( विण० । अटवी + स्था “सुपि स्थाः” ( १।२।४ पा० ) इति क्तः “आतो लोपः  
डाट् च” ( १।४।१४ पा० ) इति आकारलोपः ततः स्त्रियां टाप् ], नद्या—हन-  
मस्तस्या इति भावः ( विण० ) । सम्भाव्य—मत्वा ( सम् + भृ + णिच् + ल्यप् ) । न  
जहौ—न तस्याज [ डा + लिट्-चल् “जात षी जलः” ( ७।१।१४ पा० ) इति णञ्  
औकारादेशः ] ।

( ठ ) दिनान्ते—सायं ( “क्लान्ते तु सायम्” इत्यमरः ) । त्यक्त्वा—विहाय  
( वज्र + क्त्वा ), अश्वम् आरूढः,—अधिष्ठितः [ आ + रूढ + कर्त्तरि क्तः “ही दः”  
( पा२।११ पा० ) इति क्त्वा डे कृते “अपसद्योर्धोऽपः” ( पा२।४० पा० ) इति तस्य

स्वराष्ट्रम् । तत्र चागत्य स राजपुत्रः ( ण ) तथा साकं सुनिर्वृतस्तस्थौ । दन्तघाटस्तु अरण्ये ( त ) क्रव्याद्विर्मञ्चितां सुतां मत्वा शोकेन पञ्चत्वमगात्, भार्या च तस्य तमनुजगाम ।

इति कथाम् ( थ ) आख्याय वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—  
“राजन् ! एतयोर्दम्पत्योर्विधात् राजपुत्रस्य मन्त्रिपुत्रस्य वा

ध “दुना दुः” ( ८४४१ पा० ) इति धस्य दे “दो दे लोपः” ( ८४१३ पा० ) इति प्रातिपदिकस्य ढलोपे “दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” ( ६११११ पा० ) इति उकारस्य दीर्घः ) तौ अश्वारूढौ—घोटकाधिष्ठितौ, घोटकमारुह्येत्यर्थः ( विण० : २५ तत्प० ), शोचन्तौ—विलसन्तौ ( विण० । शुच् + शृह + लिट् + लोप् ) । प्रापतः अभति, तत्समीपं जग्मतुरित्यर्थः ( प्र + आप + लिट् + अतम् ), निवृतः,—प्रापयामासतः ( नी + लिट् + अतम् नयतेर्दिकर्मकत्वात् तां स्वराष्ट्रम् इति कर्मद्वयम् ) । आरोप्य—आरोह्य, उत्थाप्येति यावत्, स्वराष्ट्रं—निजराज्यम् ।

( ण ) तथा इति ( सङ्घार्थकमाकशब्दयोगे श्या ), साकं—सह ( अव्य० : “साकं सार्धं समं सह” इत्यमरः ), सु—सुष्टु, सम्यक् इत्यर्थः, निर्हतः,—सुस्थः, सुखेः इत्यर्थः ( विण० । कर्मधा० । “निर्हतिः स्वस्थितावसं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेरूदनी ), तस्थौ—वसते, स्थितवानित्यर्थः, [ स्था + लिट् + णल् “आतः औ णक्” ( ७१३४ पा० ) इति औकारादेशः ] ।

( त ) क्रव्यं—मांसम्, आममांसम् इति यावत्, अणि—भक्षयति इति क्रव्यान् ( क्रव्य + अद + क्तिप् ) तैः क्रव्याद्विः,—अपक्वमांसभोजिव्याघ्रादिर्हिंस्रपशुभिः ( “क्रव्यान्मांसाशिरक्षसीः” इति शाश्वतः ) । पञ्चानां—पृथिव्यादिभूतानां भावः पञ्चत्वं—पञ्चता, मरणमित्यर्थः, तत्र हि देहारम्भकभूतानां स्वस्वांशस्य स्त्रेषु स्त्रेषु प्रवेशः इति तस्य पञ्चरूपता ज्ञेया [ पञ्चन् “तस्य भावस्तत्तलौ” ( ५१११९ पा० ) इति त्व । “पञ्चता पञ्चभावेऽपि मरणेऽपि च योषिति” इति मेरूदनी ] । अनुजगाम—अनुययौ, अनुसृतवतीत्यर्थः ( अनु + गम + लिट् + णल् ) ।

( थ ) आख्याय—कथयित्वा ( आ + ख्या + ल्यप् ) । जाया च पतिश्च तर्थाः दम्पत्योः,—जायापत्योः, स्वामिस्त्रियोरित्यर्थः, [ ६० । जायाशब्दस्य निपातने दम् आदेशः । “राजदन्तादिषु परम्” ( ११३१ पा० ) इति सूत्रे “जायाशब्दस्य अन्धादौ दन्धावय वा निपात्यते” इत्युक्तत्वात् । “दम्पती जग्मती जायापती भार्यापती च तौ” इत्यमरः ] । वधात्—मरणात् इत्यर्थः [ छेती ५ भो० । हन् “हन्त्य वधः”

पद्मावत्याः पातकं भवेत् ? त्वं हि बुद्धिमतां वरो दृश्यसे, तदत्र मे संशयं ह्निम्बि । यदि ( द ) जानन्नपि मे तत्त्वं न वदिष्यसि, तदा ते मूर्खा निश्चितं शतधा स्फुटिष्यति, यदि च सदुत्तरं दास्यसि, तदाऽहं पुनस्तव स्कन्धात् तमेव शिशपातकमाश्रयिष्ये” इति ।

इत्युक्तवन्तं वेतालं राजा त्रिविक्रमसेनस्तं ( घ ) प्रत्यवादीत्,—“योगेश्वर ! किन्ते अज्ञातम् ? तथाऽपि वच्मि,— एतेषां त्वयोक्तानां त्रयाणामपि नैव पातकं, केवलं कर्णोत्पलस्य राज्ञ एव तत् पातकं भवति” । वेतालः ( न ) प्राह स, —“राज्ञः की दोषः ? ते त्रयः तत्कारकाः ; हंसैः शालिषु

( ३३।७६ पा० ) इति अप् वधादेशश्च । भवेत् ?—जायेत ? ( भू + प्रप्ते लिङ् यात् ) । वरः,—श्रेष्ठः ( विष्ण० । “देवाद्भते वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवं भनाक्प्रिये” इत्यमरः ), दृश्यसे—इत्यसे ( दृश + कर्माणि लट्-सि ), अस्माभिरिति शेषः । ह्निम्बि—दृष्ट्य, निराकुरु इत्यर्थः, ( छिद + लोट्-ङि ) ।

( द ) जानन्—विदन् ( ज्ञा + णट् ), मे—मम ( शेषे ङी ), तत्त्वं—स्वरूपं, यथार्थमुत्तरमित्यर्थः ( “तत्त्वं परमात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च” इति हेमः ), वदिष्यसि—वक्ष्यसि ( वद + लृट्-स्यसि ) । मूर्खा—मत्तकं, शतधा—शतखण्डेनेत्यर्थः, ( शत + प्रकारार्थे घाच् ) स्फुटिष्यति—विदरिष्यति ( स्फुट + लृट्-स्यति ) । आश्रयिष्ये—अवलम्बिष्ये, यास्यामीत्यर्थः, ( आ + श्रि + लृट्-स्ये ) ।

( घ ) प्रत्यवादीत्—प्रत्यवोचत्, ( प्रति + वद + लुङ्-दृ ) । योगेश्वर !—योगिन—योगमार्गाश्रयणेन, ईश्वर !—षडैश्वर्यशालिन् ! इत्यर्थः, वेतालस्य शिवागुचरभेदत्वात् सत्त्वोधनोऽयं बोद्धव्यः । ते—तव [ “तस्य च वर्त्तमाने” ( ३३।६७ पा० ) इति वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे कर्त्तरि ङी ], अज्ञातम्—अविदितं ( न + ज्ञा + वर्त्तमाने क्तः ) । वच्मि—वदामि ( वच् + लृट्-मिप् ) ।

( न ) प्राह स—प्रव्रवीति स, प्रोवाचेत्यर्थः [ प्र + ब्रू + “लृट्-क्” ( ३३।११८ पा० ) इति अतीते सयोगे लृट्-तिप्, “ब्रुवः पञ्चानामादित आङी ब्रुवः” ( ३३।८४ पा० ) इति तिपो णल् ब्रुवचाऽऽचाऽऽदेशः ] । तस्य—वचस्य पापस्य वा, कारकाः,—कर्तारः तत्कारकाः,—वचकारिणः पापकारिणो वा ( विष्ण० ) । शालिषु—

जग्धेषु काकाः किमपराध्यन्ति ?” । ततो राजाऽब्रवीत्,—ते त्रयोऽपि (प) न दुष्यन्ति, मन्त्रिसुतस्य प्रभुकार्यमेव हितं, तदत्र सोऽपातकी, पद्मावतीराजपुत्री हि कामशराग्निना निर्दग्धौ अविचारज्ञौ, तस्मात् स्वार्थसम्पादनाददोषौ । राजा तु नीतिशास्त्रेषु सुशिक्षितोऽपि (फ) चारैः प्रजासु तत्त्वमनन्विथन् धूर्त्तचरितानि च जानन् अविचारं कृतवानिति स एवात्र पातकी” । इति

कलमादिधान्यादिशेषेषु ( भावे ७भी । “शालिस्तु गन्धोली कलमादिषु” इति हेमः ), जग्धेषु—भुक्तेषु, ( विष्णु । अद + कर्मणि क्तः “अदो जग्धिर्ल्यमि-किति” ( २।४।२६ पा० ) इति जग्धाऽऽदेशः, “भक्षस्तथी—” ( ८।२।४० पा० ) इति तस्य घाऽऽदेशे “भक्षो भक्षि सवर्णे” ( ८।२।६५ पा० ) इति सवर्णधकारे परे जग्धस्य वैभाषिकः घलोपः, तेषु ] । अपराध्यन्ति ?—दुष्यन्ति ? ( अप + राध + कर्त्तरि लट्-भि ), हस्यन् शालिधानं भुञ्जीत तदा काकस्य को दोषः ? असक्ततापराधेन काकदोषाऽऽविष्करणं यथा न युक्तं, तथा राजपुत्रादिभिरनुष्ठिते पातके राज्ञि पातकित्वकल्पना न सङ्गता इति भावः ।

( प ) न दुष्यन्ति—नापराध्यन्ति ( दुष + लट्-भि ) । हितं—पथ्यं, कल्याणोदकत्वात् आत्मप्रतिष्ठाजननाच्च हितकरमवश्यकर्त्तव्यत्वेत्यर्थः, कर्त्तव्यप्राति-पालकस्य पातकाभावः इति भावः [ धा + क्तः “दधातेर्हि” ( ७।४।४२ पा० ) इति हि-आदेशः । “हितं पथ्ये गते धृते” इति मेदिनी । हि + क्तः इति वा ] ; प्रभुकार्यसाधनमेव तस्य अभ्युदयसाधनमिति भावः । न पातकी ( नञ् तत्पु० ) अपातकी—पातकाभाववान् [ न + पातक “अत इनिठनौ” ( ५।२।११५ पा० ) इति इनिः ] । कामशरः,—कन्दर्पबाण एव, अग्निः,—अनलः ( ४।५।१०५ पा० ) तेन कामशराग्निना—विमानलेनैत्यर्थः ( करणे श्या ), निर्दग्धौ—भक्षीभूतौ [ विष्णु । निष् + दृङ् + कर्मणि क्तः “दर्शयतीर्घः” ( ८।२।३२ पा० ) इति दृकारस्य घकारे “भक्षस्तथी—” ( ८।२।४० पा० ) इति तस्य च घे कृते “एकाघो वशी भष् भक्षस्तस्य स्थाः” ( ८।२।३७ पा० ) इति घकारस्य गकारः, तौ ], अविचारज्ञौ—विवेकविहीनौ, विचाराद्यमौ इत्यर्थः ।

( फ ) चारैः,—प्रणिधिभिः, गूढगुरुधैरित्यर्थः ( करणे श्या । “यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पकरः स्रगः । चारश्च गूढगुरुधः—” इत्यमरः ) । अनन्विथन्—

(व) निशम्य स वेतालः तस्य राज्ञः दार्ष्ण्यं परीक्षितुं मायाबलात् तत्क्षणं तमेव शिंशपातरुमशिश्रियत् । राजाऽपि निःशङ्कः पुनरमुम् ( भ ) आनेतुं तत्रागात् ।

### अथ द्वितीयकथा ।

( क ) अथ स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनस्तं वेतालमानेतुं शिंशपातरुमूलमगमत् । यावत्तत्र (ख) प्राप्तः समन्तात् बोधते स्म, तावत् तं वेतालं भूमौ कूजन्तं पतितं ददर्श । ततश्च तस्मिन्

न अनुसन्दधत् ( विष्ण० । नु + अनु + इष + शतृ ), धूर्त्तानां चरितानि—चरित्राणि धूर्त्तचरितानि—प्रतारकाणामाचरणानि इत्यर्थः ( कर्म ) ।

( व ) निशम्य—श्रुत्वा ( नि + श्रम + ल्यप् ) । इदस्य भावः दार्ष्ण्यं, स्थिरप्रतिज्ञावमिति यावत् [ इह “वर्णद्वेष्टादिभ्यः णञ्” ( ५।१।२३ पा० ) इति णञ् ], परि—सर्वतोभावेन, दृष्टितुं—दृष्टं परीक्षितुं—परीक्षां कर्तुं, ज्ञातुमित्यर्थः ( परि + ईच् + तुमुन् ), माया—इन्द्रजालविद्या, तद्वलात् मायाबलात्—मायाबलात्-माश्रित्य इत्यर्थः ( ल्यबलोपे प्रसौ० ) । अशिश्रियत्—अश्रयीत्, आश्रितवानित्यर्थः ( श्रि + लुङ्-ट् ) ।

( भ ) आनेतुम्—आनयनं कर्तुम् ( आ + नी + तुमुन् ) ।

( क ) अथ—अनन्तरं, वेतालस्य शिंशपातरुचाऽऽश्रयस्थानान्तरमित्यर्थः, वाङ्मारे वा, ( अय्य० । “अथाथो संशये स्यातामधिकारि च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नात्स्मरार्थसमुच्चये ॥” इति मेदिनी ) ।

( ख ) प्राप्तः,—गत इत्यर्थः ( “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च प्राप्ताः” इत्युक्तेः । प्र + आप + क्त ), समन्तात्—सर्वतः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः ( अय्य० । “समन्ततश्च परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः ), बोधते स्म—अवलोकते स्म, ददर्श इत्यर्थः [ वि + ईच् + “लट् स्मे” ( १।२।१८ पा० ) इति अयोगे अतीते लट्-ते ] । कूजन्तम्—अव्यक्तशब्द कुर्वन्तं, रुदन्तमिति यावत् ( विष्ण० । कूज +

(ग) नृपे तं मृतदेहस्थं वेतालं स्कन्धमारोप्य जवात् तूष्णीमानेतुं प्रवृत्ते स्कन्धस्थितः स वेतालस्तमब्रवीत्,—“राजन् ! महति अङ्घ्रिचिते क्लेशे पतितोऽसि, तस्मात् तव विनोदाय पुनः कथामिकां कथयामि, श्रूयताम् ।—

अस्ति ( घ ) कालिन्दीतटे ब्रह्मस्थलाभिधः कश्चिदग्रहारः । तत्र अग्निस्त्रामोति ( ङ ) समभवत् कश्चित् वेदपारगो विप्रः । तस्य अतिरूपवती मन्दारवती नाम कन्यका ( च ) अजनि, यां शत तम् ), पतितं—लुण्ठितं ( विण० । पत + क्तः तम् ) । ददर्श—ईदाम्भूव ( दृश + लिट्-णल् ) ।

( ग ) नृपे—राजनि ( मावे ७मी० ), मृतदेहे—शवशरीरे, तिष्ठतोऽसि—सन्-देहस्थं—शवाधिष्ठितं [ विण० । मृतदेह + आ “सुपि स्थः” ( ३।२।४ पा० ) इति कः “आतो लोप इटि च” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । जवान्—वेगात् ( अङ्गलोपि ५मी० ) । “जवी वेगवति विषु । पुंलिङ्गम् भवेत् वेगे—” इति मेदिनी । तुर्गं—भोजनम् ( अथ० । क्रिया विण० ) । प्रवृत्ते—उपकान्ते ( विण० । प्र + वृत् + कर्त्तृन्, तद्धिन् ) । अनुचितं—अनभ्यस्ते ( विण० । “समञ्जसं स्यादुचितमभ्यस्तमुचितं विद्ध” इति मेदिनी ), क्लेशे ( वेद्ययिके ७मी० ) । असि—भवसि [ अस + लट्-सिप् “तासम्योर्लोपः” ( ७।४।५० पा० ) इति अस्तेः सलोपः ], त्वमिति शेषः । विनोदाय—क्रीडाये, मनोरञ्जनार्थमिति यावत् [ “तादर्थ्यं चतुर्थं वाच्या” ( वा० ) इति ४र्थी० ] । श्रूयताम्—आकर्ण्यतां ( श्रू + कर्म्मणि लोट्-तां ), त्वया इति शेषः ।

( घ ) कालिन्दी—यमुना ( “कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वमा” इत्यमरः ), तस्याः तटे—तीरदेशे ( ६श्रीतत्पु० ) कालिन्दीतटे—यमुनातीरे, ( माभीष्यार्थे ७मी० ), ब्रह्मस्थलम् इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः ( बहुवी० ), अग्रहारः,—यामः ( वि० ) ।

( ङ ) समभवत्—समासीत् ( सम् + भू + लङ्-ट् ), वेदानाम्—ऋग्यजुः-सामाथर्षणां चतुर्णां, पारमं—अन्तं गच्छति इति वेदपारगः,—साङ्गवेदेऽधीतोत्यर्थः [ विण० । वेदपार + गम + “अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः” ( ३।२।४८ पा० ) इति ङः, “टिः” ( ६।४।१४३ पा० ) इति ङिणि परे टिर्लोपः ] ।

( च ) अजनि—अभूत् [ जन + लुङ्-तन् “दीपजनबुध—” ( ३।१।६१ पा० ) इति चिण “जनिबध्योश्च” ( ७।३।३५ पा० ) इति उपधाया ब्रह्मभावः “चिणी लुक्”

नवानर्घलावण्यां निर्माय विधिर्नियतं निजं स्वर्गनारीपूर्वनिर्माण-  
कौशलं जुगुप्सते । (छ) तस्यां शैशवातिक्रान्तायां कान्यकुजात्

( ६।४।१०४ पा० ) इति विष्णुः परस्व तनो लुक् ], यां—कन्यकां, नवं—नूतनम्,  
अनिश्चितपूर्वमित्यर्थः, अर्घं—मूल्यम् ( “अर्घं पूजाविधौ मूल्यापि” इति  
मेदिनी ) न—नास्ति, अर्घः यस्य तत् ( बहुव्री० ) अनर्घम्—अमूल्यं, मूल्यानाय-  
क्यमित्यर्थः, अल्लुकृष्टमिति यावत्, ( “अनर्घं” इत्यत्र “अनघ” इति पाठे—  
अनघ—मनोज्ञम् । “अनघो निष्कलापापमनोज्ञेयमिधेयवत्” इति मेदिनी ), सावर्ण्यं—  
“सुताकलेषु ष्वावायास्तरत्ननिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नाक्षमिहोच्यते ॥”  
इत्युक्तसचचकः दैहिकसौन्दर्यविशेषः यस्यासां ( बहुव्री० ), निर्माय—सृष्ट्वा  
( निर् + मा + ल्यप् ), विधिः,—विधाता, ब्रह्मा इति यावत्, नियतं—निश्चितं सततं  
वा । स्वो स्मिता नायैः स्वर्गनायैः,—देवयोषितः अप्सरसो वा, ( शाकपाध्यादिः )  
तासां पूर्वे—पूर्वकालिकं, पुराऽवस्थितमित्यर्थः, यत् निर्माणकौशलं—सृष्टिपुण्यं  
तत् ( दृष्टौ तत्प० ), जुगुप्सते—निन्दति, नाटयते इति यावत्, [ गुप + लट्-ते  
“ग्रातृजिह्वाः सन्” ( १।१।५ पा० ) इति सनि कृते “सन्त्यङोः” ( ६।१।८ पा० )  
इति द्विभांवाः । “उपक्रोशो जुगुप्सा च कुक्का निन्दा च गद्वै” इत्यमरः ];  
देवयोषिदोऽपि ( अप्सरीन्ध्री वा ) अतीव सुन्दरी सा मन्दारवतीति भावः ।

( छ ) तस्यां—कन्यकायां ( भावे ७मी० ), शैशवम् अतिक्रान्ता—अपगता  
( २या तत्प० । अति + क्त + क्तः, स्त्रियां टाप् ) तस्यां शैशवातिक्रान्तायाम्—  
अपगतवाल्यायां, प्रातर्धौवनयायामिति भावः ( विष्ण० ) शैशवम् अतिक्रान्तम्—अपगतं  
यस्यास्तथाभूतायामिति वा ( बहुव्री० ), कन्याः,—राजर्षिकुशलाभस्य शत-  
सङ्ख्याकाः कुमार्यः, कुलाः,—वायुना भग्नदेहाः उन्नतपृष्ठाश्च कृता यत्र नगरे तत्  
कन्याकुलं ( बहुव्री० ) कन्याकुलम् एवेत्यर्थे कान्यकुब्जं—“कनोज” इत्याख्यानगरं  
तस्मात् ( अपा० ५मी० । कन्याकुल + स्वार्थे अच्, घृषीदरादित्वात् रुपसङ्घिः ) ।  
कान्यकुलस्य विवरणं यथा रामायणे आदिकाण्डे—“कुशलाभस्तु राजर्षिः कन्याशत-  
समुत्तमम् । जनयामास चर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दनम् ॥ तास्तु यौवनशालिन्ध्री  
रूपवत्यः स्त्रलङ्कृताः । उद्यानभूमिज्ञानस्य प्राहवीव शतक्रदाः ॥ गायन्ती हृत्मानाश्च  
वाटशय्यस्तु राघवम् । आसीदं परमं जम्बुद्वीपभरकभूषिताः ॥ अथ ताश्चरुसर्वाञ्चो  
रुपेणाप्रतिभा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्दरे ॥ ताः सर्वा गुण-  
सम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वाकलो बायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अर्घं वः

समसर्वगुणोपेतास्त्रयो ब्राह्मणदारकाः समाययुः । (ज) तेषा-  
मकैकः आत्मार्यं तत्पितरं तामयाचत । तत्पिता (झ) प्राणव्यये-  
ऽपि तामन्यस्मै दातुमनिच्छन् तन्मध्यादेकस्मै दातुं मतिमकरोत् ।  
सा तु कन्या (ञ) अन्ययोर्बाधात् भीता कियन्तं कालं न पाणि-

कामये सर्वा मायां मम भविष्य । मानुषस्यज्जतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥  
चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अनर्थं भविष्य ॥  
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायीरक्रुष्टकर्मणः । अपहस्य ततो वाक्यं कन्याश्रतमथाब्रवीत् ॥  
अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावज्ञाय ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ? ॥  
कुशलाभयुता देव ! समप्ताः सुरसत्तम ! । स्थानाच्चावयितुं देवं रक्षामस्तु तपः  
वयम् ॥ मा भूत् स कालो दुर्मयः ! पितरं सत्यवादिनम् । अवमन्य स्वधर्मं स्वयं  
वरमुपास्यहे ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं देवतं परमेश्वरः स । यस्य नो दास्यति पिता  
स भो भर्ता भविष्यति ॥ तामानु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वं  
गावाणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥” इति । समैः,—तल्लैः, सर्वगुणैः,—दद्यादात्ति  
ग्यादिगुणसमूहैः, उपेताः,—युक्ताः समसर्वगुणोपेताः,—तल्ल्यगुणनः ( विष्णु० ।  
उप + इ + क्तः, ते ), ब्राह्मणदारकाः,—विप्रबालकाः ( “दारकौ बालभेदकौ” इत्य-  
मरः ), समाययुः,—समाजन्तुः [ सम् + आ + या + लिट्-उस् “आतो लोपः इटि च”  
( ६।४।६४ पा० ) इत्याकारलोपः ] ।

( ज ) तेषां ( निर्द्धारि ६३० ) । तां—मन्दारवतीम्, अयाचत—प्राप्येत ( याच  
+ लङ्-तन् । याचेर्हि कर्म्मकत्वात् पितरं तामिति कर्म्मद्वयम् ) ।

( झ ) प्राणव्ययेऽपि—जीवननाशेऽपि ( भावे ७भी ), अन्यस्मै—ब्राह्मणकुमार-  
द्वयेभ्यः इतरस्मै वरायैत्यर्थः ( सम्य० ४र्थी० ) । अनिच्छन्—अनभिलषन् ( विष्णु० ।  
न + इष + शठ ), तेषां—ब्राह्मणद्वयाणां, मध्यात् तन्मध्यात् ( ६३० तत्पु० । निर्द्धारि  
५भी० ), एकस्मै—एकतमाय वराय, युगपत् विभिरेव दुहितुः पाणिग्राह्यासम्भवात्  
इति भावः । मतिम्—इच्छां ( “मतिरिच्छामनौषधीः” इति शाश्वतः ), अकरोत्—  
व्यदधात् ( क्त + लङ्-ट् ) ।

( ञ ) अन्ययोः,—यं स्वपाणिं ग्राहयिष्यति, तदितरयोरित्यर्थः ( श्रेष्ठे ६३० ),  
बाधात्—दुःखात्, मनःपीडाभयादित्यर्थः, यद्वा—बाधात्—निषेधात्, मां विहाय  
अन्यं मा उदह इति निवारणादित्यर्थः, [ “भीतार्थानां भयहेतुः” ( १।४।२५ पा० )  
इति अपा० ५भी० । “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी ] । कियन्तं कालं



मग्राहयत् । ते च त्रयोऽपि तस्याः ( ट ) मुखेन्दुनिक्षिप्तदृष्टयः  
चकोरव्रतमालम्ब्य दिवानिशं तत्रैव तस्थुः ।

अथाकस्मात् समुत्पन्नेन ( ठ ) ज्वरदाहेन आर्त्ता सा मन्दार-  
वती पञ्चतामवाप । ततस्ते विप्रकुमारास्तां ( ड ) परासुं दृष्ट्वा  
शोकार्त्ताः कृतप्रसाधनां श्मशानं नीत्वा अग्निसादकुर्वन् । ततश्च  
तेषामेकः ( ढ ) तत्र मठं निर्माय तद्भस्मशय्यायां भैक्ष्येण जीवन्-

[ “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” ( २।१।५ पा० ) इति २या ] न पाणिमयाहयत्—आत्मानं  
न पर्युपाययत्, केनापि इति शेषः ( यङ् + णिच् + लङ्-द् ), तेषु कस्यापि न  
विवाहं कृतवतीत्यर्थः ।

( ट ) मुखेन्दुरिव ( उपमितसमासः ) तस्मिन् मुखेन्दौ—मुखचन्द्रे, निक्षिप्ता—  
पातिता, ( ७मी तत्पु० ) दृष्टिः,—नेत्रं यैः येषां वा तथाभूताः सन्तः ( बहुव्री० ),  
चकोरः,—पक्षिविशेषः, तस्य व्रतमिव व्रतं—नियमविशेषः तत् चकोरव्रतं—चकोर-  
वदाचरणं, चकोरी यथा चन्द्रमण्डलात् चरिष्यत्सुधापानलक्षणा नान्यज्जलादिकं  
पित्रति, तामेव प्रतीक्ष्य ऊर्ध्वमुखलिष्ठति, तथा तेषां मन्दारवतीलालसया काव्या-  
न्तरं विहाय केवलं तन्मुखार्पितनेत्राः समवर्तन्त इति चकोरवत् नियमविशेषमिति  
भावः, मालम्ब्य—आश्रित्य ( आ + लवि + ल्यप् ), दिवा च निशा च [ “विप्रति-  
सिद्धिज्ञानधिकरणवाचि” ( २।४।१३ पा० ) इति ह्येकवद्भावः ] दिवानिशम्—अहो-  
रात्रम् ( अत्यन्तसंयोगे २या ) । तस्थुः,—आसाच्चक्रिरे [ स्था + लिट्-उस् “आतो—”  
( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] ।

( ठ ) ज्वरेण सङ्घ दाहः, ज्वरजनितः दाहो वा तेन ज्वरदाहेन—दाहज्वरेण  
( ३या तत्पु० । करणे ३या० ), आर्त्ता—पीडिता ( विष्ण० । आ + ऋ + क्तः, स्त्रियां  
टाप् ) । अवाप—प्राप ( अव + आप + लिट्-णल् ) ।

( ड ) पराः,—परागताः, असवः,—प्राणाः यस्याः तां परासुं—मृतां ( बहुव्री० ।  
“परासुप्राप्तपञ्चत्वपरितप्रेतसंस्थिताः । मृतप्रमीतौ विष्यते” इत्यमरः ) । कृतं—  
बिहितं, प्रसाधनं—नववस्त्रपुष्पमाल्यालङ्कारादिना भूषणं यस्यासादृशीं ( बहुव्री० ) ।  
कृतं देहमग्निं समापादयन् इति अग्निमादकुर्वन्, कृतं देहः तस्याः भस्मावशेषः  
अभूत् इति भावः [ “विभाषा साति कार्त्वे” ( ५।४।५२ पा० ) इति अग्नि + साति ]  
अकुर्वन्—समापादयन् ( कृ + लङ्-अन् ), तस्या अग्निप्रियां कृतवन्तः इत्यर्थः ।

( ढ ) तत्र—श्मशाने ( औपत्येधिके ७मी० ), मठम्—आश्रमविशेषं, सत्यादि-

तिष्ठत् । ( ण ) द्वितीयोऽस्त्रीनि तस्या उपादाय भागीरथ्यां निक्षेप्तं जगाम । तृतीयस्तु तापसो भूत्वा ( त ) देशान्तराणि भ्रमितु-  
ममात् । स तु ( थ ) भ्राम्यन् तापसः वज्रालोकाभिधं ग्रामं प्राप्य  
कस्यापि विप्रस्य गृहे अतिथिरभूत्; तेन च गृहपतिना पूजितो  
यावत् तत्र भोक्तुं प्रावर्त्तत, तावत्तस्य एकः शिशुः रोदितुं प्रवृत्तो-

योग्य कुटीरमिति यावत्, ( “मठ्कात्रादिनित्यः” इत्यमरवचने आदिपदेन  
अत्रासिपरिव्राजकादीनां यङ्णात् ), निम्नांथ—विरचय्य, तस्याः,—मन्दारवत्याः,  
अथ—चिताभूतिरेव, शय्या—शयनं तत्र ( दृष्टौ तत्पु०, रूपककर्मधारयश्च ) तद्-  
अथशय्यायां—मन्दारवत्याः चितामथ शय्यां परिकल्प्य तत्र इत्यर्थः ( आधारे ७मी० ),  
भिक्षाणां समूहः भैक्ष्यं तेन ( भिक्षा + ष्यञ् ) भैक्ष्येण—भिक्षासमूहेन, नित्यभिक्षा-  
गृहानेनेत्यर्थः, जीवन्—प्राणन्, प्राणधारणं कुर्वन्नित्यर्थः ( जीव + शतृ ), प्रशाने  
कुटीरनिम्नां कृत्वा भिक्षाग्नेन प्राणान् धारयन् मन्दारवत्याः भस्मीपरि शयनमकरो-  
दित्यर्थः ।

( ष ) द्वितीयः,—अपरः ब्राह्मणकुमारः । उपादाय—गृहीत्वा ( उप + धा  
+ दा + ल्यप् ), भागीरथ्यां—गङ्गायां, गङ्गाजले इत्यर्थः ( आधारे ७मी० ), निक्षेप्तुं  
—न्यक्तुं ( नि + क्षिप + तुमुन् ) ।

( त ) देशान्तराणि—अन्यदेशान्, भ्रमितुं—विचरितुम् ।

( थ ) भ्राम्यन्—इतस्ततो विचरन् ( ब्रम + शतृ ) । वज्रालोक इति अभिधा-  
—नाम यस्य तं ( बहुव्री० । “आख्यान्ते अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च” इत्यमरः ) ;  
अतति—गच्छति, एकां निशां न तिष्ठति इति अतिथिः,—आगन्तुः [ विधे० विधे० ।  
अत “अतन्वाञ्जि—( ४।२ उ० ) इति इथिन् प्रत्ययः ] नास्ति तिथिः,—प्रतिपदादिरस्य  
इति अतिथिरिति वा, यः प्रतिपदादितिनिग्रममविगणय्येव यस्मिन् कस्मिं दिने  
आगच्छति सः अतिथिरित्यर्थः, तदुक्तं,—“तिथिपूर्वोक्ताः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।  
अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राचुक्षिकः श्रुतः ॥” इति । ( बहुव्री० । स्युरावर्गश्च  
आगन्तुरतिथिर्ना गृह्याद्गते” इत्यमरः ) । गृहपतिना—गृहस्थेन, गृहस्थानि-  
नेति यावत् ( कर्त्तरि ण्य० । “भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सतिषि” इति  
संदिनौ ), पूजितः,—पाद्याद्यादिना अर्चितः ( पूज + वर्त्तमाने क्तः ) । भोक्तुम्—  
भक्ष्न् ( भुज् + तुमुन् ), प्रावर्त्तत—उपाकृतम् ( प्र + कृत् + लङ्-त ) । रोदितुं—  
क्रन्दितुं ( रुद + तुमुन् ) ।

ऽभवत् । स च शिशुः (द) सान्त्वयमानोऽपि यदा न व्यरंसीत्  
तदाऽस्य गृहिणी तं बाह्यावादाय ज्वलत्स्वामी क्रुधा प्राक्षिपत् ;  
क्षिप्त एव स कीमलाङ्गस्तत्क्षणात् भस्मसादभूत् । तदवलोक्य  
स तापसः (ध) सञ्जातरोमाञ्चः प्राब्रवीत्,—“हा धिक् ! कष्टं !  
प्रविष्टोऽहं ब्रह्मराक्षसवेश्मनि, तस्मात् मूर्त्तं किंत्विषमिदमन्नं

( द ) सान्त्वयमानः,—अनुकूलौक्यमाणः, मधुरवचनादिना प्रबोधयमानो-  
ऽपीत्यर्थः ( सान्त्व + णिच् + कर्त्तृणि शानच् ), मात्मादिभिरिति शेषः । व्यरंसीत्—  
न्यव्रतत् [ वि + रम + लङ्-द “व्याहृपविधी रमः” ( १।१।८३ पा० ) इति परस्मै-  
पदम् ] । अथ—गृहस्थविप्रस्य । बाह्यो—भुजे ( औपशेषिके ७मी० ) । ज्वलति—  
दोष्यमाने ( ज्वन् + शतृ ) । क्रुधा—क्रोधेन ( हेतौ श्या । “कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिष्ठा  
गृहक्रुधौ स्विधाम्” इत्यमरः ), प्राक्षिपत्—न्यस्यत् ( प्र + क्षिप + लङ्-द ) । क्षिप्तः,  
—पातितः ( विष्ण० ! क्षिप + क्तः ) । कीमलानि—सूतूनि, अङ्गानि—अवयवा  
यस्य सः कीमलाङ्गः,—सुकुमारदेहः ( बहुव्री० ) । क्रुद्धो देहः भस्म समपाद इति  
भस्ममात् [ “विभाधा साति कार्त्स्न्ये” ( ५।४।५२ पा० ) इति भस्मन् + साति ] अभूत्  
—भस्मावशेषः अजनि इत्यर्थः ।

( ध ) सञ्जातः,—ससत्त्वजः, रोमाञ्चः,—रोमहर्षणं, रोमीकृतः इति यावत्  
पश्य सः सञ्जातरोमाञ्चः,—दृष्टया भयेन वा कष्टकृतितनुः सन् इत्यर्थः ( बहुव्री० ) ।  
हा !—इति खेदसूचकमव्ययं, धिक् !—इति आत्मनिर्भर्त्सनसूचकमव्ययं, कष्टं—  
कष्टम्, अतोव दुःखाऽऽवहन्त्यर्थः, एतत्तु अतोव क्रेशकरं यत्, अहं विशेषमज्ञात्वे  
बालघातिनः अस्य महापातकिनः गृहभागतोऽस्मि, अतो मां धिक् इति आत्मभर्त्सन-  
मार्ति फलितम् । प्रविष्टः,—उपस्थित इत्यर्थः ( प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः ) । ब्रह्मा—  
विप्रोऽपि । राक्षसः,—कुक्ष्यभिः राक्षसयोनिं गतः ब्रह्मराक्षसः,—राक्षसकृपतां  
प्राप्तः भूतविशेष इत्यर्थः, “अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः” इति मनुकृत्वात् ;  
ब्रह्मराक्षस इव आचारविशिष्ट इत्यर्थः, तस्य वेश्मनि—गृहे ( अधिकरणे ७मी० ।  
“गृहगोहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम्” इत्यमरः ) । मूर्त्तं—मूर्त्तिमतं, देहधारि  
इत्यर्थः ( विष्ण० । “मूर्त्तं स्यात् विषु मूर्त्तान्ति कठिने मूर्त्तिमत्त्वपि” इति विश्वः ),  
किंत्विषं—यःपं, पापजनकमित्यर्थः ( “अस्त्री पदं पुमान् पाप्मा पापं किंत्विष-  
कल्पयम्” इत्यमरः ), राक्षसवत् बालहननात् पापिनोऽस्य विप्रस्य अस्त्रेऽपि पाप-  
जनकत्वारोपः, पापाग्रस्य अघाद्यात्वादिति भावः ।

नाधुना भक्षयामि” । ( न ) एवंवादिनं तमतिथिं स गृहस्थः  
प्रत्यवादीत्,—“ब्रह्मन् ! पश्य मे पठितमिदं सृष्टसञ्जीवनी  
शक्तिम्” इत्युक्त्वा पुस्तकमुद्घाव्य, तां विद्यां वहिष्कृत्य, अनुवाक्य  
च तस्मिन् भस्मानि जलमक्षिपत् ; क्षिप्तमात्रे च जले स पत्र  
स्तथैव जीवन्मुदतिष्ठत् । ततः स तापसः ( प ) सुनिर्वृतस्तत्र स द्विष  
बुभुजे । गृहस्थोऽपि स ( फ ) नागदन्तकं पुस्तकमवस्थाप्य, भुक्तो  
तेन तापसेन सह रात्रौ शयनमभजत ।

अथ (च) सुप्तं गृहपती स तापसः स्त्रैरमुष्याय शङ्कितः सः

( न ) प्रवेनादिनम—इत्युक्तवर्त्त ( विष्णु० । एवं न वदन् गणपतिनाम ( गणपति, तम ) । प्रतिवेन—गुणरक्षयनेन, निष्ठः,—मांसे प्रायः, पुनः पुनरभ्यासादुत्थानादनेन । आशुजीकृतविषय इत्यर्थः, तस्य पादतमिदमर्थ—अधीतस्य अश्वधनस्योक्त्या प्रायस्य इत्यर्थः ( विष्णु० । इति तत्तप० ) । सूतः,—शतप्राणाः, सञ्जीवितै—प्राण्यतः, जीवन्तः । क्रियन्ते इत्यर्थः, अनया ता सूतसञ्जीवनी—प्रतिपत्तिवनी । ( विष्णु० । मयः—कोन ' करणाधिकरणयोश्च' ( इति० ११० पा० ) इति सूतः, सिद्ध्या लीला । ) इति प्रायः । उन्मुख्यः, निरावरणं कृत्यर्थः । ( उत न भट्ट—विष्णु—ल्लप् ) । विद्या—संज्ञानं सन्तान्त्यर्थः, "तस्य विद्या न सिध्यात" इति श्यामाशुवे विद्याशब्दस्य सन्तान्त्यर्थः । दशनातः । वाटिकृत्य—प्रकाशकृत्य ( वह्निमन् कृत ल्लप् ), अनुवाकः—वाचापितः । पादित्यर्थः ( अनु न वचन विष्णु—ल्लप् ) । उदतिष्ठन्—उत्तिष्ठति अथ, उत्तिष्ठति । भवति इत्यर्थः ( उत न—स्था + लुङ्—उत् ) ।

( प ) सु—सुतमयन, निर्मितः,—मुखी सुनिर्मितः,—सन्तुष्ट इत्यर्थः ( प्रादि  
यभासः ) । हर्षेण सप्त वर्षमानं यथा स्यात्तथा सप्तर्षे—मानस्य ( क्रिया विगमः  
वदन्ती० ), बुभुजे—आट [ भुजकं लिख्यते “भुजोऽनवमे” । १.१.६६ पा० ] इति  
आत्मनेपदम् ।

( ५ ) नागदन्तक—इतिदन्तं, इतिदन्तनिर्मिताऽऽधारविशिष्टं इत्यर्थः, यतः—  
गृहान्निर्मायितं किञ्चिन्नर्मते काष्ठमग्नविशिष्टं इत्यर्थः, ( आधारं भूमौ : “ नाग-  
दन्तादिपरदे गृहान्निर्मायिताकारिण” इति मांदिनी ) । अवस्थाप्य—अरज्य ( अव-  
स्था + णिच् + ल्यप् ) । शयन—शय्याम्, अभजत—आश्रयत ( भज + लङ्-त ) ।

( ब ) सुप्त—निद्रावस्थे । विषयः । स्वप्न—कल्पितः । "वचिस्त्वाप्यजादीनाः

प्रियाया मन्दारवत्या जीवनार्थं तां पुस्तिकामग्रहीत् । गृहोत्थैव तस्मात् (भ) निर्गत्य रात्रिन्दिवं व्रजन् शनैस्तत् श्मशानमासदत् ; अद्राक्षीच्च सहसा तं द्वितीयम् उपस्थितं, यो हि गङ्गाऽश्वसि तदस्थि चेष्टुमगात् । अथ प्राप्य च (म) तत्रस्थं तस्या भस्मानि शायिनं तृतीयं निबद्धमटं स तापसः प्रोवाच,—“मठिका

किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति मग्नसारणम् ], गृहपतौ—गृहस्वामिनि ( सावित्री ७मी० ) ; स्वेरं—मन्दं, निःशब्दमित्यर्थः ( क्रिया विण० । “मन्दस्वच्छन्दयोः स्वेरः” इत्यमरः ), उत्याय—उद्गम्य, लाल्यतां भूत्वा इत्यर्थः [ उत + ण्या + ल्यप् “उदः व्यालम्बीः पूर्वस्य” ( ८।४।६१ पा० ) इति तिष्ठतः सकारस्य सवर्णथकारभावे सति “भृगो भृगि सवर्णे” ( ८।४।६५ पा० ) इति थकारस्य लोपः ], गङ्गा मन्नाता अस्य इति शङ्कितः,—भोतः ( विण० । तारकादित्वादितच् ), चौककर्मकरणादिति भावः । जीवनाय इदं जीवनार्थं—प्राणदानार्थम् [ “अदैनं नित्यसमासो विग्रहान्वितता चेति वक्तव्यम्” ( वा० ) इति नित्यसमासः ] । अग्रहीत्—आदत्त ( गृह + लृङ्-ट् ) ।

( भ ) निर्गत्य—वर्हिर्भूय ( निर + गम + ल्यप्-तृक् च ), रात्रौ च टिवा च रात्रिन्दिवम्—अहर्निशम् [ “अचतुर—” ( ५।४।७७ पा० ) इत्यादिना रात्रिर्मान्तत्वे निपात्यते ], व्रजन्—गच्छन् ( व्रज + शब् ) , शनैः,—मन्दे मन्दम्, अदृष्टमित्यर्थः, अत्ययगमनेनेति यावत् ( व्रजन् इति क्रियाया विण० ) । आसदत्—प्रापत् ( आ + सद + लृङ्-ट् ), अद्राक्षीत्—प्राक्षत् ( दृश + लृङ्-ट् ) । उपस्थितं—समागतं [ विण० । उप + ण्या + कर्त्तरि क्तः “स्थार्थारिच” ( १।२।१७ पा० ) इति इडादृष्टे “आतो लीप इटि च” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । गङ्गाऽश्वसि—गङ्गा-जले ( अधिकरणे ७मी० ) ।

( म ) तत्र—तांश्चन श्मशाने, तिष्ठतीति तं तत्रस्थं—श्मशानवासिनं [ विण० । तत्र + ण्या “सुपि स्थः” ( ३।२।४ पा० ) इति क्तः “आतो लीप—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः सम्प्रसारणम् ] । गते इति शायिन् तं शायिनं—शयानं ( विण० । शी + यङादित्वात् णिनिः ), तृतीयं—त्राक्षणकुमारमिति भावः, निबद्धः,—विरचितः, मटः,—कुटीरविशेषः जैन तं निबद्धमटं—निर्मितनिलयं ( बहुव्री० ) । प्रोवाच—वभाषे [ प्र + वच् + लिट्-णल् “लिट्ठ्यासस्योभयेषाम्” ( ६।१।१७ पा० ) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ], अल्पो मठः मठकः,—क्षुद्रो मठ इत्यर्थः [ “अल्पे” ( ५।३।८५ पा० ) इति मठ + कन्, ततः स्त्रिया टाप् मठिका “प्रत्ययस्थात् कात्

त्यज्यतां भ्रातः ! प्रियां तामहमुत्थापयामि” इति । ततः  
(य) ताभ्यां निर्वन्धतः परिपृष्टः पुस्तिकामुद्वाह्य मन्त्रमनुवाच्य  
मन्त्रपूतानि जलानि तस्मिन् भस्मान् प्राक्षिपत् : क्षिप्तमात्रेषु  
जलेषु सा मन्दारवती जीवन्ती सहसा समुत्तस्थौ । तदा सा  
कन्या वङ्गिं (र) प्रणम्य निष्क्रान्ता पूर्वाधिकद्युति काञ्चनेनैव  
निमित्तं वपुर्बभार । (ल) तादृशीं तां पुनर्जीवित्वा वीक्ष्य त्रयोऽपि

पूर्वस्थात इदाप्यमुपः” ( ७:३:४४ पा० ) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः ], त्यज्यतां—  
मुच्यतां ( त्यज् + कर्म्मणि लोट् ताम् ) । उत्थापयामि—उत्तोलयानि, जीवयामीत्यर्थः  
[ उत् + स्था + णिच् + लट्-मिप् “उदः स्था—” ( ८:४:६१ पा० ) इति तिङ्प्रत्ययेः सकारस्य  
सवर्णथकारभावे सति “भ्ररो भ्रवि सवर्णे” ( ८:४:६५ पा० ) इति थकारलोपः ] ।

( य ) ताभ्यां—द्वितीयतृतीयद्वाराणकमाराभ्यां, निर्वन्धतः,—आयुष्मतिशब्देन,  
निर्वन्धं कृत्वा इत्यर्थः ( ल्यङ्लोपे प्रभौ० ), परिपृष्टः,—निर्ज्ञासितः [ विष्ण० । परि +  
प्रच्छ् + कर्म्मणि क्तः “व्रश्भमञ्ज—” ( ८:२:३६ पा० ) इति षकारादेशः,  
“यद्विज्ञा—” ( ६:१:१६ पा० ) इति प्रच्छन्तेः सम्प्रसारणं, ततः “ष्टुना ष्टुः” ( ८:४:  
४१ पा० ) इति तस्य टभावः ], पुस्तिकां—चतुर्पक्षकं [ पक्षक + स्त्रियां टाप्  
“प्रत्ययस्थानं कान्—” ( ७:३:४४ पा० ) इति पूर्वस्य अकारस्य इकारः ] । मन्त्रम्  
—देवादिसाधनवाक्यविशेषेण, ( “मन्त्रो वेदविशेषे स्थात् देवादीनाञ्च साधनेः  
गुह्यवादेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी ) पुतानि—पवित्रीकृतानि मन्त्रपूतानि—  
मन्त्रसंस्कृतानि ( श्या तत्प० ) । जीवन्ती—प्राणन्ती, जीवनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ( जीव +  
शतृ + स्त्रियां लीप् ), समुत्तस्थौ—उत्तिष्ठति स्म, उत्थिता बभूवत्यर्थः [ सम् + उत् +  
स्था + लिट्-णल् “आत औ णल्:” ( ७:१:३४ पा० ) इति णल् औकारादेशः ] ।

( र ) प्रणम्य—नमस्कृत्य ( प्र + णम + ण्यप् ), निष्क्रान्ता—निर्गता [ विष्ण० ।  
निर् + क्रम् + कर्त्तरि क्तः “अनुनासिकस्य क्तिभलीः क्ङिति” ( ६:४:१५ पा० )  
इति उपधादीर्घः ], पूर्वस्मात्—मृत्योः पूर्वकालमपेत्येत्यर्थः, अधिका—भूयसां,  
द्युतिः,—कान्तिः यव तादृशं पूर्वाधिकद्युति—पूर्वादप्यतिशयितप्रभं ( बहुव्री० ) ।  
निमित्तं—रचितं [ निर् + मा + कर्म्मणि क्तः “यतिस्थितिमास्थामिति किति ( ७:४:४०  
पा० ) इति आकारस्य इकारः ], वपुः,—शरीरं (गात्रं वपुः संहननं शरीरं वपुं विग्रहः”  
इत्यमरः ), बभार—दधार, प्रापेत्यर्थः ( भृ + लिट्-णल् ) ।

( ल ) तादृशीं—गतजीविताम् । वीक्ष्य—दृष्ट्वा, ( वि + ईच् + ल्यप् ) । करेण

ते स्मरातुराः तत्प्राप्त्यर्थमन्योऽन्यं कलहं चक्रुः । एकैनीकम्—  
‘इयं ( व ) मन्मन्त्रबलात् जीविता, तदेषा ममैव भार्या’ । अपरा-  
ऽब्रवीत्,—‘मदौयेन ( श ) तीर्थभ्रमणपुण्येन इयं जीविता, तदेषा  
ममैव भार्या’ । तृतीयेन ( ष ) अभिहितं,—‘मया भस्मानि  
रक्षितानि, तत एवेयं जीविता, तस्मात् ममैवेयं प्रणयिनी’  
इति ।

हे महीपते ! तेषां ( स ) विवादनिर्णये त्वमेव शक्तः ; तत्  
ब्रूहि, कन्याऽसौ कस्य एतेषां भार्या भवितुमर्हति ? यदि जानन्

—कामेन, ( “कामः पञ्चशरः स्मरः” इत्यमरः ) आतुराः,—पीडिताः स्मरातुराः,—  
कामबाणपीडिताः ( इथा तत्पु० ) । अन्योऽन्यं—परस्परं, कलहं—भग्नं, खलोकार  
मित्यर्थः, वितण्डामिति यावत्, विगृह्य कथनमिति भावः, वादम् इति वा ( “कल्ह  
यधि वादे ना खल्लकोषे च भग्डने” इति मेदिनी ), चक्रुः,—विदधुः ( क  
लित्-उम् ) ।

( व ) मम मन्त्रबलं—मन्त्रप्रभावः तस्मात् मन्मन्त्रबलात्—मम मन्त्रशक्तित्, मम  
मन्त्रबलं प्राप्य इत्यर्थः ( न्यबन्धोपे प्रसौ० ), जीविता—प्राणिता, प्राप्तजीवना ( विण० )  
जीव + कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप् ) । श्रियते या सा भार्या—पत्नी ( भू + कर्माणि स्थान  
स्त्रियां टाप् ) ।

( श ) तीर्थेयं—काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, ऋषिजटलक्षेत्रेषु वा, गङ्गागोदावरीपश्चात्  
इत्यर्थः, ( “तीर्थे शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारोरजःसु च । अवतारार्षजुष्टास्त्वपादोपाध्याय-  
मानेषु” ॥ इति मेदिनी ) यत् भ्रमणं—प्रव्रजनं, तेन यत् पुण्यं—सुकृतं तेन  
तीर्थभ्रमणपुण्येन—काश्यादि ( गङ्गादि ) स्थानविचरणजनितधर्मसङ्कयेन ( इतौ  
इथा ) ।

( ष ) अभिहितम्—उक्तम् [ अभि + धा + कर्माणि क्तः “दधानेर्हिः” ( ७।४।  
४२ पा० ) इति धाञो ङिः ] । रक्षितानि—जलानिखादिभ्यः यत्नतः स्थापितानीत्यर्थः  
( रक्ष + कर्माणि क्तः, तानि ) । प्रणयिनी—भार्या इति यावत् ।

( स ) विवादनिर्णये—वैतण्डिकविषयस्य याथाव्यावधारणे ( विषये ७मी० ) ।  
शक्तः,—समर्थः ( शक् + कर्त्तरि क्तः ) । ब्रूहि—वद ( ब्रू + लोट्-ङि ) । एतेषां—  
ब्राह्मणकुमाराणां त्रयाणां मध्ये ( निर्द्धारि ६४ी० ) । अर्हति—युज्यते ( अर्ह + लट्-

मृषा वदिष्यसि, तदा ते मूर्धा विदलिष्यति” । इति वेतालादा-  
कार्थं स राजा एवम् (ह) अभ्यधात्,—“यः क्लेशेन मन्त्रमानीय  
एनामजीवयत्, स खलु पितृकार्यकरणात् न पतिः । यश्च तस्या  
अस्थोनि गङ्गायां क्षेमं गतः, स (क) पुत्रकार्यकरणात् न पतिः ।  
यस्तु तद्गन्धशय्यां (ख) समाश्लिष्य तपश्चचार श्मशान एव, स  
एवास्याः प्रणयिकार्यकरणात् पतिर्भवितुमर्हति” इति ।

इत्थं नृपात् त्रिविक्रममेनादाकार्थं स वेतालस्तस्य  
(ग) स्कन्धादतर्कितं स्वपदं प्रायात् । राजा च भिक्षुकार्यार्थं

तिप् । मृषा—मिथ्या ( “मृषा मिथ्या च वितथे” इत्यमरः ) । विदलिष्यति—  
भ्रुटिष्यति ( वि + दल + लृट्-स्यति ) ।

( ह ) अभ्यधात्—अधीचत् [ अभि + धा + लुङ्-द् “गातिष्या—” ( २२ :  
७७ पा० ) इति सिचो लुक् ] । आनीय—आनयनं कृत्वा ( आ + नी + लृट्-  
एना—मन्दारवतीम् [ अकस्मकत्वात् प्रयोज्यकर्त्तॄणां यथा “द्वितीयाष्टौभ्यः”  
( २।४।३४ पा० ) इति अन्वादेशे द्वितीयैकवचने एतद एनाऽऽदेशः ], अजीवयत्—  
प्राणयत्, जीवितामकरोदित्यर्थः, ( जीव + णिच् + लङ्-द् ) । पितुः,—जनकस्य, यत्  
कार्यं—जन्मदानरूपमित्यर्थः, तस्य करणात्—विधानात् पितृकार्यकरणात्—जनक-  
कर्त्तव्यानुष्ठानात् ( इति प्रसंगः ) ; गतजीवितायास्तस्याः पुनर्जन्मप्रदत्वेन प्रथमब्राह्मण  
कुमारस्य पितृत्वं ज्ञेयम् ।

( क ) पुत्रस्य—तनयस्य, यत् कार्यम्—अग्निसत्कारास्थिचयनादिकमौदंड्य-  
कर्म, तस्य करणात्—सम्पादनात् पुत्रकार्यकरणात्—तनयकृत्यसम्पादनात् ( इति  
प्रसंगः ) ।

( ख ) समाश्लिष्य—समाश्लिष्य ( सम् + आ + श्लिष + ल्यप् ), तपः,—  
तपस्यां, चचार—अनुतष्टौ ( चर + लिट्-णल् ) । प्रणयिनः,—प्रेमास्यदस्य, यत्  
रिति यावत्, यत्—कार्यं—पद्मविद्योगनिर्वेदात् संसारासक्तिं विहाय तस्या एव  
सततस्मरणगुणकौर्त्तनादिकं कर्म, तत्करणात् प्रणयिकार्यकरणात्—भर्तृकर्मव्यति  
पातनात् ।

( ग ) स्कन्धात् ( अपा प्रसंगः ), न तर्कितं—तर्कः, विचार इत्यर्थः, यत्कर्म  
कर्मणि तत् ( बहुव्री० । क्रिया विधौ ) अतर्कितम्—अविचारितं, किञ्चिदपि विलम्ब-



पुनस्तं (घ) प्राप्तुं मनो बबन्ध ; प्राणाल्ययेऽपि महासत्त्वाः प्रति-  
पन्नमर्थम् असाधयित्वा न निवर्त्तन्ते ।

## अथ तृतीयकथा ।

अथ राजा पुनरपि तं वेतालमानेतुं तं (क) शिंशपा  
तरुमभ्यगच्छत्, प्राप्य च तत्रस्थं मृतदेहगतं तं स्कन्धे गृह्णोत्वेव  
तूष्णीं गन्तुं प्रावर्त्तत । अथ (ख) प्रयान्तं तं स वेतालः पुनरवोचत्,

मक्रत्वैव इत्यर्थः, सङ्गसेति यावत्, तदग्रथा तथा, स्वपदं—निजस्थानं, शिंशपातः—  
मिति यावत् ( “पदं व्यवसितिवाणस्थानलक्षाद्भवस्तुषु” इत्यमरः ), प्रायात—  
प्रातिष्ठत ( प्र + या + लङ्-ट ) ।

( घ ) प्राप्तुं—लभ्युम्, आनेतुमित्यर्थः । बबन्ध—संयम्य, दृढीचकारित्यर्थः ( बन्ध  
+ लिट् णल् ), प्राणाल्ययेऽपि—जीवनापगमेऽपि, जीवनाधेनाशसम्भावनाया सत्या-  
मपीत्यर्थः ( भावे ङी० ), मद्धत—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः येषां ते, यद्वा, —मद्धत—  
प्रभतं, सत्त्वं—बलं येषां ते महासत्त्वाः, —उदारचरिताः महाबला वा ( बद्ध्वाङ्-  
“सत्त्वं गुणं पिशाचादौ बली द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी ), प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं,  
स्वीकृतमित्यर्थः ( विष्ण० । प्रति + पद + कर्मणि क्तः, तं “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात्  
विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनी ), अथे—वस्तु, प्रयोजनं वा, अङ्गीकृतविषय-  
मित्यर्थः ( “अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने निवर्त्तौ च विषये च  
प्रयुज्यते” ॥ इति शाश्वतः ), असाधयित्वा—असम्पाद्य ( न + साध + णिप् + क्ता ),  
न निवर्त्तन्ते—न विरमन्ति ( नि + वृत् + लट्-अने ) ।

( क ) शिंशपातकं—शिंशपानामकः तरुः तं ( शाकपार्थिवदित्यान् समासः ।  
कर्मणि २या० ) अभ्यगच्छत्—अभ्ययात् ( अभि + गच्छ + लङ्-ट् ) । मृतदेहं—मृत-  
शरीरं, गतः,—प्राप्तः तं मृतदेहगतं—शवदेहाधिष्ठितं ( २या तत्पु० ) । प्रावर्त्तत—  
आरभत ( प्र + वृत् + लङ्-ट् ) ।

( ख ) प्रयान्तं—प्रगच्छन्तं ( विष्ण० । प्र + या + शब्द तम् ) । अवोचत्—

—“राजन् ! निशि गमागमं कुर्वन् नितरां खिद्यसे, अतस्त्वां विनोदयन् पुनः कथां वर्णयामि, शृणु,—

अस्ति पाटलिपुत्रं नाम भूमण्डलख्यातं नगरम् । (ग) पुरा-  
ऽऽसीत् तत्र नृपतिः विक्रमकिशरी नाम, यं गुणानामिव रत्नाना-  
माश्रयं विधिव्यधात् । तस्य (घ) विदग्धचूडामणिर्नाम दिव्य-  
विज्ञानवान् सर्वशास्त्रवित् शापावतीर्ण एकः शुक आसीत्

अवादीत् [ वच + लुङ्-द् “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ( ३।१।५२ पा० ) इति कृते अङि परे “वच उम्” ( ७।४।२० पा० ) इति उम् ] । गमागमं—गमना-  
गमनम् : नितराम्—अव्ययम् ( अव्य० ), खिद्यसे—किञ्चिदसि ( खिद्य + कर्त्तृ-  
लट् से ) । विनोदयन्—प्रीणयन्, तव प्रीत्यर्थमित्यर्थः [ वि + लुट् + णिच् “लक्षण-  
हृत्वाः क्रियायाः” ( ३।२।१२६ पा० ) इति ह्रौ अर्थे लट् : शट् ], तव विनोदनफलकं  
मे कथावर्णनमित्यर्थः । वर्णयामि—कथयामि ( वर्ण + णिच् + कट्-मिप् ) ।

( ग ) पुरा—पूर्वकाले इत्यर्थः । यं—नृपति, गुणानामिव रत्नानामाश्रयं—  
यथा गुणानां तथा रत्नानामपि आधारमित्यर्थः, गुणवान् धनवान् स राजा आसीत्  
इति भावः ; विधिः,—विधाता [ वि + धा “उपसर्गे धाः किः” ( ३।३।२२ पा० )  
इति किः “आर्ता लोपः—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ], व्यधान—  
अकार्षीत् [ वि + धा + लुङ्-द् “गातिस्था—” ( २।४।७७ पा० ) इति मिथो लृक् ] ।

(घ) विदग्धानां—पण्डितानां, चूडामणिरिव चूडामणिः,—शरःस्थरत्नं विदग्ध-  
चूडामणिः,—पण्डितकिशरीभूषणं, विदग्ध इत्यर्थः ( ६।४।१० तत्प० ), दिव्यम्—अलौकिकं,  
विज्ञानं—शिल्पशास्त्रयोः ज्ञानं ( “मीले धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः ),  
यदा,—दिव्यं विज्ञानं—कर्म ( “विज्ञानं ज्ञानकर्मयोः” इति मेदिनी ) दिव्याविज्ञानं  
( कर्मधा० ) तदस्य अस्तीति दिव्यविज्ञानवान्—अलौकिकज्ञानसम्पन्नः अलौकिक-  
कर्मकारी वा (विष्ण० । अल्पर्थे मतुप्), सर्वशास्त्रं वेत्ति—जानाति इति सर्वशास्त्रावन-  
—निखिलशास्त्रज्ञः [ विष्ण० । सर्वशास्त्र + विद् “सत्सुदिष—” ( ३।२।६१ पा० )  
इति क्तिप् ], शापेन—आक्रोशेन, हिनगुरुप्रभृतिद्वारा “अनिष्टं ते भूयान्”  
इत्येवमनिष्टाभिप्रायमेवेत्यर्थः, ( “शापः आक्रोशदिव्ययोः” इति मेदिनी ) अवतीर्णः,  
—अवकटः, प्रादुर्भूत इति यावत्, शापावतीर्णः,—अभिशापेनाधःपतित इत्यर्थः  
( विष्ण० । श्वा तत्प० ), शुकः,—पक्षिविशेषः ।

तस्य नृपस्य (ङ) आत्मजः शशी नाम शुकोपदेशेन मगधदेश-  
नृपतिकन्यां चन्द्रप्रभां नाम उपयेमे । तस्या अपि राजपुत्राः  
(च) तथाभूता ज्ञानविज्ञानशालिनी सोमिका नाम शारिका-  
ऽभूत् ; अथ तौ शारिकाशुको एकपञ्जरस्थौ राजवेश्मनि  
आस्ताम् ।

एकदा (ङ) साभिलाषः स शुक्स्तां शारिकामब्रवीत्,—  
“सुभगे ! एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु मां भज” इति ।

( ङ ) आत्मनी आधत्ते—उत्पद्यते इति आत्मजः,—पुत्रः [ विष्ण० । आत्म + जन  
“पञ्चस्थामजातौ” ( ३।२।८ पा० ) इति ङः ] । उपयेमे—परिणिनाय, विवाहं  
वकारित्यर्थः [ उप + धम + लिट्-ए “उपादयमः स्तकरणे” ( १।३।५६ पा० ) इति  
आत्मनेपदम् ] ।

( च ) तथाभूता—शुक्लदृशी ( विष्ण० ), ज्ञानं—शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं—कार्मण्य  
ज्ञानं, कर्मोपयोगिनी बुद्धिगम्यः, यदा,—विज्ञानं—शास्त्रार्थनिर्णयः ताभ्यां ज्ञान-  
विज्ञानाभ्यां—शास्त्रज्ञानकर्मसामर्थ्याभ्यां शास्त्रज्ञानतद्गूढार्थनिश्चयाभ्यां वा, शालते—  
शोभते या सा ज्ञानविज्ञानशालिनी—प्रशस्तज्ञानविज्ञानमण्डिता ( ज्ञानविज्ञान +  
शाल + यदादित्वात् णिनिः, स्त्रिया ङीष् ) । शारिका—पक्षिणीविशेषः । एकास्मिन्  
पञ्जर—पिञ्जरे, पत्त्यादिबन्धनगृहे इत्यर्थः, तिष्ठतः इति एकपञ्जरस्थौ—अभिन्नापञ्जर-  
वर्तिनौ [ विष्ण० । एकपञ्जर + स्था + “सुपि स्थः” ( ३।२।४ पा० ) इति कः “आतो  
लोपः—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ], राज्ञः,—नृपस्य, वेश्मनि—गृहे  
राजवेश्मनि—राजभवने ( ६ष्ठौ तत्पु० । औपश्लेषिके ७मी० । “गृहमेष्टीदवसितं वेश्म  
सद्य निकेतनम्” इत्यमरः ), आस्ताम्—अतिष्ठताम् ( आस + लङ्-ताम् ) ।

( ङ ) अभिलाषेण—समीरयेत्, सम्भोगकामेन इत्यर्थः, सह वर्त्तमानः साभि-  
लाषः,—सम्भोगकामी ( विष्ण० । श्या तत्पु० ) । सु—श्रीभनं, भगं—श्रीः, सोन्ध्य-  
मिति यावत्, ( “भगं श्रीकामसाहाय्यवीर्यवशाकंतीर्षु” इत्यमरः ) यस्याः तत्-  
सम्बोधने सुभगे !—सुन्दरि !, स्वामिसौभाग्यवति इत्यर्थः, शय्या—तल्पं, शयनीय-  
मित्यर्थः, आसनं—पीठम्, उपवेशनसाधनमित्यर्थः, आहारः,—भोजनं, विहारः,—  
भ्रमणं, ( “विहारी भ्रमणे क्लेशे लीलायां सुगतालये” इति मेदिनी ) शय्या च  
आसनं च आहारश्च विहारश्च ते शय्याऽऽसनाऽऽहारविहाराः ( ६०६ ), एकै—अभिन्नाः,

शारिकाऽब्रवीत्.—नाहं (ज) पुरुषसंसर्गं कर्तुमिच्छामि, यतः  
पुरुषा दृष्टाः कृतघ्नाश्च” इति । ततः शुकेन,—“न (झ) पुमांसो  
दृष्टाः, स्त्रिय एव दृष्टाः नृशंसहृदयाश्च” इति कथितं तयोर्विवादः  
ममजनि । ततस्तौ (ज) पक्षिणौ क्रीतदामत्वक्रीतदामीत्वपणं  
कृत्वा परस्परं विवादानिष्यत्तये राजपुत्रमुपेयतुः । स राजपुत्रः

अथाऽऽसनाऽऽहारविहाराः ( कर्मधा० ) तेषु एकशय्याऽऽसनाऽऽहारविहारेषु—  
एकं शयनीपर्वेशनभोजनममणादिव्यापारेषु इत्यर्थः ( वैधायिके ७भौ० ) । भज—  
मेवम् ( भज + कौट्-ङि ), मया सह एकस्यां शय्यायां गन्तुं, एकस्मिन् आसने  
उपविष्ट, एकस्मिन् भाजने भुङ्क्तुं, एकस्मिन् याने विचर इति स्पष्टार्थः ।

( ज ) पुरुषेण—पुंसा सह, संसर्ग—सम्बन्धं, संयोगमित्यर्थः ( श्या ततप० ) :  
कृत—कृतोपकारमित्यर्थः, पक्षि—नाशयन्ति, अस्वीकृत्यन्तीत्यर्थः, ये ते कृतघ्नाः,—  
अकृतज्ञाः, कृतोपकारस्य जनस्य अपकारे प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः [ कृत + हन +  
“कप्रकरणे मुलविभुजादिभ्यः उपसङ्गानम्” ( वा० ) इति कः, “अङ्गोपोऽनः”  
( ६।४ १३४ पा० ) इति हनेरकारस्य लोपे “हो हन्तेः जिघ्रन्ष” ( ७।३।५४ पा० ) इति  
हकारस्य कृत्वम् ] ।

( झ ) पुमांसः,—पुरुषाः । नृशंसं—क्रूरं, हृदयं—चित्तं यामां ताः नृशंस-  
हृदयाः,—क्रूरमनसः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । विवादः,—व्यवहारः, अन्योन्यजयपरा-  
जयरूपविरुद्धवादः इत्यर्थः, वितण्डा इति यावत्, ममजनि—समुदपादि [ मम +  
जन + लुङ्-तन् “दोषजन—” ( ३।१।६१ पा० ) इति चूयिष् “चिणी लृक्”  
( ६।४।१०४ पा० ) इति चिणः परस्य तस्य लृक् ] ।

( ज ) पक्षिणौ च पक्षौ च तौ पक्षिणौ—शुकसारिके इत्यर्थः [ “पमान् स्त्रिया”  
( १।२।६७ पा० ) इत्येकशेषे पुमवशेषः ], क्रीतदामत्वम्—आजीवनपरिचारकत्वं,  
क्रीतदामीत्वम्—आजीवनपरिचारिकात्वं, क्रीतदामत्वञ्च क्रीतदामीत्वञ्च क्रीतदामत्व-  
क्रीतदामीत्वे, ते एव पणं—बन्धकं, द्यूतव्यवहारादिषु उत्कृष्टं जयत्वे व्यापितमित्यर्थः,  
मम पराजये इदं दास्यामि करोमि वा इत्येवं नियममिति यावत् ( “पणो द्यूतादि-  
ष्वृष्टे भूतो मृत्यु धनेऽपि च” इत्यमरः । द्यूतादि इत्यत्र आदिशब्दात् समाह्वय  
पणादिर्ज्ञेयः ) । विवादस्य—व्यवहारस्य, अन्योन्यजयपराजयरूपस्य इत्यर्थः, ( विवादो  
व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः ), निष्यत्तये—समाधानाय विवादानिष्यत्तये—परस्परजय-

पितुः (ठ) आस्थानगतः विवादपदं श्रुत्वा,—“कथं पुरुषाः  
कृतघ्नाः, ब्रूहि तत् त्वम्” इति शारिकामपृच्छत् । ततः  
सा,—(ठ) “शृणोतु राजपुत्रः” इति समाख्याय स्वपक्षसमर्थ-  
नाय पृंदोषाख्यायिनीं कथां कथयितुमुपचक्रमे ।—

“अस्ति कामन्दकी नाम विख्याता नगरी ; तस्याम् अर्थदत्तो  
नाम (ड) महाधनो बणिक् प्रतिवसति स्म । (ढ) कालेन तस्य  
पराजयमीमांसायै [ “तुमर्थाश्च भाववचनात्” ( २:३:१५ पा० ) इति ४र्थो० ] ।  
उपेयतुः,—बभिवस्तुः ( उप + इ + लिट्-अतुम् ) ।

( ट ) आस्थानं—सभा, ( “समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानो  
लौकसास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः” ॥ इत्यमरः ) गतः,—प्राप्तः आस्थानगतः,—  
सभास्थः ( विष्ण० । २या तत्प० ), विवादस्य पदं—वस्तु, विषयमित्यर्थः, ( “पदं  
व्यवसितद्राणस्थानलक्ष्माद्भवन्तुपु” इत्यमरः ) विवादपदं—वितण्डाहेतुभूतं विषय  
मित्यर्थः ।

( ठ ) शृणोतु—आकर्णयतु ( श्रु + लोट्-तप् ) । समाख्याय—कथयित्वा  
( सम् + आ + ख्या + ल्यप् ), स्वस्य—आत्मनः, पक्षः,—साध्यं, स्थापनीयं मत  
मित्यर्थः, ( “पक्षो मासार्हके पार्श्वयहे साध्यविरोधयोः” इति मदिनी ) तस्य समर्थ-  
नाय—पोषणाय, स्थापनायेत्यर्थः, स्वपक्षसमर्थनाय—निजमतस्थापनाय [ ६हो  
तत्प० । “तादर्थ्यं चतुर्थी वाच्या” ( वा० ) इति ४र्थो० ], पृंदोषाणां—पुरुषदूषणानां,  
पुंसामपराधानामित्यर्थः, आख्यायिनीं—कथयित्रीं पृंदोषाख्यायिनीं—पुरुषापराधा-  
दोषणीं [ ६हो तत्प० । विष्ण० । आ + ख्या + यच्चादित्वात् णिनिः “आतो युक् चिण-  
कृतोः” ( ७:३:३३ पा० ) इति युक्, स्त्रियां ङीष्, ताम् ], यहा,—पुंसां दोषान्  
आख्याति या तां पृंदोषाऽऽख्यायिनीम् । कथयितुं—वर्णयितुं ( कथ + णिच् + तुमुन् ),  
उपचक्रमे—आरम्भे [ उप + क्रम + लिट्-ए “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” ( १:३:४२ पा० )  
इति आत्मनेपदम् ] ।

( ड ) महानि—विपुलानि, धनानि—अर्थाः यस्य सः महाधनः,—प्रभुतैश्च-  
वान् [ “आन्यद्वतः समानाधिकरणजातीययोः” ( ६:३:४६ पा० ) इति महत्तलका-  
रस्य आकारः ] । प्रतिवसति स्म—न्यबान्तीत् [ प्रति + वस “लट् ऋ” ( ३:२:११८  
पा० ) इति ऋथीगे अतोते लट्-तिप् ] ।

( ढ ) कालेन—उपयुक्तसमयेन, यौवनसमये इत्यर्थः [ “प्रकृत्यादिभ्यः उप-

धनदत्तो नाम तनयः समुदपद्यत । अथ पितरि (ण) स्वर्गते  
स युवा द्यूतादिसङ्गेन भृशमुच्छृङ्खलोऽभवत् ; धूर्त्ताश्च मिलिताः  
तं सर्वथा प्राभंशयन् । ( त ) दर्जनसङ्गतिरेव व्यसनवृत्तस्य  
मूलम् । ( थ ) अचिरेण च व्यसनाऽऽसक्ततया क्षीणसर्वस्वः,

सङ्ग्रानम्" ( वा० ) इति श्या ] । समुदपद्यत—समजायत ( सम + उत् + पद + लङ्-त ) ।

( ण ) स्वर्—स्वर्गम् ( अव्य० । “स्वरव्ययं स्वर्गेनाकतिदिवदिदशाऽऽलयाः” इत्य-  
मरः ), गतः,—प्राप्तः तस्मिन् स्वर्गते—स्वर्गं प्रयाते, मृते इत्यर्थः ( २था तत्प० । भावे  
७मी० ) । द्यूतादिषु—पाशकक्रीडावैश्यामद्यादिषु, सङ्गः,—सङ्गतिः, आसक्तिरिति  
यावत्, तेन द्यूतादिसङ्गेन—पाशकादिषु आसक्त्या ( ७मी तत्प० । हेतौ श्या ) ।  
उत्—उद्भूतं, शृङ्खलातः,—संयमादित्यर्थः, उच्छृङ्खलः,—व्यसनवर्धितः, निथल-  
राहित्यात् असंयत इत्यर्थः, पित्रादिशासकाभावात् दराचरणादिषु अप्रतिहतस्वभावः  
इति भावः [ “कुणतिप्रादयः” ( २।२।१८ पा० ) इति नित्यसमासः ] । धूर्त्ताः,—  
वञ्चकाः, मिलिताः,—तेन सह सङ्गताः सन्तः । प्राभंशयन्—प्रास्वलयन्, न्याय्य-  
मार्गात् समपातयन् ( प्र + भंश + णिच् + शतृ ) ।

( त ) दर्जनेन—दण्डलोकेन, सङ्गतिः,—मेलनं दर्जनसङ्गतिः,—दण्डलोक-  
सङ्घवासः ( श्या तत्प० ), व्यसनं—विपत्, भंशो वा, सत्यथात् विच्युतिरिति यावत्,  
यदा,—व्यसनं—कामजः दशविधः क्रीधजश्चाष्टविधः दीपः, ( “व्यसनं विपदि भंशे  
दीपे कामजक्रीपजे” इत्यमरः । तत्र कामजदशविधदीपो यथा मनुः,—“मृगयाऽक्षी  
दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौय्यविकं हथाऽद्या च कामजी दशकी गणः” ॥  
क्रीधजी यथा—“पैशुन्यं साहसं द्राह्मं दुर्व्याऽसूयाऽशृदृषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं  
क्रीधजीऽपि गणोऽष्टकः” ॥ इति ) तदेव वचः,—तत्र तस्य व्यसनवृत्तस्य—विपन्नही-  
रुहस्य, कुपथपादपस्य वा, कामजादिदीषविटपिनी वा ( रूपककर्मधा० ), मूलम्—  
आद्यं, प्रधानकारणमित्यर्थः, अन्यत्र—शिफा, ( “मूलमाद्यं शिफाभ्याः” इत्यमरः )  
दर्जनेः सह सख्यता सख्यविधानष्टस्य हेतुरिति निष्कृत्यर्थः ।

( थ ) आचरेण—अत्यल्पकालेन ( अव्य० । नञ्समा० ), व्यसनेषु—पूर्वाक्त-  
कामजादिषु, आसक्तः,—तदेकपरतन्त्रः, तस्य भावः तथा तथा व्यसनासक्ततया—  
व्यसनाभिनिवेशतया ( ७मी तत्प० । हेतौ श्या ), क्षीणानि—कृशानि, व्यथिता-  
नीत्यर्थः, सर्वाणि—निखिलानि, स्वानि—धनानि, ( “स्त्री ज्ञातावात्मनि स्व निष्वा-

दारिद्रेण च लज्जितः स्वदेशं त्यक्त्वा भ्रमितुं देशान्तराणि  
समाश्रयत् ; गच्छंश्च चन्दनपुरं नाम नगरमाससाद, विवेश च  
भोजनार्थी कस्यापि बणिजः सदनम् । स च बणिक् (द) कुमारं  
दृष्ट्वा, पृष्ट्वा च कुलं, ज्ञात्वा च कुलीनं, सत्कृत्य च, दैवयोगात्  
प्राप्तममन्यत, अददाच्च तस्मै सधनां रत्नवतीं नाम सुताम् । ततः  
स धनदत्तः (ध) कृताविवाहस्तस्मिन्नेव श्वशुरवेश्मनि तस्थौ ।

(न) गच्छत्सु च दिनेषु सुखेन विस्मृतदुर्गतिः पुनर्यमनोत्-

आग्ने शोऽस्तिथा घने" इत्यमरः ) यस्य स, चोष्णत्वम्,—हीनमन्वधन, ( विष्णोः  
बहुव्रीहः ), दारिद्र्य भावः दारिद्र्यं [ "गणवचनज्ञाणादिभ्यः कर्माणि च" ( ५१२  
१२२ पा० ) इति प्यञ् ], तेन दारिद्रेण—निधनतया, लज्जितः,—हीनः, ( विष्णोः  
लज्जितः क्तः ) । समाश्रयत्—अभजत ( सम् + आ + श्रि + लङ् ), गच्छन्—यन्  
( गम् + शतृ ), विवेश—उपतस्थौ, प्रविष्टवानित्यर्थः ( विष् + शिट् + क्तः ), भोजनम्  
—आहारम्, अश्रयते—आचरेत् य, सः भोजनार्थी—आहाराभिलाषी सन् । भोजन  
+ अर्थ + णिच् + यच्चादित्वात् णिनिः "कृतौ लोपः" ( ६।४।४८ पा० ) इति प्रयोग  
अदत्तसौभाग्यार्थधातोर्कारस्य लोपे "श्वशुरितिः" ( ६।४।५१ पा० ) इत्यनेन  
श्वश्री लोपः ] । सदनम्—गृह ( "गृहगोदवासतं वेगम सन्न निकेतनम् । निजाल-  
नम्यसदनं भवनाऽऽगारमन्तरम्" ॥ इत्यमरः ) ।

( द ) कुमारं—बणिक्पुत्रम् । कुलं—वंश, कस्मिन् कुले त्वं समुत्पन्न इत्यादिप-  
रित्यर्थः । कुलस्य—सत्कुलस्य अपत्यं कुलीनं—सहाकुलं, सत्कुलोद्भवमित्यर्थः [ "कुलात्  
खः" ( ४।१।१३८ पा० ) इति खः । "सहाकुलकुलीनाय्यसम्यसज्जनमाधवः" इत्यमरः ],  
सत्कृत्य—समादृत्य [ मत + क्त + ल्यप् "आदरानादरयोः सदसतो" ( १।४।६३ पा० )  
इत्यनेन कृञि परं सदित्युपपदस्य समासः ], दैवयोगात्—भाग्यवशात्, सौभाग्या-  
दित्यर्थः ( हतौ ध्रुवी० । "दैवदिष्ट भागधेयं भाग्य स्त्री नियतिर्वाधः" इत्यमरः ) ।  
अमन्यत—अवृणत ( मन + लङ् ), अददात्—प्रयच्छत् ( दा + लङ् ), तस्मै  
( सम्प्रदाने ण्यर्थो ), धनेन सहितां सधनां—सालङ्काराभित्यर्थः ( विष्णोः । बहुव्रीहः ) ।

( ध ) कृतः,—सम्पादितः, विवाहः,—परिणयः येन सः कृताविवाहः,—  
कृतोवाहः ( विष्णोः । बहुव्रीहः ) ।

( न ) गच्छत्सु—अथमानेषु ( भावे ७मी० । गम् + शट् + सुप् ) । विस्मृता—स्मृति-

सुकः स्वदेशं गन्तुकामोऽभवत् । ततः स (प) शठः कथमपि  
श्वशुरं तं तन्मात्रापत्यम् अनुनीय, तामलङ्घृतां भार्यां रत्नवती-  
मेकया हृदया स्त्रिया सहितां गृहीत्वा स्वदेशाय प्रतस्थे ।  
(फ) क्रमेण अटवीं प्राप्य दूरात् तस्करभयमुक्त्वा तस्या भार्यायाः  
सर्वाणि अलङ्करणानि स्वीचकार । पश्यतु युवराजः, द्यूता-  
ऽऽवेशादिव्यसनिनां कृतघ्नानां हृदयं (ब) निस्त्रिंशकर्कशम् । स  
च पापात्मा अर्थार्थं तां गुणवतीमपि भार्यां हन्तुं तया  
हृदया युतां कापि (भ) श्वभ्रे न्यक्षिपत् । क्षिप्तेव तस्मिन्

पथातीता, श्वशुरालये निरन्तरमुखभागेन स्मरणाविषयीभूता इत्यर्थः, दर्शितः,—  
नेःस्वं, मिथुनता इत्यर्थः, आत्मना दूरवस्था इति यावत् ( “दर्शितनरके नेःस्वं” इति  
शाश्वतः ) येन सः विस्मृतदर्शितः,—विस्मृतदारिद्र्यः (विण० । बहुव्री० ), व्यसनाद्य-  
मगयाऽक्षक्रीडादिदोषात्, उत्सुकः,—उद्युक्तः, पाशक्रीडादिनिमित्तमुत्काण्डितः मन्  
इत्यर्थः ( विण० । ४र्थी तत्पु० ) । गन्तुं—यातुं, कामः,—अभिलाषः यस्य तादृशः  
गन्तुकामः,—गमनेच्छुः [ “तुम्काममनसोर्वाप” ( का० ) इति तुमुनो मकारलापः ] ।

( प ) शठः,—वधकः, कथमपि—कृच्छ्रेण, एकमात्रापत्यत्वेन कन्यां श्वशुरा-  
लये प्रेरितमान्छतया इति भावः । सा—रत्नवती, मावम्—एव, केवलमित्यर्थः,  
मावशब्दोऽयमवधारणे ( “मावं कास्त्रोऽवधारणे” इति शाश्वतः ), अपत्यं—सन्तानं,  
तनया इति यावत्, यस्य तं तन्मात्रापत्यं—रत्नवत्येकमावकन्यकं ( विण० । बहुव्री० ),  
अनुनीय—विनयप्रणिपातादिना आराध्य, अनुनयं कृत्वा इत्यर्थः [ तुमर्थाच्च भाव-  
वचनात् ” ( २।१।१५ पा० ) इति ४र्थी० ] । प्रतस्थे—जगाम [ प्र + स्था + लिट् ए  
“समवप्रविध्यः स्थः” ( १।१।२२ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।

( फ ) क्रमेण—शनैः शनैः, गमनानुसारित्वेन । अस्वम्—अनात्मन्यं, स्वम्  
आत्मन्यं चकार स्वीचकार—आत्मसात् चकार [ “अभुततडावे इति वक्तव्यम्”  
( वा० ) इति चिप्रत्ययः ] ।

( ब ) निस्त्रिंशवत्—खड्गवत् ( “निस्त्रिंशः क्रूरखड्गयोः” इति शाश्वतः ),  
कर्कशं—कठिनम् ।

( भ ) श्वभ्रे—किंद्रे, भूगर्ते इत्यर्थः ( अधि ०मी० । “किद्रं निर्व्यथनं रीकं रन्ध्रं  
श्वभ्रे वपा शुषिः” इत्यमरः ) ।



(म) प्रस्थिते दुरात्मनि सा वृद्धा तस्मिन्नेव व्यपद्यत; सा तु रत्नवती कथाञ्चित् तत्र दणगुल्मादिकमालम्ब्य करुणं क्रोशन्ती मशेषत्वादायुषः समुत्थिता, विक्षताङ्गौ पदे पदे मार्गं पृष्ट्वा, यथाऽऽगतेनैव पथा कृच्छात् पितुः सदनमागमत् ।

“कथमकस्मात् त्वमीदृशी (य) प्रत्यावृत्ता ?” इति ससन्ध्रमं माता पिता च पृष्ट्वा सा साध्वो एवमभाषत,—“मुषिताः स्म पथि तत्स्करैः, नीतश्च बलात् स मे पतिः, वृद्धा सा श्वभ्रे निपत्य मृता, अहं पुनर्देवात् प्राणिमि । केनचित् कृपालुना पथिकेनाह-मुद्धृता श्वभ्रात्” । एवमुक्तवती माता पिता च (र) शोचता समाश्वासिता सा भर्तृप्राणा रत्नवती तस्थौ ।

अथ कालेनासौ धनदत्तः द्यूतेन (ल) क्षपितसर्वधनः पुनर-चिन्तयत्,—“गच्छामि, पुनः श्वशुरगृहात् धनमानयामि, तत्र गत्वा तं श्वशुरं ‘गृहे स्थिता कुशलिनी तव दुहितृ’ इति

( म ) प्रस्थिते ( भावे ७मी० ) । व्यपद्यत—अव्ययत ( वि + पद + लङ् त ) । क्रोशन्ती—रुदती ( क्रुश + शट्, स्त्रियां ङीप् ) । मशेषः सह वर्षमानः मशेषः, तस्य भावः तस्मात् मशेषत्वात्—अवमशेषत्वात् ( हतौ ५मी० ) । पदे पदे—प्रतिपदं ( वीप्सायां द्विर्भावं ), प्रतिपदक्षेपकाले इत्यर्थः, पितृगृहाभिसुखीनपथस्य अज्ञातत्वात् इति भावः । यथा—येन पथा आगता, तेनैव यथाऽऽगतेनैव पथा ( करणे ३या ) ।

( य ) प्रत्यावृत्ता—प्रत्यागता ( प्रति + आ + वृत् + क्तः, स्त्रियां टाप् ) । ससन्ध्रमं—ससाध्वसं, सभयमित्यर्थः, ससंवेगं वा, सत्वरमित्यर्थः ( क्रिया विधौ० । “सन्ध्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगाऽऽदरयोरपि” इति मेदिनी ) । मुषिताः,—अपहृताः, अपहृतसर्वधनाः इत्यर्थः ( मुष + क्तः, स्त्रियां टाप् ), आः,—भवामः ( अत् + लट् अम् ), वयमिति शेषः । बलात्—बलसाधित्य ( ल्यङ् लोपे ५मी० ) । प्राणिमि—जीवामि ( प्र + अण + लट्-मिप् ) ।

( र ) शोचता—दुःखयता, शोकं कुर्वता इत्यर्थः ( विधौ० । शृच् + शट् ) । समाश्वासिता—सान्विता ( विधौ० । सम् + आ + शस + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप् ) ।

( ल ) क्षपितानि—व्ययितानि, नाशितानीत्यर्थः ( क्षप + णिच् + क्तः ),

वक्ष्यामि” । इति स मनसि ( व ) सङ्कल्प्य श्वशुरसदनं पुन-  
रवाप । आगतञ्च तं ( श ) दूरात् सा पतिप्राणा भार्या  
अद्राक्षीत् ; दृष्ट्वैव धावित्वा च सा तस्य पापस्य पादयोर्निपत्य  
तत् सर्वं पितृभ्यां मृषा निर्वोदितं व्यजिज्ञपत् ; द्रुष्टेऽपि पत्न्यौ  
साध्वीनां मानसं नान्यथावृत्ति भवति । ततः स दुरात्मा  
निर्मयः ( ष ) श्वाशुरं गृहं प्रविश्य तं पादयोः प्रणनाम । स  
च तं जामातरं दृष्ट्वा ( स ) अभ्यनन्दत्, अकरोच्च दिष्ट्याऽयं मे  
जामाता जीवन् चौरैर्मुक्त इति बन्धुभिः सह महोत्सवम् । ततः  
स धनदत्तः सुखेन ( ह ) श्वाशुरीं समृद्धिं भुञ्जानः तथा रत्न-  
वत्या पत्न्या सह रेमे ।

सर्व्वेधनानि येन सः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । वक्ष्यामि—कथयिष्यामि ( वच् + लृट्-  
स्यामि ) ।

( व ) सङ्कल्प्य—निश्चित्य [ सम् + कृप + णिच् + ल्यप् “कृपो रो लः”  
( ८।१।१८ पा० ) इति लकारादेशः ] ।

( श ) दूरात्—विप्रकटस्थानात्, [ “दूरान्तिकार्थेभ्यो—” ( २।३।३५ पा० )  
इति ध्रुवी० ] । धावित्वा—द्रुतं गत्वा ( धाव + क्ता ) । माता च पिता च ताभ्यां  
पितृभ्यां—मातापितृभ्यां [ “पिता माता” ( १।२।७० पा० ) इति एकशेषः । “क्रियथा  
यमभिप्रेति—” ( वा० ) इति ध्रुवी० ] । न अन्यथा—अन्यप्रकारा, पत्युर्दृष्ट्यं-  
कारेण तं प्रति विरागरूपा इत्यर्थः, वृत्तिः,—भावविशेषः यच्च तादृशं नान्यथावृत्ति—  
विरक्तमित्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( ष ) श्वशुरस्य इदं श्वाशुरं—श्वशुरस्वामिकमित्यर्थः [ “तस्मैदम्” ( ४।३।१२०  
पा० ) इति अण् ] । पादयोरिति ( समीपार्थे ङी० ) ।

( स ) अभ्यनन्दत्—अभि—सर्व्वेतीभावेन, अनन्दत्—अतुल्यत ( अभि + नन्द  
+ लङ्-ट ) । दिष्ट्या—भाग्येन ( प्रकृत्यादिभ्यः श्या० । “देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं  
स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः ) । मुक्तः,—त्यक्तः ( मुच् + क्तः ) । महोत्सवम्—  
आनन्दजनकानुष्ठानम् ।

( ह ) श्वशुरस्य इमां श्वाशुरीं—श्वशुरसस्वन्विनीं ( विष्णु० ) । भुञ्जानः,—  
सिखमानः [ भुज् + शानच् “भुजोऽनवने” ( १।३।६६ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।  
रेमे—चक्रीक ( रम + लिट्-ए ) ।

एकदा स ( क ) पापौयान् रात्रौ यच्चकार, तत् अवाच्य-  
मपि कथाभङ्गभयात् कथ्यते, शृणु राजपुत्र ! असौ पापमतिः  
विश्वस्तसुतां तां रत्नवतीं निशि हत्वा तदाभरणसञ्चयम् अपहृत्य  
अलक्षितः स्वदेशं प्रायात् । ईदृशाः पुरुषाः ( ख ) पापाः  
कृतघ्नाः । इति शारिकया कथिते राजपुत्रः हसन्,—“त्वाम-  
दानीं वद” इति शुक्रमभाषत । ततः स शुकः प्राब्रवीत्,—  
“देव ! स्त्रियः ( ग ) विषमसाहसाः दुश्चरिताः पापाश्च ; तथा  
चात्र कथामेकां वर्णयामि, शृणोतु कुमारः,—

अस्ति हर्षवती नाम नगरी । तत्राभूत् धर्मदत्तो नाम  
( घ ) बहुकाटीश्वरो बणिजामग्रणीः ; तस्य वसुदत्ता नाम्नी  
रूपेण असामान्या प्राणैर्भ्योऽपि प्रियतमा कन्याऽभवत् । सा तु

( क ) अतिशयेन पापौ इति पापौयान्—महापाप. [ पापिन्+“अज्ञादौ  
गणवचनादेव” ( १।३।५८ पा० ) इति दीयसन् “टेः” ( ६।४।१५५ पा० ) इति  
टोपिः ] । अवाच्यं—वक्तुमयोग्यम् । कथायाः,—प्रारब्धाया अस्या वार्तायाः,  
भङ्गभयात्—अन्तरा निवृत्तौ असम्पूर्णताशङ्कात् ; इत्यर्थः ( ६।४।१ ततप० । इति ५ मी० ) ।  
विश्वस्तात्—पत्न्यौ विश्वासात्, (“विश्वस्ते जातविश्वासे” इति मेदिनी ) सुतां—निद्रितां,  
( विष्ण० । ५ मी० ततप० ), यहा,—विश्वस्ता चासौ सुता चेति तां [ विष्ण-कर्मधा० ।  
“पुंवत् कर्मधा—” ( ६।३।४२ पा० ) इति पुंवद्भावः ] । निःशङ्कसुप्तमित्यर्थः,  
हत्वा—मारयित्वा [ हन+क्ता “अनुदानीपदेन—” ( ६।४।३७ पा० ) इति  
अनुनासिकलोपः ], तस्याः,—रत्नवत्याः, आभरणसञ्चयम्—अलङ्कारसमूहम्,  
अपहृत्य—चोरयित्वा [ अप+हृ+ल्यप् “ऋक्षस्य पिति कृति तुक्” ( ६।१।७१ पा० )  
इति तुक् ], न लक्षितः अलक्षितः,—अदृष्टः ( नञ् समासः ), केनापि इति शेषः ।

( ख ) पापमेते चरन्तीति पापाः,—पापाचाराः ( अशं-चादित्वादच् ) ।

( ग ) विषमनि—तुलनातीतानि, अनुचितानीति यावत्, साहसानि—  
दृक्करकर्मणि धाव्यानि वा ( “साहसन्तु दमे दृक्करकर्मणि । अविश्वस्यकृती धाव्ये”  
इति हेमः ) यासां तादृशः विषमसाहसाः,—अनुचितकर्मकारिण्यः, अतिप्रगल्भा  
वा ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( घ ) बहुकाटीनाम्—अनेककाटिसङ्ख्याकधनानाम्, ईश्वरः,—प्रभुः बहुः

तेन ( ङ ) समानधनयौवनकुलशालिने नेत्रचकोरासुतरश्मये समुद्रदत्ताख्याय बणिकपुत्राय ताम्रलिप्तनिवासिने प्रदत्ता । कदाचित् सा ( च ) स्वदेशस्थे पत्न्यौ, पित्रगृहे स्थिता दूरात् कमपि पुरुषं युवानं कान्तविग्रहं ददर्श । दृष्ट्वैव सा ( छ ) चपला स्मरमोहिता गुप्तं सखीमुखेनानीतं प्रच्छन्नकामुकं तं भजे ।

कोटीश्वरः,—अनेककोटिपतिः ( विष्णु० । ६३ी तत्पु० ) । रूपेण असामान्या—अतुलनीया, असाधारणरूपवतीत्यर्थः [ “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” ( वा० ) इति श्रुतिः ] ।

( ङ ) धनस्य यौवनस्य कुलस्य—वंशस्य धनयौवनकुलानि ( इन्द्र० ) समानेः,—निजदुहितृरूपेः, धनयौवनकुलेः,—सम्पत्ताकरणवंशेः, शालते—शोभते इति तस्मै समानधनयौवनकुलशालिने—तुल्यधनादिविभूषिताय ( विष्णु० । समानधनयौवनकुल + शाल + यङादित्वात् णिनिः ), नेत्रं—चक्षुरेव, चकोरः,—पक्षिविशेषः ( रूपककर्माधानं ) तस्य अन्तरश्मये—मुधादौषितये, चन्द्राय इत्यर्थः, नेत्रचकोरासुतरश्मये—नयनचकोरसन्तर्पणचन्द्रस्वरूपाय, चकोरो यथा चन्द्रदर्शने उत्फुल्लो भवति, तदन्तर्पणार्थमुन्मुखीकृतिरिति च, तथा अस्य असामान्यसौन्दर्ये मानवमनासि उत्फुल्लं प्रति, तद्दर्शनार्थमुत्सुक्यकोरौति च इति भावः ( विष्णु० । ६३ी तत्पु० ) । बणिकपुत्राय ( सम्पु० ४थी० ), ताम्रलिप्तं—“तमल्लुक्” इति प्रसिद्धं नगरं, निवसतीति तस्मै ताम्रलिप्तनिवासिने—ताम्रलिप्तबाह्व्याय ( विष्णु० । ताम्रलिप्त + नि + वस + यङादित्वात् णिनिः ) ।

( च ) स्वदेशं तिष्ठतीति ताम्रान् स्वदेशस्थे—निजविषयवर्तिनि [ भावे ७मी० । उप० समा० । स्वदेश + स्था + “सुपि स्थः” ( श्रृ० ४ पा० ) इति कः “आतोऽलोपः—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । कान्तः,—कमनीयः, विग्रहः,—शरीरं ( “शरीरं वर्यं विग्रहः” इत्यमरः ) यस्य तं कान्तविग्रहं—सुन्दरमूर्तिं ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( छ ) चपला—पुंसलौ, कुलटेल्यर्थः ( विष्णु० । “चपला कमलाविद्युत्पुंसलोपिपक्षोषु च” इति मेदिनी ), स्मरणं—कामिन, मोहिता—मोहं प्राप्ता स्मरमोहिता—कामविमूढा ( विष्णु० ), गुप्तम्—अप्रकाशं यथा तथा ( क्रियाविष्णु० ), सख्याः,—वयस्यायाः, मुखेन सखीमुखेन—सखीद्वारा वार्त्तां प्रदाय इत्यर्थः ( ६३ी तत्पु० । करणे श्या० ) । प्रच्छन्नः,—गुप्तः, कामुकः,—मैथुनकामनाऽतिशयवान् तं

इत्थं ( ज ) प्रतिरात्रं सा तदेकासक्तमानसा तेन सह रममाणा  
सुखं बुभुजे ।

अथैकदा स तस्याः पतिः स्वदेशात् आगतः ( भ ) स्वशुरयोः  
परां प्रीतिमवर्द्धयत् । दिने च ( ज ) उत्सवेनातिक्रान्ते सा  
वसुदत्ता माता कृतभूषणा निशि वासगृहं प्रेषिता शय्या-  
स्थायिनं पतिं भेजे ; तेन च रतिं प्रार्थिता सा अन्यमानसा

प्रच्छन्नकामुकं—गुप्तनायकं ( विष्ण० । कर्मधा० ), यदा,—प्रच्छन्नं—गुप्तं यथा तथा,  
कामयत्—परस्त्रीसङ्गर्भमित्तपति यस्तं प्रच्छन्नकामुकम् [ उपपदस०। प्रच्छन्न + काम +  
“कर्मार्ण्ड” ( १।१।३० पा० ) इति णिङ् “लघपतपद—” ( १।२।१५४ पा० ) इति  
उक्तञ् ] । भेजे—मिथवे ( भज + लिट्-ए ) ।

( ज ) रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रतिनिशं [ वीप्सायाम् अन्यर्था० । “अहःसर्वक  
देशमङ्गातपुण्याञ्च रात्रेः” ( ५।४।८७ पा० ) इति अच् ] । तस्मिन्—पुरुषे, एके—  
केवलम्, ( “एके मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः । ) आमुक्तं—लघं, मानसं—मनः यस्याः  
सा तदेकाऽऽसक्तमानसा—तन्मात्राधीर्नाचक्षः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । रममाणा—  
कोडली ( रम + शानच्, स्त्रियां टाप् ) । बुभुजे—अनुवभूव [ भुज + लिट्-ए  
“भुजोऽनवने” ( १।३।६६ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।

( भ ) श्वशूरे श्वशुरय तयोः श्वशुरयोः,—श्वशूश्वशुरयोः [ “श्वशुरः श्वशू”  
( १।२।७१ पा० ) इति एकशेषः ], पराम्—उत्तमां ( “दूराणांलोत्तमाः पराः”  
इत्यमरः ) । अवर्द्धयत्—व्यतनीत् ( वृध + णिच् + लङ्-ट् ) ।

( ज ) उत्सवेन—जामातुरागमनजनितानन्दानुष्ठानेन ( करणे श्या० ), अति  
क्रान्ते—अतीते ( भावे ऽभी० । अति + कर्म + क्तः ) । कृतं—सम्पादितं, भूषणम्  
—अलङ्करणं यस्याः सा कृतभूषणा—अलङ्कृता इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।  
शय्यायां—शयनीये, तिष्ठतीति तं शय्यास्थायिनं—शयनीयस्थं [ विष्ण० । शय्या +  
स्था + यङादित्वात् णिङ् “आतो युक् षिण्कृतोः” ( ७।३।३३ पा० ) इति युक् ] ।  
रात्रे—मैथुनं, प्रार्थिता—याचिता ( विष्ण० । प्र + अघे + णिच् + कर्मणि क्तः,  
स्त्रियां टाप् । अथयतेर्द्विकर्मकत्वात् रतिं सा इति कर्मद्वयं, तत्र च सा इति  
गौणकर्मणः उक्तत्वात् प्रथमा ) । अन्यस्मिन्—अपरपुरुषे, जादे इति यावत्,  
मानसं—मनः यस्याः सा अन्यमानसा—परपुरुषगतहृदया ( विष्ण० । बहुव्री० ),

अलोकसुप्तिकामकरोत् । क्रमेण सोऽपि पतिः ( ट ) पानमत्तः  
अध्वश्रान्तश्च निद्रया जङ्गे । ततः सर्वास्मिन् ( ठ ) भुक्तपीतजनं  
क्रमेण सुप्ते कश्चित् चौरः सन्धिं भित्त्वा तस्मिन् वासगृहे प्रा-  
विशत् । सा च बणिक्नन्दिनी तत्काले ( ड ) तमपश्यन्ती  
समुत्थाय स्वजारकतसङ्केता निभृतं निरगात् । तदालोक्य स  
चौरः ( ढ ) विघ्नताभिलाषो व्यचिन्तयत्,—“येषामाभरणाना-  
मर्थं अहं प्रविष्टः, तैरेवाभरणैर्हता एषा निशीथे निर्गता, तत्

अलौका—मिथ्याभृता, कपटरूपा इत्यर्थः, सुप्तिरेव इति सुप्तिका—निद्रा ताम्  
अलोकसुप्तिकां—कपटनिद्रां ( कर्मधा० । सुप्ति + स्वार्थे कण्, स्त्रियां टाप् ) ।

( ट ) पानेन—मद्यपानेन, मद्यः,—उन्मत्तवत् अल्पसंज्ञ इत्यर्थः, पानमत्तः,—  
मदीन्मत्तः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ), अध्वना—पथा, पथपथ्यंतेनेत्यर्थः, श्रान्तः,—  
नातश्रमः अध्वश्रान्तः,—पथक्लान्तः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ), निद्रया ( कर्म ), जङ्गे  
—आचक्रव इत्यर्थः ( ङ + कर्मणि लिट् ए ) ।

( ठ ) भुक्तं—भोजनम् अस्य अभुत् इति भुक्तः,—भुक्तवानित्यर्थः ( अग्रं  
आदिभ्यां ऽच् ), पीतं—पानम् अस्य अभुत् इति पीतः,—पीतवानित्यर्थः ( पूर्व्ववदच् ),  
आदौ भुक्तः पश्चात् पीतश्च जनः तस्मिन् भुक्तपीतजने—सम्पन्नाहारपानलोके ( भावे  
७मौ० । स्वातन्त्र्यमिवत् समासः ) । सान्धिं—सुरङ्गां, किट्टमित्यर्थः, “सिन्द” इति  
भाषा ( “सन्धिर्भगं सुरङ्गा च सन्धिं सङ्कटं विदुः” इति शाश्वतः ), भित्त्वा—हित्त्वा,  
कर्त्तृत्वा इति यावत् ( भिद + क्ता ) ।

( ड ) तं—चौरम्, अपश्यन्ती—अनीचमाणा [ न + दृश् + ञञ् + “उगितश्च”  
( ४११६ पा० ) इति ऊौष् “अपश्यन्तीर्नित्यम्” ( ७११८१ पा० ) इति लुम् ],  
समुत्थाय—शय्यातः उत्पत्य [ सम् + उत् + स्था + ल्यप् “उदःस्थासन्धीः—”  
( ८१४६१ पा० ) इत्यनेन पूर्व्वसवर्णभावः ], स्वजारक—निजीपपतिना, कृतः,—  
विकृतः, सङ्केतः,—अभिसरण्याय स्थाननिर्देश इत्यर्थः, यस्याः सा स्वजारकतसङ्केता  
—उपपतिविज्ञापिताभिसरणप्रदेशा इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( ढ ) विघ्नः जातः अस्य इति विघ्नितः,—बाधितः, बाधाप्राप्त इत्यर्थः ( विघ्न +  
तारकादित्वात् इतच् ), अभिलाषः,—मनोरथः यस्य सः विघ्नताभिलाषः,—बाधित-  
मनोरथः ( विष्ण० । बहुव्री० ), व्यचिन्तयत्—आध्यायत्, चिन्तितवानित्यर्थः ( वि +  
चिन्त + णिच् + लङ् ) । अर्थे—प्रयोजने, निमित्तमित्यर्थः, [ “निमित्तपथ्यांयप्रयोगे

क्व गच्छतीति द्रष्टव्यम्” इति पर्यालोच्य निर्गत्य च स चौरः  
तां बणिकसुतामनुययौ ।

साऽपि ( ण ) पुष्पादिसम्भारहस्तया सख्या संयुता गत्वा  
वाह्यमुद्यानं नातिदूरगं प्रविवेश, ददर्श च तत्र सङ्केतस्थान-  
मागतं नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्या पाशं कण्ठे दत्त्वा निहत्य हस्ते  
लम्ब्यमानं तं प्रच्छन्नकामुकम् । सा तु तदवलोक्य  
( त ) विह्वला,—“हा ! हताऽस्मि” इति वादिनी कृपणं विलपन्ती

सर्वासां प्रायदर्शनम्” ( वा० ) इति आभरणानाम् इत्यत्र ६४० । “अर्थोऽभिधेय-  
वैवस्तुप्रयोगजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । हता—वेष्टिता, भविता इत्यर्थः, अलङ्कारा-  
भ्यादितसर्वदेहा इति यावत् ( विष्ण० ), निशीथे—अर्द्धरात्रि ( काले ७५० । “निशी-  
थस्तु पुमानर्द्धरात्रि स्यात् रात्रिमात्रकं” इति मेदिनी ) । द्रष्टव्यम्—द्रष्टव्यं, दर्शनं  
कर्तव्यमित्यर्थः [ दृश् + तव्य + “सृजिदृशोर्भन्त्यमकिति” ( ६।१.५८ पा० ) इत्यनेन  
अभागमं दृशेः सृकारस्य रकारः ) । पर्यालोच्य—अवधार्य ( परि + आ + लोच +  
ल्यप् ) । बणिकसुता [ “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” ( २।३।८ पा० ) इति अनुयोगं  
स्यात् ] ।

( ण ) पुष्पादिसम्भाराः,—कसुमचन्दनताम्बूलादिसम्भोगोपकरणानि, हस्त-  
यस्याः तथा पुष्पादिसम्भारहस्तया—गृहीतकसुममाख्याद्युपचारया इत्यर्थः ( विष्ण० :  
व्यधि बहुव्री० ) । वाह्यमुद्यानं—नगरवह्निस्थं वास्तु साधारणोपभोग्यं वनं ( “पुष्पा-  
माकोष्ठ उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्” इत्यमरः ), न अतिदूरे गच्छति—वर्तते  
इत्यर्थः, तं नातिदूरगम्—अनतिदूरवर्तिनं ( समस्युपपदसं ), प्रविवेश—अन्तर्जगाम,  
प्रविष्टवतीत्यर्थः ( प्र + विश + लिट्-णल् ) । सङ्केतस्थानम्—अभिसारार्थं निर्धारित-  
प्रदेशम् । चौरः,—तस्करः, इति बुद्ध्या—ज्ञानेन चौरबुद्ध्या—निशीथे एकाकी  
निवृत्तं स्थितत्वात् तस्करोऽयमिति मत्वा इत्यर्थः ( हन्ती श्वा ), पाशं—रज्जुम् । लम्ब्य-  
मानं—दीदृक्ष्यमानं दीक्ष्यमानमित्यर्थो वा ( लवि + लब्धोश्च ज्ञानच् ) ।

( त ) विह्वला—विह्वला, कातराभुता इत्यर्थः, शोकेन स्वाङ्गाद्येव धारयितु-  
मशक्ता इति यावत्, तादृशी सुती, ( विष्ण० ) । कृपणं—टीनं यथा तथा ( क्रिया  
विष्ण० ), विलपन्ती—परिद्वेषमाना, शोकं कुर्वतीत्यर्थः [ वि + लप + णल् “लपि-  
तथ” ( ४।१।६ पा० ) इति ङीप् “अप्सानीर्निष्कम्” ( ७।१.८१ पा० ) इति नुम् ] ।

भूमौ पपात, रुरोद च । अथ तं ( थ ) निजकामुकं  
वृक्षादवतार्य उपवेश्य च गतासुम् अङ्गरागैरलङ्कारैः पुष्पैश्चाल-  
श्चकार । यावच्च सा तस्य मुखम् ( द ) उन्नमय्य कामात्तां  
परिचुम्बति, तावत् स निर्जीविः कामुकः वेतालानुप्रविष्टः सन्  
दन्तैस्तस्या नासिकां चिच्छेद ; तेन सा विह्वला तस्मात् प्रदे-  
शात् सव्यथा अपसृताऽपि,—“अहो ! किंस्वित् जीवत्यसौ ?”  
इति पुनरन्त्य यावत् पश्यति स्म, तावत् तं वीतवेतालं निशेष्टं  
पतितं सृतं निश्चित्य सा भोता परिभूता च रुदती शनैः गृहं

( थ ) निजायाः,—स्वस्याः, कामुकं—कामयितारं, यहा—निजां—स्यां, वसु  
दत्तामिति यावत्, कामयते—अभिलषति यस्य निजकामुकं—स्वप्रार्थयनं ( विष्ण० ) ।  
उपवेश्य—आसयित्वा ( उप + विश + णिच् + ल्यप् ), गताः,—निःसृताः, असवः,  
—प्राणाः ( “पंसि भुञ्जसवः प्राणाः” इत्यमरः ) यस्य तं गतासुम्—विगत-  
प्राणं, सृतामन्त्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ), अङ्गानि—अवयवाः, रज्यन्ते—रञ्जिता इ  
क्रियन्ते एभिः इति तैः अङ्गरागैः,—कुङ्कुमचन्दनाद्यगुलंपनैः [ अङ्ग + रञ्ज + “अकर्ण-  
च कारके संज्ञायाम्” ( १।१।१८ पा० ) इति कर्णे घञ् “घञि च भावकरण्येः”  
( ६।४।२७ पा० ) इति ललोपः, “अजीः कु घिञ्घातोः” ( ७।१।५२ पा० ) इति  
अस्य कुलम् “अत उपधायाः” ( ७।२।११६ पा० ) इति उपधाया वृद्धिः ] । अलं—  
भूषितं, अकार अलञ्चकार—भूषयामास ( अलं + कृ + लिट्-णल् । “अलं भूषण-  
पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्” इत्यमरः ) ।

( द ) उन्नमय्य—ऊर्ध्वोक्त्य [ उत् + नम + णिच् + ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्”  
( ६।४।५६ पा० ) इति घेरयादेशः ] । चिच्छेद—अकर्त ( छिद + लिट्-णल् ) ।  
स्वित्—वितर्कं ( अन्व० । “स्वित् स्यात् प्रश्रवितर्कयोः” इति श्रावतः ) । पश्यति  
स्म—ददर्श [ “लट् स्मि” ( १।२।११८ पा० ) इति अतोते लट् ] । वीतः,—अपगतः,  
वेतालो यस्मात् तं वीतवेतालं—विमुक्तवेतालावेशं ( विष्ण० । बहुव्री० ), निः,—  
नासि, चेष्टा—कायिकव्यापारः यस्य तं निशेष्टं—निष्क्रियं ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।  
निश्चित्य—अवधारय [ निर् + चि + ल्यप् “ऋक्स्य पिति—” ( ६।१।७१ पा० )  
इति तुक् ] । परिभूता—ह्विन्ननासत्वात् अवमानिता इत्यर्थः, रुदती—क्रन्दन्ती [ रुद  
+ शट् “उगितश्च” ( ४।१।६ पा० ) इति ऊष् ], शनैः,—मन्दं मन्दम् ( अन्व० ),



प्रत्याजगाम । स चालक्षितः ( ध ) प्रच्छन्नस्थितचौरः सर्व-  
मेतत् व्यलोकयदचिन्तयञ्च,—“अहो ! किमिदं पापया अनया  
कृतम् ? हा ! स्त्रीणामाशयः कथमीदृक् भीषणः ? तदिदा-  
नीमपि एषा किं नु कुर्यात् ?” इति विचिन्त्य कौतुकात् स  
चौरः भूयोऽपि दूरात् तामनुससार ।

सा च पापिनी गृहं प्रविश्यैव उच्चकैः प्ररुदती एवमब्रवीत्,  
—( न ) “परित्रायध्वं माम्, एतेन दुष्टेन भर्तृरूपेण शत्रुणा  
मम निरपराधाया नासिका छिन्ना” इति । ततः रोदन-  
माकर्ण्य सहसा तत्परिजनाः सर्वे ससम्भ्रमम् ( प ) उदतिष्ठन्,  
पतिञ्च प्रबुधे । अथ तत्पिता ( फ ) समेत्य तां छिन्ननासिकां  
दृष्ट्वा क्रुद्धस्तं जामातरं बन्धयामास । स च ( ब ) इतिकर्तव्य-  
विमूढस्तदानीं बध्यमानोऽपि मूकवदतिष्ठत्, न किमपि प्रात्र-

गृहमिति [ “अभितः परितः—” ( वा० ) इत्यादिना प्रतिधोगे २या ], प्रत्याजगाम  
—प्रत्यायधौ ( प्रति + आ + गम + लिट्-णल् ) ।

( ध ) प्रच्छन्ने—गुप्तस्थाने, स्थितः प्रच्छन्नस्थितः,—अप्रकाशमवस्थितः ( विश० ।  
७मी तत्प० ) । पापमेवा चरतीति पापा—पापाऽऽचारिणी ( वृशं-आदित्वादच्,  
ततः स्त्रियां टाप् ), तथा पापया—वृशंसया, पापिन्या इत्यर्थः ( “वृशंसो घातुकः  
क्रूरः पापः” इत्यमरः ) । आशयः,—अभिप्रायः ( “अभिप्रायश्चन्द आशयः”  
इत्यमरः ) । नु—वितर्कः । अनुससार—अनुजगाम ( अनु + सृ + लिट्-णल् ) ।

( न ) परित्रायध्वं—रक्षत ( परि + वै + प्रार्थनायां लोट्-ध्वं ), यूयमिति  
शेषः ।

( प ) उदतिष्ठन्—उत्थिता अभवन्, अजागरितित्वर्थः ( उत् + स्था + लङ्  
अन् ), शयनादिति शेषः । प्रबुधे—जामरामास ( प्र + बुध + लिट्-ए ) ।

( फ ) समेत्य—समागत्य [ सम + आ + इ + ल्यप् “ऋल्लस्य पिति—”  
( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ] । बन्धयामास—संययाम, बन्धनं चकारेत्यर्थः [ बन्ध  
+ षिच् + लिट्-णल् “कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि” ( १।१।३५ पा० ) इति आम्  
“ऋचानु प्रवृण्यते लिटि” ( १।१।४० पा० ) इति आमन्तादसनुप्रयोगः ] ।

( ब ) इति—अस्मानवस्थायामिदं, कर्तव्यं—विधातव्यं, तत्र विमूढः,—जडः,

वीत् । अथ क्रमेण सर्वेषु ( भ ) विबुद्धेषु शृण्वत्सु, तस्मिंश्च चौरैः सर्ववृत्तान्तज्ञे तस्मादपसृते, गतायां शनैः श्रवण्यां, स बणिक्-सुतः तेन श्वशुरेण राजान्तिकं नीतः ; सा च क्लिन्ननासा वसुदत्ता तत्राऽऽगता । राजा च सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा अयं ( म ) स्वदारद्रोहीति निर्णयि तस्य बणिक्सूनोर्वधं समादिशत् ।

ततस्तस्मिन् निरपराधे न किमपि ( य ) विजानति बणिक्-सुते मडिण्डिमं बध्यभूमिं नीयमाने स चौरः समुपगम्य राज-

बोधोपरहितः इत्यर्थः, इतिकर्तव्यविमूढः,—उपायनिर्द्धारणाद्यमः ( विष्णु० । ७मी तत्प० ) । बध्यमानः,—संयम्यमानः [ बध् + कर्मणि ज्ञानच् । बन्ध् + कर्मणि ज्ञानच् इति वा, तस्मिन् पक्षे—“अनिदितां हन्त उपधायाः क्ङिति” ( ६।४।२४ पा० ) इति उपधाया नलोपः ], श्वशुरेणेति शेषः ।

( भ ) विबुद्धेषु—आगमितेषु इत्यर्थः ( भावे ७मी० । वि + बुध् + क्तः ), शृण्वत्सु—आकर्णयत्सु ( भावे ७मी० । श्रु + श्रत् ) । सर्वे—निखिलं, वृत्तान्तं—वार्तां, जाना-तीति तस्मिन् सर्ववृत्तान्तज्ञे—विदिताखिलोदने [ विष्णु० । उप० समा० । सर्व-वृत्तान्त + ज्ञा + “इगुपधञा—” ( ३।१।१३५ पा० ) इति कः “आतो लोपः—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । अपसृते—निष्क्रान्ते ( भावे ७मी० ), गता-याम्—अतीतायां, प्रभातायामिति यावत् ( भावे ७मी० ) । श्रवण्यां—रात्रौ ( “अथ श्रवरी । निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा” इत्यमरः ) । नीतः,—प्रापितः ( नयतेर्दिकर्माकस्य राजान्तिकबणिक्सुतयोः कर्मण्ययोः सुख्यकर्मणि बणिक्सुते चक्ते १मा० ) ।

( म ) दारयन्ति—पृथक्कारयन्ति भातृन् इति दाराः, सा हि पत्न्यः भावस्तेहं भिनत्तीति लोकाप्रसिद्धम् ; स्नान्—निजान्, स्वस्य—निजस्य इति वा, दारान्—भात्यां, ( दारशब्दां नित्यं बहुवचनान्तः पुल्लिङ्ग्य भवति “भात्यां जायाऽथ पुंसुस्त्रि दाराः” इत्यमरः । दारा इति टावन्तोऽपि दृश्यते “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय पते यथा-कमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रीक्ता मनीषभिः” ॥ इति व्याडिश्रुभाङ्गौ ), दृष्टयति—दिनक्षि यः सः स्वदारद्रोही—पत्नीपीडकः ( स्वदार + दुह् + यच्चादत्वात् णिनिः ), निर्णयि—निश्चिन्त्य ( निर् + नी + ल्यप् ) । बणिक्सूनोः,—बणिक्पुत्रस्य ( शेषे ६ष्ठो० ) । समादिशत्—समाज्ञापयत्, ( सम् + आ + दिश् + लङ्-ट् ) ।

( य ) विजानति—विबुध्यमाने ( वि + ज्ञा + श्रत्, तस्मिन् ) । डिण्डिमः,—

पुरुषानभाषत,—“अकारणमयं कथं बध्यभूमौ नीयते ? यथा-  
हत्तमहं सर्वं वेद्मि, मां राजान्तिकं नयत, सर्वमहं वदिष्यामि”  
इत्युक्तवन्तं तं ते सर्वे राजपुरुषा राजान्तिकमनयन् । स च  
चौरः ( २ ) आमूलात् सर्वं रात्रिहत्तान्तं रात्रौ न्यवेदयत्,  
अब्रवीच्च,—“देव ! न चेत् महचसि तव प्रत्ययः, तत् सा नामा  
तस्य शवस्य मुखे अद्यैव निरीक्ष्यताम्” । तत् श्रुत्वा  
( ल ) वीक्षितुं भृत्यान् प्रेष्य, तेषाञ्च मुखात् सत्यमवेत्य स  
राजा तं बणिक्पुत्रं बधदण्डात् विमुच्य, तां दुष्टां वसुदत्तां  
कर्णावपि कृत्वा, देशात् निरवासयत्, तच्च तत्पितरं बणिजं  
सर्वस्वमदण्डयत् ; तुष्टश्च तं चौरं पुगाध्यक्षमकरोच्च ।

वाद्यविशेषः, तेन सह विद्यमानं सांडालम्—वाद्यविशेषसाङ्गतं, डिङ्मिवाद्यताडन-  
पूर्वकमित्यर्थः ( क्रिया विष्णु ) । नोयमाने—प्राप्यमाणे ( भावे ङमी० । नो + कर्माणि  
ज्ञानच् ), राजपुरुषैरिति शेषः । हत्तमनतिक्रम्य इति यथाहत्तं—सत्यहत्तान्तमित्यर्थः  
( याद्यार्थे अन्त्यङी० ) । वेद्मि—जानामि ( विद + लट्-मिप् ) । नयत—प्रापयत  
( नो + प्राप्यनायां लोट्-त ), युयमिति शेषः ।

( २ ) मूलात्—आद्यात्, प्रथमादित्यर्थः, ( “मूलमाद्ये शिफाभयोः” इत्यमरः )  
आरभ्य आमूलात्—मूलमारभ्य शेषपर्यन्तमित्यर्थः [ “आङ्मय्यादाऽर्भावेभ्योः”  
( २।१।१९ पा० ) इति अभिविधावत्यर्थः । “पञ्चम्यपाङ्गपारभिः” ( २।१।१० पा० )  
इति आङ्ग्ये प्रमी० ] । रात्रौ—तृपाय [ “क्रियया यमभिप्रेति—” ( वा० ) इति  
४र्थी० ], न्यवेदयत्—व्यज्ञापयत् ( नि + विद + णिच् + लङ्-ट् ) । प्रत्ययः,—  
विश्रुतः । निरीक्ष्यतां—दृश्यतां ( निर् + ईक्ष् + कर्माणि लोट्-ताम् ), भवतेति  
शेषः ।

( ल ) वीक्षितुं—दृष्टुं ( वि + ईक्ष् + तुमुन् ), नासामिति शेषः । प्रेष्य—प्रेर-  
यित्वा ( प्र + णिच् + ल्यप् ) । शवस्य—शवगत्य, विश्रायित्यर्थः, [ शव + ङ + ल्यप्  
“ऋक्षस्य पति—” ( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ] । कर्णावपि—पूर्वं नासा  
किञ्चा आसीत्, इदानीं कर्णावपि किञ्चौ भवतः इत्यपेक्षः ; कृत्वा—कर्त्तव्या  
( कृद + क्ता ) । निरवासयत्—निरकाशयत्, बाह्यकारयत् इत्यर्थः ( निर् + वस +  
णिच् + लङ्-ट् ), रक्षामिभिरिति शेषः । सर्वं—सकलं, स्वं—घनं सर्वस्वं—सर्वधनं

राजपुत्र ! इत्थं ( व ) निसर्गविषमाः शठा योषितः” इति वदन्नेव शुकः चित्ररथा नाम गन्धर्वराजो भूत्वा इन्द्रशापक्षयात् दिव्यरूपमास्थाय दिवमगात् । सा च सारिका ( श ) सपदि सुराङ्गना तिलोत्तमा भूत्वा तथैव क्षीणशपा दिवमुदपतत् । तयोस्तु तस्यां सभायां ( ष ) विवादो न निर्णीतः” ।

इत्याख्याय स वेतालस्तं नृपमपृच्छत्,—“राजन् ! वदतु

( कथांषा० ), वदन्त्यत्—वदमयत्, संबंधनापहरणरूपं दण्ड व्यदधात् इत्यर्थः ( दण्ड + णिच् + लङ्-द् । दण्डयतेर्दिकर्मकत्वात् “वणिजं” “सर्वस्वम्” इति कथांश्यम् । । पुराण्यच्च—नगररक्षकप्रधानमित्यर्थः ।

( व ) निसर्गात्—स्वभावादेव ( “निर्माणे च स्वभावे च निसर्गः सृष्टिबन्धतः” इति शाश्वतः ), विषमाः,—दाहणाः, भीषणप्रकृतय इत्यर्थः ( विष० । प्रमो तत्तु० ), शठाः,—अवृजुस्वभावाः, कुटिलाशयाः इति यावत् ( विष० । “निकृतस्ववृजुः शठः” इत्यमरः ), योषितः,—स्त्रियः ( “स्त्री योषिदबला योषा नारौ सोमान्तनो वधूः” इत्यमरः ) । इन्द्रश्च दत्तः शापः,—आक्रोशः, “त्वम् एतावन्तं कालं शुककपो भव” इत्येवंकपालिताभिर्गंसर्गमित्यर्थः ( शाकपार्थि० । “आक्रोशे शपथे शापः” इति शाश्वतः ), तस्य क्षयात्—अवसानात् इन्द्रशापक्षयात्—इन्द्रनिरूपितशापावधिकालपर्यवसानादित्यर्थः ( इष्टो तत्तु० । इतो प्रमो० ), दिवि भवं दिव्यं—स्वर्गस्थं [ “द्युप्रागपागुदक् प्रतोषी यत्” ( भा० १०१ पा० ) इति यत् ], रूपं—सौन्दर्यं दिव्यरूपम्—अलौकिकाकारं ( कथांषा० ), आव्याय—पृत्वा इत्यर्थः ( आ + स्था + ल्यप् ), दिवं—स्वर्गं ( “स्वर्गव्ययं स्वर्गनाकादिदिव्यदिशालयाः । सुरलीको द्यौर्दिवौ हे स्त्रियो ज्ञीवे निपिष्टपम्” इत्यमरः ) ।

( श ) सपदि—तत्क्षणादेव ( अव्य० । “सद्यः सपदि तत्क्षणे” इत्यमरः ), सुराङ्गना—देवनारी, अमरा अमरसा वा इति यावत् । तथैव—शुकवदेव, योषः,—अवसितः, शापः,—आक्रोशः, इन्द्रदत्त इति भावः, यस्याः सा क्षीणशपा—विमुक्तशपा ( विष० । बहुव्री० ) । उदपतत्—उदगच्छत् ( उत् + पत + लङ्-द् ) ।

( ष ) विवादः,—व्यवहारः, जयपराजयनिर्णयार्थं पक्षयोर्विद्वद्वादरूपः इत्यर्थः ( “विवादो व्यवहारः स्वात” इत्यमरः ), निर्णीतः,—निरूपितः, मौमांसित इत्यर्थः ( निर् + मो + क्तः ), राजपुत्रेणेति शेषः ।

भवान्, पापाः पुरुषाः ? ( स ) उत योषितः ? जानतस्ते  
अकथयतः शिरो खण्डयः पतिष्यति” इति । एतत् स्कन्ध-  
वार्त्तनो वेतालस्य वचनमाकर्ण्य स भूपतिस्तं योगीश्वरं वेताल-  
मवादीत्,—“वेताल ! कोऽपि च तादृक् पुरुषः क्वचित् कदा-  
चित् दुराचारः, स्त्रियस्तु प्रायशः पापा दृश्यन्ते, श्रूयन्ते च” ।  
इत्युक्तवतो नृपस्य स्कन्धात् ( ह ) प्राग्वत् स वेतालः क्वापि  
प्रनष्टोऽभूत् । राजा च पुनस्तदानयने यत्नमकरोत् ।

### अथ चतुर्थकथा ।

ततः स त्रिविक्रमसेनो नृपतिः पुनस्तस्य शिंशपातरोर्मूलं  
गत्वा निशितं ( क ) मुक्तादृङ्मासं शवाधिष्ठितं विलालं प्राप्य  
निष्क्रम्यः तथैव स्कन्धमारोप्य तस्य भिक्षोः सकाशमुदचलत् ।

( स ) उत—अथवा ( अन्य० ) । खण्ड खण्डं खण्डयः,—खण्डखण्डपरिमितं  
भूत्वा इत्यर्थः [ अन्य० । “सङ्घैकवचनाच्च वीसायाम्” ( ५।४।४३ पा० ) इति खण्ड  
+ शम् ] ।

( ह ) प्राग्वत्—पूर्ववत्, प्रथमद्वितीयकथाऽवसाने यथा स्वस्थानमगच्छत्,  
तथेत्यर्थः । प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, पूर्ववत् शिंशपातकमशिश्रयदित्यर्थः ।

( क ) मुक्तः,—निरर्गलौक्यतः, विस्मारितः इत्यर्थः, न बद्धः इति यावत्,  
अदृङ्मासः,—उद्येङ्मासः येन तं मुक्तादृङ्मासं—कृतविकटद्वार्यामित्यर्थः ( विश्व० ।  
बहुव्री० ) । निः,—नास्ति, कस्यः,—अयमजितवेपथुः यस्य सः, यदा,—निः,—निरगतः,  
विराजितः इत्यर्थः, कस्यात्—अयमजितवेपथोः यः सः निष्क्रम्यः,—निर्भय इत्यर्थः ( विश्व० ।  
बहुव्री० ) । उदचलत्—समगच्छत्, ( उत् + चल् + लङ्-ट् ) ।

तच्च (ख) चलन्तम् अंसस्थः स वेतालः पुनरब्रवीत्,—“राजन् !  
दुराचारस्य अस्य भिक्षोः कृते कोऽयं ते प्रयासः ? निष्फले  
अमुष्मिन् प्रयत्ने तव विवेको न दृश्यते ; यद् भवतु, त्वङ्गत्या  
तवाध्वश्रमविनोदिनीमपरामेकां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति शोभावती नाम ( ग ) यथार्थनाम्नो काऽपि नगरी,  
तस्यामभूत् शूद्रको नाम प्रभृतपराक्रमो महाप्रतापो नृपतिः ।  
यस्य ( घ ) जयिनः प्रतापानलोऽनवरतं वन्द्योक्तारिवनिता-

( ख ) चलन्तं—गच्छन्तं [ विष्ण० । चल + शतृ तम् “उगटेषां सर्वनामस्थाने-  
ऽधातोः” ( ७।१।७० पा० ) इति नुम ], अंसं—स्कन्धे ( “स्कन्धो भुजाश्रयाऽसोऽस्त्री”  
इत्यमरः ), तिष्ठति इति सः अंसस्थः,—स्कन्धस्थितः [ सुपि उपपदं समा० । अंस +  
त्वा “भुपि स्थः” ( १।२।४ पा० ) इति कः ] । कृते—निमित्तं, कार्यसाधनाय-  
मित्यर्थः, प्रयासः ?—प्रयत्नः ? दृष्टं तन्मित्रोर्मनीरञ्जनार्थं तवायं प्रयत्नः न युक्तः  
इति भावः, निष्फले—फलसिद्धिविरहिते इत्यर्थः ( विष्ण० ) । विवेकः,—विचारबुद्धि-  
रित्यर्थः, इदं सत इदमसत इत्यादि विचारपूर्वकं वस्तुश्वरूपावधारणशक्तिरिति यावत्,  
( “विवेकः स्याज्जलदीप्यां पृथग्भावविचारयोः” इति मैदिनी ) । तत्—तव,  
भक्त्या—कार्यसम्पादने एकाग्रचित्तवृत्तितया इत्यर्थः, त्वङ्गत्या—तव चित्तटाङ्गान्  
इत्यर्थः, प्रीतोऽङ्गमिति पदद्वयमूढनीयम् ; यद्वा,—त्वयि भक्त्या—अङ्गया, तव विचार-  
नेपुण्याङ्गीकृतपरिपालनायङ्गादिदर्शनात् त्वयि मे अनुरागाधिक्यात् इत्यर्थः, त्वङ्गत्या  
—त्वयि प्रीत्या ( इष्टो वा उभो तत्पु० । इतो इया० ) ।

( ग ) यथार्थः,—अर्थमनतिक्रान्तः, अर्थानुरूप इत्यर्थः, नाम यस्याः सा यथाथे-  
नास्ती—अन्वर्थसज्जिका, अतोव शोभामन्मन्ना इत्यर्थः । प्रभृतः,—महान्, पराक्रमः,—  
शक्तिः, देहिकबलम्, उद्योगी वा इत्यर्थः, यस्य सः प्रभृतपराक्रमः,—महाबलः,  
महोत्साहसम्पन्ना वा ( विष्ण० । बहुव्री० । “शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः ),  
महान्—अतिशयः, प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः ( “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः  
कोषदण्डजम्” इत्यमरः ) यस्य सः महाप्रतापः,—प्रभावातिशयवान् ( विष्ण० ।  
बहुव्री० ) ।

( घ ) जयति चरीन् इति तस्य जयिनः,—जयशीलस्य [ जि + “जिह्वि—”  
( १।२।१५७ पा० ) इति कर्त्तरि ङिति ], प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अनल इव,

धृतचामरमाकृतैः ज्वलति स्म । ( छ ) येन च अलुप्तधर्मचरणा  
स्कीता वसुन्धरा रामादीनपि भूपतौन् विसम्भार ।

कदाचित् तं महीपालं ( च ) प्रियशूरं सेवितुं मालवात्

शत्रुकुलदाहकत्वादिति भावः, प्रतापानलः,—तेजोवर्धकः ( उपमिति स० ) । बन्दी-  
कृताभिः,—युद्धे जयलाभात् बलपुञ्जं स्वपुरमाणीताभिरित्यर्थः, अरिर्बानताभिः,—  
शत्रुनारीभिः, यद्वा,—बन्दीकृतानां—काराबद्धीकृतानाम्, अरीणां—शत्रूणां, बनि-  
ताभिः, धृतानाम्—चाट्टीकृतानां ( इया तत्पु० ), चामराणां—बाणव्यजनानां,  
माकृतैः,—वायुभिः बन्दीकृतारिबनिताधृतचामरमाकृतैः,—आत्माधीनीकृतशत्रुनारी-  
करस्थितचामरानिहैः ( इहो तत्पु० । करणे इया० ), ज्वलति स्म—जज्वाल,  
उद्दिदीपे इत्यर्थः [ ज्वल + “लट् छे” ( १।२।११८ पा० ) इति अतोते लट् ] ।

( छ ) येन—राजा हेतुना ( हेतो इया ), अलुप्तम्—आविनष्टं, धर्मचरणं—  
पुण्यकर्मानुष्ठानं, धर्मशास्त्रवाङ्मताचारानुष्ठानं वा ( “धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावा-  
चारसोपमाः” इत्यमरः ) यस्याः यस्यां वा तादृशी अलुप्तधर्मचरणा—अविनष्टधर्मा-  
नुष्ठाना ( विष्ण० । बहुव्री० ), नियतयागाद्यनुष्ठानादिति भावः अत एव स्कीता—  
सम्बद्धा, प्रभूतधनधान्याद्यैश्वर्यशालिनीत्यर्थः, अविरतं धर्मशास्त्रवाङ्मतायागादिपुण्य-  
कर्मानुष्ठानाङ्गदीमकर्माणि उत्थिता धूमा सूर्यमण्डलं गत्वा मेघरूपेण परिणमन्ति,  
ततः सुर्वाष्टः जायते, सुवर्षणेन च पृथ्वी शस्यसम्पदा ब्रालते, अतः वसुन्धरायाः  
स्कीततायां धर्माचरणस्य हेतुत्वं बोद्धव्यं, तथा च मनुः,—“अधो दत्ताऽऽहुतिः  
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते र्वाष्टः तदेतन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति  
[ विष्ण० । स्काय + क्तः “स्कायः स्की जिज्ञायात्” ( ६।१।२२ पा० ) इति स्कायते  
इत्यस्य स्कादेशः, ततः स्त्रियां टाप् ], वसूनि—धनानि रत्नानि वा ( “देवभेदेऽनले  
रश्मौ वसून्ने धने वसु” इत्यमरः ), धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी [ वसु + धृ + णिच्  
+ पचायच् “संज्ञायां भृतृजिधारिसङ्घितपिदमः” ( १।२।४६ पा० ) इति खच् “चर-  
हिषदजनस्य मुमु” ( ६।१।६७ पा० ) इति अजन्तस्य वसुशब्दस्य मुमागमः, “खणि  
क्रलः” ( ६।४।८४ पा० ) इति उपधाया क्रलः “खेरनिटि” ( ६।४।५३ पा० ) इति  
विचो लोपः, ततः स्त्रियां टाप् ] । विसम्भार—विसर्ज्य कृत्वा चिन्तया-  
मास इत्यर्थः ( वि + सम् + लिट्-अन् ) ।

( च ) प्रियाः,—प्रेमाऽऽस्पदाः, शूराः,—वीराः —वीरभक्तं  
( विष्ण० । बहुव्री० ), सेवितुं—परिचरितुं, परिचर्यां कर्तुमित्यर्थः ( सेव + तुमुन् ) ।

कश्चित् वीरवरो नाम क्षत्रियः समागात् ; तस्य धर्मवती नाम भार्या, शक्तिधरो नाम सुतः, वीरवती नाम्नी कन्या आसीत् ।  
( क ) सेवापरिच्छदस्तस्य त्रयमेव, कन्या कृपाणिका, करे तरवारिः, अपरं च करे चर्म ; एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः स प्रत्यहं तं राजानं दीनारशतपञ्चकं वेतनं प्रार्थयामास । राजा च तम् ( ज ) आकारसूचितोदारपौरुषं मत्वा, तस्मै यथेप्सितां हस्तिं ददाति स्म, स्थापयति स्म च कौतुकात् प्रच्छन्नं चारान् तत्पृष्ठतः 'किमेभिः प्रभूतैर्वेतनैरेष कराति ?' इत्यन्वेष्टुम् ।

( क ) सेवाये—परिचरणाय, परिच्छदः,—उपकरणं सेवापरिच्छदः,—रूप-  
राचनसाधनद्रव्यविशेषः इत्यर्थः ( ४०० तत्प० ) । त्रयमेव—त्रयोऽपि द्रव्याणि स राज-  
संवाचमानौतवानिति निष्कर्षः । अस्या कृपाणी कृपाणिका—क्षुरिका [ कृपाणी न-  
अस्यार्थं कन्, स्थियां टाप्, "केऽणः" ( ७४.१२ पा० ) इति वचनः । "कृपाणः  
खड्ग क्षुरिका कर्तव्यैरपि घोषिति" इति मेदिनी ) । एतावन्मात्रम्—एतद्यदादेक-  
मेव, कृपाणिकातरवारिचर्मरूपैकत्रयं भार्यापुत्रकन्यारूपपञ्चममेवेत्यर्थः, परिच्छद-  
परीवारो—उपकरणपरिजनौ यस्य सः एतावन्मात्रपरिच्छदपरीवारः,—एतन्मात्रजन-  
यथोपकरणवयसमन्वितः इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ), यदा,—एतावन्मात्रपरिच्छदेन  
कबलेतदुपकरणवयेण, परित्रयते—परिवेष्टयते यस्मादृशः [ परि + व + त्रि + णि भञ्  
"उपसर्गस्य घञमनुष्यं बहुलम्" ( ६।१।२२ पा० ) इति उपसर्गस्य दोषः ], कृपा-  
णिकादुपकरणवयपरिवृतः इत्यर्थः । अङ्गि अङ्गि इति प्रत्यहं—प्रतिदिनं ( वीरवती-  
मन्वयो० ) । दीनाराणां—रुप्यमुद्राणां स्वर्णमुद्राणां वा, शतपञ्चकं—पञ्चशतानि  
दीनारशतपञ्चकं—पञ्चशतमुद्रामात्रं ( ६४० तत्प० ) । प्रार्थयामास—यथाच [ द +  
अर्थ + णिच् + लिट्-णल् "काम्प्रत्ययात्—" ( १।१।३५ पा० ) इति आस  
"कृषानु—" ( १।१।४० पा० ) इति आसन्तादसनुप्रयोगः ] ।

( ज ) आकारेण—आकृत्या, सूचितं—प्रकटितम्, उदारं—महत्, पौरुषं—  
पुरुषत्वं, तेज इति यावत् ( "पौरुषं पुरुषस्य स्यात् भावे कर्माणि तेजसि" इति  
मेदिनी ) यः — विण० । बहुव्री० ) । तस्मै ( सम्प्र० ४०० ), हस्तिं तान्न-  
कस्य यथेप्सि- ज्ञातं, प्रायेणाऽनुकृपामित्यर्थः ( विण० । याधार्थ्येनान्यदी० ),  
हस्तिं—जीवि- ज्ञातः । स्थापयति स्म—निधोमयामास इत्यर्थः । प्रच्छन्नं—



स च वीरवरः प्रातः राजदशनं कृत्वा, मध्याह्ने (भ) धृता-  
युधः तस्य सिंहदारे स्थित्वा च स्वर्हात्तिलव्यानां दीनाराणां  
शतं गार्हस्थ्यनिर्वाहाय भार्याया हस्ते प्रादात् ; अपरेण च  
शतं वस्त्रम् अङ्गरागं ताम्बूलादीनि च क्रीणाति स्म ; अपरञ्च  
शतं स्नात्वा विष्णोः शिवस्य च पूजार्थं विनियुयोज ; अन्यञ्च  
शतद्वयं विप्रेभ्यः दरिद्रेभ्यश्च प्रादात् । एवं ( ज ) विभज्य  
प्रत्यहं तानि पञ्चशतानि स व्ययीचकार । ततश्च ( ट ) अग्नि-  
कार्यादिकं विधाय भुक्त्वा च निशि एकाकी तदेव सिंहद्वारं  
धृतकृपाणचर्मा प्रत्यहं तस्थौ । एतत् सर्वं चारमुद्धात् श्रुत्वा

गमं यथा तथा ( क्रिया विष्णु ), चारान्—गृहचारान्, तत्पठतः,—तस्य पश्चात्  
( सप्तम्यास्तासुल ) । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धानाय, अनुसन्धानायेत्यर्थः ( अनु + इष्ट +  
तुमुन् ) ।

( भ ) धृतं—गृहीतम्, आयुष्यते अनेन इति आयुधम्—अस्त्रम् [ पा + युध  
+ “अत्रार्थं कविधानं व्याख्यापात्र्याधर्मानियुध्यर्थे” ( वा० ) इति कः ] येन तथाभूतः  
धृताऽऽयुधः,—गृहीतास्त्रः सन् ( विष्णु० । बहुव्री० ) । सिंहार्वाङ्गतं द्वारं तस्मिन्  
सिंहद्वारे—पुरीषवेशयोग्ये द्वारे इत्यर्थः ( शाकपार्थ० ) । स्वस्य—आत्मनः, हस्त्यै—  
जीविकायै, जीविकानिर्वाहायेत्यर्थः, हस्त्या—व्यवहारेणेति वा, राजसंवाक्येणेत्यर्थः,  
लब्धानां—प्राप्तानां स्वर्हात्तिलव्यानां—स्वीपार्जितानामित्यर्थः ( ४र्थी तत्पु० ) ।  
गृहस्थस्य कर्म गार्हस्थ्यं—गृहस्थाश्रमकर्तव्यकर्म, भोजनाच्छादनातिथिसेवनादि-  
रूपं कर्म इत्यर्थः ( गृहस्थ + अ ), तस्य निर्वाहाय—सम्पादनाय गार्हस्थ्यनिर्वा-  
हाय—गृहस्थधर्मसम्पादनाय [ ६४ी तत्पु० । “तुमर्थाश्च भाववचनात्” ( २।२।१५  
पा० ) इति ४र्थी० ] । क्रीणाति स्म—चिक्राय, मूल्यदानेन जयाह इत्यर्थः । विनि-  
युयोज—व्ययसङ्के इत्यर्थः ( वि + नि + युज + लिट्-णल् ) ।

( ज ) विभज्य—विभागं कृत्वा ( वि + भज + ल्यप् ) । अव्ययम्—अकृतव्ययं,  
धनमिति शेषः, व्ययं व्ययितं चकार व्ययीचकार—विससज्जं इत्यर्थः [ व्यय + कृ +  
लिट्-णल् “कभूक्षियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चित्” ( ५।४।५० पा० ) इति अभूततद्भावे  
चित् ] ।

( ट ) अपिकार्यादिकं—होमादिकम् । भुक्त्वा—खादित्वा ( भुज + क्वा ) ।

राजा शूद्रकः भृशं ( ठ ) तुतोष, निवारयामास च तान् चारान् पुनस्तस्य मार्गणे ; मेने च विशेषपूजाहं तं पुरुषाति-  
शयम् ।

अथ ( ड ) गच्छत्सु दिनेषु एकटा धारावर्षिणि दिवानिशं जलदपटले गगनमावृण्वति, जनरहिते च समन्तात् राजमार्गं, एकाकी स वीरवरस्तस्मिन् सिंहद्वारे एवातिष्ठत् । स च राजा दिनपतावस्तं गते तादृशे भीषणे ( ढ ) तमसि विजृम्भिते सधारावर्षे, तस्य वीरवरस्य भावं जिज्ञासुः निशि प्रासादाग्र-

धृते—गृहीते, कृपाणचन्द्राणी—असिफलके येन तादृशः धृतकृपाणचन्द्रा—गृही-  
तासिफलकः सन्, असिचमणौ गृहीत्वैत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० । चमं “ढाल” इति  
ख्यातम् ) ।

( ठ ) तुतोष—पिप्राय, सन्तुष्टो बभूव इत्यर्थः ( तुष + लिट्-णल् ), निवारया-  
मास—निषेधयामास [ नि + व + णिच् + लिट्-णल् “काम्प्रत्ययात्—” ( ३।१।३५  
पा० ) इति आम् “कृञानु—” ( ३।१।४० पा० ) इति असनुप्रयोगः ] । मार्गणे—  
अन्वेषणे, पञ्चशतमुद्राभिः किं करोति इत्यस्य अनुसन्धानार्थमित्यर्थः ( विषये ७मी० ।  
“मार्गणो याचके शूरः । याज्ञान्वेषणयोः क्लीवम्” इति मेदिनी ), मेने—विषेचया-  
मास ( मन + लिट्-ए ), विशेषाम्—असामान्यां, पूजाम्—अर्चाम्, अर्हति—  
युज्यते इति तं विशेषपूजाहम्—अतीवादरयोग्यम् ( उपपदसं० । विशेषपूजा + अर्ह  
+ पचाद्यच् ) । पुरुषेषु—सामान्यनरैषु, अतिशयः,—अधिकगणयुक्तः इत्यर्थः, तं  
पुरुषातिशयं—पुरुषप्रधानम् ( ७मी तत्पु० ) ।

( ड ) गच्छत्सु ( भावे ७मी० ) । धारां—जलधारामित्यर्थः, वर्षति—स्रवति  
इति तस्मिन् धारावर्षिणि—निरन्तर जलस्राविणि ( विष्ण० । धारा + वृष + यङा-  
दित्वात् णिनिः ), दिवा च निशा च दिवानिश—रात्रिन्दिनं [ “विप्रतिषिद्धं  
आनधिकरणवाचि” ( २।४।१३ पा० ) इति ह्रस्वेकवद्भावः ], जलदानां—मेघानां,  
पटले—समूहे जलदपटले—मेघजाले ( विष्ण० । इष्टौ तत्पु० ) । आवृण्वति—  
आच्छादयति सति ( भावे ७मी० । आ + वृ + णट् तस्मिन् ) । समन्तात्—सर्वतः,  
चतुर्दिक्षु इत्यर्थः ( अन्व० ) ।

( ढ ) तमसि—अन्धकारे, विजृम्भिते—विवर्धिते इत्यर्थः, दिशो व्याप्नुवति

मारुह्य जगाद,—“कोऽत्र सिंहद्वारि स्थितः ?” इति । तदाकर्ण्य,  
—“अहमेव स्थितः” इति वीरवरः प्रत्यवादीत् । “अहो !  
( ण ) महासत्त्वोऽयं वीरवरः मद्भक्तः, तदेष मया अवश्यमेव  
महत् पदं प्रापणीयः” इति सञ्चिन्त्य राजा प्रासादादवतीर्य  
अन्तःपुरं प्रविश्य शयनमगात् ।

( त ) अन्येद्युश्च तथैव मेघेषु धाराऽऽसारान् वर्षत्सु निशायां,  
भुवनं कालतमसि विजृम्भितं, राजा पुनश्च तद्भावं जिज्ञासुः

इति भावः ( भावे ७मी० । वि + जृभि + क्तः तच्चिन् ), धारावर्षण—अविश्रान्त-  
वारिवर्षणेन, सङ्घिते सधारावर्षे—वारिवर्षणसङ्घिते ( तमसि इत्यस्य विण० ) ।  
भावम्—अभिप्रायं, प्रसूतिप्रयत्नं मानसावस्थाविशेषमिति यावत्, यद्वा,—भावं—  
सत्तां, विद्यमानतामित्यर्थः, इन्द्रगर्भोपगमसमये वीरवरः द्वारि तिष्ठति न वा  
इत्येवंरूपमिति भावः ( “भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचैतात्मजन्मसु” इत्यमरः ),  
जिज्ञासुः,—ज्ञातुमिच्छुः सन् [ ज्ञा + सन् + “मनाशंसमिच्छ उः” ( ३।२।१६८  
पा० ) इति उः ] । प्रासादाय—सौधशिखरम्, मारुह्य—उत्थाय ( आ + रुह +  
ल्यप् ) ।

( ण ) मद्भक्त—विपुलं, सत्त्वं—बलं, यद्वा,—मद्भक्त—उदारं, सत्त्वं—स्वभावः  
यस्य सः महासत्त्वः,—महाबलः उदारस्वभावी वा [ विण० । बहुव्री० । “आन्यदतः  
समानाधिकरणजातीयधीः” ( ६।३।४६ पा० ) इति समानाधिकरणे उत्तरपदे परे  
मद्भक्तकारत्वाकारः । “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इति मेदिनी ] ।  
मद्भक्त—उन्नतं, पदं—स्थानम्, असात्यपदादिरूपमिति यावत्, प्रापणीयः,—  
दापनीय इत्यर्थः ( प्र + आप + णिच् + अनौधर् । अत्र “एवः” इति उक्ते कर्मणि  
प्रथमा ), एष मया उन्नतपदे अवश्यमेव स्थापयितव्य इत्यर्थः । शयनं—निद्रां  
शय्या वा ( “शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी ) ।

( त ) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नङ्गि [ अन्य० । “पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽन्येद्युस्”  
( वा० ) इत्यनेन अन्य + एद्युम् ] । धारया—सन्तत्या, अविच्छिन्नतयैत्यर्थः, आसारान्  
—महावर्गेण हृष्टीः धाराऽऽसारान्—प्रबलवारिप्रवाहानित्यर्थः ( इथा तत्पु० ।  
“अश्रानां गतयः पञ्च धारा धारा च सन्ततिः” इति “आसारः स्यात् प्रसरणे वेगात्  
वर्षे मुह्यद्बले” इति च शाश्वतः ) । काले—प्रलयकाले, यत् तमः, तदिव तमः,—

प्रासादमधिरुह्य सिंहद्वारमभि—“कोऽत्र स्थितः ?” इति व्याज-  
द्वार । वीरवरेण च,—“अहं स्थितो देव !” इति ( थ ) प्रोक्ते  
स राजा भृशं विसिन्धये, शुश्राव च तावदतिदूरे सहसा रुदतीं  
कामपि स्त्रियं वामस्वरेण ; व्यचिन्तयच्च,—“कैयं विषादविक-  
लेव सप्रलापकरुणं विरौति ? राष्ट्रे च मम पराभवः नास्ति,  
न दरिद्रः, नापि कश्चित् दुःखितः, तदेषा का ?” इति । आदि-  
देश च करुणाद्रेचेताः तं वीरवरमधःस्थितं,—“भो वीरवर !  
शृणु, एषा दूरं काऽपि रोदिति, किमर्थमसौ रोदिति, का  
चेयम् ? त्वया गत्वा एतत् निरूप्यताम्” इति ।

तदाकर्ण्य स वीरवरः ( द ) “तथा” इत्युक्त्वा निबद्धामिधेनुः

अन्धकारः तस्मिन् कालतमसि—गाढान्धकारे इत्यर्थः, यद्वा,—कालः,—सङ्काशः,  
सर्वभूतान्तकः इति भावः, स इव तमः तस्मिन् तादृशगाढान्धकारस्य दस्युतस्कर-  
नरघातकादीनां स्वकार्यसाधनापयोगित्वात् कालतन्त्रत्वसंबन्धतया । सिंहद्वार-  
मभि—सिंहद्वारं लब्ध्वीकृत्य, सिंहद्वारमभिमुखीभूयेत्यर्थः [ “अभिरभागे” ( १।४।  
८९ पा० ) इति सूत्रेण अभिसाङ्गव्यात् सिंहद्वारमित्यस्य कर्मसंज्ञा ] ।

( थ ) प्रोक्ते—कथिते [ भावे ७मी० । प्र + वच् + क्तः “वचिस्त्रपि—” ( ६।१।१५  
पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] । विसिन्धये—सिन्धयान्धभव, विस्मितो बभूवेत्यर्थः [ वि +  
ञि + लिट्-ए “आदेशप्रत्यययोः” ( ८।३।५८ पा० ) इति जत्वम् ], शुश्राव—  
आकर्णयामास ( श्रु + लिट् णल् ) । वामः,—प्रतोपः, विरुत इत्यर्थः ( “वामौ वस्यु-  
प्रतोपौ” इत्यमरः ), स्वरः,—ध्वनिः तेन वामस्वरेण—विरुतस्वरेणेत्यर्थः ( करणे  
श्या० ) । विषादेन—अनोदुःखेन, विकला—व्याकुला, सा इव विषादविकलेव—  
दुःखाऽऽर्चये ( श्या तत्प० ), प्रलापः,—अधरुदितं वचनं, करुणः,—दोनस्वर इति  
यावत्, ताभ्यां सङ्घ वर्त्तमानं सप्रलापकरुणं—सुविलापं यथा तथेत्यर्थः ( क्रिया  
विष० ), विरौति—शब्दायते, क्रन्दतीत्यर्थः ( वि + रु + लिट्-तिप् ), राष्ट्रे—राज्ये ।  
पराभवः,—तिरस्कारः, सबलेन दुर्बलस्य पीडनमिति भावः । करुणया—कृपया,  
आर्द्र—सिक्तं, चेताः,—मनः यस्य सः करुणाद्रिचेताः,—दयाऽऽर्द्रमनाः ( विष० ।  
बहुव्री० ) । निरूप्यतां—निर्णीयतां ( नि + रूप + णिच् + कर्मणि खोट्-ताम् ) ।

( द ) तथा—तदेवास्तु इत्यर्थः ( स्त्रीकाराद्यन्तमव्ययेनेतत् । “तथाऽभ्युपगमे पृष्ट-

करतलधृतकरबालश्च गन्तुं प्रावर्त्तत, नागणयत् तत् स्थूल-  
धाराशिलावर्षिं ज्वलद्द्विद्युद्विलोचनं नवमेघान्धकारम् । तच्च  
तादृश्यां निशायां प्रस्थितमेकाकिनं दृष्ट्वा ( ध ) करुणा-  
कौतुकाऽऽविष्टो राजा प्रासादादवतीर्य गृह्येतासिरेकाकी  
अनुपलक्षितः तमनुजगाम ।

स च वोरवरः ( न ) रुदितमनुसरन् नगर्यां वह्निः सरो-  
वरमेकं प्राप, ददर्श च तत्र,—“हा शूर ! हा कृपालो ! हा  
वदान्य ! त्वया शून्या कथमहं वक्ष्यामि ?” इत्येवं रुदतीं

प्रतिवाक्ये समुच्चये । सदृशं निश्चयऽपि स्यात्” इति मेदिनी । अभ्युपगमः स्वीकारः ) ।  
निबद्धः,—कव्या संस्थापित इत्यर्थः, आसिधेनुः,—कुरिका ( “कुरिका चासिधेनुका”  
इत्यमरः ) येन तादृशः ( विष्णो । बहुव्री० ), करतलं—पाणौ, धृतः,—गृहीतः,  
करबालः,—आसिः येन तादृशः ( विष्णो । बहुव्री० ) । प्रावर्त्तत—प्राक्रमत, आरम्भत  
इत्यर्थः ( प्र + त्त + लङ्-त ) । अगणयत्—अमन्यत, गाणतवानित्यर्थः ( गण + णिच्  
+ लङ्-ट् ) । स्थूला—पीवरा, धारा—जलधारा, शिला—करका, तयोः वर्षः,—  
वर्षणम् आसि आसिन् समये इति ( अस्यर्थे ङां ) स्थूलधाराशिलावर्षिं—शिलावर्षण-  
सहितप्रबलजलधारायुक्तं ( विष्णो ), ज्वलन्तो—स्फुरन्तो, विद्युत्—सौदामनी, विलो-  
चनं—नेत्राभिव यस्य तत्, चक्षुषोः विद्युतश्च तेजसत्वात् रूपदर्शकसामर्थ्याच्च विद्युति  
मेवत्वारोपः सन्तव्यः ( विष्णो । बहुव्री० ), नवमेघन—नूतनजलदेन ङेतुना, अन्ध-  
कारं—तमः नवमेघान्धकारं—गाढान्धतमसम् ।

( ध ) करुणया—तादृशं अन्धकारं असहायस्य तस्य विपटाग्रहाजनित-  
दयया, कौतुकेन—तस्य काव्यदर्शनकौतूहलेन च, आविष्टः,—आसक्तः करुणा-  
कौतुकाऽऽविष्टः,—सदयकौतूहलाऽऽकान्तः ( विष्णो । श्या तत्प० ) । गृहीतः,—  
अवलम्बितः, आसिः,—खड्गः येन तादृशः गृहीतासिः,—धृतकपायः ( विष्णो ।  
बहुव्री० ) ।

( न ) रुदितं—“रुदभिहितभावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् रोदन-  
मित्यर्थः ( अनुमादवर्ण्यात् इत्यभूतलक्षणे श्या० । रुद + भावे क्तः ), अनु—लक्ष्योक्तम्,  
सरन्—गच्छन्, अनुसरन्—लक्ष्यीकुर्वन् ( अनु + सृ + श्रट् ) । हा वदान्य !—  
हा बहुप्रद ! भूरिदायिन् ! इत्यर्थः ( “सुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानश्रीष्ठा बहुप्रदं”

वारिमध्यवर्त्तिनीं कामपि स्त्रियम् । स च वीरवरः,—“का त्वम् ? कथं वा रोदिषि ?” इति विस्मितः सचकितमपृच्छत् । सा ( प ) अभ्यधात्,—“भो वीरवर ! मां पृथिवीं जानीहि, अस्याश्च मम इदानीं धार्मिकः शूद्रको नाम राजा भर्ता ; इतश्च द्वितीये दिने तस्य राज्ञो मृत्युर्भविष्यति, तादृशमन्यं पतिं कथमवाप्नुयामिति शोकेन विधुराऽहं शोचामि” इति ।

एतदाकर्ण्य स वीरवरस्त्रस्त इव तामब्रवीत्,—“देवि ! अस्ति कश्चिदस्य ( फ ) प्रतीकारः ? येनास्य जगत्प्रभो रक्षा स्यात् ?” इति । तस्य वचनमाकर्ण्य सा वसुमती प्रत्यभाषत,—“वत्स ! एक एवास्त्युपायः, कर्तुञ्च शक्नो भवान्” इति । वीरवरोऽवदत्,—देवि ! तद्वद द्रुतं, ( ब ) यावत् शोभं तत् साधयामि ; अन्यथा कोऽर्थः प्राणैरस्माकम् ?” । तदा-

इत्यमरः ) । वक्ष्यामि—व्याख्यामौल्यर्थः ( वस + लृट्-स्यामि ) । सचकितं—सम्भवसम्भ्रमं यथा तथा ( क्रिया विध० ), अयश्च तस्याः रोदनकालिकवचनजातश्रवणेन स्त्रप्रभो-रनिष्टश्रद्धयेति भावः ।

( प ) अभ्यधात्—अवदत् [ अभि + धा + लृट्-द “गातिष्या—” ( २।४। ७७ पा० ) इत्यनेन सिचौ लुक् ] । जानीहि—विाङ् [ ज्ञा + क्रीट्-ङि “क्रादिभ्यः ज्ञा” ( ३।१।८१ पा० ) इति ज्ञा “त्राऽभ्यक्षयीरातः” ( ६।४।११२ पा० ) इति आकारलोपः “ई इल्यघोः” ( ६।४।११३ पा० ) इति ईः “ज्ञानोर्जा” ( ७।३।७८ पा० ) इति जाऽऽदेशः ] । भर्ता—स्वामी, राज्ञां भूपतित्वात् ; इतः,—अस्याऽऽरब्ध इत्यर्थः । अवाप्नुयां—प्राप्नुयाम् [ अव + आप + “शक्ति लिङ् च” ( ३।३।७२ पा० ) इति लिङ्-याम् ] । विधुरा—विकला, अधीरा सती इत्यर्थः ( विध० । “विधुरं स्यात् प्रविशेवे न हयोर्विकले विधु” इति मेदिनी ) । शोचामि—खिद्ये ( रुच + लृट्-मिप् ) ।

( फ ) प्रतीकारः,—शोधनं, निवारणोपाय इत्यर्थः ।

( ब ) यावत्—कार्त्स्न्येन, यदादिश्रुति, तत् सम्पूर्णद्वयेत्यर्थः, यथा,—यावत् इति अवधारणे, शोभं यावत्—शोभनवेत्यर्थः ( अव्य० । “यावत् कार्त्स्न्येऽवधारणे”

कण्ठं ( भ ) धरित्री प्राब्रवीत्,—“वत्स ! त्वदन्यः कः प्रवरः  
स्वामिभक्तः ? तदस्य उपायं शृणु,—अस्य राजकुलस्यान्तिके  
राज्ञाऽनेन प्रतिष्ठापिता देवी चण्डिकाऽस्ति ; तस्यै चेत् सत्वरं  
पुष्पमुपहारो करोषि, तदा एष राजा न म्रियेत, अन्यत् शतं  
समा जीवेत् । अथैव चेत् भवता एतत् क्रियते, तदैव ( म ) शिवं,  
नान्यथा” इति । पृथिव्या तथाऽभिहितः स वीरो वीरवरस्तदा,  
—“यामि देवि ! करोमि अधुनैव एतत्” इति प्रत्यवादीत् ।  
वसुन्धरा च,—( य ) “भद्रं तेऽस्तु” इत्यभिधाय तिरोदधे ।  
( र ) गुप्तमनुसृतः स राजा तत् सर्वं शृण्वाव ।

ततश्च ( ल ) गूढे तस्मिन् राजनि तद्भावं जिज्ञासमाने

इति मेदिनी ), साधयामि—सम्पादयामि ( साध + णिच् + लट्-मिप् ), अन्यथा—  
प्रतीकाराकरणे इत्यर्थः, कीऽर्थः ?—किं प्रयोजनम् ? ( “अर्थोऽभिधेयवैवस्तुप्रयो-  
जननिवृत्तिषु” इत्यमरः ), प्राप्तेः ( करणे श्या० ) ।

( भ ) धरित्री—पृथिवी । तत्तः अन्यः त्वदन्यः,—त्वया विनेत्यर्थः । प्रवरः,—  
श्रेष्ठः । राजकुलस्य—राजभवनस्य ( “कुलं जनपदं गोत्रे सजातीयगणेषु च ।  
भवने च तनौ क्लीबम्” इति मेदिनी ) । प्रतिष्ठापिता—यथाशास्त्रं यागाद्यनुष्ठान-  
पूर्वकमवस्थापिता इत्यर्थः ( विष्णु० । प्रति + णा + णिच् + क्तः स्त्रियां टाप् ) ।  
अनुपहारम्—अज्ञतोपहारम्, उपहारम्—उपहारोभूतं करोषि उपहारो करोषि—  
उपायनी करोषि, पशुत्वेन प्रकल्प्य बलिं करोषि इत्यर्थः ( अभुततद्भावे च्चिः ) । शतं  
समाः,—शतवत्सरान् [ “कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” ( राक्ष० पा० ) इति श्या० । “सं-  
वत्सरो वत्सरोऽष्टौ द्वायनोऽस्त्री श्ररत्समा” इत्यमरः ] ।

( म ) शिवं—मङ्गलं ( “वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः ),  
राज्ञो भवेदिति शेषः ।

( य ) भद्रं—शुभम् । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हिता बभूव ( तिरम् + धा  
+ लिट्-ए । “तिरोऽन्तर्होतिथ्यगर्थे” इति मेदिनी ) ।

( र ) गुप्तम्—अप्रकाशम्, अलक्षितं यथा तथेत्यर्थः ( क्रिया विष्णु० ), अनु-  
सृतः,—अनुगतः, पश्चात् स्थित इत्यर्थः ( अनु + सृ + क्तः ) ।

( ल ) गूढे—गुप्ते, अप्रकाशमवस्थिते इति यावत् । जिज्ञासमाने—आपृच्छ-

गच्छति स वीरवरस्वरितं गृहमगात्, आगत्य च तत्र पत्नीं धर्मवतीं विबोध्य तत् सर्वं वसुधराप्रोक्तमर्थं प्राब्रवीत् । साऽपि तदाकर्ण्य तं स्वामिनम् ( व ) आह स्म,—“प्रभो ! शिवं भाव्यं चेत्, तदा शिशुमेनं प्राबोध्य भवानेव ब्रवीतु” । ततः स वीर-  
वरस्तं सुतं बालं सुप्तं प्राबोध्य वृत्तान्तमाख्याय (श) समवोचत्,  
—“पुत्र ! त्वयि चण्डिकादेव्या उपहारीकृते राजाऽसौ जीवति,  
जी चेत् वृत्तोऽयं विपत्स्यते” । तदाकर्ण्य बालोऽपि (घ) यथार्थं  
नाम दर्शयन् अकातरचित्तः सत्वरं पितरमवदत्,—“तात !  
यदि राजा मम प्राणैर्जीवेत्, तदाऽहं कृतार्थः, भुक्तस्य च तद-

माने [ ज्ञा + सन् + शानच् तस्मिन्, “ज्ञासुस्मृदृशां सनः” ( १।१।१७ पा० ) इत्या-  
मने पदम् ], गच्छति ( भावे ७मी० ) । विबोध्य—जागरयित्वा, जागरितां कृत्व-  
त्यर्थः ( वि + बुध + णिच् + ल्यप् ) ।

( व ) आह स्म—ब्रवीति स्म, उवाचेत्यर्थः [ ब्रू + लट्-तिप् “ब्रूवः पञ्चाना-  
मादितः आहो ब्रूवः” ( १।४।८४ पा० ) इति तिप्पो णल् ब्रूवश्च आहोऽऽदेशः “लट्  
स्म” ( १।२।११८ पा० ) इति स्मयागे भूते लट् ] । भाव्यम्—अवश्यं भवनीयं,  
[ भृ + “धीरावश्यकं” ( १।१।१२५ पा० ) इति श्यत् ] । प्राबोध्य—जागरयित्वा  
( प्र + आ + बुध + णिच् + ल्यप् ) । ब्रवीतु—कथयतु [ ब्रू + लोट्-तुप् “ब्रुव ईट्”  
( ७।१।८३ पा० ) इति ईट् ] ।

( श ) समवोचत्—अचौकथत् [ सम् + वच् + लुङ्-द “अस्यतिवक्ति—”  
( ३।१।५२ पा० ) इति अङ् “वच् उम्” ( ७।४।२० पा० ) इति उम् ] । चण्डिका-  
देव्यै उपहारीकृते इत्यत्र चण्डिकादेव्यै इति ऐकारस्य “एचोऽयवायावः” ( ६।१।७८  
पा० ) इति आयादेश “लोपः शाकल्यस्य” ( ८।१।१८ पा० ) इति यलोपः ] ।  
चण्डिकादेव्याः इति ( श्रेये दृष्टौ वा ), उपहारीकृते ( भावे ७मी० ) । जीवति इत्यत्र  
दोर्धमिति शेषः । विपत्स्यते—मरिष्यति ( वि + पद + लृट्-स्यते ) ।

( घ ) यथार्थं नाम—शक्तिधर इति निजनाम्नः सार्धक्यमित्यर्थः । न कातरम्  
—अधीरं, भीतमिति यावत्, चित्तं—मनः यस्य सः अकातरचित्तः,—अदीनमना  
पवेत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । तात !—पितरः ! ( “तातोऽनुकम्प्ये जनके” इति  
मदिनौ ) । कृतः,—अवसितः, समाप्तिं गतः इत्यर्थः, अर्थः,—जीवितप्रयोजनं “परीप-



अस्य परा निष्कृतिः प्रदत्ता स्यात्, तत् किं विलम्ब्यते ? शीघ्रं मां नीत्वा भगवत्या उपहारीकुरुष्व, मज्जीवनेन राज्ञोऽमङ्गल-  
शान्तिर्भवतु” । इति तेनोक्तो वीरवरः सहर्षं,—( स ) “साधु !  
सत्यं त्वं मत्पुत्रः” इति तमभ्यनन्दयत् । तस्य भार्या धर्म-  
वती, कन्या वीरवती च तस्यां रात्रौ ताभ्यां वीरवरशक्ति-  
धराभ्यां सह चण्डिकागृहे ( ह ) ययतुः । राजाऽपि ( क ) कृत्र-  
वेशः तान् पृष्ठतोऽलक्षितः समनुससार ।

तत्र देव्याः पुरः पित्रा स्कन्धादवतारितः स शक्तिधरः  
देवीं प्रणम्य ( ख ) धैर्यराशिः कृताञ्जलिर्न्यवेदयत्,—“देवि !  
मम शिरस उपहारेण राजाऽसौ अन्यत् शतं वत्सरान् जीवन्

काराय सुतां हि जीवन्” इति स्मरणात् राज्ञो जीवनरक्षणरूपपरीपकारकरणेन  
निजजीवनस्य साधक्यसम्पादनादिति भावः, यस्य सः कृतायः,—कृतकृत्यः ( विष्णुः ।  
बहुव्री० ), भवेद्यामाति शेषः । परा—श्रेष्ठा, निष्कृतिः,—निष्क्रयः, मूढ्यमिति यावत्,  
यदा,—निष्कृतिः,—निर्मुक्तिः, गृह्येतात् अन्नरूप-कृपात् भोजनमित्यर्थः, प्रदत्ता—  
प्रत्यर्पिता [ प्र + दा + क्तः “दी ददृघोः” ( ७।४।४६ पा० ) इति दा इत्यस्य दश्  
आदेशः, ततः स्त्रियां टाप् ], सर्वेति शेषः । विलम्ब्यते—प्रतीक्ष्यते, कालातिवृत्तप-  
क्रियते इत्यर्थः ( वि + क्षि + कर्म्मणि लट्-ते ), भवता इति शेषः । भगवत्या इत्य-  
त्रापि चण्डिकादेव्या इतिवत् सर्वे समधातव्यम् ।

( स ) साधु—शीघ्रं, प्रशंसावादमिदम् ; त्वया यदुक्तं, तत् प्रशंसनीयमित्यर्थः  
( “जानीयाच्छीघ्रं साधु साधू वार्जुनसिञ्जनी” इति शाश्वतः ) । अभ्यनन्दयत्—  
समाद्विष्यत्, प्राशंसदिति वा ( अभि + नन्द + णिच् + लङ्-दृ ) ।

( ह ) ययतुः,—जग्मतुः [ या + लिट्-अतुस् “आतो लोपः—” ( ६।४।६४  
पा० ) इति आकारलोपः ] ।

( क ) कृत्रः,—कृत्रितः, गीपायित इत्यर्थः, वेशः,—नेपथ्यं, निजपरिच्छद  
इत्यर्थः, येन सः कृत्रवेशः,—राजोचितपरिच्छदं विहाय प्राकृतजोचितपरिच्छद-  
परिहितः । पृष्ठतः,—पश्चाद्देशे स्थित्वा ( ल्यबलोपे ५ नो० । पञ्चम्याससिच् ) । समनु-  
ससार—समनुजगाम ( सम् + अनु + सृ + लिट्-णल् ) ।

( ख ) धैर्यराशिः,—पुञ्जीभूतधैर्यं इव, मङ्गाधौर इत्यर्थः । न्यवेदयत्—न्यज्ञा-

अकण्टकं राज्यं करोतु” । इत्थं प्रार्थयतस्तस्य सूनाः शांताधरस्य शिरश्छित्त्वा वीरवरः चण्डिकायै,—“मत्पुत्रोपहारेण राजा जीवतु” इति वदन् प्रददौ । तत्क्षणम् ( ग ) अन्तरीक्षात् वागुदचरत्,—“कस्वदन्यः स्वामिभक्तः ? भो वीरवर ! येन त्वया एकमात्रपुत्रेण तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना अस्य भूपतेः जीवनं राज्यञ्च दत्तम्” इति ।

तच्च सर्वं तस्मिन् नृपे पश्यति शृण्वति च तस्य वीरवरस्य कन्या वीरवती तस्य भ्रातुर्निहतस्य ( घ ) मूर्धानमाश्लिष्य शोकाग्ना स्फुटितहृदया तत्क्षणात् व्यपद्यत । ततो भार्या धर्मवती वीरवरमब्रवीत्,—“नाथ ! राज्ञस्तावत् ( ङ ) श्रेयः कृतम् ; इदानीमहं वदामि, दृष्ट्वा त्वया, कन्याऽपि मे शोकात् मृता, तदिदानीं नष्टापत्याया मे जीवितेन किम् ? प्रागेव मूढया

पयत् ( नि + विद + णिच् + लङ्-दृ ) । न—नास्ति, कण्टकः,—चूटोऽपि शत्रुः यस्मिन् तादृशं ( “कण्टको न स्त्रियां चूटशब्दौ मत्स्यादिकोक्तौ” इति मेदिनी ) अकण्टकं—शत्रुलेशपरिहर्तृमिवस्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( ग ) अन्तरीक्षात्—आकाशात् ( अपा० ५मी० ), वाक्—वाणी, आकाशवाणी, उदचरत्—उदतिष्ठदित्यर्थः ( उत् + चर + लङ्-दृ ) । एकमात्रः,—एक एव, पुत्रः यस्य तादृशेन एकमात्रपुत्रेण—पुत्रान्तररहितेन ( विष्णु० । बहुव्री० ), यद्वा,—एकमात्रपुत्रोपहारप्रदानेनेत्यर्थः ( करणे श्या० ), तथाविधस्य—पूर्वोक्तपुत्रप्रशंसनीयस्य, सत्पुत्रस्य—साधुतनयस्य, प्राणान्—जीवनं, व्यययति—उत्सृजति यः सः तेन तथाविधसत्पुत्रप्राणव्ययिना—तादृशसत्पुत्रजीवनोत्सर्गकारिणा ( विष्णु० । उपपदसं० । यद्वा—दिक्तात् चिनिः, अदन्तचौरादिकत्वात् न उद्धिः ), यद्वा,—तथाविधसत्पुत्रप्राणानां व्ययः अस्ति अस्ति तेन ( अस्यर्थे इति ) ।

( घ ) मूर्धानं—मस्तकम्, आश्लिष्य—आलिङ्ग्य ( आ + श्लिष + लृप् ) । स्फुटितं—विदीर्णं, हृदयं यस्याः सा स्फुटितहृदया—विदीर्णान्तःकरणा ( विष्णु० । बहुव्री० ) । व्यपद्यत—अस्त्रियत ( वि + पद + लङ्-त ) ।

( ङ ) श्रेयः,—शुभं ( “श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्” इति

मया राज्ञः श्रेयोऽर्थं स्वशिरः उपहर्त्तव्यमासीत्, तदधुना अनुज्ञां  
 देहि, अहं शीघ्रम् अनलं प्रविशामि” । इति ( च ) आग्रहेण  
 वदन्तीं तां वीरवरोऽवदत्,—“एवं कुरुष्व, अपत्यदुःखैकमये  
 जीवितव्ये का प्रीतिः ? यच्च त्वयोक्तं,—‘किं न दत्तो मया-  
 ऽऽत्मा’ इति, तदत्र व्यथां मा कुरु, यदि अन्यसाध्यमेत-  
 द्राज्ञः श्रेयो भवेत्, तदाऽहमपि किम् आत्मानं न दद्याम् ?  
 तत् प्रतीक्षस्व तावत्, अमीभिर्दारुभिस्ते चितां रचयामि” ।

मेदिनी ) । नष्टे—मृते, अपत्ये—तनयतनये यस्याः तस्याः नष्टापत्यायाः,—सुतपुत्र-  
 कन्यकायाः ( विष्ण० । बह्व्री० ) । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः, मम  
 मरणमेव वरमिति भावः, यद्वा,—किमिति निषेधार्थकमव्ययं, जीवितेन निष्प्रयोजनम्  
 इत्यर्थः ( “किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रशयोरपि” इति मेदिनी ) । श्रेयसे इदं  
 श्रेयोऽर्थं—सङ्गत्या [ “अर्थेन नित्यमसासो विशिष्टालिङ्गता च वक्तव्या” ( बा० ,  
 इति नित्यमसासः ) ] । उपहर्त्तव्यम्—उपायनीकर्त्तव्यम्, उपहारत्वेन दातव्यमित्यर्थः,  
 ( उप + ह + कर्त्माण तत्त्वं ), आसीत्—अभूत् ( अस + लङ् + इट् ) । अनुज्ञाम्—आदेशं,  
 देहि—प्रयच्छ [ दा + लोट् + इङ् “असोरेडावभ्यासर्लोपश्च” ( ६।४।११८ पा० ) इति  
 पलाभ्यामलोपो ] ।

( च ) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकत्वेन इत्यर्थः । अपत्याय—पुत्रकन्यार्थं,  
 दुःखं—मनःपीडा एव, एकं—मुख्यं, प्रधानमित्यर्थः ( “एके मुख्यान्विकैवताः” इत्य-  
 मरः ) यस्मिन्, तन्मये—तदात्मके अपत्यदुःखैकमये—पुत्राभावरूपमङ्गदुःखभाजि  
 [ विष्ण० । बह्व्री० । “मयट्वैतयो—” ( ४।३।१४३ पा० ) इति एकशब्दात् मयट् ],  
 जीवितव्ये—जीवनाहं काले, आयुषि इत्यर्थः, जीवनधारणे इति भावः, जीवने  
 इति वा । व्यथां—दुःखं ( “पीडा बाधा व्यथा दुःखम्” इत्यमरः ) । अन्येन—पुत्रेतरेश्च  
 केनापि, तथा मया वा प्राणव्ययेन इत्यर्थः, साध्यं—सम्पाद्यम् अन्यसाध्यं—पुत्रेतर-  
 जननिष्याद्यम् । दद्याम्—उत्सृजेयम् ? अवश्यमेव दद्यामिति भावः ( दा + लिङ्-  
 याम् ) । प्रतीक्षस्व—बिलम्बस्व ( प्रति + ईष + लोट् + स् ), तावत्—तत्परिमितकालं,  
 तावदित्यत्र यावदित्यध्याह्वयेम् ; तावत् प्रतीक्षस्व, यावत् अमीभिः दारुभिस्ते चितां  
 रचयामि इत्यन्वयः । दारुभिः,—काष्ठैः ( करणे श्या० । “काष्ठं दार्विन्यनम्”  
 इत्यमरः ), चितां—सूतशय्यां, रचयामि—निर्मायामि, सज्जयामीत्यर्थः ( रच + णिच् +  
 लट् + मिप् ) ।

इत्युक्त्वा चितायां तेन ( क ) सज्जितायां ज्वलन्त्यां धर्मवती पत्युः पादयोः पतित्वा तां चण्डीं देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—  
“देवि ! जन्मान्तरेऽपि अयमेव मे पतिर्भूयात्, अस्य च प्रभोः  
शूद्रकस्य मदौयेनात्मजेन शिवम्” इति समुदीर्य, तस्मिन्नेव  
ज्वालामालिनि अनले देहं न्याक्षपत् ।

ततश्च स वीरवरश्चिन्तयामास,—( ज ) “निष्पन्नं मे राज-  
काय्यं, दिव्यवाण्या विज्ञातं, भुक्तस्य च राजानस्य साम्प्रतमनृ-  
णोऽस्मि, तदिदानीमेकस्य मम कैयं जीवनदृषा ? भरणीयं  
सर्वं कुटुम्बकं व्ययीकृत्य एकमात्मानं जीवयन् मादृशो न

( क ) सज्जितायां—रचितायां ( सम् + क्तः, क्तिधां टाप् ), ज्वलन्त्यां—  
चक्षीयमानायां [ भावे ङी० । ज्वल + शतृ + “उगितश्च” ( ४।१।६ पा० ) इति  
ङोष् “अप्श्रुणोः—” ( ७।१।८१ पा० ) इति नुम ] । व्यजिज्ञपत्—न्यवीवदत्,  
विज्ञापितवतीत्यर्थः । भूयात्—भवत् इत्यर्थः [ भू + “आशिषि लिङ्ङोटी” ( ३।३।  
१७३ पा० ) इति आशीर्लिङ् । आशीरच प्रार्थना ] । शिवमिन्त्यत भवत् इति शेषः ।  
समुदीर्य—समुच्चार्य ( सम् + उत + ईर + ल्यप् ) । ज्वालानां—शिखानां, माला—  
पङ्क्तिः, योषिरित्यर्थः, सन्ततिरिति यावत् ( “माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि” इति  
हेमः ) अस्य अस्तीति तस्मिन् ज्वालामालिनि—शिखामालानवति, अविरतीद्गतप्रज्य-  
न्तिताश्छायायुक्ते इत्यर्थः [ विण० । ज्वालामाला + “व्रीह्यादिभ्यश्च” ( ५।२।११६ पा० )  
इति इनिः ] ।

( ज ) निष्पन्नं—संसाधितं [ निर् + पद + “मतिबुद्धिपुजाऽट्भ्यश्च” ( ३।२।१८८  
पा० ) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, “रदाभ्यां निष्ठातो नः पुर्व्वस्य च दः” ( ८।२।४२  
पा० ) इति प्रातिपदिकदकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः ], मे—मम, मया इत्यर्थः  
[ “क्तस्य च वर्त्तमाने” ( २।३।६७ पा० ) इति कर्त्तार ङी० ] । दिव्यवाण्या—  
आकाशवचनेन । नाकि कृष्णं यस्य सः अनृणः,—कृष्णविमुक्तः ( विण० । बहुव्री० ) ।  
जीवनाय—प्राणरक्षणार्थं, दृषा—लालसा जीवनदृषा—जीवितपिपासा ( ४र्थो  
तत्प० ) । कुटुम्बकं—पौष्यवर्गे, दारापत्यादिकमिति यावत् ( “कुटुम्बं पौष्यवर्गे  
च” इत्यमरमाला ), व्ययीकृत्य—उत्सर्गीकृत्य, विनष्टीकृत्य इत्यर्थः ( व्ययीचकार  
इतिवत् चर्त्तापि चिप्रत्ययः, व्यय + क्त + ल्यप् ) । जीवयन्—प्राणयन्, रक्षयन् इत्यर्थः

शोभते ; तत् किम् आत्मोपहारेण अस्विकां न प्रीणयामि ?”  
इत्यालोच्य स वीरवरस्तां देवीं प्रथमं स्तुत्या उपतस्थे,—“जय  
महिषासुरमर्द्दिनि ! तारिणि ! दानवदारिणि ! विशूल-  
धारिणि ! विबुधोत्सवकारिणि ! भुवनत्रयधारिणि ! जय मातृ-  
वरे ! जगदञ्चितचरणे ! शरस्थे ! निःश्रेयसकारिणि ! भक्त-  
जनानां, कालि ! कपालिनि ! कङ्कालिनि ! शिवे ! नमोऽस्तु

( ओव + णिच् + शतृ ) । न शोभते—न राजते, न युज्यते इत्यर्थः ( युभ + लट्-ते ) ।  
। किं—कथम् ? आत्मोपहारेण—स्वजीवनवर्धनदानेन ( करणे श्या० ) । प्रीणयामि  
—सन्तोषयामि ( प्री + णिच् + लट्-मिप् ) । आलोच्य—विचिन्त्य ( आ + लोच +  
ल्यप् ) । स्तुत्या—स्तवना, स्तवपाठपूर्वकमित्यर्थः, उपतस्थे—तत्कर्मोपे तदभिमुखतया  
वा तस्थौ इत्यर्थः, वक्ष्यमाणजगत्यादिमन्त्रेण देवीमस्विकां स्तातुं तत्कर्मोपे तदभिमुख-  
तया वा तस्थौ इति समुदयवाक्यात् [ उप + स्था + लिट्-ए “उपात्मन्तकरणे”  
( १।३।२५ पा० ) इत्यात्मनपदम् ], जय—विजयिणी भव इत्यर्थः ( जि + लोट्-इ ),  
महिषनामानसम् असुरं—देव्यं, सङ्गाति—पौड्याति इति महिषासुरमर्द्दिनि ।—महिषा-  
सुरघातिनि । [ महिषासुर + शब्द + यङादित्वात् णिङ्, ततः । स्त्रियां ङीप्, ततः  
“अभ्याश्रनङीर्जम्भः” ( ७।३।१०० पा० ) इति मस्त्वङौ दीर्घस्य ङस्त्वम् ; एवं तारिणि  
इत्यादावपि ङस्त्वत्वं बोद्धव्यम् ], तारयांत—उद्धारयति, पातकिजनानिति शेषः,  
तारिणि—निस्तारकाभिः । ( पूर्व्ववत् रूपसिद्धिः ) ; विबुधानां—देवानाम् ( “अमरा  
निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः ), उत्सवम्—आनन्दानुष्ठानं, कारयतीति  
मस्त्वङौ विबुधोत्सवकारिणि !—दैवविजयेन देवानामानन्दवर्द्धिनि ! इत्यर्थः । मातृष—  
“ब्राह्मी मातृशरी चेन्म्री वाराहो वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चण्डिकेत्यष्ट  
मातरः” ॥ इत्युक्तासु अष्टसु मातृकासु, वरा—श्रेष्ठा, युष्मन्निशुम्भघ्ने तस्या एव देव्याः  
प्राधान्येन वर्तमानत्वादिति भावः, तत्कर्मोपेन मातृवरे ।—मातृकाश्रेष्ठे ! जगता—  
जगदासिनां, जगहामिभिरित्यर्थः, अञ्चितौ—पूजितौ, चरदौ—पादौ यस्याः तत्कर्मङ्गौ  
जगदञ्चितचरणे ।—विभुवनवन्तिपादपद्मे । शरस्थे—शरणे—रक्षणे साध्वी या सा  
तत्कर्मोपेन शरस्थे !—दाणसमर्थे । [ “तव साधुः” ( ४।४।२८ पा० ) इति शरण +  
यत्, स्त्रिया टाप् ], नितरां श्रेयः निःश्रेयसं—मोक्षं ( “निःश्रेयसन्तु कल्याणमीश्वरोः  
शङ्करे पुमान्” इति मेदिनी ), करोति—ददातीति तत्कर्मङ्गौ निःश्रेयसकारिणि !

ते, प्रसौदेदानीं शूद्रकस्य नृपतरनेन मदीयेन मस्तकोपहारेण” ।  
इति स्तुत्वा स वीरवरः सद्यः तरवारिणं स्वं शिरसिच्छेद ।

तदालोक्य स ( भ ) कुत्रस्थितः शूद्रको नृपः व्याकुलः  
सदुःखः साक्षर्यं व्यचिन्तयत्,—“अहो ! न मया ईदृशमन्यत्र  
दृष्टं वा श्रुतम् ; साधुनाऽनेन सपरिवारेण मदर्थे दुष्करं कृतम् ।  
विचित्रेऽस्मिन् संसारे कोऽन्यः ( ज ) अनेन समो धीरः ? प्रभो-  
रर्थं यः पुत्रादीन् स्वञ्च जीवितं प्रादात् ; एतस्य उपकारस्य  
सदृशमुपकारं यदि अहं न कुर्यां, तदा मे प्रभुत्वेन किम् ?  
जीवितेन वा पशोरिव किम् ? सत्त्वभ्रंशात् सर्वत्रैव मे अयशो  
भविष्यति” । इति सञ्चिन्त्य स राजा कोशात् करबालम्

—केवल्यदायिनि ।। कपालं—शिरोऽस्थि ( “कपालोऽस्मी शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः  
शकले व्रजे” इति मेदिनी ), इमे अस्यस्याः इति मन्त्रोधने कपालानि ।—कर्पूर-  
इमे ! शृङ्गधारिणि । इत्यर्थो वा ( कपाल + अस्यर्थे इनिः, स्थियां ङीप् ), कङ्कालम्—  
अस्थिमूढः अस्ति अस्याः, गलदंशे इति भावः, इति कङ्कालानि ।—अस्थिमालिनि ।  
ते—तुभ्यं [ “नमःस्वास्ति—” ( २।३।१६ पा० ) इति नमःशब्दयोगात् ४र्थो० ] ।

( भ ) कुत्र—गुप्तस्थाने, स्थितः,—अवस्थितः कुत्रस्थितः,—अन्तरालावस्थितः  
( विष्ण० । ७मी तत्तप० ), यदा,—कुत्र—गुप्तं यथा तथा स्थितः कुत्रस्थितः ।  
व्याकुलः,—अधीरः । साधुना—सज्जनेन । मदर्थे—मम निमित्तम् ( अर्थेन सह  
नित्यम् ), दुष्करम्—असुकरं [ दृ + कृ + “ईषदुःमुष कृष्ठाकृष्ठादेषु खल”  
( ३।३।२६ पा० ) इति खल ] ।

( ज ) अनेन समः,—वीरवरेण तुल्यः [ “तुल्यार्थैरतुल्योपमाभ्यां तृतीयाऽन्य-  
तरस्याम्” ( २।३।७२ पा० ) इत्यनेन तुल्यार्थकममशब्दयोगात् अनेन इति श्या० ] ।  
उपकारस्य [ तुल्यार्थकसदृशशब्दयोगात् “तुल्यार्थे—” ( २।३।७२ पा० ) इति सूत्रेण  
वेकल्पिको दृष्टी० ], सदृशमुपकारम्—अनुपमुपकारं, प्रत्युपकारमित्यर्थः । प्रभुत्वेन  
—राजत्वेनेत्यर्थः ( करणे श्या०, निषेधाद्येक-किंशब्दयोगेन श्या० वा ) किम् ?—  
प्रभुत्वेन न किमपि साध्यते इत्यर्थः । सत्त्वात्—सत्त्वाऽऽव्यगुणभेदात्, उपकारिणः  
प्रत्युपकाररूपादिति भावः, भ्रंशः,—खलनं तस्मात् सत्त्वभ्रंशात्—सत्त्वगुणव्यवनात्  
( द्विती प्रभो० ) ।

(ट) आकृष्य समुपेत्य तां देवीं व्यजिज्ञपत्.—“देवि ! सतत-  
मनुपपन्नस्य मम अधुना अनेन शरीरोपहारेण सुप्रीता सती  
अनुग्रहं कुरु ; अयं नानागुणयुतो वीरवरः सपरिवारो मदर्थं  
त्यक्तकलेवरः साम्प्रतं जीवतु” । इति ( ठ ) उदीर्य असिना  
यावत् स्वं शिरश्छेत्तुं प्रावर्त्तत, तावत् गगनात् भारती उदभूत्,  
—“वत्स ! मा साहसं कृथाः, अनेन ते सत्त्वेन परितुष्टाऽस्मि,  
प्रत्युज्जीवतु अयं सापत्यदारो वीरवरः” । इत्युक्त्वा तस्याम्  
( ड ) अन्तरिक्षवाचि विरतायामिव स वीरवरः पुच्छेण दुहित्रा  
पत्र्या च सह अक्षतशरीरो जीवन्मुत्तस्थी ।

( ट ) आकृष्य—आकर्षणं कृत्वा ( आ + कृष + ल्यप् ) । अनुपपन्नस्य—  
पश्चादवाप्तस्य समीपस्थितस्य वा, श्रवणागतस्येत्यर्थः [ विष्णु० । अनु + प्र + पठ + क्तः  
“रदाभ्यां—” ( ८, २।४२ पा० ) इति पठधातोर्दकारस्य निष्ठातकारस्य च नकारः ],  
मम ( शेषे ६१०० ) । शरीरोपहारेण—दण्डबलियुद्धेनेत्यर्थः ( कश्चिं ३५०० ) । साम्प्रतम्  
—अधुनेव ( अत्र्य० ) । “युक्तार्थमधुनाऽर्थं साम्प्रतं सम्यग्यज्जे” इति शायतः ।

( ठ ) उदीर्य—उच्चाद्यै ( उत + ईर + ल्यप् ) । छेत्तुं—कर्त्तुं ( छिद +  
तुमुन् ), प्रावर्त्तत—उपाकमत ( प्र + वृत् + लुङ्-त ) । भारती—वाक् ( “ब्राह्मी तु  
भारती भाषा गीर्वाक् वाणी सरस्वती” इत्यमरः ), उदभूत्—उदभूति ( उत +  
भृ + लुङ्-द् ) । साहसं—“सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिति स्मृतम्” इत्युक्तलक्षणं  
बलपूर्वकमात्महननरूपमविवेककृतं कर्म, दमं वा, आत्महननरूपं दण्डमित्यर्थः  
( बलात्कारकृतं कर्म साहसं साहसं दमः” इति शायतः ), मा कृथाः,—न कुरु  
[ कृ + “माङि लुङ्” ( ३।१।७५ पा० ) इति माङ्योगे लुङ्-धासु “न माङ्योगे”  
( ६।४.७४ पा० ) इति अङ्गागमप्रतिषेधः “ऋष्वादेङ्गात्” ( ८.२।२७ पा० ) इति  
सिधौ लोपः ] । सत्त्वेन—सत्त्वगुणोत्कर्षेण, व्यवसायेन वा ( हेतो ३५०० । “सत्त्वं गुणे  
पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वं व्यवसायामुचितोत्पन्नौ तु जन्तुषु” ॥ इति  
सिद्धान्तो ) । प्रत्युज्जीवतु—पुनर्जीवतु इत्यर्थः ( प्रति + उत + जीव + लोट्-त्प् ) ।  
सापत्यदारैः,—पुत्रकन्याकलत्रैः, सह इति सापत्यदारैः,—सपरिजन इत्यर्थः ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ) ।

( ड ) अन्तरिक्षवाचि—आकाशवाण्यां, विरतायां—निवृत्तायां [ भावे ७१०० ।

तदवलोक्य राजा पुनः ( ढ ) कृन्नविग्रहः हर्षांशुपूरया  
दृष्ट्या तान् पश्यन् न तृप्तिमाययौ । सोऽपि वीरवरः सुसंतिथित  
इव तं पुत्रं पत्नीं दुहितरश्च पश्यन् ( ण ) विभ्रान्त-  
मानसः समभवत्, अपृच्छच्च पृथङ्नामग्रहं तान्,—“कथं  
विनष्टा यूयं जीवन्तः पुनरुत्थिताः ? किमयं मे विभ्रमः ?  
आहोस्वित् स्वप्नः ? माया वा ? उत देव्या अनुग्रहः ?” । एवं  
वदन् स दाराऽपत्यैः,—“देव्यनुग्रहेणैव वयं जीवामः” इति  
( त ) निजगद । ततः स वीरवरः “तथा” इति मत्वा तां देवीं

वि + रम + क्तः “अनुदात्तोपदेशः—” ( ६।४।३७ पा० ) इति अत्रनासिकलोपः ।  
ततः स्त्रियां टाप् ] । अचतं—कुवापि आघातमप्राप्तं, शरीरं—गात्रं यस्य तथाभूतः  
अचतशरीरः,—सम्पूर्णमव्यंटेहः इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ) ।

( ढ ) कृन्नः,—कृत्वादिः, विग्रहः,—शरीरं ( “शरीरं वर्षा विग्रहः” इत्यमरः )  
येन यस्य वा तादृशः कृन्नविग्रहः,—कृतात्मगोपन इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ) ।  
हर्षांशुषां—सकृत्स्ववीरवरस्य पुनर्जीवनलाभजानन्दीत्यनेनगल्लानां, पूरः,—समृद्धः,  
प्रवाह इति यावत् ( “पूरो जलसमूहे स्यात् व्रणसंयुद्धिश्चाद्यथोः” इति मेदिनी )  
यत्र तादृश्या हर्षांशुपूरया—आनन्दास्त्रवावितया ( विण० । बहुव्री० ), दृष्ट्या—नयनेन  
( करणे श्या० । “लोचनं नयनं नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टौ च” इत्यमरः ) ।

( ण ) विभ्रान्तं—संशयितम् ( “अथ विभ्रमः । शोभायां संशये ह्रावे” इति  
हैमः ), मानसं—मनः यस्य सः विभ्रान्तमानसः,—किमहमेतान् सत्यमेव जीवितान्  
पश्यामि ? उत मे दृष्टिविभ्रमः ? इति संशयान्दोलितचिन्ता इत्यर्थः ( विण० ।  
बहुव्री० ) । पृथक्—प्रत्येकेषां भिन्नं भिन्नं, नामां यद्,—यद्द्वयं यस्मान् तत् पृथङ्नाम-  
ग्रहं—पुत्रादीनां प्रत्येकं नामोच्चारं यथा तथा इत्यर्थः ( क्रिया विण० ) । जीवन्तः,—  
प्राणन्तः, जीवनं लभमानाः इत्यर्थः ( जीव + शठ + ततः लसि “उनिदेषां सर्वनाम-  
स्थानेऽधातोः” ( ७।१।७० पा० ) इति जुमागमः ] । विभ्रमः,—भ्रान्तिः ? ( “विभ्रमो  
भ्रान्तिहावयोः” इति श्रावृतः ), आहोस्वित्—वितर्के, यद्वा,—आहो—विकल्पे,  
अथवेत्यर्थः, स्वप्न—प्रप्ते, स्वप्नः,—निद्रितावस्थायां विषयानुभवः ? ( “स्वप्नो निद्रा-  
सुपेतस्य विषयानुभवश्च यः” इति वचनात् ), माया—इन्द्रजालम् ? उत—अथवा ।

( त ) निजगद—आवभाषे ( नि + गद + कर्म्मणि लिट्-ए ) ।



प्रणम्य पुत्रदारानादाय कृतार्थी गृहं ययौ । तत्र च तं पुत्रं  
ताञ्च भार्यां दुहितरञ्च प्रवेश्य तस्यामेव रात्रौ रात्रः सिंहद्वार-  
मागमत् ।

राजा च शूद्रक एतत् सर्वं दृष्ट्वा अलक्षित एव गत्वा स्वं  
प्रासादमारोह, पप्रच्छ च,—“कोऽत्र सिंहद्वारे स्थितः ?”  
इति । वीरवरः प्रत्यवादीत्,—“प्रभो ! अहं वीरवरस्तिष्ठामि ;  
( य ) देवादेशाच्च तां रुदतीं स्त्रियं प्रति गतश्चाहम् ; सा काऽपि  
राक्षसी, मम वचसा दृष्ट्वैव क्वापि प्रनष्टा” इति । एतत्तस्य  
वचः श्रुत्वा राजा ( द ) नितरां विस्मितो दृष्टोदन्तो व्यचिन्त-  
यत्,—“अहो ! समुद्रगम्भीरधीरचित्ता मनस्विनः, ये अनन्य-  
सामान्यं कर्म कृत्वाऽपि नोद्भिरन्ति” । इत्यालोच्य प्रासादादव-  
रुह्य स राजा अन्तःपुरं गत्वा रात्रिशेषम् ( ध ) अत्यवाहयत् ।

( य ) देवस्य—राज्ञो भवतः ( “देवा मेघे सुरे राज्ञि स्यात् नपुंसकमिन्द्रिये”  
इति मेदिनी ), आदेशात्—नियोगात् देवादेशात्—देवादृशं लभ्या इत्यर्थः ( ल्यब्लोपे  
प्रभो० ) । स्त्रियं [ “लक्षणेत्यभूता—” ( १।४।६० पा० ) इत्यनेन प्रतिशब्दयोगे  
रथा० ] । प्रनष्टा—अदृशनं गता, पलायिता इत्यर्थः ( प्र + नष्ट + क्तः “व्रश्भस्ज—”  
( ८।२।३६ पा० ) इति षकारादेशः “टुना टुः” ( ८।४।४१ पा० ) इति तकारस्य  
टकारः, ततः स्त्रियां टाप्, “नष्टेः षान्तस्य” ( ८।४।३६ पा० ) इति षत्वप्रतिषेधः ] ।

( द ) नितराम्—अतिशयेन ( अव्य० ) । दृष्टः,—प्रत्यक्षीकृतः, उदन्तः,—  
हृत्तान्तः, आमुखात् सर्वव्यापारः इति यावत् ( “वाक्तां प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यात्”  
इत्यमरः ) येन सः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । अहो !—आश्चर्यम् ! आश्चर्यं लब्धं,  
पतादृशमनन्यसुखसं दुष्करं कर्म कृत्वाऽपि तदप्रकाशनादितं बौद्धव्यम् ; समुद्रः,—  
सागर इव, गम्भीरं—गम्भीरम्, अचोभ्यमिति यावत्, धीरं—धैर्यवान्, चित्तं—मानसं  
येषां ते समुद्रगम्भीरधीरचित्ताः,—सागरवदविषाखप्रशान्तमानसाः ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ), मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, उदाराशयाः इति यावत् [ मनम् + “अस्माद्या-  
नेषास्त्रयी विनिः” ( १।२।१२१ पा० ) इति विनिः ] । अनन्यसामान्यम्—अनन्य-  
साधारणम् । नोद्भिरन्ति—निजमुखेन न प्रकाशयन्तीत्यर्थः ( उत + गृ + लृट्-प्रति ) ।

( ध ) अत्यवाहयत्—अथापयत् ( अति + वह + णिच् + लृट्-प्रति ) ।

अथ प्रातः ( न ) आस्थानसमये दर्शनार्थमुपगते वीरवरस्थिते हृष्टो राजा सर्वेभ्यो मन्त्रिभ्यः अन्येभ्यश्च तं रात्रिहृत्तान्तमवर्णयत् । सर्वे सविस्मयाः ( प ) मीहिताश्च वीरवरगुणश्रवणेन तत्क्षणमभवन्, प्राशशंसुश्च,—“माधु माधु” इति । ततो राजा वीरवरश्च ( फ ) अन्योऽन्यं तुल्यविभवौ सुखमासाताम् ।

इति कथामाख्याय वेतालस्तं त्रिविक्रमसेनं नृपमपृच्छत्,—  
“राजन् ! ( ब ) एतेषु कोऽधिकस्ते मतः ? यदि जानन्न वक्ष्यामि, तदा पूर्वं एव स शापः सेत्स्यति” । एतदाकर्ण्य म राजा तं वेतालमभाषत,—( भ ) “देवयोने ! एतेषु सर्वेषु राजा शूद्रक एव समधिकः प्रवरः” इति । वेतालोऽब्रवीत्,—  
नृपते ! कथं वीरवरो न ? यस्य तुल्यः पृथिव्यां सेवको न विद्यते ; तत्पत्नी वा कथं समधिकेति न ( म ) प्रशस्यते ? या

( न ) आस्थानसमये—सभाकाले ( “समज्यापरिवर्द्धोष्ठीमभासमितिसंसदः । आस्थानी क्रीवमास्थानं पुनपुनकथीः सदः” ॥ इत्यमरः ) । अवर्णयत्—अकथयत् ( वर्ण + णिच् + लङ्-ट् ) ।

( प ) मीहिताः,—विमुग्धचित्ता इत्यर्थः ( मुह् + णिच् + क्तः ) । प्राशशंसुः,—तुष्टुः ( प्र + आ + शंस + लिट्-उम् ) ।

( फ ) अन्योऽन्यं—परस्परं, तुल्यः,—सदृशः, विभवः,—सम्पद यद्येकौ तुल्यविभवौ—समानैश्चर्यौ ( विष्णु० । बहुमी० ), राजा तस्मै वीरवराय अर्द्धराज्यं विभज्य दत्तवान्, तेन च तुल्यविभवत्वं तयोः सञ्जातमिति भावः । आसाताम्—अतिष्ठताम् ( आस + लङ्-आताम् ) ।

( ब ) एतेषु ( निदर्शने ७मी० ) । ते—तव, त्वयेत्यर्थः ( मत इति वर्त्तमानविहितकृतप्रत्यययोगात् कर्त्तरि ६ठी० ), मतः,—ज्ञातः, गणित इत्यर्थः [ मज्ज + “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” ( १।२।१८८ पा० ) इति वर्त्तमाने क्तः ] । पूर्वं एव स शापः,—मसककुटनरूपः, सेत्स्यति—सफलौभविष्यति ( सिध् + लृट्-स्यति ) ।

( भ ) देवयोने !—देवांससम्भृत ! । प्रवरः,—श्रेष्ठः ।

( म ) प्रशस्यते ?—कूयते ? [ प्र + शन्स + कर्षणि लट्-ते “अनिदितां

सूनोः पशूपहारतां प्रत्यक्षं दृष्ट्वाऽपि न धैर्यात् प्रच्युताऽऽसीत् ; स वा पुत्रः शक्तिधरः कथं नाभ्यधिकः ? यस्य बालस्यापि सत-  
स्तादृशः सत्त्वोत्कर्षः । तत् कथमेकं शूद्रकं नृपं त्वं प्रवरं  
भाषसे ?” । इत्युक्तवन्तं वेतालं स नृपः पुनरवादीत्,—(य) “कुल-  
पुत्रो वीरवरस्तादृक् न, तस्य प्राणैः सुतैः दारैश्च स्वामिसंरक्षणं  
कार्यम् ; तस्य च पत्नी कुलजा साध्वी पतिप्राणा भर्तृवत्मानु-  
सरन्ती धर्ममेव पालितवती ; शक्तिधरोऽपि तयोर्जातस्तादृश  
एव, यादृशास्तन्तवः तादृश एव पटो जायते । येषां भृत्यानां  
प्राणैः नृपेण आत्मा रक्ष्यते, तेषामर्थं प्राणांस्त्यजन् शूद्रक एव

इह उपधाया किञ्चित्” ( ६।४।२४ पा० ) इति उपधानकारलोपः ] । सूनोः,—  
पुत्रस्य, पशुवत्—कागवत् ( “पशुर्भगादौ कुमलं पशु दृष्ट्वाऽर्थमव्ययम्” इति शाश्वतः ),  
उपहारताम्—उपायनतां, देवीसमीपे बलिदपतामित्यर्थः, पशूपहारतां—कागवत्  
आत्मभनीयत्वमिति यावत् । प्रच्युता—प्रभटा, आसीत्—अभवत् [ अस + लङ् ६  
“अलिसिचोऽपुक्तं” ( ७।१।२६ पा० ) इति ईडागमः ] । सतः,—भवतः [ अस + शत  
“असोरङ्गापः” ( ६।४।१११ पा० ) इति प्रातिपदिकस्य अकारलोपः, तस्य ] । सत्त्वस्य  
—मनसः, सत्त्वगुणस्य वा व्यवसायस्य वा, उत्कर्षः,—आधिक्यं सत्त्वोत्कर्षः,—प्रशस्त-  
चित्ता, सत्त्वगुणाधिक्यं वा सङ्कल्पटाक्यं वा ।

( य ) कुलपुत्रः,—सत्कुलसम्भूतः, कुलीन इत्यर्थः । कुलजा—सत्कुलोत्पन्ना ।  
भर्तृवत्—पतिमार्गं, स्वामिना अवलम्बितं पत्याममित्यर्थः । धर्ममेव—पातिव्रत्य  
धर्ममेव, पतिव्रतायाः पत्याचारानुमोदनस्य सर्वथा कर्तव्यत्वादिति भावः, “पतिं  
या नाभिचरति मर्णावाक्कायसंयता । सा भर्तृलोकमाप्नोति सङ्गः साध्वीति  
चोच्यते” ॥ इति स्मरणात् ; पालितवती—रक्षितवती [ पा + णिच् + क्तवतुः  
“पातेर्णो लुक् वक्तव्यः” ( बा० ) इति लुक् ततः “उमितश्च” ( ४।१।६ पा० ) इति  
ऊँष् ] । तयोः,—तादृशयोः मातापित्रोः । तन्तवः,—मृगाणि । पटः,—वस्त्रं ( “पट-  
श्चित्रपटं वस्त्रं स्त्री पियालद्रुमं पुमान्” इति मेदिनी ), यथा शुभसूत्रनिर्णयं वस्त्रं  
शुभमेव भवति, यथा वा रक्तादिसूत्रनिर्णयं वसनं रक्तादिवर्णमेव भवति, एवं  
यादृशमातापित्रभ्यां जायते, पुत्रोऽपि तादृशगुणसम्पन्नो भवति, अतः वीरवर-  
सत्यवतीभ्यां जातस्य पुत्रस्य तादृशगुणसम्पन्नता एव युक्ता इति भावः ।

सर्वेषु (र) विशिष्यते” । इति वचः समाकर्ण्य स वेतालः नृपतेः  
( ल ) अंसादलक्षितः सहसा निजाऽऽवासं ययौ । राजाऽपि  
तस्यायया ( व ) अनुचलितोऽपि तस्यामेव निशि पुनस्तमानेन  
मतिमकरोत् ।

### अथ पञ्चमकथा ।

ततश्च स राजा त्रिविक्रमसेनः पुनः शिंशपात्रो  
( क ) अन्तिकमभ्येत्य, तथैव लम्बमानं नरशरीरं तं वेताल-  
मवतार्य, तस्य बहुना वैकृतेनापि निर्भीकः सत्वरमागन्तुं  
प्रवृत्ते । आगच्छन्तं तूष्णीं पथि पूर्ववत् स वेतालः प्रावदत्,—

( र ) विशिष्यते—विशिष्टी भवति, प्रवरत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः ( वि +  
शिष + कर्त्तृ + लिट्-ते ) ।

( ल ) अंसात्—स्त्वाम् ( अपा० प्र० ) । “स्त्वाम् मुञ्चिषीऽसीऽस्मी”  
इत्यमरः ) ।

( व ) अनुचलितोऽपि—अचञ्चल एव, धैर्यमाश्रित एवेत्यर्थः ( ग + उत् +  
चल + क्तः ), अपिरव एवार्थः ।

( क ) अन्तिकं—समीपं [ “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” ( २ः३ः१५ पा० )  
इति २या० ], अभ्येत्य—अभिगम्य [ अभि + या + इ + ल्यप् “ऋक्स्य पिति कृति  
तृक्” ( ६ः१ः७१ पा० ) इति तृक् ] । नरशरीरं—मानवदेहं, मृतदेहमिति यावत्,  
गच्छति—आश्रयते इति तादृशं नरशरीरं—मृतदेहाधिष्ठितमिति यावत् [ उप  
पठस० । नरशरीरं + गम + “अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” ( वा० ) इति डः ] ।  
वैकृतेन—विकृतिभावेन, बीभत्सरूपप्रदर्शनादिना इति यावत् । प्रवृत्ते—प्रारम्भे  
( प्र + वृत् + लिट्-त् ) ।

“राजन् ! ( ख ) अभिनिविष्टोऽसि, दृष्टिप्रियोऽसि च ; तत्तव चित्तविनोदाय कथामपरां कथयामि शृणु,—

अस्त्युज्जयिनौ नाम ( ग ) भुवनविश्रुता नगरी ; तस्यां पुण्यमेना राजा अभूत्, तस्य प्रियोऽनुजीवी अमात्यो हृदि-  
स्वामीति महणालङ्कृतो विप्रः प्रतिवसति स्म । तस्य ( घ ) गृह-  
पतिरनुरूपायां भार्यायां सुमदृशः देवस्वामी नाम पुत्रोऽजा-  
यत ; एका च असामान्यरूपलावण्याविश्रुता सोमप्रभा नाम  
अन्वर्थनाम्नो कन्या उदपद्यत । सा एकदा ( ङ ) शैशवाति-  
क्रान्ता रूपात्कर्षाभिमानवती मातुर्मुखेन पितरं भ्रातरञ्च

( ख ) अभिनिविष्टः,—कत्तये कस्यसि आशङ्कान्वितः, दृढमङ्गल्यः इति यावत् ( विण० । अभि + नि + वि + श्र + क्तः ) । दृष्टिप्रियः,—नेत्रमुभयः ।

( ग ) भुवनेषु—लोकेषु, विश्रुता—विख्याता भुवनविश्रुता—जगद्भिदता ( ७मी तत्प० ) । अनुजीविन् शीलः अनुजीवी—संबन्धुः, अनुषणं पार्श्वश्च इति भावः [ अनु + जीव + “मुख्यजातो णिनिस्त्वाच्चेत्ये” ( ३२७८ पा० ) इति णिनि ] । मङ्गलः,—उत्तमैः, गणैः,—दयादाक्षय्यादिभिः, अलङ्कृतः,—भूषितः महणालङ्कृतः,—विबिधानुत्तमगुणावांस्तनमिदः ( विण० । ३या तत्प० ) ।

( घ ) गृहपतेः,—मन्दिरः, मदाऽन्नादिदानगृहस्थस्येत्यर्थः ( “भवेत् गृहपतिः पृथि गृहस्थेऽपि च सर्वत्र” इति मीढनी ), अनुरूपायां—मदृशा, विविधमङ्गला-  
लङ्कताशामित्यर्थः । सुमदृशः,—पितरविकल्पांशुरूप इत्यर्थः । असामान्येन—  
असाधारणेन, लोकोत्तरेणेत्यर्थः, रूपेण—सौन्दर्येण, लावण्येन—“सुक्ताफलपु-  
ष्पाशयास्तरत्नविमानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावयमिदोच्यते” ॥ इत्युक्त-  
त्वत्तत्वेन कान्तिविशेषेण च, विश्रुता—प्रथिता असामान्यरूपलावण्याविश्रुता—  
अकौटिकसौन्दर्येण सर्वलोकाविख्याता ( विण० । ३या तत्प० ), सोमस्य—अन्वर्थ-  
प्रमेय प्रभा—कान्तिः यस्याः सा सोमप्रभा । अन्वर्थम्—अर्थानुरूपं, सोमप्रभा इति  
संज्ञायाः साधक्यस्यार्थकमित्यर्थः, नाम—संज्ञा यस्याः सा अन्वर्थनाम्नी—साधकनाम्नी  
( विण० । बहुव्री० ) । उदपद्यत—समजायत ( उत + पद + लङ्-तन् ) ।

( ङ ) शैशवं—बालभावम्, अतिक्रान्ता—अतीता शैशवातिक्रान्ता—उत्तीर्ण-  
वाक्यावस्था, प्राप्तधौवना इति भावः ( विण० । २या तत्प० ), यदा,—शैशवम्

अगाद,—“शूराय ज्ञानिने विज्ञानिने वा अहं देया, अन्यस्मै दत्ताऽहं न जीवामि” इति ।

तटाकस्य पिता तस्याः तादृशं वरं ( च ) चिन्वन् यावत् चिन्तामलमापेदे, तावत् स पुण्यमेनेन राज्ञा दार्क्षिणात्यस्य कस्यचित् नृपस्य अन्तिकं सन्निविद्यहाय दौत्ये प्रहितः । तत्र च कृतकार्यं तं कश्चित् ब्राह्मणयुवा ( छ ) श्रुततर्द्धिद्वरूप-  
अतिक्रान्तं यस्याः सा ( बहुव्री० ), कृतीर्षण—मौन्द्यातिशयम्, कपोलपांशः, अभिमानवती—गर्विता कपोलपांशभिमानवती—मौन्द्यादिपांशः ( विष्ण० । उवा तत्प० प्रसो० तत्प० वा ) । ज्ञानिने—प्रशस्तज्ञानवते पाण्डिताय, देवज्ञाय इति वा ( “ज्ञानी स्यात् पश्मि देवज्ञं ज्ञानयुक्तं इत्यलङ्कारः” इति मैट्टी ), विज्ञानिने—विज्ञानवते, शिल्पविद्यायां शास्त्रविद्यायाश्च शिशिष्टज्ञानयुक्ताय इत्यर्थः ( “विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” इत्यमरः ), यदा,—विज्ञानिने—कर्मयोगे, जीविकानिवर्होपयोगि-  
कर्मकुशलाय इत्यर्थः ( “विज्ञानं ज्ञानकर्मयोगोः” इति मैट्टी ), धराय इति शेषः । देया—सम्प्राप्तयोग्या, ईदृशेन वरणाहं परिणेतव्या इत्यर्थः [ टा + “अनी यत्” ( ३११७ पा० ) इति यत्, “ईदृयति” ( ६४६५ पा० ) इति आकारान्तरः परः ईत्, ततः आकारेण ईकारस्य एकारः ] ।

( च ) चिन्वन्—अनसन्देहम्, अन्वेषणं कुर्वन्नित्यर्थः ( चि + शतृ ) । अल—  
पर्याप्तम्, अलप्यमित्यर्थः, निरर्थकमिति वा ( अन्य० । “अलं भक्षणपर्याप्तभक्षणेषु निरर्थकम् । अलं शक्नो च निहिंसन्” इति विश्वः ), विवाहकर्मणः देवायत्तत्वात् तस्मिन्नाया नैवशक्यमवधत्तव्यम् । यदा,—चिन्तामलम्—चलन्त्या मालिन्य-  
मित्यर्थः, आपेदे—प्राप [ आ + पठ् + लिट् ए “अत एकहलमध्येऽनादेशादां लिट्” ( ६४४१२० पा० ) इति एत्वाभ्यासलोपी ] । सन्निविद्य—राज्ञां बहुगुणान्तर्गतः परस्परसमिलनार्थं मैत्रीकरणरूपव्यापारः, विद्यङ्,—युद्धं, सन्निविद्यङ्श्च तयोः समाहारः सन्निविद्यङ् [ “विप्रतिषिद्धं ज्ञानधिकरणवाचि” ( २४१३ पा० ) इति एकवद्भाषः ] तस्य सन्निविद्यङ्गाय—सन्निविद्यं कर्तव्यः, विद्यङ्गो वा सङ्घटयितव्यः इति निश्चेत्तमित्यर्थः [ “क्षियार्थेऽपि पटस्य च कर्मोऽपि स्यात्तन्निविद्यः” ( २३१४ पा० ) इति ४ र्थो० ], दूतस्य कर्म दौत्यं तस्मिन् दौत्ये—दूतकर्मणि [ दूत + “गणवचन-  
ब्राह्मणादिभ्यः—” ( ५१११२४ पा० ) इति ष्यञ् ] ।

( छ ) श्रुता—प्राकृतिता, तस्य—अमात्यस्य, दुहितुः,—कन्यायाः, उपसम्पत्

सम्पत् अभ्येत्य तां सुतामयाचत । स च तमब्रवीत्,—“मत्सुता  
विज्ञानिनो ज्ञानिनो वा शूरात् अन्यं पतिं नेच्छति, तेषां  
( ज ) मध्यात् भवान् कः ? कथय” इति । स ब्राह्मणो-  
ऽवदत्,—“अहं विज्ञानं जानामि” । “तर्हि तत् दर्शय” इति  
तेनोक्तः स विज्ञानी ( भ ) स्वयुक्त्या खेचरं रथं कल्पयामास,  
दर्शयामास च तत्र मायायन्त्ररथे तं हरिस्वामिनमारोप्य नौत्वा  
च स्वर्गादोन् लोकान् ; आनिनाय च तुष्टं तं दाक्षिणात्यस्य  
नृपतेः कटकं, यत्र स स्वकार्यार्थमायात इति । ततः स हरि-  
स्वामौ ( ज ) तस्मै तां सुतां प्रतिशुश्राव, सप्तमेऽहनि च वैवा-  
हिकलग्नं निश्चिकाय ।

—हीन्दव्यविभवः येन सः सुततद्विद्वदपसम्पत्—कर्चनीचरीकृतमानितनयासौन्दर्य-  
योः ( विष्णुः । बह्व्री० ) ।

( ज ) मध्यात्—मध्ये इत्यर्थः ( निर्द्धारणे प्रसी० ) ।

( भ ) स्वस्य—आत्मनः, युक्त्या—योगेन, युक्त्यनुसारेण इत्यर्थः स्वयुक्त्या—  
निजमनःकल्पनानुसारेण ( करणे श्या० ), खे—आकाशे, चरति—अभात इति  
खेचरसं खेचरम्—आकाशगं [ खे + चर + “चरेष्टः” ( ३२१६ पा० ) इति टः,  
“तत्पुरुषे ज्ञातं बहुलम्” ( ६३१४ पा० ) इति सप्तम्या अलुक् ] । कल्पयामास—  
निर्ममौ ( कृप + चिच् + लिट्-णल् ) । मायया—बुद्ध्या, स्वबुद्धिप्रभ वेद्येत्यर्थः ( “माया  
स्यात् शान्वरीबुद्धीः” इति मोदनी ), सङ्गावितं यत् यन्मं तदपुनरे रथे—स्यन्दने  
मायायन्त्ररथे—स्वबुद्धिनिर्मितयन्त्रचालितरथे ( शाकपा० ) । आनिनाय—प्रापयामास  
( आ + नी + लिट्-णल् ) । कटकं—राजधानीं ( “राजधान्यां गिरिरङ्गे बलये कटकं  
विदुः” इति शाश्वतः ) । आयातः,—आगतः ( आ + या + क्तः ) ।

( ज ) तस्मै—ब्राह्मणयूने [ “प्रत्याङ्म्यां भुवः पूर्वस्य कर्त्ता” ( १४४० पा० )  
इत्यनेन तस्मै इति पवर्तनरूपस्य पूर्वव्यापारस्य कर्त्तुः सम्प्रदानत्वात् ४र्थो० ] । प्रतिशुश्राव  
—प्रतिजज्ञे, ब्राह्मणयूना ‘मच्छं ते सुतां देहि’ इति प्रवर्णितः ‘तुभ्यं मे तनयां  
दास्यामि’ इति अङ्गीचकार इत्यर्थः ( प्रति + शु + लिट्-णल् ) । वैवाहिकं—विवाह-  
सम्प्रदानाहं, लग्नं—मेषादिरात्रीनामुदयः, शुभमुद्गर्गः इत्यर्थः, सदेव्यति इति श्रवः,  
निश्चिकाय—निर्दिनाय, निरूपयामास इत्यर्थः [ निर् + चि + लिट्-णल् “विभाषा

तस्मिंश्च काले उज्जयिन्याम् अन्येन द्विजकुमारिण तत्पत्नौ  
देवस्वामी ( ट ) तत्स्वमारमयाच्यत । तेनापि,—“ज्ञानि-  
विज्ञानिशूरेभ्यो नान्यं पतिं मे स्वमा ( ठ ) कामयते” इति  
विज्ञापितः स आत्मानं शूरमभ्यधात् । ततो ( ड ) दर्शितशस्त्रास्त्र-  
विद्याय तस्मै शूराय स देवस्वामी निजानुजां दातुं प्रतिपेदे ;  
कृतनिश्चयश्च मातुः परोक्षं गणकवचनात् सप्तमेऽङ्कि विवाहं  
निर्णिनाय च ।

तेः” ( ७३५८ पा० ) इति त्रिजः कर्म ] अथ प्रकृति सप्तमदिवसे विवाहोपयोगो  
शुभराशिर्दृश्यति इति निश्चिकाय इति सरलाद्यैः ।

( ट ) तस्य—देवस्वामिनः, स्वमार—भगिनी तत्स्वमार—देवस्वामि-  
मोदराम, अयाच्यत—प्राप्यत ( याच + कर्मणि लङ् । याचिदिकर्मकत्वात्  
अप्रधाने देवस्वामी इति उक्ते कर्मणि १सा० ) ।

( ठ ) कामयते—प्राप्यते [ कम + “कर्मणिङ्” ( ३१३० पा० ) इति  
स्वार्थे णिङ् + लट्-ते ] । विज्ञापितः,—निवेदितः ( विष्ण० । वि + ज्ञा + णिच् + क्तः ) ।  
अभ्यधात्—अचौकथत् [ अभि + धा + लुङ्-ट् “गातिस्था—” ( २४७७ पा० )  
इति मिचौ लुक् ] ।

( ड ) शस्यते—प्राप्यते अनेनेति शस्त्रं—समीपस्थानामरीणां हननसाधनखड्गा-  
द्यायुधजातम्, अन्येन—तृतीयेन, दूरस्थानरीन् लज्ज्यौकथ्य इति भावः, यत् तत्  
अस्त्रं—दूरात् चोप्य शराद्यायुधजात, यदा,—अन्येन—तृतीयेन, बाणा इति शेषः,  
अनेन इति अस्त्र—धनुरादिकं, दर्शिता शस्त्राणाम् अस्त्राणाञ्च विद्या—ज्ञान येन  
तस्मै दर्शितशस्त्रास्त्रविद्याय—प्रदर्शितशस्त्रास्त्रांशज्ञानेपुण्याय ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।  
प्रतिपेदे—अङ्गीचकार ( “प्रतिपद्योऽन्यत्किञ्च स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतोऽपि च” इति  
मेदिनी । प्रति + पद + लिट्-ए ) ; कृतः,—विहितः, निश्चयः,—निर्णयः,  
भगिनीदानाय स्थिरसङ्कल्पः इति भावः, येन सः कृतनिश्चयः,—दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।  
अस्त्राः परं परोक्षम्—अप्रत्यक्षं ( पर + आञ्च “प्रतिपरसमन्योऽञ्च” ( ग० )  
इति टच्, “यस्येति च” ( ६४१४८ पा० ) इति अञ्चः इकारलोपः, निपातनात्  
परस्य ओकारादेशश्च ], गणकवचनात्—दैवज्ञवचनं सुत्वा इत्यर्थः ( ल्यङ्लोपे  
५मी० ) । निर्णिनाय—निश्चिकाय ( निर् + नी + लिट् णल् ) ।



एतस्मिन्नन्तरे हरिस्वामिभार्या च केनाप्यपरैण ( ढ ) द्विज-  
यूना सुतां याचिता प्राब्रवीत्,—“वत्स ! ज्ञानी विज्ञानी शूरो  
वा मम कन्यां वोढुमर्हति, नान्यः, तत् त्वमेतेषु कः ?  
उच्यताम्” इति । साऽब्रवीत्,—“अहं ज्ञानी” इति । ततः  
मा ( ण ) भूतं भविष्यच्च पृष्ट्वा ज्ञानिनं निश्चित्य तस्मै सुतां  
दातुं तद्विभ्रे सप्तमऽङ्गि प्रत्यमृणोत् ।

अन्येद्युश्च हरिस्वामी समागत्य ( त ) यथाकृतं सर्वं पत्न्यै  
पुत्राय च समाचख्यौ । सा च स च स्वं स्वं कृतं तत् सर्वं  
पृथक् पृथक् तस्मै अवाचत् । इत्थं स हरिस्वामौ त्रयाणां  
वराणां ( थ ) निमग्नत्वात् नितरां व्याकुलः समपद्यत ।

( ढ ) द्विजयूना—तद्वर्णविभ्रण । याचिता—प्रार्थिता ( विष्ण० । याच + क्त.,  
स्त्रिया टाप्, यार्चाङ्ककम् कस्य हरिस्वामिभार्या इति अग्रधाने कर्माणि उक्ते १ मा० ) ।  
वोढुं—परिणेतुं [ वङ् + तुमुन् “हो ढः” ( ८।२।३१ पा० ) इति ह्रस्व द्वे कृते “अव-  
न्तथोऽर्धो धः” ( ८।२।४० पा० ) इति तस्य धे कृते “सहिवर्द्धोरादवर्णम्” ( ६।३।११२  
पा० ) इति बह्वकारस्य षोत्वे “ट्ना ट्ठः” ( ८।४।४१ पा० ) इति धस्य द्वे कृते  
“ट्ठा ट्ठे लोपः” ( ८।३।१३ पा० ) इति पूर्वदकारलोपः ], अर्हति—युज्यते ( अर्ह  
+ लट्-तिप् ) ।

( ण ) भूतम्—अतीतम्, गतवृत्तान्तमिति यावत्, भविष्यम्—आगामिनं,  
भावितवृत्तान्तमिति यावत् । निश्चित्य—निर्णीय [ निर् + चि + ल्यप् “ऋध्वस्य पिति  
कृति—” ( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ] । तज्ज्ञात्—दिवसात्, भिन्ने—पृथग्भूते तद्विभ्रे  
—तद्विवस्यतिरिक्ते, यत्किञ्च दिने प्रतिश्रुतिमकरोत्, तद्विभ्रे लज्जा इत्यर्थः । प्रत्य-  
मृणोत्—प्रत्यजानीत, प्रतिश्रुतवती इत्यर्थः [ प्रति + श्रु + लङ्-ट् “श्रुवः श्र च”  
( १।१।७४ पा० ) इति श्रुधातोः आदेशः ] ।

( त ) कृतमर्गतकस्य इति यथाकृतं—दाक्षिणात्ये यत् यत् कर्म कृतं तत्  
इत्यर्थः ( अर्गतिक्रमणे चञ्यथो० ) । समाचख्यौ—आवभाषे [ सम् + आ + ख्या +  
लिट्-णल् “आत षौ णलः” ( ७।१।३४ पा० ) इति णल षौकारभावः ] ।

( थ ) निमग्नत्वात्—मद्गृहमागत्य मम कन्यायाः पाणिपृक्षीतो भव, इत्येवं  
सत्कारपूर्वकनिधोगकरणात् इत्यर्थः ( ईतो भूमी० ) ।

अथ सप्तमे दिने आगते तं त्रय एव वराः हरिस्वामिनो  
गृहमाययुः । ( ढ ) चित्रमहो ! तत्कालं सा सोमप्रभा कापि  
गता । तटाकर्ण्य ज्ञानी अवदत्,—“राक्षसेनापहृत्य (ध) धूम्र-  
शिखाऽऽख्येन विख्याटव्यां निजां वसतिं नीता” । इति ज्ञानिना-  
ऽभिहितो हरिस्वामी भीतः तं विज्ञानिनम् उपायं पपच्छ ।  
स च पूर्ववत् सर्वास्त्रमयुतं रथं कृत्वा तं हरिस्वामिनं तौ च  
ज्ञानिशूरो तत्क्षणं विख्याटवीं प्रापयामास । तत्र ज्ञानिना  
( न ) समाख्यातां तस्य राक्षसस्य वसतिं प्राप्य, स शूरः हरि-  
स्वामिना सह तं राक्षसं क्रुद्धं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं योधयामास ।  
तदा तयोर्मानुषराक्षसयोः ( प ) चित्रास्त्रयोधिनोः रामराव-  
णयोरिव स्वर्यं महत् युद्धमवर्त्तत, क्षणेन च स शूरः सङ्ग्राम-  
दुहेरस्यापि तस्य रक्षसः शिरः अर्द्धचन्द्रेण बाणेनाच्छिन्नत् ।

( ढ ) चित्रम्—आख्यम्, अहो—विस्मययोजितकमव्ययम् ।

( ध ) धूम्रशिखः आख्या—नाम यस्य तेन धूम्रशिखाऽऽख्येन—धूम्रशिखनाम्ना  
( विष्ण० । बहुव्री० ) । वसतिं—निकेतनं, गृहमित्यर्थः ( “वसतिः स्यात् स्त्रियां वार्सं  
यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी ), नीता—प्रापिता ( नयतेर्दिकम्बकस्य सा इति  
सक्ते प्रधानकर्माणि १ सा० ) ।

( न ) समाख्यातां—कथितां ( विष्ण० । सम् + आ + ख्या + क्तः, स्त्रियां  
टाप् ताम् ) । ज्ञातः,—विदितः, वृत्तान्तः,—सर्वा वार्ता येन तथामृतं ज्ञातवृत्तान्तः  
( बहुव्री० ), स आसौ निर्गतयेति तं ज्ञातवृत्तान्तनिर्गतं—विदितवृत्तान्ततया बाह-  
रागतमित्यर्थः ( विष्ण० । कम्बधा० ), योधयामास—सङ्ग्रामयामास, युद्धं कारयामास  
इत्यर्थः [ युध् + णिच् + लिट्-णल् । “गतिबुद्धि—” ( १।४।५२ पा० ) इत्यनेन  
अणिकर्तुः राक्षसस्य णौ कम्बत्वम् ] ; राक्षसः युयुधे, शूरस्तं राक्षसं योधयामासेत्यर्थः ।

( प ) चित्रेण—अङ्गुलेन, विस्मयजनकेनेत्यर्थः, यदा,—चित्तम्—अद्भुतं यथा  
तथा, अस्त्रेण युध्येते यौ तयोः चित्रास्त्रयोधिनोः,—नानाविधास्त्रेण युज्यमानयो-  
रित्यर्थः ( चित्रास्त्र + युध् + यदादित्वात् णिनिः ) । स्त्रिये इदं स्वर्यं—स्त्रीनांसप्तम्  
[ “अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च इति वक्तव्यम्” ( बा० ) इति नित्यसमासः ] ।

अथ रक्षसि हते प्राप्तां तां सोमप्रभामादाय (फ) विज्ञानिरथेन ते सर्वे ततः उज्जयिनीं प्रत्यागमन् ।

अथ हरिस्वामिगृहप्राप्तानां तेषां त्रयाणां लम्बे (ब) सम्प्राप्ते महान् विवादः प्रादुरभूत् । ज्ञानी अवदत्,—“यद्यहम् इमां ज्ञानबलेन न ( भ ) जानीयां, तदा कथमियं गूढस्था प्राप्येत ? अतः मञ्जमेवैषा देया” इति । विज्ञानी अवोचत्,—“यद्यहं ( म ) व्यामरथं न कुर्यां, तदा देवानामिव तत्र गतागतं कथं तत्क्षणं स्यात् ? कथं वा तेन रथिना रथयुद्धं स्यात् ? तस्मान्मञ्जमेवेयं दातव्या” इति । शूरोऽब्रवीत्,—“यद्यहं तं राक्षसं रणे न ( य ) हन्यां, तदा युवाभ्यां यत्ने कृतेऽपि क एनामानयेत् ? तन्मञ्जमिव कन्येयं दातव्या” । इति तेषु ( र ) विवादमानेषु हरिस्वामी क्षणमुग्धभ्रान्तमानमस्तूषणीमामोत्” ।

सङ्ग्रामे—युद्धे, दुःखेन प्रियते अमी इति तस्य सङ्ग्रामदर्शकस्य—रणदृष्टदस्य, युद्धे दुर्जेयस्थेत्यर्थः । रक्षसः,—राक्षसस्य । अर्द्धचन्द्रेण—अर्द्धचन्द्रनाम्ना । अचिन्तित—अचिन्तित ( छिद + लिङ् दृ ) ।

( फ ) विज्ञानिना निर्मितः रथः विज्ञानिरथः तेन विज्ञानिरथेन (शाकपाणि०) । ततः,—तस्मात् आनात ।

( ब ) सम्प्राप्ते—समुपस्थिते । प्रादुरभूत्—समर्जान (प्रादुर् + भू + लुङ् दृ) ।

( भ ) जानीयाम्—उपलभेय ( ज्ञा + लिङ्-याम् ) । गूढे—रहसि, ( “गूढं रहसि गुह्ये च न ह्यथाः संवृते विभु” इति मेदिनी ), तिष्ठति—वर्तते या सा गूढस्था—अज्ञातप्रदेशस्थिता इत्यर्थः [ गूढ + स्था + “सुपि स्थः” ( ३.२।४ पा० ) इति कः ], प्राप्येत—अधिगम्येत ( प्र + आप + कर्माणि लिङ् दृत ) । मञ्जं ( सम्प्र० ४४० ) ।

( म ) व्यामरथं—व्यामरथानं, विमानमित्यर्थः । आदौ गतं पश्चात् आगतं गतागतं—गमनागमनं ( स्नातानुल्लिखत् स० ) । रथिना—रथागोहिणा राक्षसेन सह इत्यर्थः, रथस्थेनारिणा रथस्थस्यैव युद्धस्य युद्धनौतित्वादिति भावः ।

( य ) हन्यां—वधेय ( हन + लिङ्-याम् ) । आनयेत्—प्रापयेत्, उज्जयिनी-निर्मात श्रेष्ठः ( आ + नी + लिङ्-याम् ) ।

( र ) विवादमानेषु—परस्परं विवदं कथयन्तु इत्यर्थः [ भावे ७मी० । वि + वद

इति कथामाख्याय वेतालः राजानं पप्रच्छ,—“राजन् ! एतेषु कस्मै सा देयेति भवान् वदतु, यदि जानन् न वदिष्यति, तदा ते मूर्धा शतधा स्फुटिष्यति” । इति वेतालवचः समाकर्ण्य राजा मौनं (ल) विहाय प्रत्यभाषत,—“शूराय सा प्रदातव्या, येन देहपणोद्यमात् बाहुबलेन तं राक्षसं जित्वा कन्या समुपार्जिता ; ज्ञानविज्ञानिनौ तु विधात्रा अस्य सहायौ नियोजितौ । पश्य, (व) गणकतच्चाणौ किं उपकरणाय न ?” ।

+ ज्ञानच् “विभाषा विप्रलाप” ( १।३।५० पा० ) इति आत्मनेपदम् ] । ज्ञानं—ज्ञानकालं, मुग्धं—विमूढ ( “मुग्धः सुन्दरमूढधीः” इति विश्वः ), कर्तव्यनर्था-क्षमत्वादिति भावः, भ्रान्तं—चञ्चलमिति यावत्, मानसं—मनः यस्य तादृशः क्षण-मुग्धभ्रान्तमानसः,—कियत्कालं विह्वलचित्तः सन् इत्यर्थः ( विश्व० । बहुव्री० ) ।

( ल ) विहाय—त्यक्त्वा ( वि + हा + ल्यप् ) । दंडः,—आत्मशरीरमेव, पणः,—मूल्यं, यथा,—पराजये निजशरीरमेव पातयिष्यामि इत्येवं निश्चयविशेषः इत्यर्थः, तेन य उद्यमः,—शत्रुविनाशोद्योगः तस्मात् दंडपणोद्यमात्—कार्ये वा साधयेयं, शरीरं वा पातयेयम् इति बुद्ध्या स्वशरीरमपि पतत्कायसिद्धेः मूल्यमित्येतत् निश्चित्य रिपुविनाशोद्योगं कृत्यत्यर्थः ( ल्यबन्तोपे प्रभो० ) । जित्वा—पराभूय ( जि + क्त्वा ) । समुपार्जिता—समाप्ता इत्यर्थः ( सम् + उप + अर्ज + णिच् + क्तः स्त्रिया टाप् ) । सहायौ—सहचरी, साहाय्यकारिणौ इत्यर्थः, नियोजितौ—अवधारितौ प्रगतिौ वा ( नि + युज + णिच् + क्तः, तो ) ।

( व ) गणकः,—देवज्ञः, ज्ञानीत्यर्थः ( “सांवत्सरो ज्योतिर्विकी देवज्ञगणका-वपि । स्युर्भोर्हसिकमौहसिज्ञानिकान्तिका अपि” ॥ इत्यमरः ), तच्चा—रथकारः, विज्ञानीति यावत् ( “तच्चा तु बहुकिस्त्वष्टा रथकारश्च काश्मट्” इत्यमरः ), गणकश्च तच्चा च तौ गणकतच्चाणौ—देवज्ञरथकारौ, ज्ञानविज्ञानिनौ इति यावत् ( दण्ड० ) । परेषाम्—अन्येषां, राजादीनामिति भावः, उपकरणाय—कार्यसाधनाङ्गविशेषाय इत्यर्थः ( तादर्थ्ये ४र्थी० ), न ? इत्यत्र भवतीति शेषः, अपि तु भवत्येव इति नञ्चा निर्दिष्टायाः काकोरथः ; राजानः राजसदृशा वा यदा प्रयान्ति, तदा ज्ञानिनो यमनस्य गमनफलसिद्धिश्च निर्दिश्य वदन्ति, रथकारनिर्मितरथमाकृष्ट्य च यान्ति, अतश्चतयोः उपकरणत्वं यावायां मत्व्यम्, अत्रापि ज्ञानविज्ञानिनौ तथैव उपकरण-भूतौ सहायौ सजातौ इति तौ न कन्यामर्हन्तः इति भावः ।

इति । ( श ) मनुजपतेर्वाचं निशम्य स वेतालः सपदि तस्य स्कन्धात् निजं निलयमगमत्, राजाऽपि तमानेतुं पुनः कृतोद्यमस्तमेव शिंशपातरुमभिजगाम ।

### अथ षष्ठकथा ।

ततः स राजा प्राग्वत् शिंशपान्निकमुपेत्य वेतालञ्चाढाय भौनी तथैव तं ( क ) भिक्षुमुद्दिश्य प्रतस्थे । तावच्च स वेतालः तं भूपमवाढोत्,—“राजन् ! त्वं ( ख ) सुधीः सत्त्ववांश्च, तेनामि मे प्रियः ; तस्मात् त्वां विनोदयितुं पुनः कथा-माख्यामि प्रश्नञ्च. शृणु,—

आमोत् पुरा यशःकेतुर्नाम नृपः पृथिव्याम् । तस्य गोभा-  
वती नाम राजधानी ; तस्यामुत्तमं गौरीमन्दिरमभवत्, तस्य  
च ( ग ) दक्षिणतः गौरीतीर्थं नाम सरः ; प्रतिवर्षम् आषाढ-  
शुक्लचतुर्दश्यां तस्य यात्रायां नानादिग्भ्यो महाजनगणः स्नातु-

( श ) मनुजपतेः,—मरुपतेः । निशम्य—श्रुत्वा ( नि + श्रम + ल्यप् ) । सपदि—तत्क्षणतः । निलयं—वसतिस्थानं, शिंशपातरुमित्यर्थः । कृतः,—विहितः, उद्यमः,—उद्योगः येन सः कृतोद्यमः,—विहितोद्योगः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( क ) भिक्षं—परिव्राजं, क्षान्तिशीलमिति यावत्, उद्दिश्य—लक्ष्यीकृत्य ( उत + दिश + ल्यप् ) ।

( ख ) सु—गोभना, धीः,—बुद्धिर्यस्य स सुधीः,—विद्वान्, सत्त्ववान्—उदार-  
चेताः, व्यवसायवान् वा, दृढसङ्कल्प इत्यर्थः ।

( ग ) दक्षिणतः,—दक्षिणस्थां दिशं [ दक्षिण + “दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच्”  
( भा० १२८ पा० ) इति चतसृच् ] । वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं—प्रतिवत्सरं ( विभक्त्यर्थेऽन्यथो० ) ।

मायाति स्म । एकदा स्नानार्थं धवलौ नाम कश्चित् रजकः  
( घ ) ब्रह्मस्थलाच्च ग्रामात् तत्राऽऽजगाम । स युवा तत्र  
स्नातुमागतां शुद्धपटनान्नः कस्यचित् सुतां मदनसुन्दरीं नाम  
ददर्श । ( ङ ) तथा तु इन्दोर्नावस्थहारिण्या हृतमानसः तत्र  
तस्या नामकुलमन्विष्य कामार्त्तो गृहमगात् । तत्र चाऽऽगत्य  
( च ) अनवस्थः तथा विना निराहारश्च तिष्ठन् मात्रा पृष्टो  
मनोगतं तस्यै समाख्याय तथा तस्यै । माऽपि गत्वा ( छ ) विमल-  
नाम्ने स्वभर्त्रे तत्र्यवेदयत् । स चाभ्येत्य ( ज ) तथाऽवस्थं तं  
दृष्ट्वा समभ्यधात्,—“पुत्र ! किं विषीदसि ? एतत्ते अभीप्सितं

तस्य—गौरीतोषय, यात्रायाम—उत्सवं ( काले ७मी० । “यात्रा तु यापनेऽपि  
स्नात गमर्मात्मवशोः स्त्रियाम्” इति मंडिनी ) । सङ्गजनगणः—साधुसमूहः ।

( घ ) ब्रह्मस्थलात्—ब्रह्मस्थल इति नामः ।

( ङ ) तथा—मदनसुन्दर्या ( कर्करि ३या० ), इन्दो,—चन्द्रः, लावण्यं—  
सुक्ताफलैषु च्छायायास्करत्नत्वमिवानुरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावगम्यमिच्छीक्यते”  
इत्यन्तलक्षणे कान्तिविशेषः । हरति—चोरयति या मा तथा लावण्यहारिण्या—  
सौन्दर्यचौरिण ( विष्ण० । लावण्य + ह + “गृह्णादित्वात् णिनिः, ततः स्त्रियां ङोप्,  
मये ), चन्द्रादस्याधिकलावण्यवत्या इति भावः, हृत—चोरितं, मानसं यस्य तथाभूतः  
हृतमानसः,—अपहृतचेताः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । अन्विष्य—अनुसन्धाय ( अनु +  
वृष + क्थप् ) ।

( च ) नास्ति अवस्था—अवस्थितिः, एकस्मिन् स्थाने अवस्थानम् इत्यर्थः,  
यस्य सः अनवस्थः,—एकचाकृतावस्थानः, अचलचित्त इति भावः ( बहुव्री० ) ।  
मनो गतं तं मनोगतं—मनोऽभिप्रायमित्यर्थः ( श्या तत्प० ), तस्यै—मात्रे  
[ “क्रियया यमभिप्रेति मोऽपि सम्प्रदानम्” ( वा० ) इति ४र्थी० ] ।

( छ ) विमल इति नाम यस्य तस्यै विमलनाम्ने—विमलमङ्गकाय, स्वस्याः,—  
आत्मनः, भर्ता—पतिः तस्यै स्वभर्त्रे—निजस्वामिने, तस्य युनः पिते इत्यर्थः  
[ “क्रियया य—” ( वा० ) इति ४र्थी० ] ।

( ज ) तथा—तादृशी, अवस्था—दशा यस्य तं तथाऽवस्थं—तादृग्दर्शं  
( विष्ण० । बहुव्री० ) । किं—कथं, विषीदसि ?—खिद्यसे ? विषया भवसि इत्यर्थः

न दृष्ट्वापं, स हि शुद्धपटो मया याचितः अवश्यमेव सुतां तुभ्यं दास्यति । वयं कुलेन अर्थेन कर्मणा च तस्मादन्यूनाः ; अहं तं वेद्मि, स च मां वेत्ति, तदिदं न दुष्करम्” । इति पुत्रम् ( भ ) आश्वास्य भोजनादिकं कारयित्वा च तेन सह अन्येद्यु-  
रसौ विमलः शुद्धपटस्य गृहमगात् ; अयाचत च तस्य धवलस्य पुत्रस्यार्थं तत्कन्याम् । स च सादरं तस्मै तां दातुं प्रति-  
श्रुत्वाव ।

अथ लग्नं सम्प्राप्य स शुद्धपटस्तस्मै धवलाय ( ज ) तुल्यां सुन्दरीं सुतां प्रादात् । स च ( ट ) कृतोद्वाहः दर्शनरक्तया तया भार्यया साकं कृतार्थः पितुर्गृहमगात् । कदाचित्

[ वि + घट + लट् मिप् “पात्राभावात्—” ( ७३।७८ पा० ) इति सौदादेशः ] ।  
अभीक्षितम्—अभीष्टं, वाञ्छितं वस्तु इत्यर्थः [ अभि + आप् + सन् + क्तः “आप्-  
व्युधामोत्” ( ७४।५५ पा० ) इति आकारस्य ईडादेशः “अव लोपोऽभ्यासस्य”  
( ७४।५८ पा० ) इति अभ्यासलोपश्च ], दृष्ट्वापं—दुर्लभं [ दृ + प्र + आप् +  
“इष्टदृःसुषु कृष्ठाकृष्ठाद्येषु खल्” ( ३।३।२६ पा० ) इति खल् ] ।

( भ ) आश्वास्य—सान्त्वयित्वा ( आ + श्वा + णिच् + ल्यप् ) । अन्येद्युः—  
अन्यस्मिन् अहनि, परदिने इत्यर्थः [ अन्य + “सद्यःपठन्—” ( ५।३।२९ पा० )  
इत्यनेन अहनि इत्यर्थे निपातनात् पठम् ] ।

( ज ) तुल्याम्—अनुरूपं, धवलस्य योग्यामित्यर्थः ( विष्ण० ) । प्रादात्—  
समर्पयत् [ प्र + दा + लुङ्-द् “गातिश्याघु—” ( २।४।७७ पा० ) इति सिचौ लृक् ] ।

( ट ) कृतः,—विहितः, उद्वाहः,—परिषयो येन सः, यद्वा,—कृतः,—  
महान्, उद्वाहः यस्य सः कृतोद्वाहः,—कृतविवाहः ( विष्ण० । बह्व्री० ), दर्शने—  
स्वामिनो धवलस्य ईक्षणे, यद्वा,—दर्शनात्—पत्युरवलीकनादेव, रक्तया—अनुरक्तया,  
अनुरागिण्या इति यावत् ( “रक्तं नील्यादिरञ्जितं । कुकुर्मेऽसृज्यनरक्ते प्राचीनामलके-  
ऽरुणे” ॥ इति ह्रैः ) दर्शनरक्तया—प्रियानुरागवत्या ( विष्ण० । ७मी तत्पु० ५मी  
तत्पु० वा ), भार्यया [ “सहयुक्तेऽप्रधाने” ( २।३।१६ पा० ) इति सहार्थकसाक-  
शब्दयोगात् श्या० ], साकं—सह ( “सार्धंनु साकं समा समं सह” इत्यमरः ),  
कृतार्थः,—सिद्धप्रयोजनः, पूर्णमनोरथ इत्यर्थः ।

( ठ ) सुखस्थितस्य तस्य श्वशुरात्मजः मदनसुन्दर्याः सहोदरः समागात् । स आगत्य सर्वैः ( ड ) वृष्टकुशलोदन्तः स्वस्रा च समाश्लिष्य अभिनन्दितः विभ्रान्तः प्रावदत्,—“अहं मदन-सुन्दर्या जामातुश्च निमग्नपार्थं तातेन प्रेषितोऽस्मि. अस्माकं गृहे पूजोत्सवो वर्त्तते” इति । ततस्तो सर्वे ( ढ ) सन्ध्यान्धनः तस्य तद्वाक्यं श्रद्धाय यथोचितैः पानभोजनैः तं तदहः समुपाचरन् ।

अथ प्रातः स धवलः तेन श्वशुरनन्दनेन मदनसुन्दर्या च सहितः ( ण ) श्वशुरं गृहं प्रति प्रस्थितः ; ताञ्च शोभावतीं नगरीं प्राप्य मङ्गत् गौर्या निकेतनं ददर्श, निजगाद च तां मदनसुन्दरीं तद्गातरश्च,—“अत्रैतां देवतां पश्यामः” इति ; प्रथममहं तावत् व्रजामि, युवामत्रैव तिष्ठतम्” इति उक्त्वा

( ठ ) सुखेन स्थितस्य, सुखं स्थितस्य वा सुखस्थितस्य—आनन्दितमनसा च स्थितस्य ( विष्० ), तस्य—धवलस्य, श्वशुरात्मजः,—श्वालः ।

( ड ) वृष्टः,—जिज्ञासितः, कुशलोदन्तः,—मङ्गलवाजां ( “वासां प्रवृत्तिर्हन्ताः सदन्तः स्यात्” इत्यमरः ) यस्य हः वृष्टकुशलोदन्तः,—जिज्ञासितप्रभवतान्तः ( विष्० वृष्ट्री० ) । स्वस्रा—भगिन्या ( “भगिनी स्वस्रा” इत्यमरः ), समाश्लिष्य—समाश्लिष्य ( सम् + श्लि + क्त्वा ), अभिनन्दितः,—समादृतः इत्यर्थः ( विष्० । अभि + नन्द + क्तः ) । जामातुः,—भगिनीपतेरिति भावः । तातेन—पित्रा ( “तातस्तु जनकः पिता” इत्यमरः ) । पूजाये—देवार्चनाये, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः पूजोत्सवः,—पूजायेभावन्दजनकव्यापारास्तुष्टानमित्यर्थः ( ४३० तत्पु० ), वर्त्तते—विद्यते ( कृत + च्छृ-ते ) ।

( ढ ) सन्ध्यान्धनः,—वेधादिकसन्ध्यायुक्ताः, भगिन्याः श्वशुरादय इत्यर्थः, यदा,—सन्ध्यान्धनः,—वेधादिकसन्ध्यायुक्तस्य, मदनसुन्दर्याः सहोदरस्येत्यर्थः । श्रद्धाय—समादृत्य निश्चय इति वा ( श्रु + धा + क्त्वा ) । समुपाचरन्—समसेवन् ( सम् + उप + चर + क्त्वा-चन् ) ।

( ण ) श्वशुरक इदं श्वशुरं—श्वशुरसन्ध्या [ श्वशुर + “तस्योदम्” ( ४३१ १२० पा० ) इति शब्दः ] । निकेतनं—मन्दिरम् । पश्यामः,—अवलोकयामः [ इव + च्छृ-न्त् “अवलोक” ( ११२१५८ पा० ) इति अविज्ञेयस्य अकृदः



भवतः तां देवीं द्रष्टुं समुपागात् । मन्दिरं प्रविश्य च तां प्रणम्य  
( त ) अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां पादपद्मतलाचिस-  
महिषासुरमर्दिनीं विभाव्य सहसा विधिनोत्पादितमतिर-  
चिन्तयत्,—“विविधैर्जीवोपहारैर्जनः इमां देवीमर्चयति, अहञ्च  
सिद्धये आत्मोपहारेण किं नैनां प्रीणयामि ?” । इत्यालोच्य  
निर्जनात् गर्भगृहात् खड्गमार्णाय स्वयमेव निजं शिरश्छत्वा  
भुज्यपातयत् । क्षणान्तरं,—“कथमसौ ( य ) चिरयति ?”  
इति तमन्वेष्टुं स श्लाशुर्य्याऽपि तत्र देवीभवने प्राविशत्,

एकत्वेऽपि अत्र बहुवचनं विवक्षितम् ] । समुपागात्—अगमत् [ सम् + उप + इ +  
लृङ् द “इणो गा लृङ्” ( २।४।४५ पा० ) इति गाऽऽदेशः, “गातिस्था—” ( २।४।  
७७ पा० ) इति सिधौ लृक् ] ।

( त ) अष्टादश—अष्टादशसङ्ख्याकाः, दोमः,—भुजाः ( “भुजवाह प्रवेष्टो दोः”  
इत्यमरः ), दण्डाः—लगुणा इव, रिपुनाशनरूपकाव्यसाधकत्वात् दोर्घत्वाच्च इति भावः,  
तेः खण्डिताः,—विधाकृताः, विनाशिता इत्यर्थः, उच्चण्डाः,—अतीवोघाः, दानवाः,  
—अधुराः यया ताम् अष्टादशदोर्दण्डखण्डितोच्चण्डदानवां—नवद्वयसङ्ख्याकभुजयष्टि-  
विनाशितभोषणदनुजां ( विष्णु० । बहुव्री० ), पादपद्मतले—चरणकमलान्तरे,  
आलिप्तम्—आकृष्य पातितं, महिषासुरं सहयतीति तां पादपद्मतलाचिसमहिषा-  
सुरमर्दिनीं—चरणान्बुधाधःपातितमहिषासुरपौडिथीं ( लट् + घञादित्वात् चिनिः,  
उगित्वात् ङोष्, ताम् ), विभाव्य—मत्वा ( वि + भू + णिच् + ल्यप् ), देवीं  
दुष्टदलनीं शिष्टपालनीम् अत एव महिममयीं विविच्य इति भावः । विधिना—देवेन  
( “विधिवधाने देव च” इत्यमरः ), उत्पादता—सञ्जायता, सतिः,—बुद्धिः यस्य  
तथाभूतः उत्पादितमातः,—सञ्जनितबुद्धिः सन् । अर्चयति—पूजयति ( अर्च + णिच्  
+ लट्-तिप् ) । सिद्धये—साफल्यार्थ, देव्याः प्रीत्युत्पादनद्वारा मनुष्यजन्मन, साफल्य-  
सम्पादनायमित्यर्थः, मोक्षलाभाय इत्यर्थो वा ( तादर्थ्यं ४र्थो० ), आत्मोपहारेण—  
स्वजीवनवर्तमानेन इत्यर्थः ( करणे ३या० ) । प्रीणयामि ?—सन्तोषयामि ? ( प्री +  
णिच् + लट्-मिप् ) । गर्भगृहात्—गृहमध्यभागात् ( अपा० ५सी० ) । अपातयत्—  
स्थितिपत ( पत + णिच् + लङ्-ट् ) ।

( य ) चिरयति—तत्तत्कथयति ( चिरं—विस्तृतं करोति इति वाक्ये चिर +

प्रविष्टश्च तं ह्रिदशिरसं भगिनीपतिं दृष्ट्वा शोकव्यामोहितः तथैव  
तेनाभिना स्वं शिरसिच्छेद ।

अथ यावत् स नाऽऽयाति, तावत् सा मदनसुन्दरी  
( द ) समुद्भ्रान्तमानसा तत् देवीभवनमाययौ. प्रविश्य च  
पतिं भ्रातरश्च तथाविधं दृष्ट्वा,—“हा ! किमेवम् ? क्ताऽस्मि”  
इति विनपन्ती भुवि न्यपतत् । क्षणेन चोत्थाय तौ ( ध ) अकाण्ड-  
हृत्तौ शोचन्तौ—“किं मे अनेन जीवितेन ?” इति पर्यालोच्य  
देहत्यागोन्मुखौ तां देवीं व्यजिज्ञपत्,—“देवि ! सौभाग्य-  
चारित्र्यविधानैकाधिदेवते ! माररिपुशरीरार्द्धहर ! अशेष-  
ललनाजनशरण्ये ! दुःखहारिणि ! एकपदे कथं मे भर्ता

कण्डादित्वात् क्वच् + लट्-तिप् । अन्वेष्टुम्—अनुसन्धातुम् ( अनु + इप् + तुमुन् ) ।  
शयुरस्य अपत्यं पुमान् इति श्राव्यर्थः,—शयुरनन्दनः, प्रज्ञान इत्यर्थः ( शयुर +  
अपत्यार्थे ल्यः ) । प्राविशत्—अष्टौकित ( प्र + विश + लृङ् दृ ) ।

( द ) समुद्भ्रान्तं—समुद्विष्टं, मानसं—मनः यस्याः सा समुद्भ्रान्तमानसा—  
व्याकुलचित्ता मती । विनपन्ती—परिदेवमाना, अनुशोचन्ती इत्यर्थः ( वि + लप  
+ शट् + लृङ्-तिप् ) ।

( ध ) अकाण्डे—अनवसरे, सहसा इत्यर्थः, हृत्तौ—हृत्तौ अकाण्डहृत्तौ—  
अकाण्डविनष्टौ । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? जीवनेन मे न किमपि प्रयोजनमस्मीति  
भावः । देहत्यागश्च—शरीरविमर्जनाय, उन्मुखौ—उद्यता देहत्यागाऽन्मुखौ—  
शरीरविमर्जनप्रवृत्ता ( हृत्तौ तत्पु० ) । सौभाग्य—भर्तृवाङ्मयं, चारित्र्यं—सच्चरित्रता  
तयोः विधानस्य—सम्पादनस्य, एकाधिदेवते !—एकमात्राधिष्ठातृदेवि !, सौभाग्य-  
चारित्र्यविधानैकाधिदेवते !—पतिप्रियत्वसम्पादनस्य चारित्र्यवत्त्वसम्पादनस्य च एक-  
मावेश्वरि ! यतस्त्वं पत्युरतिप्रिया, महानती च, अत एव नार्थ्यन्मरणात्मपि तद्विधा-  
श्रिणौ त्वं, त्वत्प्रसादात् अहमपि तथैव आत्मन् इति भावः ; मारस्य—मदनस्य,  
कामस्य इत्यर्थः ( “मदनी मन्त्रयो मारः प्रयासी मीनकेतनः” इत्यमरः ), रिपुः—  
शत्रुः, शिव इत्यर्थः, तस्य शरीरार्द्धं—देहार्द्धभागं, हरति—वहति, सहधर्मिणीत्वेन  
अर्द्धाङ्गिणीपदभाक्ता इति भावः, यथा,—हरति—गीपायति, हरगौरीरूपे हरस्य  
देहार्द्धभागेन निजार्द्धदेहमेकनादिति भावः, या सा माररिपुशरीरार्द्धहरि !—

भ्राता च त्वया निहतः ? न युक्तमेतत्ते, अहं हि त्वयि मित्र-  
भक्ता, तदाश्रिताया मे शरणं भवती एकं कथं वचः शृणोतु,  
एतां दौर्भाग्योपहतां तनुं त्यजामि अत्रैव ; देवि ! यच्च कुत्रापि  
जनिष्ये, पर तच्च तत्रैव जन्मनि एतौ मे भर्तृभ्रातरौ भूयास्ताम्”  
इति सम्प्रार्थ्य, स्तुत्वा नत्वा च तां देवीं, तत्रस्थे अशोकपादपे  
पाशं विरचयामास । तत्र यावत् पाशे कण्ठमर्पयति, तावत्  
तत्र गगनात् ( न ) अशरीरिणी वागुदचरत्,—“पुत्रि ! मा  
माहमं कथाः ; बालाया अपि ते अनेन सत्त्वोत्कर्षेण प्रीताऽस्मि,  
पाशमेतं त्यज, संश्लेषय च स्वं स्वं शिरः भर्तृभ्राटकबन्धयोः,  
एतौ जीवितौ हावपि मत्प्रसादादुत्तिष्ठताम्” इति । एतदा-

हराहंभगिनि !, [ शरणे साधुः इति शरण + “तत्र साधुः” ( ४४८८ पा० )  
इति यत् शरणः ] अशेषाणां—समयाणां, सत्त्वमात्रानां—नारीजनानां, शरण्ये—  
आश्रयभूते ! अशेषसत्त्वमात्रशरण्ये—सकलरमणीकुलान्प्रयच्छते ! । एकपदे—  
अकस्मात् ( अव्य० ) । शरणं—रक्षित्वं, रक्षाकर्तृत्वं इत्यर्थः ( “शरणं गृह्णन्ति”  
इत्यमरः ) । कथं—दीनम् । दौर्भाग्येन—दुर्भाग्यतया, स्वामिबिद्योनादिति भावः,  
उपहताम्—आक्रान्तां दौर्भाग्योपहतां—दुष्टभागधेयपीडितां ( विष्णु० । इया  
तत्पु० ) । अत्रैव—तत्र समक्षमेव । जनिष्ये—उत्पत्स्ये ( जन + लृट्-स्ये ) । भूयाणां  
—सत्त्वकीयाणां ( भु + आश्रयि लिङ्-याकाम् ) । सम्प्रार्थ्य—आचिता ( सम् +  
प्र + अर्थ + शिच् + ल्यप् ) । पाशं—रज्ज्वं, गले बन्धनार्थमिति भावः, विरचयामास  
—कल्पयामास ( वि + रच + शिच् + लिट्-बल् ) ।

( न ) अशरीरिणी—शरीरसम्बन्धविरहिता, देवी इत्यर्थः । उदचरत्—उद्-  
तिष्ठत् इत्यर्थः ( उत् + चर + कङ्-ट् ) । सत्त्वस्य—समसः स्वभावस्य वा, सत्त्वैव—  
प्रकृततया सत्त्वोत्कर्षेण—उद्गारस्वभावेन, प्रकृतमनसया वा । संश्लेषय—संयोजय  
( सम् + श्लिष + शिच् + लोट्-ङि ) । भर्तृभ्रातोः,—स्वामिसहोदरयोः, कबन्धयोः,—  
छिन्नशिरःकलीवरयोः ( ६४१ तत्पु० । “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्हकलीवरम्”  
इत्यमरवचनेन क्रियायुक्तछिन्नशिरःकलीवरस्यैव कबन्धशब्दधीतकत्वेऽपि चत्न शिरःशब्द-  
देहभावे एव उपचारः ) भर्तृभ्राटकबन्धयोः,—विमूर्खपतिसहोदरकलीवरयोः  
( ६४१ तत्पु० ) ।

कस्यैव पाशं त्यक्त्वा सा हर्षादुपेत्य ( प ) अतिरभसादविभाव्य भ्राता मदनसुन्दरी भर्तृशिरो भ्रातृदेहेन भ्रातृशिरस्य भर्तृ-  
देहेनायोजयत् । ततश्च ( फ ) अक्षताङ्गी तौ जीवन्तौ सुप्नो-  
त्थिताविव उदतिष्ठताम् । अथ ते ( ब ) अन्योऽन्योदितस्वस्व-  
वृत्तान्ततोषिणः देवीं प्रणम्य यथेष्टं प्रययुः । यान्ती च सा  
मदनसुन्दरी तयोः स्वकृतं ( भ ) शिरोविनिमयं दृष्ट्वा उद्दिग्ना  
किंकर्णव्यविमूढा चासीत्” ।

इमामाख्याय कथां वेतालः पपच्छ,—“राजन् ! ब्रूहि.  
कः ( म ) सङ्कीर्णयोरनयोरस्या भर्ता भवितुमर्हति ? जानंश्चेत्  
न ब्रवीषि, तदा पूर्वोक्त एव श्रापः स्यात्” । इति समाकर्ण्य  
राजा तं वेतालमवादीत्,—“यस्मिन् कलेवरे तत् पतिशिरः

( प ) अतिरभसात्—अतिवेगात्, उपेत्य इत्यनेन सम्बन्धः, यदा,—अभिरभसात्  
—अतिहर्षात्, अस्मिन् पक्षे अविभाव्य इत्यनेन सम्बन्ध्यते ( “रभसो वेगहर्षयोः” इति  
मेदिनी ) ; अविभाव्य—तृप्तामविबिच्यैव, विशेषमदृष्टेव इत्यर्थः ( न + वि + भू + चिच्  
+ ल्यप् ) अयोजयत्—सममेलयत् ( युज् + चिच् + लङ्-ङ् ) ।

( फ ) अक्षताङ्गी—अव्याहतदेही ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( ब ) अन्योऽन्यं—परस्परम्, उदितेन—आलपितेन, स्वस्ववृत्तान्तेन—निज-  
निजवार्त्तया, शिरस्कंदनजीवनलाभादिविषयकैवेति भावः, तुष्यन्ति ये ते तादृशाः  
अन्योऽन्योदितस्वस्ववृत्तान्ततोषिणः,—परस्परनिजविषयकालापट्टाः ( विष्णु० । उप०  
स० । तुष्यतेयद्वादित्वात् षणिः ) । यथेष्टं—स्वाभिमतदेशमित्यर्थः ।

( भ ) शिरोविनिमयं—मस्तकविपर्यासम् । उद्दिष्टा—व्याकुला [ उन् + विज्  
+ क्तः “ओदितश्च” ( ८।१।४५ पा० ) इति निष्ठा-तस्य नकारः, “चीः कुः” ( ८।१।३०  
पा० ) इति जकारस्य कुत्वम् ], किंकर्णव्यविमूढा—प्रतिकारासमर्थत्वात् मोहमापन्ना  
इत्यर्थः ।

( म ) सङ्कीर्णयोः,—परस्परदेहशिरःसंश्लिष्टयोः, एकस्य देहे अन्यस्य  
शिरः, अपरस्य देहे अन्यस्य शिरः एवंपेव परस्परसम्बन्धयुक्तयोरित्यर्थः । अस्माः,  
—मदनसुन्दर्याः ।

( य ) संख्यं, स एवास्याः पतिर्भवेत्, प्रधानं सर्वेषु अङ्गेषु शिरः, तद्वता प्रत्यभिज्ञा च” । इत्युक्तवतो नृपतेः स्कन्धात् स वेताल-स्तथैवातर्कितः सहसा प्रययौ । राजा च भूयस्तमानेतुं समु-द्यतस्तत्रैव जगाम ।

### अथ सप्तमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकमेत्य तथैव वेतालं स्कन्ध-मारोप्य प्रतस्थे । प्रस्थितश्च तं वेतालः पथि समभाषत,—  
“राजन् ! पुनस्ते ( क ) श्रान्तिविनोदिनीं कथामेकां कथयामि, शृणु,—

अस्ति ( ख ) पूर्वाम्बुधितटे ताम्रलिप्तीति पुरी । तस्याश्च चण्डसिंहो नाम राजाऽभूत्, यः परस्त्रीषु ( ग ) पराङ्मुखः परं

( य ) संख्यम्—अवस्थितम् [ सम + ख्या + “जातशेषसर्गे” ( ३।१।१३६ पा० ) इति कः । “संख्यचरैऽवस्थिते” इति मेदिनी ] । तद्वता—शिरःसंश्रिता, प्रत्यभिज्ञा—ज्ञानं, शिरसो ज्ञानेन्द्रियाधारत्वात् इति भावः । यदुक्तं दैत्यैः चरक-संज्ञितायां,—“शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवह्नाणि च स्त्रीर्तांसि सूर्यमिव गमनक्षयः संश्रितानि” ( अ० सिद्धि० ८४० ) इति ।

( क ) श्रान्ति—पथश्रमं, विमुदति—खण्डयति इति तथाभूतां श्रान्ति-विनोदिनीं—पथश्रमापनोदनीम् ( वि + मुद + यङादित्वात् षणिः ) ।

( ख ) अम्बुनि—जलानि, शीयन्ते—घाव्यन्तेऽत्र इति अम्बुधिः [ अम्बु + धा + “कर्मण्यधिकरणे च” ( ३।१।८३ पा० ) इति किः “जातो शीप—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारशीपः ] पूर्वाम्बुधितटे—पूर्वदिगवस्थितसमुद्रतीरे ।

( ग ) पराङ्मुखः,—विमुखः, परं—किन्तु ; न, पराङ्मुख इति शेषः, यः

सङ्ग्रामभूमिषु न ; शत्रुसङ्ग्रामां हन्ता, परद्रव्यसम्पदान् न ।  
एकदा तस्य भूपतेः द्वारि ( घ ) दाक्षिणात्यः सत्त्वशीलो नाम  
जनप्रियः कश्चित् राजपुत्रः समभ्यगात् । तत्रागत्य स आत्मानम्  
( ङ ) आवेद्य नृपात् नैव काममवाप । ततश्च स यावत्,—  
“यदि मे ( च ) राजान्वये जन्म, तदौदृशं निर्धनत्वं किम् ?  
निर्धनत्वे च धात्रा किं मे महच्छ्रुता विहिता ? अयं हि राजा

परस्त्रीदृशंनिमित्तमुत्तुः किन्तु सदेव युद्धक्षेत्रगमनीत्युक्तः इति समुदयाद्यैः, शीलवान्  
सत्त्ववाचायमिति भावः । शत्रुसङ्ग्रामां—रिपुसमूहानां [ “कर्तृकर्मणीः कृति”  
( २.१.६५ पा० ) इति छन्दोगसंस्कृत्या ६श्री० ], हन्ता—नाशयिता ( हन् + टच् ),  
परैषाम्—अन्येषां, द्रव्याणि—धनादीन्युपकरणानि, तेन या सम्पत्—ऐश्वर्यं तासां  
परद्रव्यसम्पदान्—अन्येषां धनादिजनितप्रभावाणामित्यर्थः, न, हन्ता इति शेषः,  
शत्रुकुलविनाशकः सः, न परैषाम् ऐश्वर्यनाशकः इति भावः, महावीरः असीमश  
सः इति तात्पर्यम् ।

( घ ) दाक्षिणस्यां वसति इति दाक्षिणा [ “दाक्षिणादाच्” ( ५.१.१६ पा० )  
इति दाक्षिणादाच्, दाक्षिणा इति आज्ञासम्बन्धम् ] दाक्षिणा—दाक्षिणस्यां दिशि  
भवः दाक्षिणात्यः,—दाक्षिणदेशजः [ “दाक्षिणापथात्परसंस्कृतम्” ( ४.२.८८पा० )  
इति त्यक् ], सत्त्वं—सत्त्वगुणप्रधानं, शीलं—स्वभावः यस्य सः सत्त्वशीलः ।

( ङ ) आवेद्य—विज्ञाप्य, आत्मपरिचयं दत्त्वा इत्यर्थः ( आ + विद् +  
बिच् + ल्यप् ) । कामं—काम्यम्, अभिलषितधनमित्यर्थः, अभिलषितराजसेवनरूपं  
कर्म वा, यद्वा,—कामं—निकामं, यथेष्टितमित्यर्थः ( “कामः क्षरेच्छयोः पुमान् ।  
इतस्तपि निकामे च काम्येऽपि स्वाप्तपुंसकम्” इति मेदिनी ), अवाप—लभे  
( अव + आप + लिट्-बल् ) ।

( च ) राज्ञां—नृपाणां, अन्यै—कुले राजान्वये—राजवंशी । ( ६श्री तत्प० ।  
शौपथ्येयिके वैश्विके वा अधिकारके ७श्री० । “सनातिर्गोवृजमनकुलान्यभिजगान्वधी”  
इत्यमरः ) । तत्—तदा । किम् ?—कथम् ? । धात्रा—विधात्रा, किं—किमर्थम् ?  
महती—उच्चैः, इच्छा—अभिलाषः महच्छ्रा—महान् आश्रयः, तस्य भावः महच्छ्रुता  
—महाऽऽश्रयता, उच्चभिलाषता इत्यर्थः ( “महच्छ्रुत्सु महाऽऽश्रयः” इत्यमरः ),  
विहिता ?—सम्पादिता ? यदि ममम् उच्चभिलाषपूरणाय सामर्थ्यमेव विधात्रा न

सिवमानमेवं क्लिष्टपरिच्छदं चिरं क्षुधा अवसीदन्तं मां नाद्यापि पश्यति ?” इति ध्यायति, तावत् स नृपः आखेटकार्यं निर-  
गात् । अग्रे च तस्मिन् ( छ ) कार्पटिके राजपुत्रे लगुङ्-  
वाहिनि धावति, राजा प्रभूताऽऽखपादातयुतः प्रायात् । तत्र  
च नृगान् ( ज ) समन्विष्यन् आरात् महान्तं शूकरमनुधावन्  
अतिदूरं वनान्तरं प्रापत् । तत्र ( झ ) पर्णहृणच्छन्नमार्गतया

दत्तं, तदा कथं तेन मे उद्यामिक्षावः प्रदत्तः ? इति समुदायार्थः । सिवमानं—परिचरन्तं  
( विच० । सिव + शानच् ) । क्लिष्टः,—दारिद्र्यक्लेशमयः इत्यर्थः ( “क्लिष्ट” इत्यत्र  
“क्लिष्ट” इति पाठः सुगमः, क्लिष्टः,—मलिनः ), परिच्छदः,—वस्त्रादिकं यस्य तं  
( विच० ) । क्षुधा—क्षुधया, अवसीदन्तं—क्लिष्टमानम् ( विच० । अव + सद +  
ग्रह्. तम् ) । ध्यायति—चिन्तयति ( ध्ये + लट्-तिप् ) । आखेट एव आखेटकः  
( स्थाये कन् ) तस्ये इदम् आखेटकार्यं—स्रगयानिमित्तम् ( अर्थेन सङ्गं नित्य-  
समासः । “आखेटोदगं स्रगव्यं स्यादाखेटो स्रगया स्त्रियाम्” इत्यमरः ) ।

( छ ) कर्पटः,—नक्षत्रकः ( “समी नक्षत्रककर्पटौ” इत्यमरः ), मलिनजीर्ण-  
वस्त्रहृष्ट इत्यर्थः, तेन चरति इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—छिन्नमखिन्-  
वस्त्रहृष्ट पिधाय विचरन्प्रशोले इत्यर्थः [ विच० । कर्पट + “चरति” ( ४।४।८  
पा० ) इति ठक् ], यद्वा,—कर्पटः,—कार्यी, काव्यार्थी इत्यर्थः ( “कर्पटो  
जनुकार्यिणोः” इति मेदिनी ), स एव इति कार्पटिकः तस्मिन् कार्पटिके—कार्य-  
प्राप्तिनि ( कर्पट + स्थाये ठक् ) । लगुङ्—यष्टिं. बहति—धारयतीति तस्मिन्  
लगुङ्वाहिनि—दण्डधारिणि, धावति—दुतं गच्छति [ भावे ७मी० । हृ + ग्रह्  
“प्राप्ताप्राप्ता—” ( ७।३७८ पा० ) इति धीरादेशः ] । आशम्—अश्वसमूहः ( “हन्ते  
त्वाश्वीयमाश्वत्” इत्यमरः ), पादातं—पतिसंहतिः, पदातिसमूहः इत्यर्थः  
( “पादातं पतिसंहतिः” इत्यमरः ), प्रभूतेन—बहुना, आश्वपादानेन—अश्वपदाति-  
सैन्यसमूहेन. युतः,—मिलितः प्रभूताऽऽश्वपादातयुतः,—बहुलाश्वपदातिसैन्यसंहतिः  
( विच० । श्या तत्पु० ), प्रायात्—प्रातिष्ठत ( प्र + या + लङ्-ट् ) ।

( ज ) समन्विष्यन्—अनुसन्धन् ( सम + अनु + इष + ग्रह् ). आरात—दूरे  
( “आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः ) । अनुधावन्—अनुगच्छन् [ अनु + हृ + ग्रह्  
“प्राप्ताप्राप्ता—” ( ७।३७८ पा० ) इति धीरादेशः ] ।

( झ ) पर्ण—हृत्पत्रं, हृत्पत्रं ताभ्यां हृत्तः,—आहतः, मार्गः,—पन्थाः,

शुकरं तमपश्यन् श्रान्तः स राजा तस्मिन् वनान्तरे दिक्षांज-  
मगमत् । एक एव स कार्पटिको राजपुत्रः ( अ ) प्राणानपेक्षी  
पदातिः क्षुत्तृषापरीतः वाताश्वपृष्ठं तं राजानमनुससार । स  
राजा तं तथा ( ट ) अनुयातुं दृष्ट्वा सखेहमवदत्,—“भद्र !  
कश्चित् यथागतं मार्गं वेत्सि ?” । तदाकर्ण्य स ब्रह्माक्षलिः कार्प-  
टिकोऽभ्यधात्,—“देव ! वेत्सि, ( ठ ) परम् इह क्षणं विश्राम्यतु  
देवः, एष खलु दिवो बध्वा मेखलामध्यमणिः स्फुरद्रश्मिजालो-  
ज्जिनीनायकोऽतितरां देदीप्यते” । एतदाकर्ण्य स राजा

तस्य भावकता तथा पर्वतचञ्चलमार्गतया—पर्वतचञ्चलपथत्वेन ( श्या तत्प० ।  
कुंती श्या० ) । वनान्तरे—वनमध्ये ( चौपञ्चेविके ७मी० ), दिक्षु मोहं दिक्षांजं—  
दिग्धमम् ( ७मी तत्प० ) ।

( अ ) प्राणान्—निजप्राणान्, न अपेक्षते—अवश्यरक्षणीयत्वेन न गणयति  
वः सः प्राणानपेक्षी—निजप्राणान् तुच्छं मन्यमान इत्यर्थः ( विच० । न + अप + ईच्  
+ यङादित्वात् णिनिः ), पादाभ्याम् चतति—गच्छति इति पदातिः,—पादचारी ।  
वात इव ग्रीध्रगः अश्वः वाताश्वः,—वायुवत द्रुतगामिणीटकः ( शाकपा० ), तस्म  
पृष्ठे गच्छति इति तं वाताश्वपृष्ठं—वायुवहेनसम्पन्नघीटकारीक्षिचम् [ “अन्ववापि  
हृष्यते इति वक्तव्यम्” ( वा० ) इति नमेरुः ] ।

( ट ) अनुयातुम्—अनुसरतम् ( अनु + या + अट्, तम् ) । भद्र !—साधो !  
[ “कस्मिन्नेदे हवे भद्रः व्याहृद्रं साधुगर्भयोः” इति ज्ञानतः ), कश्चित्—प्रश्ने  
( अन्व० । “कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हवे मङ्गलै च” इति मेदिनी ), आगतम्—  
आगमनजननतिक्रम्य यथाऽऽगतं—येन मार्गेण अस्मिन् वने आगतं तमित्यर्थः  
( याचाण्योऽव्ययी० ) ।

( ठ ) परं—किन्तु । विश्राम्यतु—विरमतु, पश्यनम् अपनयतु इत्यर्थः  
[ वि + श्रम + लोट्-तप्, “ब्रह्मामटानां दीर्घः श्रान्” ( ७।१।७४ पा० ) इति दीर्घः ] ।  
दिवः,—आकाशम्, आकाशरूपायाः इति यावत्, बध्वाः,—नाश्याः, मेखलायाः,—  
रश्मिनायाः, “चन्द्रहार” इति प्रसिद्धस्य कटिभुजचक्रिणस्य इत्यर्थः, मज्जमणिः,—  
मज्जमानावस्थितोऽम्बरजनिदेव्यर्थः ( विच० । उप० शाकपा० ), स्फुरति—दीप्य-  
मानानि, रश्मिनाद्यानि—किरचसमूहा यत्र तादृजः स्फुरद्रश्मिनायः,—खीन-



( ङ ) मनिर्वन्धं तमभाषत,—“तर्हि कापीह भवता पानौर्यं दृश्यताम्” । स च कार्पटिकः ( ट ) “तथा” इत्युक्त्वा तङ्गं तरु-  
मारुह्य समस्तात् पश्यन् नदीमेकां दृष्ट्वा अवरुद्धा, तं नृपं तत्र  
निनाय । नौत्वा च तदीर्यं ( ण ) वाहं विपर्यायोक्तं कृत्वा  
अम्बूनि शष्पाणि च दत्त्वा विगतश्वममकरोत् ।

ततश्च स कृतस्नानाय राज्ञे वसनाञ्चलात् ( त ) प्रोन्मथ्य  
आमलकानि फलानि प्रक्षाल्य तस्मै हृद्यानि उपानयत् ।

मानकिरणममृदः ( विष्णु० । बह्व्री० ), अञ्जिनी—पश्चिनी, तस्याः नायकः,—पतिः  
अञ्जिनीनायकः,—कमलिनीपतिः, सूर्य इत्यर्थः, अतितराम्—अत्यन्तातिशयेन  
[ अथ० । अतिशब्दात् स्वाधिकारम् “तरपतमपौ चः” ( १।१।२२ पा० ) इत्यस्य  
टीकायां तत्त्वबोधिनोकारेण “अकिञ्चित्वातिशयनिकप्रकरणे ‘तादी घः’ ‘पितौ घः’  
इति वा वक्तव्ये प्रकरणान्तरे गुरुमुखकरणमन्यन्त्याधिकमपि तरघं ज्ञापयति”  
इत्याद्युक्तम् । ततः “किमेतिङ्ग्यम्—” ( ५।४।११ पा० ) इति आमुः ], देदीप्यते  
—पुनः पुनर्दीप्यते, अविच्छेदेन तपतीत्यर्थः ( टीप + यङ् + लट्-ने ) ।

( ङ ) निर्वन्धः—आयुद्धः, तेन सह विद्यमानं मनिर्वन्धं—आयुद्धं, राज्ञी  
विशामार्थं सायुद्धमनुकृत्यन्तमित्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्री० ) । तर्हि—तदा ।

( ट ) तथा—यदाज्ञापयति भवान्, तदेवान्मु इत्यर्थः । तङ्गम्—उद्यतम्  
( विष्णु० । “उद्यप्रशुश्रुतोदयोच्छ्रितान्मुक्ते” इत्यमरः ) । समस्तात्—इतस्ततः ।

( ण ) वाहम्—अश्वं ( “वाही भुजे पमान् मानभेदाह्वयवायुम्” इति  
मेदिनी ), अविपर्यायं विपर्यायं कृतं विपर्यायोक्तं—वक्तव्यनिरुद्धितोक्तं,  
सञ्ज्ञादिकमुन्मत्तीकृतमित्यर्थः [ विपर्याय + “कभ्रुत्तिथीषे सम्पद्यकर्त्तरि च्चुः”  
( ५।४।५० पा० ) इति असृततद्वाचि च्चुः “अस्य च्चु” ( ७।४।२२ पा० ) इति  
अवर्धस्य ईकारः ] । शष्पाणि—बासुहृणानि, कोमलहृणानीत्यर्थः ( “शष्पं बासु-  
हृणम्” इत्यमरः ) ।

( त ) प्रोन्मथ्य—वह्निङ्कृत्य इत्यर्थः ( प्र + उत + मुच + ल्यप् ) । प्रक्षाल्य—  
धीतीकृत्य ( प्र + चक्ष + लार्थे चिप् + ल्यप् ) । हृदयस्य प्रियाणि हृद्यानि—हृत्-  
प्रियाणि [ विष्णु० । हृदय + “हृदयस्य प्रियः” ( ४।४।२५ पा० ) इति यत् “हृदयस्य  
हृदयम्—” ( ६।१।५० पा० ) इति हृदादेशः । “हृदयं चक्षणीरे च हृत्प्रिये

“एतानि कुतः प्राप्तानि ?” इति पृच्छन्तं भूपतिं स कृताञ्जलि-  
र्वाजिज्ञपत्,—“देव ! ( थ ) एतदृत्तिरहं नित्यं व्यतीतदश-  
वत्सरः देवमाराधयन् अनैकान्तमुनिव्रतं चरामि” । इति श्रुत्वा  
राजा,—“सत्त्वशील ! त्वं ( द ) सत्यनामा, किमुच्यते ?” इति  
अभिधाय कृपाक्रान्तः लज्जितश्चाचिन्तयत्,—“धिक् नृपान्,  
ये भृत्येषु क्लिष्टमक्लिष्टं न जानन्ति, धिक् तत्परिवारान्,  
ये प्रभुं तत्तत् न ज्ञापयन्ति” इति सञ्चिन्त्य स राजा ह

हृद्वेऽपि च” इति विद्मः), उपानयन्—प्रादददित्यर्थः ( उप + चा + नी +  
लुट्-द् ) ।

( थ ) एतानि—आमलकफलमावाख्येवेत्यर्थः, इति,—जीविका, जीवनरक्षणो-  
पाय इत्यर्थः ( “आजीवी जीविका वाचां हस्तिर्वसनजीवने” इत्यमरः ), यस्य  
तादृशः एतदृत्तिः,—धनाभावात् एतन्मात्रभोजीत्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्रवी० ) । नित्यं—  
प्रतिदिनं, न तु कदापिदिति भावः ; व्यतीताः,—व्यपगताः, दश वत्सराः यस्य  
तादृशः व्यतीतदशवत्सरः,—अतिवाहितद्विपञ्चसंवत्सरः, भवत्परिचर्यायामिति भावः  
( विष्णु० । बह्व्रवी० ), व्यतीतदशवत्सरोऽहं नित्यमेतदृत्तिः सन् इत्यन्वयः ; देवं—राजानं  
भवन्तमित्यर्थः । त एकान्तः,—दृढः अनैकान्तः,—अनिश्चितः, मुनीनां व्रतं—नियमः,  
फलमूलभक्षणरूप इत्यर्थः, मुनिव्रतम्, अनैकान्तञ्च तत् मुनिव्रतञ्चेति अनैकान्त-  
मुनिव्रतम्—अख्यायितापसाचारमित्यर्थः ( कर्मधा० ), भोज्याभावात् तापक्षोभितं  
भोजनमहं करोमि, भोज्यसद्भावे तु ईदृशमाचारं त्यज्यामि इत्यतोऽस्य अनैकान्तत्वं  
ज्ञातव्यम् । चरामि—आचरामीत्यर्थः ( चर + लुट्-मिप् ) ।

( द ) सत्यं—यथाथै, सत्त्वशील इति अन्वयमित्यर्थः, नाम यस्य तादृशः सत्य-  
नामा—अन्वयनामा, सत्यमेव त्वं सत्त्वगुणाधिकः उदारचरितः, अन्यथा मदुपेक्षणात्  
तादृशं क्लेशं सम्भुज्यापि तत्सर्वमभिगणय्य कथं मदुपकारपरोऽसि ? इति भावः ;  
किमुच्यते ? इतोऽधिकं मया इति शेषः । भृत्येषु ( निहार्णवे ६मी० ), क्लिष्टं—  
क्लेशमापन्नं, दारिद्र्यकमित्यर्थः, अक्लिष्टं—क्लेशमनापन्नं, धनिमिति यावत् ;  
तान्—तथाविधान्, परिवारान्—परिजनान् तत्परिवारान्—राजान् पार्श्वचरान्  
[ कर्मधा० । “उभयसर्वतक्षीः काव्यां धिगुपय्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽवेकितान्तेषु  
प्रतीत्येवापि दृश्यते” ॥ ( वा० ) इति धिक्शब्दयोगात् २या० । एवं “धिक् नृपान्”

आमलके कार्पटिकहस्तात् कथञ्चिदनुबन्धतः प्रतिजग्राह ;  
विश्रामं च ते भुञ्जा चम्बुं निपीय क्षणं तेन जग्धामलक-  
पीतजलेन कार्पटिकेन सह । ततः तेन कार्पटिकेन सम्जीकृतं  
वाहमारुह्य, ( ध ) तस्मिन्मध्येसरे गच्छति मार्गदर्शिनि, राजा-  
ज्या इयस्य पद्याद्वागासनस्थिते, स राजा पथि सम्प्राप्तसैनिकः  
स्वां पुरीं प्रायात् । तत्रागत्य तस्य कार्पटिकस्य भक्तिं  
( न ) प्रख्याप्य, वसुभिः कार्पटिकं पूरयित्वाऽपि निष्कृतिं  
नामन्यत । ततः सः ( प ) कृतार्थः चण्डसिंहस्य भूपतेः  
पार्श्वचरः तत्कालकार्पटिकाचारः सत्त्वशीलस्तस्यौ ।

एकदा राजा तं सत्त्वशीलं सिंहलेश्वरसुतामात्मार्थं याचितुं

इत्यपि ज्ञेयम् ] । ततश्च—अल्पेभ्यः कः क्लिष्टः की वा चक्लिष्टः इत्यादिकमित्यर्थः ।  
कथञ्चित्—कच्छात्, सम्प्राप्तमित्यस्योपादित्यर्थः, अनुबन्धतः,—प्रकृतानुवर्तमानात्,  
प्रसन्नमनसाद्ये तस्य सायकमनुरोधकं प्रकृतविषयमनुबन्धं इत्यर्थः ( ल्यब्रह्मोपे प्रती० ।  
“दीवीत्यादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्यरे । मुख्यानुयायिनि शिष्यौ प्रकृतस्यानुवर्तने”  
इत्यमरः ), प्रतिजग्राह—प्रत्याददौ ( प्रति + यङ् + क्तिच् + लृच् ); विश्रामं—  
विश्रामं चकार ( वि + श्रम + क्तिच् + लृच् ), ते—हे आमलकफले इत्यर्थः । जग्धं—  
भुक्तम् [ अट् + क्तः “अदौ जग्धस्यप्तिर्कति” ( २।४।२६ पा० ) इति जग्धादेशः ],  
आमलकं, पीतञ्च जलं येन तेन जग्धाऽऽमलकपीतजलेन—भुक्तामलकेन पीत-  
जलेन च इत्यर्थः ( विष्णु० । वडुग्री० ) ।

( ध ) तस्मिन्—कार्पटिके, मये सरति—गच्छति इति तस्मिन् मयेसरे—पुरी-  
श्यायिनि [ विष्णु० । अग्रे + छ + “पुरीऽयतोऽग्रं सत्ते” ( १।२।१८ पा० ) इति टः ] ।

( न ) प्रख्याप्य—विश्राप्य ( प्र + ख्या + णिच् + ल्यप् ), वसुभिः,—धनैः  
( सरथे श्या० । “रिक्लसकचं धनं वसु” इत्यमरः ) । निष्कृतिं—निष्कृतिं, तत्कृतोप-  
हार-क्षयादिति भावः, अमन्यत—अनुभ्यत ( जन + क्त् + त ) ।

( प ) कृतः,—सम्पन्नः, अथः,—प्रयोजनं यस्य सः कृतार्थः,—अवसितप्रयोजनः,  
पूर्वमनारथः इत्यर्थः ( विष्णु० । वडुग्री० ) । तत्कः,—परित्यक्तः, कार्पटिकाचारः,—  
—हस्तिमखिलवसनपरिधानरूपव्यावहारः येन तादृशः तत्कालकार्पटिकाचारः,—  
हस्तिमखिलवसनरूपपरिधानरूपं दारिद्र्याचरन् विहायेत्यर्थः ( विष्णु० । वडुग्री० ) ।

सिंहलद्वीपं ( फ ) प्रैषयत् । ततश्च स गच्छन् अभीष्टदेवता-  
मर्चयित्वा राजादिष्टैः द्विजैः सह पोतमारुरोह । तस्मिंश्च  
पोते ( ब ) मध्यभागमशङ्कितं गते, सहसा तस्मात् जलधेः  
अम्भ्रंलिङ्गायः सुमहान् जाम्बूनदविनिर्मितः विचित्रवर्ण-  
विचलद्वैजयन्तीविभूषितः गजः विस्मयं जनयन् उत्तस्थौ ।  
तस्मिंश्च काले ( भ ) समुद्रद्वघनावली महमा भृशं ब्रूषितु-  
मारभे, तीव्रो मारुतश्च ववौ, द्विपः वर्षवातैर्बलादाकृष्य  
आधारणैरिव तस्मिन् पोतध्वजस्तम्भे आसज्यत ; तावच्च तस्मिन्

( फ ) प्रैषयन्—प्रैरयत् ( प्र + इष + णिच् + लङ्-दृ ) । राज्ञा आदिष्टैः,—  
आज्ज्ञैः राजाऽऽदिष्टैः,—सत्त्वशीलेन सह गन्तुं प्राप्तराजादिष्टैः ( विष्णु ० । ३५ तत्पु ० ) ।  
पोतं—जलयानम् ।

( ब ) मध्यभागं, समुद्रस्येति शेषः । अशङ्कितं—निर्भयं, निर्विघ्नमिति भावः  
( क्रिया विष्णु ० ) । जलधेः,—समुद्रात्, अम्भम्—आकाशं, लंदि—परिचुम्बति इति  
अम्भंलिङ्गः,—गगनस्पृक् [ अम्भ + लिङ् + “वङ्गांश्चे लिङ्गः” ( ३१।३२ पा० )  
इति खण् “अर्कद्विद्वज्जलस्य सुम्” ( ६।३।६७ पा० ) इति मुनागमः ] तादृशम्  
अथम्—उपरिर्देशो यस्य सः अम्भंलिङ्गायः,—गगनचुम्बिशिराः ( विष्णु ० । बहुव्री० ) ।  
जाम्बूनदेन—सुवर्णेन ( “स्वर्णे सुवर्णे कनकं द्विरण्यं द्वेन द्वाटकम् । स्वर्णं कार्त्तस्वरं  
जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ), विनिर्मितः,—विरचितः जाम्बूनदविनिर्मितः,  
—स्वर्णमयः ( विष्णु ० । ३५ तत्पु ० ), विचित्रवर्णाभिः,—नानावर्णाभिः, विचलन्तीभिः,  
—चञ्चलाभिः, यदा,—विचित्रवर्णेन विचलन्तीभिः,—विलम्बन्तीभिः, वैजयन्तीभिः,  
—पताकाभिः, विभूषितः,—शोभितः विचित्रवर्णाविचलद्वैजयन्तीविभूषितः,—  
विविधवर्णविरक्षितचञ्चलपताकाशुशोभितः ( विष्णु ० । ३५ तत्पु ० ) ।

( भ ) समुद्रहानां—समुत्कटाणां, भीषणानामित्यर्थः, घनानां—सघनानाम्,  
आवली—श्रेणी समुद्रद्वघनाऽऽवली—उत्कटसंघश्रेणी । आरभे—प्रवक्तुम् ( आ +  
रभ + लिट्-पृ ) । ववौ—प्रवदति ख [ वा + लिट्-णल् “वात औ णल्” ( ७।१।३४  
पा० ) इति औः ] । बाभ्यां—सुखशृङ्गाभ्यां, पिबति इति द्विपः,—हस्ती [ द्वि +  
पा + “सुपि ख्यः” ( ३।१।४ पा० ) इति कः ], वर्षः,—वर्षणं, तेन सह वाताः,—वायवः  
तैः वर्षवातेः,—वृष्ट्या सह प्रवदन्वायुभिः ( कर्त्तुं ), बलात्—बलमाश्रित्य ( व्यबलोपे

वीर्चिवद्भुते वारिधौ स गजस्तेन वह्नेन समं मज्जितुं प्रा-  
वर्त्तत । ततस्ते द्विजाः तत्रस्थाश्चण्डसेनं स्वभूपतिमुद्दिश्य भयार्त्ताः  
( म ) अन्नद्वन्द्वमुदघोषयन् । तदाकर्ण्य स सत्त्वशीलः स्वामि-  
भक्त्यतिशयात् ( य ) असहिष्णुः निस्त्रिंशद्वस्तः बहुत्तरीयकः  
अनुध्वजमात्मानं निरपेक्षः वारणाशङ्को उदधेः प्रतिविधिक्षया  
प्राक्षिपत् ।

प्रसौ० ) । आधोरणैः,—इक्षिपकैः, इक्षिपालकैरित्यर्थः ( उपमा० । “आधोरणा  
इक्षिपका इत्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः ), आधोरणैरिव वर्षवातेः बलादाक्रुष्य  
इत्यन्वयः, आधोरणा यथा बलात् गजमाक्रुष्य स्थानान्तरं नयन्ति, वर्षवाता अपि तथा  
तमाक्रुष्य ध्वजस्तम्भे आसज्जयन् इत्यर्थः । पीतस्य यः ध्वजस्तम्भः,—पताकाविन्यासाच्चै  
दृक्प्रविशेषः तांस्तन् पीतध्वजस्तम्भे—अथैवपीतस्यपताकादृष्टे, आसज्जयन्—समलम्बयन्,  
संसर्त्ताऽक्रियत इत्यर्थः ( आ + षन्ञ + कर्माणि लङ्-त ) । वीर्चभिः,—तरङ्गैः,  
विद्भुते—विकृष्टे, चक्षुषे इत्यर्थः, वीर्चिवद्भुते—उत्तराङ्गिते ( विष्णु० । श्या तत्पु० ),  
वारिधौ—समुद्रे । उद्यते अनेन इति वदन्—यानं, पीत इति यावत् ( वङ् +  
ल्युट् ), तेन वह्नेन—जलयावेन ( सहायकसमशब्दयोगात् श्या० ), समं—सह  
( “साकं सार्द्धं सम सह” इत्यमरः ), मज्जितुं—निमग्नोभूयितुं ( मज्ज् + तुमुन् ),  
प्रावर्त्तत—प्रारभत ( प्र + वृत् + लङ्-त ) ।

( म ) अन्नद्वन्द्वम्—अवध्य, भो राजन् ! यथा वयं न वध्या भवान्, तथा  
क्रुष इत्यर्थः, सत्युक्तवलात् अस्मान् रक्ष रक्ष इति भावः ( “अन्नद्वन्द्वमवध्योक्तौ”  
इत्यमरः ), उदघोषयन्—उच्चैरव्यपययन् ( उत् + षव + णिच् + लङ्-त ) ।

( य ) असहिष्णुः,—असहनशीलः, तेषामन्नद्वन्द्वमवधायमात्रं शेषः ( विष्णु० ।  
न + सह + इणच् ), निस्त्रिंशः,—खड्गः ( “खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासातिरिच्यः”  
इत्यमरः ), दक्षे यस्य सः निस्त्रिंशद्वस्तः,—खड्गपार्षिः ( विष्णु० । बहुव्री० ), बहुत्तरीयकः,  
—संयमितोत्तरासङ्गः, ध्वजं—पताकां, गजेन सह मज्जमानं पीतध्वजमिति  
भावः, अन्—लक्ष्यीकृत्य अनुध्वजं—पताकां लक्ष्यीकृत्य ( अन्यथी० ) । निरपेक्षः,  
—कस्यापि सहाय्यप्रत्याशानकुल्वेनेत्यर्थः, एकाको एव इति यावत्, स्वजीवना-  
नपेक्ष इत्यर्थो वा, वारणं—गजम्, आशङ्कते—वितर्कयति इति वारणाशङ्को—  
गजोत्प्रेषी ( उते इत्यस्य यडादित्यात् विभिः ), उदधेः,—समुद्रस्य, उदधेः

अथ ( र ) तस्मिन् मग्ने, वातोर्मिभिर्दूराक्षिप्तं तत् वह-  
नमभज्यत, तत्स्थास्य सर्वे यादसां मुखे निपेतुः । स च  
सत्त्वशीलोऽम्बुधो मग्नो यावत् निरीक्षते स्म, तावत्तत्र  
( ल ) दिव्यं पुरं ददृशे, न वारिधिम् । तत्र ( व ) मणिमयस्तम्भ-  
भास्वरे हेममन्दिरे सद्भिः रत्नैर्बहुसोपानवापीके उद्यानशालिनि  
नानामणिशिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं मेरुप्रोन्नतं कात्या-

वारणाशङ्को इत्यन्वयः ; तं सामुद्रिककल्पितं विविच्येत्यर्थः, प्रतिविधातुमिच्छया  
श्रुतिविधित्वाया—प्रतिचिकीर्षया, गजकर्तृकपोतनिमज्जनभयनिवारणेच्छया इत्यर्थः,  
गजजिघांसया इति भावः [ प्रति + वि + धा + सञ् + “सांज मीमांसु—” ( ७४४५४  
पा० ) इति अथ इम् अन्ध्यामन्त्रोपय, “सः स्याद्धातुके” ( ७४४४८ पा० ) इति सख्य  
तः “अ प्रत्ययसत” ( ३११०२ पा० ) इति च, स्थितं टाप् तथा ] ।

( र ) तस्मिन्—सत्त्वशीलं । वातेन—वातविशोभेण, जलताभिः ऊर्ध्वभिः,  
—तरङ्गैः, वातेन सहिताभिः ऊर्ध्वभिर्वाति वा वातोर्ध्वभिः,—वातविक्षुब्धतरङ्गैः,  
दूराक्षिप्तं—बहुदूरमाकृतम् । अभज्यत—अखण्डत ( भज + कर्मकर्त्तरि लङ्-त ) ।  
यादसां—जलजन्तूनां, नक्षत्रकरादीनामिति यावत् ( “यादांसि अलजन्तवः”  
इत्यमरः ) ।

( ल ) दिव्यं—रमणीयम् । न वारिधिं, ददृशेति पूर्वेष्वन्वयः ।

( व ) मणिमयेः,—रत्नात्मकैः, कल्पैः,—स्थूणाभिः, भास्वरे—द्योतमाने मणिमय-  
स्तम्भभास्वरे—रत्ननिर्मितस्तम्भशोभिते ( विष्णु० । इथा तत्पु० ) । हेममन्दिरे—  
सुवर्णमयदृढमात्रधौ ( उपप्लेवे ७मी० ), स्थितामिति शेषः, कात्यायनोभन्दिरासत्यु-  
त्तरं च सम्बन्धः ; सद्भिः,—सत्तमैः, रत्नैः बहु—छटितं, सोपानम्—चारोदणं यस्याः  
तादृशी वापी—दौर्घिका, जलाशयविशेष इति यावत्, यत्र तादृशं बहुसोपानवापीके  
—रत्नखचितसोपानोपेतदौर्घिकाशालिनि [ विष्णु० । बहुव्री० । “नद्युत्तय” ( ५४१५३  
पा० ) इति कप् ] । नानाः,—विविधाः, मणिशिलाः,—रत्नशिलाः, तन्मयी भित्तिः,  
—कुण्डा, विविधमणिमयकुण्डमित्यर्थः, तस्यां यानि रत्नानि—भित्तिगात्रस्था ये मणयः,  
तैः चित्रः,—प्रवक्षः, उच्छ्रितः,—समुन्नतश्च, ध्वजः,—पताका यत्र तादृशं नानामणि-  
शिलाभित्तिरत्नचित्रोच्छ्रितध्वजं—विविधरत्नमयभित्तिगात्रनिबद्धभासुरमणीनां प्रभया  
प्रवर्तितोन्नतपताकासंयुक्तमित्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ), मेरुवत्—सुमेरुपर्वत इव,

यनौमन्दिरं प्रविश्य, तां तत्रस्थां देवीं प्रणम्य स्तुत्वा अभ्यर्च्य च, तदग्रतः “किमेतदिन्द्रजालम् ?” इति सविस्मयमुपाविशत् । तावच्च सहसा काऽपि ( श ) दिव्या इन्दोवराक्षी चन्द्रवदना कुसुमस्मिता मृणालमृदुकलेवरा स्त्रीसहस्रपरिवारा सहसा कवाटमुद्घाट्य देवीगर्भगृहं सत्त्वशीलस्य च हृदयं समं विवेश । सा च तत्र देवीमभ्यर्च्य तस्मात् गर्भगृहात् निरगात्, न पुनः सत्त्वशीलस्य हृदयात् ; प्राविशच्च तत्रैव प्रभामण्डलकान्तारि । सत्त्वशीलोऽपि तामनुजगाम । ददृशे च अन्यत् उत्तमं सर्वासां

प्रोन्नतं—समुच्चितं मेकप्रोन्नतं—सुमेरुपर्वतवदत्युन्नतं ( विष्णु० ) । तां—कान्थायनीम् । अभ्यर्च्य—पूजयित्वा ( अभि + अर्च + णिच् + ल्यप् ) । इन्द्रेण—कौशलाद्यैश्वर्येण, जालं—यथास्थितं स्तुदृशनाक्षमत्वसाधनात् द्रष्टृतावरणम् इन्द्रजालम् ?—सकौ-  
षधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथात्वेन दर्शनसाधनं कुहकविशेषः ? । उपरं-  
विशत्—आस ( उप + विश + लङ्-ट् ) ।

( श ) दिव्या—भौतिकसौन्दर्यशालिनीत्यर्थः, इन्दोवरे—नीलोत्पले इव, अविशो—चक्षुषो यस्याः सा इन्दोवराक्षी—नीलोत्पललोचना [ विष्णु० । बहुव्री० । इन्दोवर + आचन + “बहुव्रीहौ सकथ्यस्त्रीः स्वाङ्गात् षच्” ( प्रा० ११३ पा० ) इति षच्, पित्वात् ङीष् ] । कुसुमवत्—पुष्पमिव, रमणीयमिति भावः, स्मितम्—दंष्ट्रद्वार्यं यस्याः सा कुसुमास्मिता—दंष्ट्रद्वारितमुखीत्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ), मृणालवत् मृदु—मुकुमारं, कलेवरं—शरीरं यस्याः सा मृणालमृदुकलेवरा—सुकुम्भलाक्षी ( विष्णु० । बहुव्री० ), स्त्रीणां—नारीणां, सहस्रं—दशशतसङ्ख्याकाः, बहुवः वा, दशशतसङ्ख्याकाः स्त्रियः बहुधाः स्त्रियो वा इत्यर्थः, परिवाराः,—परिजनाः, सह-  
चारिण्यः इति यावत्, यस्याः सा स्त्रीसहस्रपरिवारा—बहुस्त्रीपारवता ( विष्णु० । बहुव्री० ) । उद्घाट्य—उन्नीय ( उत + घट + णिच् + ल्यप् ), देव्याः,—कान्थायन्याः, गर्भगृहं—गृहाभ्यन्तरं देवीगर्भगृहं—देवीगृहमध्यं ( इषी तत्पु० ) । समं—युगपत्, एकदेवेत्यर्थः, यदेव सा देवीगृहं प्राविशत्, तदेव सत्त्वशीलस्यापि हृदयाभ्यन्तरं प्राविशत् इति स्फुटार्थः ; सत्त्वशीलस्यानुरागवान् सञ्जातः इति भावः । तत्रैव—तत्रस्थोद्याने एव, प्रभाणां—ज्योतिषां, मण्डलं—समूहः यत्र तादृशः कान्तारः,—  
विशं, रत्नमिति यावत् ( “कान्तारोऽस्त्री सङ्घारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि” इति

(ध) भोगसम्पदां सङ्केतोद्यानमिव भवनम् । (स) तत्रान्तर्मणि-  
पथ्यङ्गनिषणां तां विलोक्य समुपेत्य तत्पार्श्वं समुपाविशत्,  
आसीच्च तन्मुखसक्तलोचनो लिखित इव ।

इत्थं ( ह ) सोत्कण्ठपुलकैरङ्गैर्वदनाऽऽलोकनोत्सुकं तं  
स्मराऽऽविष्टं दृष्ट्वा काऽपि तदीया चेटी तदिङ्कितज्ञा तमब्रवीत्,  
—“भद्र ! अतिथिस्त्वमिह प्राप्तः, तदस्मत्स्वामिन्या कृतम्  
आतिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्नाहि, भुङ्क्ते” । ततश्च स आशां कथ-

मेदिनी ), तस्मिन् प्रभामण्डलकालारे—ज्योतिर्मण्डलोद्भासितविवरे इत्यर्थः  
( शाकपा० ) ।

( ध ) भोगाय—विषयसुखसम्भोगाय, सम्पदः,—ऐश्वर्याणि तासां भोगसम्पदां—  
स्रक्चन्दनवनिताद्युपभोगसाधनविभवानामित्यर्थः ( ४र्थी तत्प० ), यद्वा,—भोगानां—  
भोग्यवस्तूनां, सम्पदः,—सौष्ठवानि तासां भोगसम्पदां—प्रचुरभोग्यवस्तूनामित्यर्थः,  
सङ्केतायम्—अभिमारायम्, उद्यानम्—उपवनं तदिव सङ्केतोद्यानमिव—रति-  
भोगायमुद्यानवाटिकांमिवेत्यर्थः, सङ्केतोद्याने यथा सर्वावधं भोगसाधनं प्रसूतमानेन  
तिष्ठति, एतद्वन्नेऽपि तत्सर्वं तथैव अतिष्ठत् इति निष्कर्षः ।

( स ) तत्रान्तः,—तद्गृहान्तरे, मणिपथ्यङ्के—रत्नमयस्रष्टायां, निषण्णाम्—  
उपविष्टां ( विष्ण० । ७मी तत्प० ) । तस्याः,—कामिन्याः, मुखे आसन्ते—आकृष्टे,  
निबद्धे वा, लोचने यस्य तथाभूतः तन्मुखसक्तलोचनः,—तन्मुखनिबद्धदृष्टिः ( विष्ण० ।  
बहुव्री० ), लिखित इव—चित्रार्पित इव ।

( ह ) उत्कण्ठा—उत्कलिका, प्रियादभिलाषजनितोन्मत्तत्वमित्यर्थः, पुलकः,  
—रोमाञ्चः ( “क्लिमिप्रभेद् रोमाञ्चे पुलकः प्रखरे विदुः” इति शान्तः ), सात्त्विक-  
भावविशेष इति यावत्, ताभ्यां सङ्घ वत्तमानेः सोत्कण्ठपुलकैः,—कामावेशजनित-  
भावविशेषेण रोमाञ्चेन च युक्तैः ( विष्ण० । ३या तत्प० ), अङ्गेः ( करणे इत्यभूतलक्षणे  
वा ३या० ) । चेटी—परिचारिका, तस्याः,—सुन्दर्याः, इङ्कितम्—अभिप्रायानुरूप-  
चक्षुरादिषेष्टाविशेषं, जानातीति तादृशी तदिङ्कितज्ञा—प्रभोरभिप्रायवित् [ विष्ण० ।  
तदिङ्कित + ज्ञा + “आतोऽनुपसर्गे कः” ( १।२।३पा० ) इति कः, “आतो लोपः—”  
( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः, स्त्रियां टाप् ] । भद्र !—साधो ! ( “भद्रः शिवे  
खन्नरीटे हवसे च कदम्बके ।..... । “त्रिषु त्रेष्ठे च साधो स्यात् नपुंसि करणानरे” ६



श्चित् ( क ) तदुक्तितः सम्प्राप्य तथा दर्शितामेकामुद्यानवापी-  
मगात्, उदतिष्ठच्च तस्यां निमग्नस्तच्छणं ताम्रलिप्यां चण्ड-  
सिंहस्य नृपतेर्वापीमध्यात् । तत्राकस्मात् प्राप्तमात्मानं वीक्ष्य  
सोऽचिन्तयत्,—“अहो ! किमेतत् ? क्व तदुद्यानं दिव्यम् ?  
क्व च ( ख ) तत्र अमृतसारमयं तस्या दर्शनम् ? क्व चानन्तर-  
मेव तद्विश्लेषमहाविषमिदम् ? स्वप्नोऽयं न, विनिद्रोऽहं, जनं  
तथा चेद्या अहं विप्रलब्धः विमूढोऽस्मि” इति चिन्तयन् तां  
कन्यां विना सोन्माद इव तस्मिन्नुद्यानं भ्रमन् कामार्त्तो विल-  
लाप । तदवस्थञ्च ( ग ) पिशङ्गैः पुष्परणुभिर्वातोद्धूतैर्वियोगा-  
नलैरिव परीताङ्गं तं दृष्ट्वा उद्यानपालः चण्डसिंहं महीपतिं

इति मेदिनी ) । प्राप्तः,—आगतः । अमृत—मृदाण इत्यर्थः । साहि—ज्ञानं कुब  
( णा + लोट् हि ), मुहुः—भाङ्ग ( भुज + लोट्-ख ) ।

( क ) तस्याः,—चेद्याः, उक्तितः,—वचनात् तदुक्तितः,—चेटीवचनात्, चेद्याः  
वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः ( ल्यब्लोपे प्रभी० ) । उद्याने—उपवने, स्थिता वापी—दीर्घिका  
ताम् उद्यानवापीम्—उपवनस्यां पुष्करिणीं ( शाकपा० ) । “उदतिष्ठत्” इत्यस्य  
“वापीमध्यात्” इत्युत्तरग्रन्थेनान्वयः ।

( ख ) तत्र—उद्याने, अमृतसारमयं—सुधानिःप्यन्दरूपम् । तस्याः,—सुन्दर्याः,  
विश्लेषः,—वियोगरूपं, महाविषं—तीक्ष्णविषं तद्विश्लेषमहाविषं—प्राणघातितीक्ष्ण-  
विषरूपं तद्वियोगदुःखमित्यर्थः, तीव्रविषं यथा प्राणान् बाधते, तद्विश्लेषदुःखमपि मां  
तथा बाधते इति सरलायं ( रूपक-कर्मधा० ) । विप्रलब्धः,—वर्धितः, तद्दर्शनमुत्खा-  
दिति भावः ( वि + प्र + लभ् + क्तः ), विमूढः,—जडप्राय इत्यर्थः । कन्यां विना  
( विनाशब्दयोगात् २या० ) ।

( ग ) पिशङ्गैः,—पिङ्गलवर्णैः ( विष्ण० । “कङ्गारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ  
कद्रुपिङ्गलौ” इत्यमरः ) । वातेन—वायुना, उद्धूतैः,—उत्क्षिप्तैः वातोद्धूतैः,—  
अग्निलैरितैः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ), वियोगः,—कालाविरहः, अनलः,—अग्निरिव,  
सन्तापकत्वादिति भावः, तैः वियोगानलैः,—विच्छेदवह्निभिः, अग्नेः पिङ्गलवर्णत्वात्  
पिङ्गलवर्णपुष्परणु वह्नित्वारोपः ; परीतानि—व्याप्तानि, भङ्गानि—अवयवा यज्ञं तं  
परीताङ्गं—वेष्टितावयवं ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

गत्वा व्यजिज्ञपत् । स च तदाकर्ण्य ( घ ) उद्भ्रान्तः स्वयमेत्य तं ददर्श, पप्रच्छ च सान्त्वयन्,—“किमिदं ब्रूहि सखे ! त्वं क्व प्रस्थितः ? क्व च प्राप्तः ? क्व आस्थाः ? क्व च पतितः ?” इति । तदाकर्ण्य स तस्मै सर्वे वृत्तान्तम् ( ङ ) अशंसत् । राजा व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! वीरोऽयं ( च ) मदर्थं कामेनैव विडम्बितः, तदिदानीमस्याऽऽनृत्यं लब्धमयमवसरो मया प्राप्तः” इति चिन्तयित्वा स राजा तं जगाद,—“सखे ! मुधा शोकं मुञ्च, अहं त्वां तेनैव मार्गेण नीत्वा तामसुरकन्यकां प्रापयामि” इति उक्त्वा स्नानादिना तं समाश्वासयत् ।

अथान्येद्युः स मन्त्रिद्विन्यस्तराज्यभारः तेन समं पीता-ऽऽरूढः तद्दर्शितेन अम्बुधिमार्गेण गच्छन् तन्मध्यभागे प्राग्वत् समुत्थितं सपताकं गजं ददर्श । तदवलोक्य सत्त्वशीलो राजानमभ्यधात्,—“देव ! सोऽयं दिव्यप्रभावो महागजः समुत्थितः, मयि ( छ ) अत्र मग्ने देवेनानुध्वजं मज्जनीयम्” इत्युक्त्वा अस्य निमज्जतो ध्वजस्य निकटं प्राप्य स सत्त्वशीलः

( घ ) उद्भ्रान्तः,—उड्विगः ( विष्णु० । उत् + भ्रम + क्तः “अनुनासिकस्य क्रिक्ततां किङ्कितं” ( ६४।१५ पा० ) इति उपधादोषः । ) सान्त्वयन्—आश्वासयन् ( सान्त्व + णिच् + शतृ ) । प्राप्तः, इदमवस्थान्तरमाप्तं शेषः । आस्थाः,—आतिष्ठः ( आस + लङ्-धास् ) ।

( ङ ) अशंसत्—अकथयत् ( शंस + लङ्-ट् ) ।

( च ) मदर्थे—मन्निमित्तं, मन प्रयोजनसाधनाय इत्यर्थः, प्रयोजनन्तु सिंहलि श्वरसकाशे तदुद्दिष्टपाणिप्राशनरूपम् । विडम्बितः,—तिरस्कृतः, दुरवस्थां गमित इति यावत् । न ऋणः अनृणः ( नञ्-तत्पु० ), तस्य भावः आनृण्यन्—ऋणाभावतां ( भावे ण्यञ् ) । मुधा—वृथा ( अव्य० । “व्यथंके तु वृथा मुधा” इत्यमरः ) । समा-  
श्वासयत्—स्वस्थितमकारयत् ( सम + आ + श्वास + णिच् + लङ्-ट् ) ।

( छ ) अत्र—गजसन्निधौ इत्यर्थः, मग्नं ( भावे ङी० ) । अनुध्वजं—पीतध्वजस्य गजोपरिस्थितध्वजस्य वा पश्चात् ( पश्चादर्थे अव्ययी० ), मज्जनीयं ( मसृज + भावे

पूर्वमात्मानं तत्र न्यक्षिपत् ; ततो राजाऽपि तमनु आत्मानं निक्षिप्तेप । अन्तर्मग्नौ च तौ तत्र तत् दिव्यं पुरमवापतुः । तच्च दृष्ट्वा राजा सविस्मयो देवीं तां पावेतीं प्रणम्य सत्त्वशीलेन सममुपाविशत् । तावच्च तत्र सा कन्या सखीजनसमन्विता रूपिणी प्रभेव ततः प्रभामण्डलकान्तरात् निरगात् ।

“इयं सा सुमुखी” इति सत्त्वशीले वदति, स राजा तस्या-  
मस्थानुरागो युक्त इत्यमन्यत । साऽपि तं राजानं ( ज ) दिव्य-  
शरीरलक्षणं वीक्ष्याचिन्तयत्,—“कोऽयमपूर्वः पुरुषातिशयः ?”  
विवेश च अम्बिकापूजार्थं तन्मन्दिरम् । सोऽपि नृपः तं सत्त्व-  
शीलमादाय अवज्ञां प्रदर्शयन् उद्यानमाजगाम । क्षणेन च  
सा कन्यका कृतदेवीपूजा ( भ ) तस्या देव्याः मत्पतिलाभं  
याचित्वा तद्गृहाभ्यन्तरात् निर्गत्य सखीमिकां प्राब्रवीत्,—  
“सखि ! क्वामौ वीक्ष्यतां, यो मया इह दृष्टः, स महात्मा क्व  
तिष्ठति ? युष्माभिर्विचिन्त्य ‘आतिथ्यमेत्य गृह्यतां, प्रसादो मे  
त्वया क्रियताम्’ इत्येवम् अभ्यर्थनीयः, स हि पूज्यः कोऽपि

अनौघर्) । तमनु—सत्त्वशीलस्य ध्वजस्य वा पश्चात् इत्यर्थः [“लक्षणेत्यभूताख्यान—”  
( १।४।२० पा० ) इत्यनेन २या० ] ।

( ज ) दिव्यम्—अलौकिकं, महाप्रभावव्यञ्जकमित्यर्थः, मनोऽज्ञमिति वा,  
शरीरलक्षणं—चक्राङ्गशकमखादिराजचिह्नमिति यावत्, यस्य तं दिव्यशरीरलक्षणम्  
—असाधारणमानुषांचितदैहिकचिह्नं ( विष्ण० । बहुव्री० ) । न पूर्वः,—पूर्वदृष्ट  
इत्यर्थः, अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, अज्ञात इत्यर्थः, पुरुषेषु अतिशयः,—अधिकः  
पुरुषातिशयः,—पुरुषश्रेष्ठः ।

( भ ) तस्याः देव्याः, समीपे इति शेषः । वीक्ष्यतां—दृश्यतां, त्वयेति  
शेषः ( वि + ईक्ष् + कर्म्मणि लोट्-ताम् ) । विचिन्त्य—अन्विष्य ( वि + चि + क्त्वा  
“कृत्स्नस्य पिति कृति तुक्” ( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ], आतिथ्यम्—अतिवि-  
सत्कारम् । प्रसादः,—अनुग्रहः । अभ्यर्थनीयः,—वाचनीयः ( अभि + अर्थ + चिञ्  
+ अनौघर्) ।

उत्तमः पुमान्” । एवं तयोक्ता सखी तं विचित्रं उद्यानवर्त्तिनं  
(ज) स्वस्वामिनीनिदेशं प्रह्ला व्यजिज्ञपत् । तदाकर्ण्य स वीरो  
नृपः सावज्ञं तामुवाच,—( ट ) “भद्रे ! वचमेव कृतमातिथ्यं,  
नान्यत् किमपि उपयुज्यते” । एतदाकर्ण्य तया सख्या गत्वा  
सा असुरनन्दिनी ( ठ ) आविता । तदा ( ड ) उदारं तम-  
सामान्यं कमपि अभ्यमन्यत । ततस्तेन ( ढ ) मानुषायोग्ये-  
ऽपि आतिथ्ये निःस्पृहेण राज्ञा धैर्यपाशिनाकृष्यमाणा पत्यर्थ-  
पावेतोसेवापरिपाकसमन्विता देत्यकन्यका स्वयमुपेत्य उद्यानं  
प्राविशत्, प्रविश्य च राजानं तमभ्येत्य प्रशयान्विता आतिथ्य-  
ग्रहणार्थं प्रार्थयामास ।

( ज ) स्वस्याः,—निजायाः, स्वामिन्याः,—प्रभोः, निदेशम्—आज्ञा स्वस्वामिनी-  
निदेशं—निजप्रभारादेशं ( इष्टो तत्पु० ), प्रह्ला—विनीता सती ।

( ट ) भद्रे !—मुचरितं । कृतं—सम्पन्नमित्यर्थः । अन्यत्—पाद्यादिकम् ।  
उपयुज्यते—प्रयोजनत्वेनाहति, तव सधुरवाक्येष्वेव अतिथिसत्कारः सुनिश्चयः  
एतदतिरिक्तं किमपि प्रयोजनं नाभिलष्यति ।

( ठ ) आविता—आकर्णिता ( श्रु + णिच् + क्तः, स्त्रियां टाप् ), राजवचन-  
मिति शेषः ।

( ड ) उदारं—महान्तं, महदाशयमित्यर्थः ( विष्ण० ) । असामान्यम्—  
असाधारणं, महाप्रभावमिति यावत् । अभ्यमन्यत—अनुप्यत ( अभि + मन + लङ्-त ) ।

( ढ ) मानुषायोग्ये—मानुषदुर्लभे ( विष्ण० ), तस्याः पुण्याः नरलोकागम्यत्वा-  
दिति भावः । धैर्यं—धीरत्वं, सुन्दरोल्लसाममृतायां तस्यामनादरप्रदर्शनरूपमिति  
यावत्, तदेव पाशः,—रज्जुः तेन धैर्यपाशेन—धैर्यरज्ज्वा ( करणे श्या० ),  
राज्ञः धैर्याधिक्यदर्शनेन महानृपः महाप्रभावश्चायमिति भक्त्यातिशयवशान्  
तद्दर्शनोत्सुका स्वयमेव तदतिक गतवतीत्यर्थः । पत्यर्थम्—अनुरूपस्वामिलाभार्थं,  
पार्वत्याः,—अम्बिकायाः, या सेवा—पाराधना, तस्याः परिपाकः,—परिणतिः,  
फलप्राप्तिकाल इति यावत्, तेन समन्विता—संयुता पत्यर्थपार्वतीसेवापरिपाक-  
समन्विता—समुपस्थितस्वामीष्टवरत्नाभकाला ( विष्ण० ) । प्रशयेण—विनयेन, अन्विता  
—युक्ता प्रशयान्विता—विनीता सतीत्यर्थः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ) ।

ततः स नृपस्तं मत्त्वशीलम् ( ण ) उद्दिश्य तामुवाच,—  
 “भट्टे ! अनेन कथितां देवीमिह द्रष्टुमहमागतः, दृष्टा च सा  
 गौरी परमाद्भुतकेतनं ध्वजपथं प्राप्य, तदनु त्वञ्च” । तदाकण्ठ  
 सा कन्यका प्रत्यभाषत,—“राजन् ! तर्हि कौतुकात् त्रिजग-  
 दद्भुतं पुरं वीक्षितुमागम्यताम्” । एवंवादिनीं तां स नृपः  
 ( त ) विदृश्यावदत्,—“तदपि अनेन मे कथितं, यत्र सा  
 स्नानवापी अस्ति” इति । कन्यकाऽवादीत्,—“देव ! मैव-  
 मादिश, नाहं ( थ ) विडम्बनशीला, पृथ्ये विडम्बना का ?  
 विशेषतस्त्वहं युष्माकं सत्त्वोत्कर्षेण किङ्करीकृताऽस्मि, तन्मम

( ण ) उद्दिश्य—लक्ष्योक्त्य ( उत + दिश + ल्यप् ) । परमाद्भुतम्—अत्यश्व्ये,  
 केतनं—पताका यस्य तादृशं परमाद्भुतकेतनम्—अतिविचित्रपताकासमन्वितं  
 ( विष्णु० । बह्व्री० ), ध्वजः,—ध्वजयष्टिरेव, पथः तं ध्वजपथं—ध्वजयष्टिरूपमार्ग-  
 मित्यर्थः, गङ्गापरिस्थध्वजानुसरणेनेहागत्य देवी गौरी मया दृष्टा इति समुदायायः ।  
 तदनु—तत्पश्चात्, देवीदर्शनानन्तरमित्यर्थः, त्वञ्च इत्यर्थात् दृष्टा इत्यनुवृत्तौ यम् ।

( त ) विदृश्य—विदृशितं कृत्वा, गालुषैः न वा ईषत्, किन्तु मध्यमहास्यं  
 कृत्वा इत्यर्थः, “आकुञ्चितकपोलाक्षं सख्यं निःस्वनं तथा । प्रसादीत्यं सानुराग-  
 माहुर्विदृशितं बुधाः” ॥ इत्युक्तत्वं वास्यं कृत्वा इति यावत् ( वि + ङस + ल्यप् ।  
 “मध्यमः स्यात् विदृशितम्” इत्यमरः ) । अनेन—सत्त्वशीलिन । स्नानाय वापी—  
 दौर्बिका स्नानवापी—स्नानार्थपुष्करिणी ( ४र्थी तत्प० ), यत्र पुष्करिण्यां स्नात्वा अर्थं  
 मे सदृशः तादृशी विडम्बनाम् अलभत, तादृशी पुष्करिणी यत्र पुरं वर्तते, तत्  
 त्रिजगद्भुतमिति सत्यमेव, किन्तु युष्माकं बाग्जालिनाकृष्टा एतत्सदृशविडम्बनाभोगार्थं  
 तत्र न गच्छामि, न वा स्नामि, व्यर्थं चेन्न अस्मिद्विडम्बनप्रयासः इति राज्ञः हास्यप्रियायः  
 इति वेदितव्यम् ।

( थ ) विडम्बनं—तिरस्कारणं, परपीडनं परप्रतारणं वा इति यावत्, शीलं  
 —स्वभावो यस्याः सा विडम्बनशीला—परपीडकस्वभावा, प्रतारणापरायणा वा  
 ( विष्णु० । बह्व्री० ) । सत्त्वस्य—चित्तस्य स्वभावस्य वा ( “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले  
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने व्यवसायावृत्तिसेव्यस्यै तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी ),  
 उत्कर्षेण—प्रशंसनतया सत्त्वात्कर्षेण—उदारस्वभावेन प्रशंसनतया वा ( कर्चदि

प्रार्थनाभङ्गं मा कुरुष्व” । एतदाकर्ण्य स राजा सत्त्वशीलेन सहितः “तथा” इत्युक्त्वा तया सह प्रभामण्डलोपान्तं ययौ ।

अथ ( द ) अपाहतकवाटे तस्मिन् प्रविष्टः अपरं दिव्यं नित्यं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनैर्निर्मितमपरं मेरुपृष्ठमिव पुरं ददर्श । तत्र सा ( ध ) महाहर्षे रत्नासने राजानमुपवेश्य यथोचितं अर्घ्यादिकमानाय्य राजसुताऽब्रवीत्,—“महाभाग !

इया० । इहौ तत्पु० ), किं—किञ्चित् कुक्षितं वा कर्ष्यं करोति या सा किङ्करी—परिचारिका [ किं + कृ + “किं यत्तद्वद्वेषु कर्त्तव्यविधानम्” ( वा० ) इति अच्, स्त्रियां ङाप् ] अकिङ्करी किङ्करीकृता किङ्करीकृता—दासीकृता ( अभूततद्भावे चित् ) । प्रार्थनाभङ्गं—याज्ञावैफल्यम् ।

( द ) अपाहतः,—उदाटितः, कवाटः यस्य तस्मिन् अपाहतकवाटे—उत्प्लुतकवाटे ( विष्ण० । बहुव्री० ), तस्मिन्—प्रभामण्डले । नित्यं—सदैव, न तु कालविशेषे इत्यर्थः, सर्वेषु ऋतुषु—ह्रस्वनादिषु षट्सु ऋतुषु, यानि कुसुमानि, यानि च फलानि, तेऽशोभितं—कान्तं सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं—हिमादिषु पृथक् पृथक् कालेषु यानि कुसुमानि यानि च फलानि जायन्ते, तानि सर्वाणि सर्वकालमेव युगपदेव तत्र उत्पद्य पुरीं तां शोभयन्ति इत्यर्थः । मेरुपृष्ठ—सुमेरुपृष्ठमिव, मेरुपृष्ठमपि सर्वर्तुकुसुमफलशोभितं रत्नकाञ्चनसामयय ।

( ध ) महम्—उत्सवम्, अर्हति—युज्यते इति तस्मिन् महाहर्षे—उत्सवकालव्यवहारीचते, महामूल्य इत्यर्थः, यद्वा,—महः,—तेजः, स अस्त्व अस्तीति महः,—तेजस्वी ( अश्व-आदिवादिभ्यः ), तम् अर्हतीति तस्मिन् महाहर्षे—तेजस्विजनोपवेशनयोग्ये इत्यर्थः ( निष्ण० “मह उत्सवतेजसाः” इति सिद्धिर्नौ ), “महाहर्षे” इति पाठे—महान् अर्घः,—मूल्यं यस्य तादृशं महाहर्षे—बहुमूल्ये । यथोचितं—राजयोग्यमित्यर्थः, अर्घः,—पूजाविधिः ( “मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ), तस्य इदम् अर्घ्यम्—चर्तियपूजायै दीयमानं जलादिकम् [ अर्घ + “पादावाभ्यां च” ( शा० ४.२.५ मा० ) इति यत् । “अर्घ्यमर्घार्थे पादं पादाव वारिणि” इत्यमरः ], तदादिकम् अर्घ्यादिकं—जलमधुपर्कगन्धपुष्पादिकमित्यर्थः, आनाय्य—आनाययित्वा ( आ + नी + ञिच् + ल्यप् ), परिजनेनां शेषः । महान्—प्रशस्तः, भागः,—भाग्यं ( “भागो कृपाङ्कं भाग्यं कदंशयोः” इति हेमः ) यस्य सः महाभागः, तत्सम्बुद्धौ महामात्र !—

अहमस्मि असुरेन्द्रस्य महात्मनः कालर्नमः सुता, चक्रिणा स  
मम पिता स्वर्गं प्रापितः, इदञ्च मे पैटकं पुरद्वयं विश्वकर्मणा  
कृतं, सर्वकामदे अत्र न जरा न च मृत्युः बाधते ; इदानीञ्च  
त्वं मे पिता सपुरायाः” । ( न ) इति समर्पितात्मसर्वस्वां  
तामवादीत् स राजा,—“यदि एतत्, तर्हि त्वं मम सुता  
अस्मै सत्त्वशीलाय सुहृदे वीराय बान्धवाय च मया दत्ता” ।  
एवं ( प ) देवीप्रसादेन मूर्तेर्नैव नृपेण सा उक्ता गुणज्ञा  
विनता तं राजानं “तथा” इति अन्वमन्यत ।

भाग्यवन्, महाशय ! इत्यर्थो वा । चक्रिणा—चक्रपाणिना, विष्णुना इत्यर्थः ।  
स्वर्गं प्रापितः,—गमितः, विनाशित इत्यर्थः [ प्र + आप + णिच् + क्तः । अत्र मम  
पिता स्वर्गं प्राप्तः, चक्रिणा स मम पिता स्वर्गं प्रापितः इति अर्थिकर्तुः पितः यौ  
कर्मसञ्ज्ञा, ततः “गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने भीष्मक्यङाम् । बुद्धिमत्स्याश्रयाः  
शब्दकर्मकाणां निजे श्रुया । प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां श्रुतानां लादयो मताः” ॥ ( का० )  
इति कारिकानुसारात् प्रयोज्यकर्मणि पितरि १ मा ज्ञातव्या । ] पितृतः आगतं पैटकं  
—पितृस्वामिकमित्यर्थः, पितृतः प्राप्तमिति यावत् [ पितृ + “पितृयञ्च” ( ४।३।७६  
पा० ) इति ठञ् ] । सर्वान् कामान्—अभौष्टान्, ददाति—यच्छति इति तत्किन्  
सर्वकामदे—कृत्याभिलाषितप्रदानपरे [ विष्ण० । सर्वकाम + दा + “आतोऽनुपसर्गे  
कः” ( ३।२।३ पा० ) इति कः ] । पुराभ्यां—नगराभ्यां सङ्घ वर्त्तमानायाः सपुरायाः,  
—पुरद्वयसङ्घितायाः ( “मे” इत्यस्य विष्ण० ) ।

( न ) इति—उक्तप्रकारेण ( अव्य० ), आत्मा—स्वस्य, सर्वस्वं—सर्वधनस्य  
आत्मसर्वस्वे, समर्पित—सम्यक् दत्ते, आत्मसर्वस्वे यथा तां, यदा,—समापितम्  
आत्मनः सर्वस्वं यथा तां समर्पितात्मसर्वस्वां—राजाधीनोक्तसर्वविभवान्  
( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( प ) देव्याः,—कात्यायन्याः, प्रसादेन—अनुरोधेण देवीप्रसादेन—अम्बिका-  
प्रसन्नतारुपेणेत्यर्थः, मूर्तेर्न—रूपिणा, मूर्तेर्न देवीप्रसादेनैव नृपेण—राजरूपधारिणा  
देव्यनुरोधेणेत्यर्थः, सेवामनुष्टा देवी ईक्षितसत्पतिदानार्थं राज्ञः रूपं धत्वा तत्र  
समागताऽमुदिति भावः । अन्वमन्यत—अन्वजानात्, स्वीकृतवतीत्यर्थः ( अनु +  
मन + लङ्-त ) ।

ततस्तस्याः (फ) पाणिग्रहं कृत्वा कृतार्थं तस्मिन् सत्त्वशीले,  
राजा असुरैश्वर्यं सर्वं दत्त्वा तं सत्त्वशीलमुवाच,—“सखे !  
भुक्तयोरामलकयोरिकमद्य मया तव संशोधितम्, असंशोधितात्  
द्वितीयात् तेऽहं ऋणी तिष्ठामि” इति प्रणतं तमुक्त्वा, तां  
दत्त्यपुत्रीमब्रवीत्,—“भद्रे ! मार्गे मम दर्शयतां, येन स्वां पुरीं  
प्राप्नुयाम्” इति । ततः सा अपराजितं नाम खड्गम् एकञ्च  
जन्मजरामृत्युहरं फलं दैत्यनन्दिनी तस्मै भूपाय प्रादात् ।  
अथ स राजा ताभ्यां खड्गफलाभ्यामन्वितः तयोक्तायां तस्यामेव  
वाप्यां मग्नः (ब) स्वदेशतः समुत्थाय सर्वकार्यमिद्धिमानभूत् ।  
स च सत्त्वशीलः (भ) दैत्यस्त्रीपुरराज्यं सुखेन शशास” ।

इति कथामाख्याय वेतालो राजानम् ( म ) अप्राचीत्,—  
“राजन् ! कोऽनयोर्द्वयोरब्धिपतने सत्त्वाधिकः ?” इति ।

( फ ) पाणेः,—करस्य, यद्,—यद्वर्णं तं पाणिग्रह—विवाहकाले करग्रहण-  
रूपाचारविशेषम् । कृतार्थं—पूर्णमनोरथे ( विष्ण० ), सतीति शेषः ( भावे ७मो० ) ।  
असंशोधितात् द्वितीयात्, आमलकादिति शेषः, ऋणादिति भावः [ “अकसंयुगं  
पञ्चमी” ( २।३।२४ पा० ) इति प्रसी० ] । मार्गे,—पथ्याः । दर्शयताम्—अवलोकयतां  
( दृश + णिच् + कश्मेणि लोट्-ताम् ), लयेति शेषः ; येन—मार्गप्रदर्शनेनेत्यर्थः, स्वां  
—निजाम् । प्राप्नुयां—लभेय, गच्छेयमिति यावत् ( प्र + आप + लिङ्-यान् ) ।

( ब ) स्वदेशतः,—स्वदेशे, निजनगरे इत्यर्थः [ स्वदेश + “आद्यादिभ्य  
उपसङ्गानम्” ( बा० ) इति सप्तम्यान्तसिः ], समुत्थाय इत्यनेनान्वयः, यदा,—  
स्वदेशतः,—स्वदेशाय, स्वदेशमुद्दिश्य इत्यर्थः, मग्न इत्यनेनान्वयः ( अद्यापि पूर्वपूर्वेषु  
अतृप्योक्तसिः ), अत्र पक्षे—समुत्थाय इत्यत्र स्वदेशे इति शेषः, सर्वेषु कार्येषु  
सिद्धिः,—साफल्यं विद्यते अस्य तादृशः सर्वकार्यसिद्धिमान्—निखिलप्रारब्ध-  
कार्यसफलताभाक् ।

( भ ) दैत्यस्त्रियाः,—दैत्यकन्यायाः, निजपत्न्या इति यावत्, पुरमेव राज्यं  
दैत्यस्त्रीपुरराज्यम्—अमुरनगरम् ।

( म ) अप्राचीत्—अजिज्ञासीत् ( प्रच्छ + लुङ्-द् ) । इयीः ( निङ्गारे ६४ी० ) ।  
सत्त्वाधिकः,—मनस्वी, निर्भीकचेता इत्यर्थः ।



तदाकर्ण्य राजा शापात् भीतः सदुत्तरमेव प्रत्यभाषत,—  
 “एतयोः सत्त्वशील एव अधिकः सत्त्ववान् मे प्रतिभाति ; स  
 हि पूर्वम् (य) अविज्ञाततत्त्वः निराश एवाम्बुधौ पतितः, राजा  
 तु तत्त्वं विज्ञाय अभोधिमाविशत्” । इति समाकर्ण्य राज्ञो  
 निरस्तमौनस्य वचनं स वेतालः स्कन्धात् पूर्ववत् अलक्षितः  
 तमेव शिंशपातरुमगमत् । राजाऽपि पूर्ववत् तमानेतुं पुन-  
 रुद्योगमकरोत् । न हि (र) प्रारब्धे असमाप्ते धीराः शिथिली-  
 भवन्ति ।

### अथ अष्टमकथा ।

ततश्च स राजा भूयः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव  
 प्राप्य स्कन्धे कृत्वा भिक्षुमुद्दिश्य ( क ) प्रातिष्ठत । प्रयान्तञ्च तं  
 स स्कन्धवर्त्ती वेतालः सम्बाध्य प्राब्रवीत्,—“राजन् ! अम-  
 विनोदाय पुनरिमां कथामाकर्ण्य,—

( य ) अविज्ञातम्—अविदितं, तत्त्वं—याथार्थ्यं, ध्वजरङ्गमिति यावत्, येन  
 तद्दृशः अविज्ञाततत्त्वः,—अज्ञातरङ्गः ( विष्णु । बहुव्री० ), निराशः, क्षणिके  
 इति शेषः ।

( र ) प्रारब्धे—प्रकाले, कार्ये इति शेषः । शिथिलीभवन्ति—मन्दप्रयत्नी-  
 भवन्ति, प्रारब्धकार्यमसमाप्य न विरमन्तीत्यर्थः । [ अशिथिलाः शिथिलाः  
 भवन्ति शिथिलीभवन्ति, शिथिल+“कृभृल्लिथीगे—” ( ५।४।५० पा० ) इति  
 अभूततद्भावे च्चिः ] ।

( क ) प्रातिष्ठत—अगच्छत् [ प्र+स्था+लङ्-त “समवप्रविभ्यः स्थाः”  
 ( १।३।२२ पा० ) इत्यात्मने पदम् ] ।

अस्यङ्गदेसि महान् ( ख ) वृक्षघटाभिधः जनपदः, तत्र विष्णुस्वामीति महान् यज्वा महाधनी द्विजः प्रतिवसति ; तस्य स्वानुरूपायां पत्न्यां क्रमात् तयः पुत्रा जज्ञिरे । कदाचित् ते ( ग ) तरुणा भोगवैदग्ध्यशालिनः कूर्महेतोः पित्रा प्रारब्ध-यज्ञेन प्रेषिताः भ्रातरः अस्वधिं ययुः ; तत्र कूर्ममेकं प्राप्य ज्यायान् कनिष्ठावाह स्म, —“युवयोरकः कूर्ममिमं पितुः क्रत्वर्थं गृह्णातु, अहमनं विस्त्रं पिच्छिलञ्च ग्रहीतुं न शक्नोमि” ।

( ख ) वृक्षघटः इति अभिधा—नाम यस्य तादृशः वृक्षघटाभिधः,—वृक्ष-घटाभ्याः ( विष्ण० । बहुव्री० ), जनपदः,—जननिवासस्थानं, देश इत्यर्थः, नगर इति यावत् ( “भवेज्जनपदो जनपदोऽपि जनदेशश्च” इति मेदिनी ) । यज्वा—विधानेन क्रतुयागः याजकः, यथाविधि यागशीलः इत्यर्थः [ विष्ण० । यज्ञ + “सुयशोर्द्धुनिप्” ( ३।२।१०३ पा० ) इति ङुनिप् । “यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः ] । स्वयं—आत्मनः, अनुरूपा—मृदुशी तस्यां स्वानुरूपायां—निजयाग्यायाम् । जज्ञिरे—वभूवुः [ जन + लिट्-इरं “वभूवुज्जन—” ( ६।४।८ पा० ) इति उपधा-लोपः “लोः युना यः” ( ८।४।४० पा० ) इति नकारस्य जकारः ] ।

( ग ) तरुणाः,—युवानः ( विष्ण० । “वयस्यस्तरुणा युवा” इत्यमरः ), भोगे—विविधमुख्यासादं, यत वैदग्ध्य—पारिण्डित्यं, नैपुण्यमिति यावत्, तेन शालन्ते—श्रीभन्ते, ख्यातिमापयन्ते इति यावत्, ये ते तादृशाः भोगवैदग्ध्यशालिनः,—भोगनिपणाः, उपभोग्यदव्याणां गुणदोषविचारणं अद्भुतनैपुण्यतया सुप्रसिद्धा इति भावः ( भोगवैदग्ध्य + शाल + यहादित्वात् णिनिः ), कूर्महेतोः,—कच्छपनिमित्तम् । प्रारब्धः,—पक्रान्तः, क्रतारम्भ इत्यर्थः, यज्ञः,—यागः येन तेन प्रारब्धयज्ञेन—अनुष्ठीयमानयागेन ( विष्ण० । बहुव्री० ) । ज्यायान्—ज्येष्ठः [ अयमेवामतिशयेन वृद्धः इति वाक्येन वृद्ध + “द्विवचनविभज्योपपदं तरवोयमुनौ” ( ५।३।५७ पा० ) इति ईयमुनि “वृद्धस्य च” ( ५।३।६२ पा० ) इति ईयमुनि परे वृद्धस्य ज्यादेशे “ज्यादादीयसः” ( ६।४।१६० पा० ) इति ईयमुनः ईकारस्य आत्वम् ], अथ ज्येष्ठस्य वार्ज्ज्वाभावेऽपि सादृश्यमध्ये तस्य अतिवृद्धत्वात् प्रयोगोऽयं बोध्यः । युवयोः ( निङ्गारे ६७० ) । क्रतवे—यज्ञाय इदं क्रत्वर्थं—यज्ञनिमित्तम् ( अर्थेन सङ्गमित्यनुमासः । “यज्ञः सवोऽध्वरी यागः सप्ततनुमंखः क्रतुः” इत्यमरः ), यथा,—

इत्युक्तावन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठावूचतुः,—( घ ) “आर्य्य ! तवान्न  
चेत् जुगुप्सा, तदाऽऽवयोः कथं न स्यात् ?” । तदाकर्ण्य स  
ज्येष्ठोऽवादीत्,—“युवां कच्छपं गृह्णातम्, अन्यथा (ङ) युवाभ्यां  
कृते पितृयज्ञलोपः स्यात्, ततो युवयोस्तस्य च पितुः भ्रुवं  
नरकपातः स्यात्” । इति तर्नीक्तावनुजो विहस्य तमवाचताम्,  
—“आर्य्य ! आवयोरेव समानं ( च ) धर्मं वेत्सि ?  
नाऽऽत्मनः ?” । ततो ( क ) ज्येष्ठोऽवादीत्,—“किं युवां मम  
भोजनचण्डतां न जानीथः ? अहं हि भोजनेषु चण्डः, कथ-  
मिमं जुगुप्सितं स्पृशामि ?” । एतत्तस्य वचः श्रुत्वा मध्यमो-

कृतवे अर्थः,—प्रभोजनं यस्य तादृशं कत्वर्थे—यज्ञप्रभोजनकं ( कृष्मन्मित्यस्य विष्णो ।  
बहुव्री० ) । विस्मय—आमर्गन्मिन्, अपक्वमांसगन्मिन् इत्यर्थः ( विष्णो । “विस्  
स्यादामर्गन्मिन् यत्” इत्यमरः ) ।

( घ ) आर्य्य !—पूज्य ! । जुगुप्सा—घृणा [ गुप् + सन् “गुप्तिज्जिह्वाः सन्”  
( ३।१।५ पा० ) इति सन् “अ प्रत्ययात्” ( ३।३।१०२ पा० ) इति अ, स्थित्वा टाप् ] ।  
“विचिकित्सा” इति पाठे—विचिकित्सा—सन्दिग्धता, गृह्णामि न वा इति सन्देह-  
जनितविमुखता इति भावः ।

( ङ ) युवाभ्यां कृते—निमित्तम् [ अन्त्य० । “निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासं  
प्रायदर्शनम्” ( वा० ) इति निमित्ताशक्त-कृतेऽशब्दयोगाच्चतुर्थी ] । भ्रुवं—निश्चितम् ।

( च ) धर्मं—पितुः यज्ञलोपजनितनरकपातनिवारणार्थम् आवयोश्च कर्त्तव्या-  
करणजनितनरकपातनिवारणार्थं धर्मं जानोहीधनरूपमित्यर्थः, वेत्सि—जानासि  
( विद + लट्-मि ), आत्मनः,—स्वस्य, न, वेत्सि ? इति पूर्वेष्वानुषङ्गः ।

( क ) अयमेवामतिशयेन बह्वः ज्येष्ठः,—अयजः [ बह्व् + “अतिशयने  
तर्मावहनौ” ( ५।३।५५ पा० ) इति इष्टमि “बह्वस्य च” ( ५।३।६२ पा० ) इति  
ज्यादेशः ] । भोजने—आहारविषये, चण्डता—तीव्रता, तीव्रानुभवशक्तिरिति यावत्,  
तो भोजनचण्डतां—भोज्यद्रव्यस्य दोषगुणविचारणे तीव्रास्वादशक्तमित्यर्थः, जानीथः,  
—वित्यः ( ज्ञा + लट्-थम् ) । चण्डः,—तीव्रः, तीव्रास्वादशक्तिसमन्वितः इत्यर्थः ।  
जुगुप्सितं—घृणितं, विस्मयपिच्छित्वाभ्यामिति भावः [ गुप् + “गुप्तिज्जिह्वाः  
सन्” ( ३।१।५ पा० ) इति सन् + क्तः ] ।

ऽब्रवीत्,—“अहं हि ( ज ) अधिकश्चण्डः नारीषु, तत् कथ-  
मिमं स्पष्टमर्हामि ?” । एवं मध्यमेनोक्ते ज्येष्ठः ( भ ) कनी-  
यांसमवादीत्,—“त्वं तावत् आवयोः कनीयान्, कूर्मं गृह्णाण” ।  
ततः स कनीयान् ( ज ) भुक्कुटिं विधाय ताववोचत्,—  
“मूर्खी ! अहं हि विशेषेण तूलिकाचण्डः” । इत्थं ते कलहा-  
ऽऽसक्तास्त्रयो भ्रातरः ( ट ) निर्णयाय अभिमानिनः तं कूर्मं  
विहाय प्रसेनजिदाख्यभूपतेर्नगरं विटङ्कपुरं ययुः ; तत्र गत्वा  
प्रतीहारमुखेनाऽऽवेद्य, तेन च प्रवेशितास्तं नृपं तं वृत्तान्तं  
विज्ञापयामासुः । राजा च सर्वं श्रुत्वाऽब्रवीत्,—“तिष्ठत यूय-  
मत्र, परीक्षित्ये वः ( ठ ) क्रमात्” इति । ततस्ते “तथा”

( ज ) अधिकश्चण्डः नारीषु—सम्भोग्यानां नारीणां दीपयणविचारणे तीव्रानुभव-  
शक्तिसमन्वित इत्यर्थः । अर्हामि—युज्ये, शक्नोमि इत्यर्थः ( अर्हं + लट्-सिप् ) ।

( भ ) कनीयांसम्—अयमेवामतिशयेन युवा अल्पा वा इति कनीयान्—  
कनिष्ठः, अनुजः इति यावत्, तं कनीयामं—कनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः [ युवन् अल्पो  
वा + “अजादौ गुणवचनादेव” ( ५।३।५८ पा० ) इति ईदृशसुनि “युवाल्पयोः  
कन्यतरस्याम्” ( ५।३।६४ पा० ) इति कन् । “कनीयान्तिथूनि स्यादत्यल्पानु-  
जयोस्तिषु” इति मेदिनी ] ।

( ज ) भुक्कुटिं—भूभङ्गम् । तूलिकासु—तूलगर्भशयनीपकरणविशेषेषु, “तीपक”  
वा “गदि” इति ख्यातासु ( “तूलिका कूर्सिकायान् शय्योपकरणेषुऽपि च” इति  
मेदिनी ), चण्डः,—तीव्रः तूलिकाचण्डः,—शय्योपकरणानां गुणदोषविचारणे  
तीव्रानुभूतिसम्पन्न इत्यर्थः ।

( ट ) निर्णयाय—निश्चयाय, कोऽधिकश्चण्डः इति वादभीमांसायै इत्यर्थः,  
अभिमानिनः,—अहमेवाधिकश्चण्डः इत्यङ्कारवन्तः इत्यर्थः । प्रतीहारस्य—हार-  
पालस्य ( “प्रतीहारं हारपालहाः ख्यहाः स्थितदंशकाः” इत्यमरः ), मुखेन प्रतीहार-  
मुखेन—हाररक्षकद्वारा, आवेद्य—विज्ञाप्य, स्वेष्टमागमनप्रयोजनमिति शेषः  
( आ + विद् + णिच् + ल्यप् ), तेन—प्रतीहारेण ।

( ठ ) क्रमात्—पौर्वापर्यानुसारेण, ज्येष्ठादिक्रममवलम्ब्य इत्यर्थः ( ल्यप्-  
लोपे ५मी० ) ।

इत्युक्त्वा सर्वे तत्र ( ङ ) अवतस्थिरे । ततः स नृपः  
स्वाऽऽहारकाले तानानीय तेभ्यः ( ठ ) अग्र्याणि आसनानि,  
राजार्हाणि च षड्रसानि स्वादूनि अन्नादीनि दापयामास ।  
ततः सर्वेषु ( ण ) भुञ्जानेषु तेषु भोजनचण्डो जुगुप्सा-  
कलिताऽऽननो न बुभुज । “कथं न भोजनं स्वादु  
सुगन्ध्यपि भुङ्क्ते ?” इति राज्ञा स्वयं पृष्टः स शनैर्जगाद,  
—“राजन् ! अस्मिन् ( त ) भक्ते श्वधूमदुरामोदो  
वर्तते, तेनाहमिदं भोक्तुं स्वादु अपि नेच्छामि” । इत्युक्ते  
तेन सर्वेऽपि नृपाऽऽज्ञया तदाघ्राय ( थ ) “कलमशाल्यन्नमिदं

( ङ ) अवतस्थिरे—नृपः, अवस्थितवन्तः इत्यर्थः [ अव + स्था + लिट्-इरे  
“समवप्रावभ्यः स्थः” ( १।१।२२ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।

( ठ ) अग्र्याणि—श्रेष्ठानि । राजानम् अहंस्ति—युज्यन्ते इति तानि राजार्हाणि  
—नृपोचितानि ( विष्ण० ), षड्—मधुरास्त्रलवणकटुतिक्तकषायाः षट्सङ्ख्याकाः, रसाः,  
—आस्वाद्याः यत्र तानि षड्रसानि ( विष्ण० । बहुव्री० ), स्वादूनि—मनोज्ञानि  
“स्वादुमंष्टमनोज्ञयोः” इति मेदिनी । दापयामास—उत्सर्जयामास, सूचकारहस्ते-  
नात् शेषः [ दा + णिच् + लिट्-णल् “अस्तिङ्गौब्रूरोक्तु—” ( ७।१।३६ पा० )  
इति पुक् “कामप्रत्ययादासमन्ते लिटि” ( ३।१।३५ पा० ) इति प्रत्ययान्तादनेकाचः  
आस, “कृच्चानुप्रयुज्यते लिटि” ( ३।१।४० पा० ) इत्यामन्तादसन्तुप्रयोगः ] ।

( ण ) भुञ्जानेषु—खादस्य, भोजनानिरतेषु इत्यर्थः ( निङ्ङारि ७मी० । भुज +  
जानच् ) । जुगुप्सा—पृण्या, कलितम्—आप्तं, प्राप्तमित्यर्थः, विकृतमिति यावत्  
( कलितं विदितऽऽमर्थोः ” इति मेदिनी ), आननं—मुखं यस्य सः जुगुप्साकलिता-  
ऽऽननः,—पृण्याविकृतमुखः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । बुभुजे—आश [ भुज + लिट्-ए  
“भुजोऽनवने” ( १।३।६६ पा० ) इति आत्मनेपदम् ] ।

( त ) भक्ते—अन्ने, श्वस्य—दास्यमानस्यतर्दहस्य, यो धूमः, चितोत्थित इत्यर्थः,  
तस्य दुरामोदः,—दुर्गन्धः ( ६ष्टी तत्पु० । “आमोदो गन्धहर्षयोः” इति  
मेदिनी ) ।

( थ ) कलमशालीः,—कलमाख्यतण्डुलविशेषस्य, अन्नं, यद्वा,—कलमशालिना  
—तदाख्यतण्डुलविशेषस्य, कृतमन्नं कलमशाल्यन्नं—कलमाख्यशालितण्डुलान्नं ( ६ष्टी

सुगन्धि च” इति शशंसुः । स तु भोजनचतुरः (द) पिहितनासिक-  
स्तन्नं बुभुजे । ततः स राजा मञ्चिन्त्य क्रमात् यावदन्विष्यति,  
तावत् (ध) नियोजितजनमुख्यात् तदन्नं ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्र-  
सम्भवशालिजं बुबुधे । ततोऽतिविस्मितस्तुष्टश्च राजा तमभाषत,  
—“ब्रह्मन् ! मत्वं त्वं भोजनचण्डः, तदन्यत् भुज्यताम्” इति ।

ततो राजा कृताहारान् तान् वामशृङ्गेषु ( न ) विस्तृत्य  
स्वामिकां गणिकोत्तमाम् आनयामास, प्राहिणोच्च निशि तां  
सर्वाङ्गसुन्दरीं कृतमण्डनां तस्मै द्वितीयस्मै नारीचण्डाय भ्रात्रे ।

तत्पु० शाकपार्थिवानि वा ) । शोभनो गन्धः अस्य इति सुगन्धि—सनीहरगन्धयुक्तः  
[ सु + गन्ध + “गन्धस्येदत्पुतिमुत्तरभिधः” ( ५।४।१३५ पा० ) इति इकारादेशः ] ।  
शशंसुः,—कथयामासुः ( शनस + लिट्-उभ ) ।

( द ) पिहिता—आवृता [ अपि + धा + क्तः “दधानर्हिः” ( ७।४।४२ पा० )  
इति हिः “वाष्ट भागविरक्तोपमवार्धकपसर्गयोः । अपि चैव हन्तव्यानां यथा वाचा  
निशा दिभा ॥ ( का० ) इति अपरकारलोपः ], नासिका येन सः पिहित-  
नासिकः,—आच्छादितनासः [ विण० । बहुव्री० । “गोस्त्रियोत्पसर्जनस्य” ( १।२।४८  
पा० ) इति नासिकाया आकारस्य ऋत्वः ] ।

( ध ) नियोजिताना—तण्डुलं शवधूसगन्धित्वस्य तत्त्वानसन्धानाय नियुक्तानां,  
जनानां मुखान् नियोजितजनमुख्यात्—आज्ञतलोकाननात् ( अपा० ५।३० ) । ग्रामे—  
ग्रामप्रान्ते, यत् श्मशानं—स्तददृष्टदाहस्थानं, तस्य निकटे—समीपे, यत् क्षेत्रं—  
केदारं, शस्योत्पात्तिस्थानमित्यर्थः, तस्मात् सम्भवः,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः यः शालिः,  
—आन्धविशेषः, तस्मात् जायते इति सत् ग्रामश्मशाननिकटक्षेत्रसम्भवशालिजं—  
ग्रामप्रान्तवर्तिंश्मशानसमीपसुमितसम्भूतधान्यविशेषकृतं ( विण० ), बुबुधे—विवेद,  
ज्ञातवानित्यर्थः ( बुध + लिट्-ए ) ।

( न ) विस्तृत्य—सम्यग्य इत्यर्थः ( वि + स्तृज + ल्यप् ), स्वां—स्वकीयां, निजो-  
पभोग्यामित्यर्थः । प्राहिणीत्—प्रेरयत् ( प्र + हि + लङ्-दृ ) । कृतं—सम्पादितं,  
मण्डनं—प्रसाधनं, विभूषणक्रिया इत्यर्थः, यथा यस्या वा तां कृतमण्डनां—परिहृता-  
कङ्कारां ( विण० । बहुव्री० । “मण्डनन् प्रसाधने” इति हेमः ) । द्वितीयस्मै भ्रात्रे  
—मध्यमाय भ्रात्रे ( तादर्थ्ये ४र्थी० ) ।

मा च राजभृत्येन ( प ) अन्विता तस्य द्वितीयस्य वासगृहं प्रागात् । तस्याञ्च ( फ ) प्रभासितवेश्मनि प्रविष्टायां समुत्पन्न-  
मोहः वामपाणिना संरुहनासाग्रेऽसौ नारीचतुरो राजभृत्या-  
नब्रवीत्,—“निष्कास्यतामेषा, नो चेत् स्त्रियेऽहम्, अस्या-  
श्ल्यागलगन्धो निर्याति” । इत्युक्ता राजपुरुषाः समुद्दिग्नाः  
सविस्मयाश्च ( ब ) ततो राजान्तिकं नीत्वा तं वृत्तान्तं तस्मै  
न्यवेदयन् । राजा तं नारीचण्डमानीय तदाऽब्रवीत्,—“ब्रह्मन् !  
येयं ( भ ) चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः कृतदेहविलेपना दिक्षु  
प्रसरच्चारुसौरभा वर्त्तते, तस्या वारविलासिन्याश्ल्यागलगन्धः  
कुतः ?” । इत्युक्तोऽपि स नारीचण्डः यदा न ( म ) प्रतिपेदे,  
तदा राजा विचारकुतुकोऽभवत्, अनुध्यत च तां तस्या एव

( प ) अन्विता—भिलिता इत्यर्थः ( अल + इ + क्तः ) । प्रागात्—प्रागमत्  
[ प्र + इ + लृङ् इ “इषां गा लृङि” ( २।४।४५ पा० ) इति गाऽऽदेशः “गातिस्था—”  
( २।४।७७ पा० ) इत्यनेन सिचौ लुक् ] ।

( फ ) प्रभासितं—भास्वरं, दीपप्रभया उद्भासितं, यत् वेग्न—गृहं तस्मिन्  
प्रभासितवेश्मनि—आलौकीज्वलनगृहमध्ये ( कर्मधा० ) । निष्कास्यतां—वहि-  
स्त्रियतां ( निर् + कस + णिच् + कर्माणि लाट्-ताम् ) । स्त्रिये—प्रायेः विद्युज्ये  
[ स्व + लट्-ए “रिङ् शयगालङ्” ( ७।४।२८ पा० ) इति ऋतो रिङादेशः, “असि  
श्रुधातुभृषां श्रुतिश्रुडुबडौ” ( ६।४।७७ पा० ) इति इयङ् ] । अस्याः, गात्रादिति  
शेषः, यदा,—अस्या इति ( अपादाने प्रसो० ) ।

( ब ) ततः,—तस्मात् स्थानात् । नीत्वा, तामिति शेषः ।

( भ ) चन्दनञ्च कर्पूरञ्च कालागुरु च तानि तैः चन्दनकर्पूरकालागुरुभिः,—  
श्वेतचन्दनकर्पूरकृष्णागुरुभिः ( करणे श्या० । इन्द्र० ), कृतं—विहितं, देहं—अङ्गे,  
देहस्य वा, विलेपनं—वर्णकं यथा सा कृतदेहविलेपना—अनुलिताङ्गी ( विष० ।  
बहुव्री० ) । प्रसरत्—विसर्पत्, चारु—मनोज्ञं, सौरभं—सदृशः यस्याः सा प्रसर-  
च्चारुसौरभा—व्यापुवन्मनोहरगन्धा ( विष० । बहुव्री० ) । वारविलासिन्याः,—  
गणिकायाः, अङ्गे इति शेषः ।

( म ) प्रतिपेदे—स्वीचकार, तत्सकाशे अवस्थानमिति शेषः, प्रतिपूर्वञ्च

मुखेन शैशवे मातृवियोगात् अजाहोरविवर्द्धिताम् । ततो राजा अतिविस्मितस्तस्य नारीचण्डस्य चण्डतां बहु प्रशंसन् तस्मै ततोयाय तूलिकाचण्डाय आशु शय्यामदापयत् ।

स च तूलिकाचतुरः पथ्यङ्गोपरि ( य ) ममसङ्घातूलिकायां शय्यायां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवासिनि सुष्वाप । रात्रेः ( र ) यामार्द्ध एव गते स सहसा पाणिना अवष्टम्भपार्श्वः क्रन्दन् व्यथाऽऽकुलः तस्मात् शयनादुत्तस्थौ । तत्रस्थैश्च राजपुरुषैः तस्य पार्श्वे ( ल ) गाढलग्नस्य केशस्य कुटिलाऽरुणा मुद्रा च अदृश्यत । तैश्च पदधाताः स्वीकारार्थकत्वात् ( प्रांत + पद + लिट् ण ) । विचाराय—सत्यनिर्णयाय, कुतूहलं—कौतूहलं यस्य तादृशः विचारकुतूहलः,—अस्याऽऽगलगन्धित्वं सत्यं न वा इति निर्णयकुतूहलौ इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ) । “कौतूहलं कौतुकच कुतूकच कुतूहलम्” इत्यमरः । ) । अमुच्यत—अजानात् ( बुध + लङ्-त् ) । तस्याः,—गणिकायाः ।

( य ) ममसङ्घातूलिकाः,—“तोषक” वा “गदि” इति ख्याताः तूलगर्भ-अव्योपकरणविशेषाः यस्यां तादृश्यां ममसङ्घातूलिकायाम्—उपपद्यमाने पातिततूल-गर्भशय्योपकरणसप्तकायां ( विण० । बहुव्री० ), शय्यायां—शयनीये, धौतः,—सुशुद्धः इति यावत्, श्लक्ष्णः,—चिक्कणः, सूक्ष्म इति यावत्, पटः,—सुचलकः, उत्तमवस्त्रमित्यर्थः ( “सुचलकः पटोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः ), स एव प्रच्छदवासः,—आशरणवस्त्रं यस्यां तस्यां धौतश्लक्ष्णपटप्रच्छदवासिनि—सङ्घातांशरणावृतायां ( विण० । बहुव्री० ), सुष्वाप—निद्रा [ स्वप + लिट्-णल् “लित्यभ्यासस्त्वोभेदेषाम्” ( ६।१।२७ पा० ) इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ] ।

( र ) यामार्द्ध—प्रहरार्द्धं, अर्द्धप्रहरे इत्यर्थः । अवष्टम्भः,—अवलम्बितः ( “अवष्टम्भोऽविदूरं स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते” इति मेदिनी ), वेदभाऽऽधिक्यादिति भावः, पार्श्वः,—एकतरकक्षाधोभागः येन सः अवष्टम्भपार्श्वः,—प्रपोंडितैकतरबाहु-मूलाधोदेशः ( विण० । बहुव्री० ) । शयनात्—शय्यातः ( “शयनं सुरते निद्रा-शय्यथोच नपुंसकम्” इति मेदिनी ) ।

( ल ) गाढम्—अश्लिष्टं, दृढमित्यर्थः, गभीरमिति यावत्, तद्वयथा तथा लपत्य—संसक्तस्य ( विण० ) । कुटिला—कुञ्चिता, अरुणा—रक्तवर्णा, मुद्रा—रिखा इति यावत् ।



तत्क्षणं गत्वा निवेदितो राजा तानुवाच,—“तूलिकानां तलेषु  
किञ्चित् स्यात् न वा, वौच्यताम्” । ततस्ते गत्वा यावदीक्षन्ते  
एकैकं तूलिकातलं, तावत् सर्वतले स्थितमेकं ( व ) बालं प्रापुः,  
दर्शयामासुश्च तं नीत्वा तत्क्षणं राज्ञे । स च राजा तं तूलिका-  
चण्डमानोय तस्याङ्गं ( श ) तद्रूपमङ्कितं दृष्ट्वा परं विस्मयमवाप ;  
“सप्तभ्यस्तूलिकाभ्यः अस्य तनौ कथमयं बालो मग्नः ?”  
इति चित्रोद्यमाणां रात्रिमनैषौच । प्रातश्चोत्थाय राजा,—  
( ष ) “अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्या अमी” इति परितुष्टः तभ्य-  
स्त्रिभ्योऽपि चण्डेभ्यो हेमलक्षत्रयं ददौ । ततस्ते सुखिता  
विस्मृतकच्छपाः पितुर्यज्ञविघ्नेन उपार्जितपातकास्तत्र तस्यः ।

इति अद्भुतां कथामाख्याय ( स ) स्कन्धनिषण्णः स वेतालः

( व ) बालं—केश ( “चिकुरः कुन्तली बालः कचः केशः शिरीषः”  
इत्यमरः ) । दर्शयामासुः—इक्षयामासुः [ दृश् + णिच् + लिट् उम् “काम्-  
प्रत्ययादा—” ( १।१।३५ पा० ) इत्याम् “क्षयानुप्र—” ( १।१।४० पा० ) इत्यामन्नाद-  
सनुप्रयोगः ], तं—बालम् ।

( श ) तद्रूपमङ्कितं—केशाकारचिह्नयुक्तम् । परम्—अन्यथम् । सप्तभ्य-  
स्तूलिकाभ्यः—सप्तसङ्ख्याकतूलिकाः भित्त्वा इत्यर्थः ( स्थवलीपे ५ मी० ) । चित्रं—  
विचित्रम् अनभवन् ( “विचित्रोऽद्भुतमाचर्य्यं चित्रम्” इत्यमरः ) चित्रोद्यमाणाः,—  
सञ्जातविचयः [ चित्र + “नमोर्वारविचित्रः कथञ्” ( १।१।१८ पा० ) इति कथञ्  
“कथञ् च” ( ७।४।३३ पा० ) इति अस्य ईत्वे चित्रोद्य + ज्ञानच् ] । अनैषौत्—  
अत्यधीवहत, अतिवार्हतवानित्यर्थः ( नी + लुङ्-ट् ) ।

( ष ) वैदग्ध्यं—भेदपुण्यं, भोजनविषये नारीविषये च अनुभूतिपाण्डित्यमिति  
यावत्, सौकुमार्यं—कोमलाङ्गत्वं, वैदग्ध्यञ्च सौकुमार्यञ्च ते वैदग्ध्यसौकुमार्यं  
( दृग्-० ), अद्भुतं—आश्चर्य्यं, वैदग्ध्यसौकुमार्यं येषां ते अद्भुतवैदग्ध्यसौकुमार्याः,—  
विचित्रजनकनेपुण्यसुकीमलभावाः इत्यर्थः ( विच० । बहुव्री० ), अमी, आतर इति  
शेषः । हेमः,—सुवर्णस्य, लक्षत्रयं—त्रिलक्षं हेमलक्षत्रयं—त्रिलक्षसौवर्णमुद्रामित्यर्थः ।

( स ) स्कन्धे—अंसदेशे, निषण्णः,—अवस्थितः ( नि + सद + णः ) स्कन्धनिषण्णः,  
—स्कन्धस्थितः ( विच० । ७ मी तत्पु० ) ।

तं राजानमपृच्छत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं विचिन्त्य त्वम् एषा  
त्रयाणां कोऽधिकश्चण्डः इति ब्रूहि” । तदाकर्ण्य स धीमान्  
नृपतिस्तं वेतालं प्रत्यभाषत,—“अहमेतम् (ह) अकैतवं तूलिका-  
चण्डमधिकं मन्ये, यस्याङ्गे प्रगाढबाललाञ्छनं प्रत्यक्षमुद्गतं  
दृष्टम् ; इतराभ्यान्तु कदाचित् तत्पूर्वमवगतं सम्भवेत्” ।  
इत्युक्तवतो नरपतेः स्क्रन्वात् स वेतालः प्राग्वत् प्रययौ ।  
राजाऽपि तमानेतुं पुनः शिंशपातरुमूले तमन्वगात् ।

## अथ नवमकथा ।

ततः स राजा पुनः शिंशपान्तिकं गत्वा तं वेतालं स्कन्धे-  
नादाय प्रस्थितस्तेन वेतालेन (क) प्राग्वदभ्यधायि,—“राजन् !  
कथमस्मिन् श्मशाने निशि ते एतादृक् प्रयासः ? भूतसङ्गलं  
रात्रिर्भोषणं चिताधूमैरिव ध्वान्तेर्निरुद्धं पितृकाननं किं नेक्षसे ?

( ह ) अकैतवं—कैतवविरहितम्, अकपटमित्यर्थः । प्रगाढं—सुदृढं, गभीर-  
मित्यर्थः, बालस्य—केशस्य, लाञ्छनं—चिह्नं ( “कलडाडौ लाञ्छनञ्च चिह्नं  
लक्ष्म च लक्ष्मम्” इत्यमरः ) प्रगाढबाललाञ्छनं—दृढविद्धकेशरेखामित्यर्थः  
( इष्टौ तत्पु० ) ।

( क ) प्राग्वत्—पूर्ववत्, अभ्यधायि—अवाचि [ अभि + धा + कर्त्तृणि लृङ्-त  
“चिष् भावकर्त्तृणोः” ( ३।१।६६ पा० ) इति चिष् “आतो युक् चिष्कृतीः”  
( ७।१।३३ पा० ) इति युक् “चिष्ठा लृक्” ( ६।४।१०४ पा० ) इति चिष्णः परस्म  
लृक् ] । प्रयासः,—प्रयत्नः, मत्तयनाद्येति शेषः, भूतेः,—देवयोनिविशेषैः,  
सङ्गुलं—व्याप्तं ( “सङ्गुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते” इति मेदिनी ) भूतसङ्गुलं—  
सुतादीन् ( विष्णु० । श्या तत्पु० ), रात्र्या—रजन्या इतुना, रात्रौ वा, भोषणं—

तस्य भिक्षोरनुरोधतः कथमौदृशा प्रयासेन आत्मानं खेदयसि ?  
तदिसं मे प्रश्नं मार्गविनादकं शृणु,—

अवन्तीषु देवनिर्मिता ( ख ) शैवी तनुरिव उद्दामभोग-  
भूतिविभूषिता पद्मावती, भोगवती हिरण्यवतीति च कृतादिषु  
विषु युगेषु पुरी क्रमशः आसीत् । कलौ च उज्जयिनौति पुरी  
अस्ति, तस्यामासीत् वीरदेवी नाम नृपतिः, तस्य पद्मरति-  
नाम्नो ( ग ) महादेवो आसीत् ।

भयङ्करं रात्रिभोषणं—निशादाराणं ( विण० । श्या तत्पु० ७मी तत्पु० वा ) । ध्वान्तेः,  
—अन्धकारः ( “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः ), निवृद्धं—नष्टम्, अदृष्ट-  
मित्यर्थः, आहतमित्यर्थी वा, पितृकाननं—पितृवनं, स्मृशानमित्यर्थः ( “स्मृशानं  
स्मात् पितृवनम्” इत्यमरः ) । अनुरोधतः,—अनुरोधात्, इष्टसम्पादनेच्छावशादित्यर्थः  
( हेतौ पूमा० । पञ्चम्यास्तिसिल् ) । अयमिव पश्यति इति दृष्टक् तेन दृष्टशा—एवम्-  
कारणं [ इदम+दृश्+“त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कच्” ( ३।२।६० पा० ) इति  
किञ् “इदंकिमारोशको” ( ६।३।८० पा० ) इति इदम ईश्-भावः ] । खेदयसि—  
क्लेशयसि ( खिद+णिच्+लट् सिप् ) ।

( ख ) शिवस्य इयं शैवी—शिवसम्बन्धिनी [ विण० । शिव+“तस्येदम्”  
( ४।३।२० पा० ) इत्यण्, ततः स्त्रियां ङोष् ] । उद्दामं—उत्कटेन,  
भीषणनेति यावत्, अन्यत्र,—प्रचुरेत्यर्थः, भोगेन—संपंशरोरेण, संपंफण्या  
वा, अन्यत्र—धनेन ( “भोगः सुखे धने चाङ्गे शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी ),  
मूल्या—भक्षणा, अन्यत्र—सम्पत्त्या ( “भूतिभक्षानि सम्पत्तिफलशङ्कारयोः स्त्रियाम्”  
इति मेदिनी ), यद्वा,—उद्दामाभ्याम्—अत्युद्याभ्यां, प्रभृताभ्यामित्यर्थः, भोग-  
भूतिभ्याम् उद्दामभोगभूतिभ्यां, विभूषिता—कृतमण्डना, अन्यत्र—शोभिता उद्दाम-  
भोगभूतिविभूषिता—भीषणसंप-भक्षालङ्कृता, अन्यत्र—प्रभृतधनसम्पत्तिसमन्विता  
( विण० । श्या तत्पु० ) । कृतं—युगः, सत्ययुग इति यावत्, तत् आदिर्घेषां  
तादृशेषु कृतादिषु—सत्यवेतादपरेषु इत्यर्थः, उद्दामभोगभूतिविभूषिता शैवी  
तनुरिव कृतादिषु विषु युगेषु क्रमशः उद्दामभोगभूतिविभूषिता देवनिर्मिता  
पद्मावती भोगवती हिरण्यवतीति पुरी आसीत् इत्यन्वयः ।

( ग ) महादेवी—पट्टमहिषी ।

एकदा राजा (घ) तथा साकं मन्दाकिनीतटे पुत्रकाम्यया तपसा हरमाराधयामास, चिरञ्च तपश्चरन् कदाचित् परितुष्ट-शङ्करोदिताम् आकाशवाणीं श्रुत्वा,—“राजन् ! उत्पत्स्यते ते पुत्रः शूरः कुलोद्वहः, कन्या चैका लावण्येन जिताम्बराः” । एतां (ङ) नाभसीं वाणीं श्रुत्वा स भूपतिरभीष्टसिद्धिप्रदः महिष्या समं स्वनगरीमाययी । तस्य प्रथमं पद्मरत्नां देव्यां शूरदेवी नाम पुत्रः, (च) तदनु च अनङ्गरतिर्नाम अनङ्ग-मोहिनी कन्या समजायत । क्रमेण च तस्यां वृद्धिं गतायां

(घ) तथा—महादेव्या पद्मरत्ना ( सहार्थक-साकशब्दयोगात् श्या० ), साकं—सह ( “साकं साहै समं सह” इत्यमरः ), मन्दाकिनीतटे—गङ्गातीरे, पुत्रकाम्यया—विजयप्रवेक्षया [ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्र+“काम्यञ्च” ( १।१।२ पा० ) इति काम्यच् “अ प्रत्ययात्” ( १।१।१०२ पा० ) इति स्त्रियाम् अकारः, ततः टाप् पुत्रकाम्या तथा ] । आराधयामास—अभ्यर्चयामास ( आ+राध+णिच्+लृट्-णञ् ), चिरं—दीर्घकालम् ( अव्य० ) । परितुष्टेन—सेवाप्रीतेन, शङ्करेण—हरेण. उदिताम्—उक्तां [ उद+क्तः “वर्षस्वपियजादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] परितुष्टशङ्करोदितां—सन्तुष्टशिवभाषितां ( विष्ण० । बहुव्री० ) । उत्पत्स्यते—जनिष्यते ( उत्+पद+लृट्-स्यते ) । कुलं—वंशम्, उद्वहति—आरयतीति कुलोद्वहः,—वंशधरः, यद्वा,—कुलम् उत्—ऊर्ध्वं, वहति—नयतीति कुलोद्वहः,—वंशीम्रतिकरः, विविधसुल्कायानुष्ठानेन वंशस्य गौरववर्धकः इत्यर्थः ( विष्ण० । कुल+उत्+वह+पञ्चाद्यच् ) । जिताः,—पराभूताः, अम्बराः,—स्वर्गवेश्याः यया सा जिताम्बराः,—अम्बरीविजयिनी, अतीव सुकृपा इति भावः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( ङ ) नभसः,—आकाशस्य इतो नाभसीम्—आकाशीयां [ नभम्+“तस्येदम्” ( ४।१।२० पा० ) इति अण्, स्त्रियां ङीष् ] । अभीष्टसिद्ध्या—मनोरथपूर्त्त्या, प्रदः,—आनन्दितः अभीष्टसिद्धिप्रदः,—अभिलाषपूरणजन्यानन्दितः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ), महिष्या ( सहार्थकसमशब्दयोगात् श्या० ) । समं—सह ।

( च ) तदनु—तत्पश्चात् । अनङ्गं—कामं, मोहयति—मूर्च्छयतीति अनङ्ग-मोहिनी—कामस्यापि चित्तहारिणी ( विष्ण० ) ।

स राजा ( छ ) सदृशं वरं प्रेषुः पृथिवीमण्डलस्थान् सर्वान्  
नृपतीन् पटलिखितानानाययत् । यदा तेषु एकोऽपि तस्याः  
सदृशो न ( ज ) प्रत्यभासत, तदा स राजा वात्सल्यात् तां  
सुतामभाषत,—“वत्से ! अहं तावत् ते सदृशं वरं न पश्यामि,  
तत् सर्वान् नृपान् समानाय्य स्वयंवरं कुरुष्व” । एतत् पिष्ट-  
वचनमाकर्ण्य सा राजपुत्री जगाद,—“तात ! स्वयंवरम्  
( भ ) अतिक्लेषणं, तदहं नेच्छामि ; यो हि युवा सुरुपः  
केवलं पूर्णं विज्ञानं वेत्ति, तस्मै त्वया अहं देया, न्यूनाधिकेन  
मे नास्ति प्रयोजनम्” ।

( छ ) समान इव पश्यतीति तं सदृशं—कन्याऽनुकंपमित्यर्थः [ विष्णु० । समान  
+ दृश + “समानान्यथाश्वेति वाच्यं” ( वा० ) इति कङ् “दृग्दृशवत्षु” ( ६।१।८६  
पा० ) इति समानस्य सभावः ] । प्रेषुः,—लिपुः, प्राप्तुमिच्छुः सन् इत्यर्थः [ प्र +  
आप् + सन् “आप्त्रपृष्ठासीत्” ( ७।४।५५ पा० ) इति आप्रोतेरच कृत् “अच  
लोपोऽभ्यासस्य” ( ७।४।५८ पा० ) इत्यभ्यासलोपः “सनाशंसभिच उः” ( १।२।१६८  
पा० ) इति उः ], पटे—चित्रपटे ( “पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री पियालद्रुमे पुमान्”  
इति मेदिनी ), लिखितान्—अङ्कितान् पटलिखितान्—आलिख्याङ्कितान् ( विष्णु० ।  
७मी तत्पु० ), आनाययत्—प्रापयत्, आनीतवानित्यर्थः ( आ + नी + णिच् +  
लङ् ), चित्रकरेणेति शेषः ।

( ज ) प्रत्यभासत—अशीभत इत्यर्थः ( प्रति + भास + लङ्-त ) । वात्सल्य  
—स्निग्धस्य, स्नेहयुक्तस्येत्यर्थः, भावः वात्सल्य तस्यात् वात्सल्यात्—स्निग्धभावात्,  
स्नेहादित्यर्थः ( द्वेती ५मी० ) । वत्से !—पुत्र ! ( “वत्सः पुत्रादिवर्षधीः । तर्णके  
नोरसि क्लीबम्” इति विश्वः ) । समानाय्य—समानाययित्वा ( सम् + आ + नी +  
णिच् + ल्यप् ), स्वयम्—आत्मना, न तु पित्रादिनिर्देशनेति भावः, वरः,—वरणं,  
प्रतियङ्गमिति यावत्, तं स्वयंवरं—निजानुक्तपतिवङ्गणं ( स्वयं + व + पचाद्यच् ) ।

( भ ) अतिक्लेषणम्—अतीवक्लञ्जाकरं [ ऋ + णिच् + “आर्त्तञ्जीवौ—”  
( ७।१।१६ पा० ) इति पुक् + ल्युट् ] । केवलम्—एकम्, एकमात्रमिति यावत्  
( “एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ), पूर्णं—सम्पूर्णं, न तु कियन्मात्रमिति भावः,  
विज्ञानं—शिल्पविषयकं शास्त्रविषयकं वा बोधं ( “मीमे धीज्ञानमन्यत्र त्रिज्ञानं शिल्प-

इति दुहितुर्वचः समाकर्ण्य यावत् स भूपतिस्तादृशं वरम्  
अन्विष्यति, तावत् तत् लोकमुखात् विदित्वा चत्वारो वीरा  
विज्ञानिनो (ज) भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् तं राजानमाययुः ।  
ते च राज्ञा (ट) सत्कृताः एकैकशः स्वं स्वं विज्ञानं राजसमर्चं  
शशंसुः । तेषामेको जगाद,—“अहं तावत् शूद्रः (ठ) नाम्ना  
पञ्चफुट्टिकः ; एकोऽहमन्वहं पञ्च <sup>अग्राणि</sup> वसनयुग्मानि  
करोमि, तेषामेकं देवाय प्रयच्छामि, एकं द्विजाय, एकमात्मनः  
कृते परिगृह्णामि, एकञ्च भार्यायै ( या मे भवति ) ददामि,  
पञ्चमञ्च विक्रीय आहारादिकं विदधामि । तदेवं विज्ञानिने  
मम्यम् अनङ्गरतिस्ते दुहिता दीयताम्” इति ।

शास्त्रयोः” इत्यमरः ), यद्वा,—विज्ञानं—ज्ञानं, कर्म वा ( “विज्ञानं कर्मण्ये ज्ञाने”  
इति हेमः ), यः एकमात्रं शिल्पम्, एकमात्रं शास्त्रं वा सम्पूर्णं वेत्ति, न तु असम्पूर्णम्,  
अथवा य एकविषयक ज्ञानम्, एकमात्रं कर्म वा सुचारुरूपं वेत्तीति समुदायाथः ।  
देवा—समर्प्यां [ दा + कर्मणि यत् “ईदयति” ( ६।४।६५ पा० ) इति आत  
ईदभावे गुणः, ततः स्त्रियां टाप् ], न्यूनः,—हीनः, असम्पूर्णविज्ञानविदिति भावः,  
अधिकः,—अतिरिक्तः, एकमात्रविज्ञानाधिकविज्ञानविदिति भावः, तेन न्यूना-  
धिकेन—हीनातिरिक्तविज्ञानिनेत्यर्थः ( करणे श्या० ) ।

( ज ) भव्याः,—योग्याः, कन्याऽनुरूपा इति यावत् ( “भव्यं शुभे च सत्ये च  
वीर्ये भाविनि तु मिथु । कर्मरङ्गतरी पुंसि स्त्रियां करिकथोमथोः ॥ क्लीबमस्थनि—”  
इति मेदिनी ) । दक्षिणापथात्—अवन्तिनगरीमतिक्लम्य दक्षिणदिग्वर्तिदेशमेदात्  
( अपादाने प्रमी० ) ।

( ट ) सत्कृताः,—कृतादराः, सम्मानिता इति यावत् ( विष्ण० ), एकः  
एकः एकैकशः,—प्रत्येकशः, पृथक् पृथगित्यर्थः [ “सङ्केतकवचनाच्च बोधायाम्”  
( ५।४।४१ पा० ) इति एकशब्दात् बोधायानं शम् ], स्वं स्वं—निजं निजम् ।

( ठ ) नाम्ना—नानाधैर्येन ( प्रकृत्यादिभ्यः श्या० ) । अहनि अहनि अन्वहं  
—प्रतिदिनं [ बोधायानमन्यथी० । अनु + अहन् + “नपुंसकादन्वतरस्याम्” ( ५।४।१०८  
पा० ) इति टच् “नकाङ्क्षिते” ( ६।४।१४४ पा० ) इति टिञोपः ] । देवाय ( सम्प्र०  
३र्थी० ), प्रयच्छामि—ददामि [ प्र + दाष् + णट्-निप् “पात्राभास्याकादाष्—”

द्वितीयोऽब्रवीत्,—“अहं तावत् वैश्यः भाषाज्ञो नाम सर्वेषां सृगपक्षिणां ( ङ ) कृतं वेष्टि, तदेषा राजपुत्री मञ्चं दौयताम्” इति ।

ततस्तृतीयोऽभाषत,—“अहं खड्गधरो नाम भुजवीर्यशाली क्षत्रियः, खड्गविद्याविज्ञाने अस्यां क्षितौ मे ( ढ ) प्रतिमञ्चो नास्ति ; हे राजन् ! तदेषा तनया ते मञ्चं दौयताम्” इति ।

अतस्तुर्थोऽब्रवीत्,—“राजन् ! अहं तावत् जीवदत्तो नाम विप्रः, मम चैतादृशं विज्ञानमस्ति यत्, सृतार्नाप जन्तून् आनीय आशु ( ण ) जीवतो दर्शयामि, तद्दीरचर्यासिद्धं माम् एषा ते तनया पतिं प्रपद्यताम्” इति । एवं ब्रुवतः तान् ( त ) दिव्यवेशाऽऽकृतीन् पश्यन् राजा वीरदेवः सुतया दोलाऽऽरूढ इवाभवत्” ।

( ७।३।७८ पा० ) इति दाष्-दाधातोर्यच्छादेशः ] । कृते—निमित्तम् । ददामि—दास्यामीत्यर्थः [ “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा” ( ३।३।१३१ पा० ) इति खट् ] । पञ्चमं, वसनयुग्ममिति शेषः ।

( ङ ) कृतं—वाशितं, ध्वनित्यर्थः ( क + क्तः । “तिरश्चां वाशितं कृतम्” इत्यमरः ) ।

( ढ ) प्रति—प्रतिरूपः, मञ्चः,—बलीयान् ( मञ्चः पवि कपोली च मत्स्यामेदे बलीयसि” इति मेदिनी ) प्रतिमञ्चः,—तुल्यबलवान्, प्रतियोद्धा इति यावत् ( प्रादिस० ) ।

( ण ) जीवतः,—सजीवान् इत्यर्थः ( विष्ण० । जीव + शट् जीवत्, तान् ) । वीरचर्यया—वीराचारैश्च, तस्मिपदिष्टव्रतविशेषानुष्ठानेनेति यावत्, सिद्धं—सफलता गतं, प्राप्तेत्यर्थमित्यर्थः, वीरचर्यासिद्धं—तस्मिन्प्रक्रियविशेषेऽप्यर्थः ( विष्ण० । इया तत्पु० ) । प्रपद्यतां—समतां, स्वीकरीतु इत्यर्थः ( प्र + पद + लोट्-ताम् ) ।

( त ) दिव्याः,—वल्गावः, रमणीया इत्यर्थः ( “दिव्यं खड्गे चात्रां स्त्री बली दिविभवे चिपु” इति मेदिनी ), वेशाः,—नेपथ्यानि, वसनसूषणानीत्यर्थः ( “नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च” इति रभसः ), चाकृतयः,—रूपाणि च शेषां तान् दिव्यवेशाऽऽकृतीन्—सुपरिष्कृष्टान् सुकृपांश्च इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

इति कथामाख्याय वेतालः राजानमप्राचीत्,—“राजन् ! पूर्वोक्तं शापं स्मृत्वा ब्रूहि, ( थ ) एतेषां कस्मै कन्येषा देया” इति । एतदाकण्यं राजा तं वेतालं प्रत्यवादीत्,—“भवान् केवलं कालक्षेपाय ( द ) मां मौनं त्याजयति, अन्यथा कोऽयं गहनः प्रश्नः ? तदुच्यताम् ; शूद्राय कुविन्दाय कथं क्षत्रिया दीयते, वैश्याय च ? यच्च तद्वतं मृगादिभाषाविज्ञानं, तत् कस्मिन् कार्यं उपयुज्यते ? विप्रेणापि तेन स्वकर्मप्रच्युतेन ऐन्द्रजालिकेन पतितेन वीरमानिना किम् ? तस्मात् क्षत्रिया-यैव खड्गधराय विद्याशीर्यशालिने सा देया” इति । एतत्तस्य

सुतया—कन्यया, संहति शेषः, दीलायां—झीड़ाददीलनयन्त्रविशेष, यानविशेषं वा, आरुढः,—अधिष्ठितः दीलाऽऽरुढः,—इत्यतः आन्दोलनशीलयन्त्रविशेषासीनः यानविशेषासीनी वा इत्यर्थः, दीलाऽऽरुढो यथा कदाचित् पुरतः कदाचित् पश्यान् पुनः पुनः दीदृश्यमानो भवति, तथा राजाऽपि समानगुणेषु तेषु कस्मै सुतां ददामि इति निश्चेतुमसामर्थ्यान् पुनः पुनः दीलायमानचेता अभवत् इति भावः ।

( थ ) एतेषां—पूर्वोक्तविज्ञानचतुष्टयानां मध्ये ( निर्धारणे इष्टी० ) ।

( द ) नाम् इति ( अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा ), अहं मौनं त्याजामि, भवान् मां मौनं त्याजयति—विक्षेपयति ( त्यज + णिच् + लट्-तत् ) । गहनः,—दुर्बोधः इत्यर्थः । कुविन्दाय—तन्तुवायाय ( “तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्” इत्यमरः ) । तद्वतं—वैश्यगतं, वैश्येन विज्ञातमित्यर्थः । स्वकर्मभ्यः,—ब्राह्मणोचितयजनयाजना-ध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेभ्यः षट्कर्मभ्यः, प्रच्युतेन—प्रस्तुतिन स्वकर्मप्रच्युतेन—क्रियाभटेन ( विष्ण० । प्रभौ तत्पु० ), इन्द्रेण—कौशलाद्येय्यर्थेण, जालं—द्रष्टुर्नवावरणं, यथास्थितवस्तुदर्शनाद्यमलसाधनादिति भावः, इन्द्रजालं—सन्तोषादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनः अन्यथालेन दर्शनसाधनं कुडकमित्यर्थः, तेन जीवतीति तेन, इन्द्रजालं शिथिलस्य इति वा तेन, ऐन्द्रजालिकेन—कुडकावद्याजीविना ( विष्ण० । इन्द्रजाल + ठन् ), पतितेन—क्रियालोपात् पातित्यदोषयुक्तेन ( विष्ण० ), आत्मानं वीरं मन्यते इति तेन वीरमानिना—अस्त्रीकवीराभिमानवता, अवीरस्येत्यर्थः [ विष्ण० । वीर + मज्ज + “आत्ममाने खड्ग” ( शिशु० पा० ) इति णिनिः । अथ सप्तमं करणे श्या० ] ।



वचो ( ध ) निशम्य स वेतालः योगबलात् स्कन्धदेशात् सहसा  
अलक्षितः क्वापि जगाम । राजाऽपि तथैव तमनुययौ ;  
( न ) सोत्साहघने हि वीरहृदये न जातु खेदोऽन्तरं लभते ।

### अथ दशमकथा ।

ततश्च स राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं तथैव  
स्कन्धमारोप्य सत्वरं कृतमौनः समुच्चाल । ( क ) प्रयान्तश्च  
तं स्कन्धवर्त्ती स वेतालोऽपृच्छत्,—“राजन् ! आन्तोऽसि,  
तदिमां आन्तिहारिणीं कथां शृणु,—

आसोत् वीरबाहुर्नाम ( ख ) सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चित-

( ध ) निशम्य—श्रुत्वा ( नि + श्रम् + ल्यप् ) । योगबलात्—योगशक्तिमाश्रित्य-  
त्यर्थः, वेतालस्य देवयोनिविशेषत्वादिति भावः ( ल्यब्लोपे प्रभी० ) ।

( न ) उत्साहः,—अध्यवसायः, आरब्धकार्यं माधयाम्येव इत्येवंरूपः सकल्पः  
इत्यर्थः, घनः,—दाढ्यं, सकल्पस्य दृढता इत्यर्थः, न तु शिथिलसकल्पता इति भावः  
( “घनः सान्द्रे दृढे दाढ्यं विस्तारे सुद्वरेऽत्युदरे । सङ्गे सुले घनं मध्यमृत्वाद्य-  
प्रभेदयोः” ॥ इति हेमः ), उत्साहस्य घनस्य उत्साहघनौ, ताभ्यां सह वर्त्तमाने सोत्साह-  
घने—उद्यमदृढतासंयुक्ते इत्यर्थः, यद्वा,—उत्साहेन घनः,—दृढः, दृढीत्साह इत्यर्थः,  
तेन सह वर्त्तमाने, अथवा,—उत्साहेन घनः,—सान्द्रः, निरन्तरः इत्यर्थः, पूर्णं  
इति यावत्, पूर्णीत्साह इत्यर्थः, तेन सह विद्यमाने ( विष्णो० बहुव्री० ) ।  
जातु—कदाचित्, खेदः,—दैवम्, अवसादः इत्यर्थः, अन्तरम्—अवकाशं,  
स्थानमित्यर्थः ।

( क ) प्रयान्तं—गच्छन्तं ( प्र + या + शठ्, तम् )

( ख ) सकलानां—सर्वेषां, भूपालानां—राजां, शिरोभिः,—मस्तकैः, यद्वा,—

शासनः पाकशासन इवापरो नृपतिः, तस्थानङ्गपुरं नाम नगर-  
वरमभवत् । तत्कार्यदत्तो नाम मन्त्राधनः ( ग ) सार्थवाहः  
प्रतिवसति स्म, तस्य धनदत्तो नाम ज्येष्ठः पुत्रः कनीयसी च  
कन्या मदनसेना नाम समजायत ।

एकदा धर्मदत्तो नाम कस्यचित् ( घ ) वणिक्पतेस्तनयः  
तां लावण्यरसनिर्भरां कुचकुम्भाग्रबलित्वितयराञ्जितां यौवन-  
द्विरदस्येव लीलामञ्जनवापिकां वीक्ष्य सद्यः स्मरबाणौघपाता-

मकधैः भूपालैः, शिरसा—गतमन्त्रकेन, समभ्यर्चितं—सम्पूजितं, समादरेण  
गृहीतमिति यावत्, शासनम्—आज्ञा ( “शासनं राजदत्तोर्वा” लिखाऽऽज्ञाशास्त्र-  
शास्त्रि” इति मेदिनी ) इत्य सः सकलभूपालशिरःसमभ्यर्चितशासनः,—  
सर्वराजपूजिताऽऽदेशः ( विष्ण० । बहुव्री० ), पाकः,—अमुरविशेषः, तस्य शासनः,—  
निहन्ता पाकशासनः,—इन्द्रः, अपरः,—द्वितीयः, अपरः पाकशासन इव इत्यन्वयः ।  
नगरवरं—नगरयेष्टं, येष्टनगरमित्यर्थः, अभवत्—आसीदित्यर्थः ।

( ग ) सार्थे—समूहं, धनसमूहं इत्यसमूहं वा इत्यर्थः, वहति यः सः सार्थवाहः,  
—वणिक् [ सार्थं + वह + “कर्मण्यण्” ( ३।२।१ पा० ) इत्यण् । “वैदेहकः सार्थवाहो  
मेगमो वाणिजो वणिक्” इत्यमरः ] ।

( घ ) वणिक्पतेः,—वणिक्प्रेषस्य । लावण्यं—“मुक्ताफलैश्च च्छायायास्तारल-  
त्वमिवास्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जलावण्यमिहोच्यते” ॥ इत्युक्तलक्षणकान्तिविशेषः,  
तदेव रसः,—जलं ( “रसो गन्धरसे जले” इति मेदिनी ), तस्य निर्भरः,—  
वारिप्रवाहः, स इव इत्यर्थः, तां लावण्यरसनिर्भरां—लावण्यवारिभराम्, अतीव  
लावण्यवतीमित्यर्थः ( विष्ण० । इष्टी तत्प० ), कुचौ—सनी, कुम्भौ—घटौ कृत्स्न-  
शिरःस्थमांसपिण्डौ इव वा ( “कुम्भौ घटेभ्यमुच्चांशौ” इत्यमरः ), तथोरगं  
कुचकुम्भाग्रं—चुचुकं, बलिः,—जठरावयवविशेषः ( “बलिर्देह्यप्रभेदे च करचामर-  
दण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथकर्मणि ॥ गृहदारुप्रभेदे च  
जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी ), तस्याः वितथं—विषङ्गकं बलिवितथम्—  
उदररेखावयं, कुचकुम्भाग्रं बलिवितथं कुचकुम्भाग्रबलिवितथे ( इन्द्र० ), ताभ्यां  
राञ्जितां—शोभितां कुचकुम्भाग्रबलिवितथराञ्जितां—चुचुकदिवलिशोभितां ( विष्ण० ।  
इथा तत्प० ), यौवनं—तारुण्यमेव, द्विरदः,—द्वौ, दुर्वारवेगत्वादिति भावः,

पहृतचेतनः समपद्यत,—(ङ) “अहो ! मारिण धाराऽधिकरूढेन  
अमुना रूपेण द्योतिता मल्ली मे हृदयं भेत्तुमिव निर्मिता” ।  
इत्येवं प्रासादाग्रमारूढां तां दृष्ट्वा चिन्तयतः (च) चक्राहस्येव  
तस्य वासरोऽतिचक्राम ।

तस्य यौवनद्विरदस्य—तां कथ्यमानस्य, लौलायं—क्रीडायं, जलक्रीडायं च,  
मज्जनवापिका—स्नानसरः, तां तादृशीं लौलामज्जनवापिकां—क्रीडासरसीम्, इव  
इत्यनेनान्वयः, द्विरदो यथा सरसि अवगाह्य क्रीडति, तथा यौवनमपि लावण्य-  
रसनिर्भरे निमज्ज्य चिक्रीडिषति ( विष्ण० । ४र्थी तत्पु० ) । सद्यः,—तत्क्षणं,  
बोधेष्वप्यनेवेत्यर्थः, स्मरस्य—कामस्य, बाणौघानां—शरसमुद्गानां, पञ्चानामेव  
बाणानामित्यर्थः, पातेन—पतनेन, आघातेनेत्यर्थः, अपहृता—चोरिता, विनष्टा  
इत्यर्थः, चेतना—संविन् यस्य तादृशः स्मरबाणौघपातापहृतचेतनः,—कामशराघात-  
विनष्टसंज्ञः ( विष्ण० । बहुव्री० ), समपद्यत—समन्वयत ( सम् + पद + लङ्-ट् ) ।

( ङ ) अहो !—खेदं विस्मये वा, मारिण—स्मरणे, कामनेत्यर्थः ( “मारो मृत्यो  
स्मरं विघ्ने” इति मेदिनी ), धारा—सैन्याग्रिमस्कन्धः, सैन्यपुरीभागः इत्यर्थः ( “धारा  
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गगतिपञ्चके ।... खड्गादेर्निशितमुखे” इति मेदिनी ), तत्र  
अधिकरूढेन—अधिष्ठितेन धाराऽधिकरूढेन—सैन्याग्रिस्थितेन, सेनापतिकृपिणा इत्यर्थः  
( मारिण इत्यस्य विष्ण० । ७मी तत्पु० ), अमुना रूपेण—सौन्दर्येण, द्योतिता—  
प्रकाशिता, मल्ली—मल्लिकापुष्पं, मल्लिकापुष्पवत् सुकोमला मनाहारिणी च इत्यर्थः ।  
भेत्तु—वेष्टुं ( भिद + तुमुन् ), कामदेवः सेनापत्यं गतः मल्लिकापुष्पमेव दृष्ट्वा-  
सौन्दर्येण परिवर्तितं कृत्वा मम हृदयं वेष्टुं निर्मितवान् इति समुदायार्थः, कुसुम-  
सुकुमाराऽपि इयं निशितशरवत् मम हृदयं पीडयति, इत्यहो ! इति भावः ;  
यद्वा,—धारा—खड्गादेर्निशितमुखं, तानधिकरूढेन—तथात्वं गतेन, धारात्वं प्राप्ते-  
नेत्यर्थः, धाराऽधिकरूढेन—तीक्ष्णाग्रखड्गादिकृपिणा, हृदयभेदकसाधर्म्यादिति भावः  
( अमुना रूपेणेत्यस्य विष्ण० । २या तत्पु० ) ।

( च ) चक्राहस्येव—चक्रवाकाख्यपक्षिविशेषस्य इव, निशि प्रियाविरह-  
विधुरस्येति भावः, चक्रवाकदम्पती रात्रौ परस्परमेकत्रावस्थितुं न शक्नुतः, नद्याः  
जलाशयस्य वा एकस्मिन् तीरे चक्रवाकः अपरस्मिन् चक्रवाको रात्रौ अवस्थाय  
प्रभाते पुनः संयुज्येते इति प्रसिद्धिः । वासरः,—दिवसः, अतिचक्राम—अतीयाय,  
अपगतवानित्यर्थः, रजनी समागतवती इति भावः ( अति + क्रम + चिदृ-णञ् ) ;

ततः सा मदनसेना (क) चित्तञ्च तस्य धर्मदत्तस्य तद्दर्शन-  
दुःखाग्निसन्तप्तं गृहान्तरं विवेश । (ज) भास्वांश्च तद्दर्शन-  
जनितरागोऽपराम्बुधौ निपपात । ताञ्च समुखीं (झ) नक्तम्  
अभ्यन्तरागतां दृष्ट्वा तन्मुखाजविनिर्जितसन्दः शनैरुदगात् ।  
धर्मदत्तश्च तावत् गृहं गत्वा तामनुचिन्तयन् (ञ) शयने

विरहसम्पादनात् रजनौसमागमौ यथा चक्रवाकस्य दुःखकरः, वासराभ्युदयश्च  
मिलनसम्पादनात् तथा सुखकरः, किन्तु सुखवासरी मुहूर्त्तमिव अतिगच्छति,  
दर्शनपिपासा च न पूर्णं भवति लभते, एवं धर्मदत्तस्यापि मदनसेनादर्शनसुयोग-  
सम्पादकः सुखवासरः मुहूर्त्तमिव अपजगाम, अदर्शनसम्पादिका मुदीर्घा दुःखरजनौ  
च समायाता इति तात्पर्यम् ।

(क) चित्तं—मनः, मदनसेनया अपहृतमिति भावः, धर्मदत्तस्य इत्यनेन  
सम्बन्धः । तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनेन—आलोक्य, यत् दुःखं—कामबाधा-  
दतिजनितकष्टं, तदेव अग्निः,—अनलः, तेन सन्तप्तं—प्रव्यजितं तद्दर्शनदुःखाग्नि-  
सन्तप्तं—तदप्राप्तिनिमित्तकक्लेशानलदग्धमित्यर्थः ( चित्तम् इत्यस्य विष्णोः ) । गृहान्तरं  
विवेश इति मदनसेनाया गृहमध्यप्रवेशात् तयाऽपहृतस्य धर्मदत्तचित्तस्यापि गृहमध्य-  
प्रवेशो बीज्यः इति भावः ।

(ज) भास्वान्—सूर्यः ( भास + मतृप् ), तस्याः,—मदनसेनायाः, दर्शनात्  
जनितः,—उत्पन्नः, रागः,—अनुरागः रक्तवर्णता च ( “रागस्तु भास्वर्यं लोहितता-  
दिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च” इति मैदिनी ) यस्य तादृशः  
तद्दर्शनजनितरागः,—तां दृष्ट्वा समुत्पन्नानुरागः, अज्ञगमनकालिकरक्तवर्णश्च,  
तादृशः सन् इत्यर्थः, अपराम्बुधौ—पश्चिमसमुद्रे, निपपात, तदप्राप्तिजनितदुःखादिति  
भावः ; अज्ञमितः सूर्यः समुद्रगर्भे निमज्जतीति प्रतीतिर्जायते दूरात् ।

(झ) नक्तं—रात्रौ । तस्याः,—मदनसेनायाः, मुखाजान्—मुखपश्चात्, विनि-  
र्जितः,—पराभूतः, अत एव पलायित इति भावः, तन्मुखाजविनिर्जितः,—तद्दर्शन-  
कमलपराभूतः ( विष्णोः । ५मी तत्पु० ) । शनैः,—मन्दं मन्दम्, उदगात्—उदगमत्  
( उत् + इ + लृङ्-ट् ), तस्याः मुखश्रीभया निर्जितसन्दः तदयतः स्यात् लज्जितः  
सन् एतावन् कालमनरागौ अतिष्ठत्, इदानीं तां स्यान्तारगतं दृष्ट्वा पुनः शने-  
रागगतवान् इति तात्पर्यम् ।

.. (ञ) शयने—शय्यायां ( “शयनं सुरते निद्राशययोश्च नृपसङ्गम्” इति

चन्द्रपादाहतो लुठन् निपत्य तस्थौ ; यत्नेन सखिभिर्बन्धुभिश्च  
पृच्छामानी न किञ्चित् कथयामास । निशि च कञ्चात्  
प्राप्तनिद्रः (८) तथैव तां पश्यन् अनुनयंश्च समुत्सुकः किमिव  
नाकरोत् ; प्रातश्च प्रबुद्धो गत्वा रहसि स सखीं प्रतीक्षमाणाम्  
उद्यानवर्तिनीं मदनसेनां ददर्श, उपेत्य च पारिष्वङ्गलालसः  
प्रेमपेशलैर्वचोभिश्चरणानतः उपपृच्छन्दयामास ।

साऽब्रवीत्,—“अहं ( ८ ) कन्या, साम्प्रतं ते परदाराश्च,

मेदिनी ), चन्द्रस्य पादेन—किरणेन, आहतः,—पीडितः चन्द्रपादाहतः,—चन्द्रांशु-  
सन्तप्तः, चन्द्रकिरणस्य विरहीहीनकत्वादिति भावः ; लुठन्—इतस्ततो गात्राणि  
विधिषन् ( लुठ + शठ ) । सखिभिः,—सुहृद्भिः ( “अथ मित्रं सखा सुहृत्” इत्य-  
मरः ), बन्धुभिः,—स्वजनैः ( “समीपवासवशातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः ),  
यदा,—सखिभिः,—सहायैः, सहचरैरिति यावत् ( “सखा मित्रे सहाये ना  
वयस्यायां सखी मता” इति मेदिनी ), बन्धुभिः,—मित्रैः ( “बन्धुः स्यात् पुंसि बन्धूकै  
मित्रे भातरि बान्धवे” इति मेदिनी ), पृच्छामानः,—निज्ञास्यमानः ( प्रश्न +  
कन्धश्चि प्रागच् ) ।

( ८ ) तथैव—पूर्ववदेव, मदनसेना प्रासादायमाकृष्टा तत्पूरतन्निवृत्ति इत्येवं-  
रूपेणेत्यर्थः । पश्यन्, स्वप्ने इति भावः । समुत्सुकः,—समुत्कण्ठितः, तदप्राप्तिनिमित्तत्वा  
इति भावः ; यदा,—इष्टार्थोद्द्युक्तः, तदनुनयेन निजाभिन्नायपूरणार्थोद्यमवान् सन्नि-  
त्यर्थः ( विश० । “इष्टार्थोद्द्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः ) । प्रबुद्धः,—जागरितः  
( विश० । प्र + बुध् + क्तः ) । रहसि—निर्जने । उपेत्य—तत्समीपं गत्वा ( उप + आ  
+ इ + ल्यप् ), परिष्वङ्गाय—संश्लेषाय, आलिङ्गनाय इत्यर्थः, परिष्वङ्गे वा ( “परिरम्भः  
परिष्वङ्गे संश्लेष उपगृह्णन्” इत्यमरः ), लालसा—अतीव तृष्णा, औत्सुक्यं वा  
( “लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकशब्दास्तु च इथीः” इति विश्वः ) यस्य तादृशः परिष्वङ्ग-  
लालसः,—आलिङ्गनकामः सन् इत्यर्थः ( विश० । बहुव्री० ), प्रेम्णा—अनुरागेण,  
पेशलैः,—चारुभिः, मनोहरैरित्यर्थः ( “चारु इषे च पेशलः” इत्यमरः ), प्रेमपेशलैः,  
—अनुरागमधुरैः ( विश० । इया तत्पु० ) । उपपृच्छन्दयामास—प्राप्यमानास, खं  
धतिरूपेण यद्वचनम् अनुवरीषेत्यर्थः ( उप + पृच्छ् + चिच् + लिट् + चल् ) ।

( ८ ) कन्या—कुमारी, अनूदेति यावत् ( “कन्या कुमारी” इत्यमरः ), साम्प्रतम्

यतोऽहं पित्रा समुद्रदत्ताय बणिजे वाचा दत्ता, कतिपयैरेव  
दिनैर्विवाहो मे भविता, तत् तूष्णीं गच्छ, मा कश्चित् पश्येत्,  
ततो दोषो भवेत्” । इत्युक्तस्तथा ( उ ) त्यक्तश्च स धर्मदत्तस्तां  
जगाद,—“सुन्दरि ! यदस्तु, ( ढ ) त्वां विना नाहं जीवेयम्” ।  
तदाकर्ण्य सा बणिक्सुता ( ण ) कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला  
तमुवाच,—“तर्हि विवाहो मे तावत् सम्पद्यतां, पिता मे  
चिरकाङ्क्षितं कन्यादानफलं लभतां, ततोऽहं त्वां निश्चितं प्रणयेन

—अधुना ( अव्य० ) । परदाराः,—परस्त्री ( “अथ पुं भुवि दाराः” इत्यमरवचनात्  
दारशब्दस्य पुंस्त्वं बहुवचनलघावगन्तव्यम् ) । वाचा—वाक्येन, न तु विवाहविधिना  
इति भावः, दत्ता—समर्पिता, अहं वाग्दत्ता अभवमित्यर्थः, कन्यामिमां तुभ्यमहं  
विवाहविधिना दास्यामि, इत्येवंरूपेण पित्रादिभिः दातुं सङ्कल्पिता कन्या वाग्दत्ता,  
तस्या अन्येन सह विवाहः गर्हितः इति शास्त्रकृतां मतम् ; कारणवशात् भवति  
चेदन्वेन परिणयः, तदा पातित्वं तस्या जायते इति बोध्यम् ; कतिपयैरेव दिनेः  
( प्रकृत्यादिभ्यः श्या० ) । भविता [ भू+“अनद्यतने लुट्” ( १।१।१५ पा० ) इति  
लुट्-ता ] ।

( उ ) त्यक्तः,—विसर्जितः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः ( त्यज+क्तः ) ।

( ढ ) त्वां ( विना-धोमे श्या० ) । जीवेयं—प्राण्यां [ जीव+“आशंसावचने  
लिट्” ( १।१।१४ पा० ) इति आशंसायां विधिलिट्-याम् ] ।

( ण ) कन्याभावस्य—कुमारीत्वस्य, पुंसंसर्गाभावरूपस्त्वर्थः, दूषणं—दुष्टिः,  
बलपूर्वकालिङ्गनादिना अन्वदत्तेन तद्विशुद्धिताया अपनीदनमित्यर्थः, तस्मात् भया-  
ऽऽकुला—वत्सा कन्याभावदूषणभयाऽऽकुला—सतीत्वनाशभयव्यक्ता ( विष्ण० । ५मी  
तत्पु० ) । तर्हि—यद्येवं तदेत्यर्थः ( अव्य० ) । सम्पद्यतां—सिध्यतु, निष्पन्नो भवतु  
इत्यर्थः ( सम्+पद+लोट्-ताम् ) । कन्यादानेन—दुहित्सम्पदानेन, यत् फलं  
—पुण्यरूपमित्यर्थः ( कन्यादानफलमुक्तं ब्रह्मवेवर्ते, तद् यथा,—“कन्यां ये तु  
प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्त्रिलङ्घिताम् । विवाहकाले सम्प्राप्ते यथोक्तसदृशे वरे ॥  
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ सुत्वा कन्यासम्पदानं पितरः प्रपितानकाः ।  
विभुक्ताः सर्वपापेभ्यः ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ब्राह्मणेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां  
प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजिष्येन्न ब्रह्मायैः पूजितः सुरैः ॥ दिव्येन तु विवाहेन

समुपेक्षामि” । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्,—(त) “अन्यपूर्वा मम प्रिया नेष्टा, परभुक्ते कमले विमलेऽपि किं रतिर्जायते ?” । इति तेनाभिहित्वा साऽवादीत्,—“तर्हि ( य ) कृतोद्वाहैव पूर्वं त्वामुपयास्यामि, ततः पतिम्” इति । एवमुक्तवतीं तां ब्रह्मिक्पुत्रीं प्रत्ययार्थं श्रपथेन सत्येन स धर्मदत्तः सम्भवन्व । ततस्तेनोज्झता सा समुद्दिग्ना स्वं मन्दिरं विवेश ।

अथ (द) प्राप्ते लग्नदिवसे निर्वृत्ताद्वाहमङ्गला सा गत्वा

यस्तु कन्या प्रयच्छति । भित्त्वा दारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकस्य गच्छति ॥  
 गन्धर्वेषु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववशिरम् ॥  
 शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां कन्यां सम्यगश्नयेत् । स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते  
 कालमन्ययम् ॥ शुल्केन—गोमिण्डुनरूपशुल्कापलक्षितेनावेषेत्यर्थः । प्रणयेन—  
 प्रेमभावेन, समुपेक्षामि—सङ्गमिष्ये, तत्प्रणयिनोरुपेक्ष तव समीपं गमिष्यामीत्यर्थः  
 ( सम् + उप + इ + लृट्-स्यामि ) ।

( त ) अन्यः,—अपरः पुरुषः, पूर्वः,—प्रथमः, प्रणयीति भावः, यस्याः सा  
 अन्यपूर्वा—पूर्वप्रणयिनं विहाय पश्चात्कृततद्विज्ञप्रणयपात्रा, पुनर्भूरिति यावत्  
 ( विष्णु० । बहुव्री० ) ; यदा,—अन्येन—पुरुषान्तरेण, पूर्व—प्रथमम्, उपभुङ्क्तमिति  
 भावः, या सा अन्यपूर्वा—पुरुषान्तरीपभुक्ता ( विष्णु० । बहुव्री० ), मम इति [ “तस्य  
 च वर्त्तमाने” ( २।३।६७ पा० ) इति वर्त्तमानविहिततत्प्रत्यययोगात् कर्त्तरि ङ्ङी० ),  
 नेष्टा—न अभिमता, न प्रार्थिता इत्यर्थः, न प्रीतिजननीति भावः [ इष + “मति-  
 त्त्वष्टिपूर्वार्थेभ्यश्च” ( ३।२।१८८ पा० ) इति वर्त्तमाने निष्ठा ] ; परभुक्ते—अन्योपभुक्ते,  
 कमले—पद्मे, जनान्तरीपभुक्तकमलमाख्यं इत्यर्थः । रतिः,—प्रीतिः, अनुराग इति  
 यावत् ।

( य ) कृतः,—सम्पादितः, उद्वाहः,—परिणयः यस्याः सा कृतोद्वाहा—  
 सम्पन्नविवाहव्यापारा ( विष्णु० । बहुव्री० ), पूर्व—विवाहानन्तरं स्वामिसम्भावणात्  
 प्रागेव ।

( द ) प्राप्ते—उपस्थिते, लग्ने—शभराश्रीनामुदयेन हेतुना ( “राश्रीनामुदयो  
 लग्नम्” इत्यमरः ), दिवसे—विवाहाद्यनिर्दिष्टदिने लग्नदिवसे—वैवाहिक-  
 शभराशिपुत्रादने ( काली ७मी० । श्या तत्पु० ), निवृत्तं—निष्पन्नं ( “सिद्धे निवृत्त-  
 निष्पत्तौ” इत्यमरः ), उद्वाहाय—विवाहाय, विवाहकर्मसम्पादनायेत्यर्थः, मङ्गलं

पतिगृहं, नीत्वा च उत्सवेन वासरं, निशि पत्या समं शयनीय-  
गृहमध्यास्तः ; तत्र शय्यानिषण्णाऽपि असम्मुखौ समुद्रदत्तस्य  
तस्य पत्युः परिष्वङ्गं न प्रत्यपद्यत । तेनानुनीयमानाऽपि  
सा यदा ( ध ) उदशुः बभूव, तदा स नाहमस्या अभिमतो-  
ऽस्मीति हृदाऽकरोत्, अवादीच्च,—“सुन्दरि ! यदि तेऽहं  
नाभिमतः, तन्ने योऽभिमतः, तं सेवितुं गच्छ” । तदाकण्ठ  
सा नतमुखौ शनैरवादीत्,—“नाथ ! त्वं मे प्राणाधिकः  
प्रयान्, किन्तु मे विज्ञप्तिमेकां शृणु, सहर्षं मे अभयं प्रयच्छ,  
प्रपथच्च कुरुष्व, आर्य्यपुत्र ! अवक्तव्यमपि ते वदामि” । एवमुक्त-

—यमकर्म यस्याः सा निर्वृत्तीहाहमङ्गला—सम्पन्नशमपरिणयव्यापारा ( विष्ण० ;  
बहुव्री० ) । नीत्वा—वतिवाहयित्वा । वासरं—दिवसम् । शयनीयगृहम् [ “आधि-  
श्रीङ्ख्यासां कर्म” ( १।४।४६ पा० ) इति आधारास्य कर्मात्वम् ], अध्यास्त—अध्या-  
तिष्ठत् ( अधि + आस + लङ्-त ) । शय्यायां निषण्णा—उपविष्टा शय्यानिषण्णा—  
शय्यास्थिता [ विष्ण० । ७मो तत्पु० । नि + षद् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य  
च दः” ( २।२।४२ पा० ) इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः ], न सङ्गतम्—  
अभिमुखगतं, मुखं यस्याः सा असम्मुखी—परावृत्तमुखी, पत्न्यौ परासुखीत्यर्थः  
( विष्ण० ) । प्रत्यपद्यत—प्राप्तात्, पतिं पश्चात्कृत्य स्थितत्वात् तस्य आलिङ्गनादिकं  
न बहु अमन्यत इत्यर्थः ( प्रति + पद + लङ्-त ) ।

( ध ) उत्—उद्गतम्, अशु—नेत्रोदकं यस्याः सा उदशुः,—हृदयेननोरा,  
रोदनोन्मुखीति यावत् ( विष्ण० । बहुव्री० ) । सः,—समुद्रदत्तः । अस्याः,—  
अनया इत्यर्थः [ “कस्य च वर्त्तमाने” ( ३।३।६७ पा० ) इति कर्त्तरि ङ्ङी० ],  
अभिमतः,—प्राथितः, प्रियः इत्यर्थः ( अभि + मन + वर्त्तमाने क्त. ) । हृदा—  
हृदयेन, मनसा इत्यर्थः ( कुरणे ङ्ग्या० ) । अयमनयोरतिशयेन प्रियः प्रेयान्—  
प्रियतमः [ प्रिय + “दिवचनविभज्यापपदे तरचौयसुनौ” ( ५।३।५७ पा० ) इति  
ईयसुन् “प्रियस्थिरविक्रोरु—” ( ६।४।१५७ पा० ) इति प्रियस्य प्राऽऽदेशः ] ।  
विज्ञप्ति—विज्ञापनम् । सहर्षेण—आनन्देन सह सहर्षे—सानन्दं, प्रसन्नचेतसा  
इत्यर्थः ( क्लिय विष्ण० ) । आर्य्यपुत्र ! इति पत्युः सम्बोधनम् ; अवक्तव्यमाप्य -  
बहुमनहंसपि, लज्जाकारत्वात् वृथागतकलाञ्ज इति भावः ।



वती सा (न) “तथा” इति कृच्छ्रात् प्रतिपद्यमानं तं सविषादं सलज्जं सभयश्चावादीत्,—“नाथ ! एकदा एकाकिनीं गृहो-  
द्याने मां दृष्ट्वा धर्मदत्तो नाम मम भ्रातुः सखा युवा स्मराऽऽतुरः  
मामरुणत् । अहं परोवादं पितुः कन्यादानफलञ्च रक्षन्ती  
हठप्रवृत्तस्य तस्य वाचमयच्छं यत्,—‘पूर्वं विवाहिता त्वामुपे-  
ष्यामि, ततः पतिम्’ इति । तत् प्रभो ! मे सत्यं प्रतिपालय,  
(प) अनुमन्यस्व मां तदन्तिकगमनाय, तन्निकटं गत्वा क्षणेना-  
गमिष्यामि, न हि आबाल्यसेवितं सत्यमतिक्रमितुं शक्नोमि” ।  
इति तस्याः (फ) वचोवज्रपातेन सहसा हतः समुद्रदत्तः सत्येन  
बहः क्षणमचिन्तयत्,—“अहो ! धिक् ! इयमन्यरक्ता, एतया

( न ) तथा—तदेव भवतु, वक्तव्यं ते ब्रूहि, अभयं ददामि, अपयश्च  
करोमि इत्येवंरूपमित्यर्थः । प्रतिपद्यमानम्—अङ्गीक्रियमाणं ( प्राति + पद + शानच् ),  
तं—समुद्रदत्तं, सविषादं सलज्जं सभयमिति पदत्रयं ( क्रिया विष्णो ), पत्युरसन्तोष-  
भयात् सविषादत्वं सभयत्वञ्चावगन्तव्यम् । अरुणत्—अवाधिष्ट, मम गृहगमनमार्गम्  
अवरोध इत्यर्थः ( रुध + लङ्-ट् ) । परोवादम्—अपवादं, लोकनिन्दामित्यर्थः  
[ परि + वद + घञ् “उपसर्गस्य घञि” (६।३।१२२ पा० ) इति दीर्घः । “परोवादी-  
ऽपवादं स्यात् वीणावादनवस्तुनि” इति मेदिनी ] । रक्षन्ती—पालयन्ती ( विष्णो ।  
रक्ष + शब्, स्त्रियां ङीष् ), हठं—बलात्कारं, बलपूर्वकावरोधे इत्यर्थः ( “प्रसभन्तु  
बलात्कारो हठः” इत्यमरः ), प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य हठप्रवृत्तस्य—प्रसभं नामवरोदुसुप-  
क्रान्तस्य ( विष्णो । ७मी तत्पु० ), तस्य ( सम्बन्धविवक्षया शेषे ६४०० ) । अयच्छम्—  
अददाम्, अङ्गीकृतवतीत्यर्थः [ दाप् + लङ्-अमप् “पात्राणां—” ( ७।३।७८ पा० )  
इति यच्चादेशः ] ।

( प ) अनुमन्यस्व—अनुज्ञानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः ( अनु + मन +  
प्राथनायां लोट्-स्व ) ।

( फ ) वचोवि—वाक्यानि, वज्रम्—अशनिरिव ( उपमितिसं० ), तस्य  
पातेन—पतनेन वचोवज्रपातेन—बाम्बलाघातेनेत्यर्थः ( कर्तरि श्या० । ६४० तत्पु० ) ।  
धिमिति आत्मनिभर्त्सनमृचकमव्ययं ( “धिक्षिभर्त्सनमिन्दयोः” इत्यमरः ), मानिति  
शेषः । अन्यस्मिन्—पुरुषान्तरे, पतिव्यतिरिक्ते इत्यर्थः, रक्ता—अनुरक्ता, अनुरागि-

ध्रुवमेव गन्तव्यं, तत् कथं मत्वं हन्मि ? यातु इयं, कोऽस्याः परिग्रहः ?” इत्यालोच्य तां यथेष्टगमनाय अनुमेने । साऽपि सहसा संमुत्थाय तस्मात् ( ब ) वेश्मनी निरगात् ।

अथ सा यान्ती मदनसेना निशि मार्गे एकाकिनी केनापि चौरिण ( भ ) प्रधाव्य वसनाच्छलात् रुद्धे, ऊचे च विभ्यती मा,—“का त्वं सुभ्र ! ? क्व यासि ?” इति । साऽवादीत्,—“मुञ्च मां, किं तवानेन प्रसङ्गेन ? कार्यमस्ति मे” । ततश्चौरो-

षीत्यर्थः ( “रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरङ्घ्रिने लोहिते विषु” इति मेदिनी ), अन्यरक्ता—परपुरुषामक्ता ( विण० । ७मी तत्प० ) । “इयमन्यरक्ता” इत्यत्र “यतः” इत्यङ्गनीयम् ; यतः परपुरुषानुरक्तामिमामहं कानये, अतो मां धिगिति समुदायाशः । हन्मि—विनाशयामि, लङ्ग्यामीत्यर्थः ( ङन + लट्-सिप् ) । परिग्रहः,—स्वीकारः, ग्रहण-मित्यर्थः, अस्याः परिग्रहः कः ?—अस्याः ग्रहणे किं प्रयोजनम् ? नैवेनां पक्षीत्वेन गृह्णामीत्यर्थः, यद्वा,—परिग्रहः,—परिवारः, परिजनः इत्यर्थः, स्वाभीति यावत्, कोऽस्याः पतिः ? नैवाहं कुलटाया अस्याः पतित्वं स्वीकरोमीत्यर्थः ( “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । उपधे परिवारे च राष्ट्रवृक्षव्यभाक्करे” इत्यमरः ) । अनुमेने—अनुगच्छी, अनुमतिं दत्तवानित्यर्थः ( अनु + मन् + लिट्-ए ) ।

( ब ) वेश्मनः,—गृह्णात् ( अपा० ५मी० । “गृह्णेद्दीदवसितं वेश्मं मय निक्षेपनम्” इत्यमरः ) ।

( भ ) प्रधाव्य—धावित्वा, द्रुतमागम्येत्यर्थः ( ध + धाव + ल्यप् ), वसनाच्छलात्—वस्त्रप्रान्तभागात्, वस्त्रप्रान्तदेशमाकृष्येत्यर्थः ( ल्यब्लोपे ५मी० ), रुद्धे—बद्धे, प्रतिबद्धा इत्यर्थः ( रुध + कर्धणि लिट्-ए ), ऊचे—आवभाषे [ वच + कर्धणि लिट्-ए “वचिष्यपियजादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति चातीः सम्प्रसारणं “लिञ्-भ्यामस्योभयैवाम्” ( ६।१।१७ पा० ) इत्यभ्यासस्य च सम्प्रसारणम् ], विभ्यती—वसन्ती ( विण० । भौ + षट्, स्त्रियां ङीष् ) । सु—सुष्टु, शोभने इत्यर्थः, सुवी यस्याः सा सुष्टुः, तस्यान्वुद्धौ सुष्टु !—सुन्दरभूसमन्विते इत्यर्थः [ सुष्टु ! इति प्रयोगो न पाणिनिसम्मतः, “हे सुष्टुः । कथं तर्हि ‘जावितः जावि हे सुष्टु !’ इति भट्टिः ? प्रज्ञाद् एवावमिति वद्वः” इति दीक्षितोक्तैः ] ।

ऽब्रवीत्,—“सुन्दरि ! चौरात् ( म ) मत्तः कथं त्वं मुच्यसे ?” ।  
तदाकर्ण्य साऽवदत्,—“गृहाण मे आभरणानि” । ततश्चौरः  
( य ) अभ्यधात्,—“शोभने ! किमेभिरूपलैः ? चन्द्रकान्ता-  
ननां जगदाभरणभूतां भवतीं नैवाहं त्यजामि” । इति  
तेनोक्ता ( र ) विवशा सा वणिङ्गन्दिनी निजवृत्तान्तमाख्याय  
तमेवं प्रार्थयामास,—“भद्र ! क्षणम् अपेक्षस्व. यावत् सत्यमनु-  
पालयामि ; इहस्थस्यैव ते पार्श्वं सत्वरमेध्यामि. नाहमिमां  
गिरमुल्लङ्घयिष्यामि” । एतदाकर्ण्य चौरस्तां ( ल ) सत्यसन्धां  
मत्वा ममोच, तस्थौ च तत्र तदागमं प्रतीक्षमाणः । साऽपि  
तस्य धर्मदत्तस्य वणिजोऽन्तिकमाजगाम । स च धर्मदत्तस्ताम्  
( व ) अभीष्टां प्राप्तां दृष्ट्वा यथावृत्तं पृष्ट्वा विचिन्त्य च क्षणमब्रवीत्,

( म ) मत्तः,—मत्तकाशात् [ अखटः पञ्चम्यैकवचननिष्पन्नम् । “भीवार्थानो  
भयहेतुः” ( १।४।२५ पा० ) इति ३भो० ] । मुच्यसे ?—वाचसे ( सुच + कर्त्तृ-  
कर्त्तरि लट्-से ) ।

( य ) अभ्यधात्—अवादीत् [ अभि + धा + लृङ्-द् “गातिष्या—” ( १।४।७७  
पा० ) इति सिचौ लुक् ], शोभने !—सुन्दरि ! इत्यर्थः । उपलैः,—प्रकारैः,  
आभरणानां रत्नमयत्वात् तेषु प्रकारत्वारीपी बोद्धव्यः, यथा,—उपलस्यन्त्यवदति-  
तच्छेदित्यर्थः ( कवयो व्या० । “पाषाणप्रकारयावोपलाऽस्मानः शिला इवैत” इत्यमरः ),  
चन्द्रवत् कान्तं—सुन्दरम्, आगमनं—वदनं यस्यासां चन्द्रकान्ताऽऽगमाम—इन्दुसुन्दर-  
मुखी ( विष्ण० । उ५० बहुव्री० ), जगतां—सुवर्णानाम्, आभरणभूताम्—अलङ्कार-  
रूपिणीं जगदाभरणभूतां—लोकस्वल्पाभूताम्, अतीव सुखपामित्यर्थः ( विष्ण० ।  
६३ी तत्प० ) ।

( र ) विवशा—व्याकुला ( विष्ण० ) । गिरं—वाचनम्. उल्लङ्घयिष्यामि—  
अतिक्रमिष्यामि, अपक्षपिष्यामि वा ( उत् + क्षधि + णिच् + लृट्-स्यामि ) ।

( ल ) सत्या—असूया, सन्धा—प्रतिज्ञा ( “सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा” इत्यमरः )  
यस्याः तादृशी सत्यसन्धां, यथाशब्दादिनीम् इति यावत् ( विष्ण० । बहुव्री० ) । तस्याः,  
—मदनसेनायाः, आगमम्—आगमनं तदागमं—तत्प्राप्त्यावर्जनं ( ६३ी तत्प० ) ।

( व ) अभीष्टाम्—अभिषूचितां, प्रियामिति यावत् । इतम्—अतीतम्,

—“सुन्दरि ! सत्येन ते तुष्टोऽस्मि, त्वया परस्त्रिया मे नास्ति प्रयोजनं, यावत् त्वां कश्चिन्नेच्छते, तावत् यथाऽऽगतं गम्यताम्” इति तेन त्यक्ता सा “तथा” इति तद्देहात् प्रत्यागमत् ।

अथ पथि चौरस्य ( श ) प्रतिपालयतो निकटं प्राप्य,—  
“ब्रूहि कस्ते वृत्तान्तस्तत्र गतायाः ?” इति पृच्छते तस्मै सा तेन बणिजा यथोक्तं, तत् सर्वमाख्यातवती । ततः चौरस्ता-  
मवादीत्,—“यद्येवं, तत् मयाऽपि ( ष ) सत्यतुष्टेन विमुक्ताऽसि,  
साम्प्रतं साभरणा गृहं व्रज” इति । एवं तेनापि सन्त्यक्ता  
रक्षिता ( स ) अनृणा अलुप्तशीलमुदिता पत्युरन्तिकमाययौ ।  
तत्र गुप्तं प्रविष्टा प्रहृष्टैवाऽऽगता पृष्टा तस्मै पत्ये तत् सर्वं

अतीतविषयमित्यर्थः, अनतिक्रम्य यथाहसं—पतिसकाशं यत्किञ्चित् सङ्घटितं  
तत् सर्वमित्यर्थः ( अनतिक्रमोऽप्यर्थः ) । सत्येन—सत्यपालनेनेत्यर्थः । यथा—येन  
प्रकारेण, येन पथा वा, आगतं—प्राप्तं यथाऽऽगतं—येन प्रकारेण येन पथा वा  
अत्र समुपस्थितं, तेनैव प्रकारेण तेनैव पथा वा ( अनतिक्रमणेऽप्यर्थः ) । तथा—  
तदेवास्तु, भवदुक्तप्रकारेणैव गृहं गच्छामित्यर्थः, इति, उक्तेति शेषः ।

( श ) प्रतिपालयतः,—प्रतीक्षमाणस्य [ प्रति + पा + णिच् + शतृ “पातेर्षी  
लुक्त्वत्तयः” ( बा० ) इति लुगागमः ] । प्राप्य—समागत्य ( प्र + आप + ल्यप् ) ।  
पृच्छते—निश्चासमानाय [ विष्० । प्रच्छ + शतृ “यद्विज्यावयिव्यधि—” ( ६।१।१६  
पा० ) इति सम्प्रसारणम् ], तस्मै—चौराय । आख्यातवती—कथितवती ( आ + ख्या  
+ क्तवत्, स्त्रियां ङीष् ) ।

( ष ) सत्येन—सत्यधर्मसंरक्षणेन, तुष्टः,—प्रीतः तेन सत्यतुष्टेन—सत्यपालन-  
हेतुकसन्तुष्टेन ( विष्० ), विमुक्ताऽसि इत्यत्र त्वम् इति शेषः ।

( स ) नास्ति ऋणं—देयं, प्रतिज्ञापालनरूपम् अवश्यपरिशोधनीयमित्यर्थः  
( “ऋणं देये जले दुर्गे” इति हेमः ), यस्याः सा अनृणा—प्रतिज्ञा-ऋणमुक्ता  
( विष्० । बहुव्री० ), अलुप्तेन—अविनष्टेन, शीलेन—सद्गुणेन, चारित्र्येण हेतुना  
इत्यर्थः, मुदिता—पृष्टा अलुप्तशीलमुदिता—निजसतीत्वसंरक्षणप्रीता इत्यर्थः  
( विष्० । १।५।१५ ), यथा,—अलुप्त शीलं यस्याः सा अलुप्तशीला, सा चासी  
मुदिता चेति ( कर्षा० ) । गुप्तं—सुरक्षितम्, अन्वैरदृष्टं यथा तथेत्यर्थः ( स्त्रिया

यथावदवर्णयत् । सोऽपि ( ङ ) अस्नानमुखकान्तिन्तामस-  
श्लोगलक्षणां अनष्टचारित्रां सत्यपालनगताम् अदुष्टमानसां  
सम्भाव्य अभिनन्द्य च तथा सह यथासुखं तस्थौ” ।

इति कथामुक्त्वा स वेतालस्तं भूपं पृच्छति स्म,—“राजन् !  
पूर्वोक्तं शापमनुस्मृत्य ब्रूहि, एषां ( क ) चौरवणिजां मध्यात्  
कः त्यागी ?” इति । तदाकर्ण्य स राजा मौनं विहाय तं  
वेतालमाह स्म,—“एषां चौरस्त्यागी, न पुनरुभौ तौ वणिजौ ।  
यो हि पतिस्ताम् अत्याज्यां ( ख ) विवाह्यापि अजहात्, स  
कुलजः सन् अन्याऽऽसक्तां भार्यां जानन् कथं वहति ? । योऽपि

विण० ) । पृष्टा, पत्या इति शेषः । अवर्णयत्—अकथयत्, वर्णितवतीति यावत्  
( वर्ण + णिच् + लङ्-ट् ) ।

( ङ ) अस्नाना—अमलिना, प्रफुल्लिता इति यावत्, अस्नानलक्षणव्यादिति  
भावः, मुखकान्तिः,—मुखशोभा यस्यास्ताम् अस्नानमुखकान्तिम्—अकलङ्कचास्त्रि-  
तया दृष्टवदनां ( विण० । बहुव्री० ) । न विद्यते सम्भोगस्य—रतस्य, पुंसंसर्गस्य  
इत्यर्थः ( “रतभोगौ च सम्भोगौ” इति शाश्वतः ), लक्षणां—चित्रं, विशङ्कलवेशादिक-  
मिति यावत्, यस्यां यस्या वा ताम् असम्भोगलक्षणाम्—अष्टदृष्टकारिचित्रां, यथापूर्व-  
वेशामिति यावत् ( विण० । बहुव्री० ), अनष्टम्—अस्नानलितं, चारित्रं—सदृशं,  
सत्यस्य—शपथस्य ( “सत्यं शपथतथ्ययोः” इत्यमरः ), पालनाय—रक्षणाय, गतां—  
प्रयातां सत्यपालनगतां—प्रतिज्ञारक्षणार्थमेव प्रस्थितां, न तु अभिसाराद्यमिति भावः  
( विण० । ४र्थी तत्पु० ), अदुष्टं—पवित्रं, मानसं—चित्तं यस्यास्ताम् अदुष्टमानसां—  
विशुद्धहृदयां ( विण० । बहुव्री० ), सम्भाव्य—वितर्कं ( सम् + भू + णिच् + ल्यप् ),  
अभिनन्द्य—प्रशस्य, सन्तोष्य वा ( अभि + नन्द + ल्यप् ) ।

( क ) चौरवणिजां—चौरस्य तथा समुद्रदत्तधर्मदत्ताख्यवणिग्द्वयोश्च । त्यागी  
—त्यागशीलः, विषयेषु अनासक्त इत्यर्थः, निष्कृष्ट इति यावत् ।

( ख ) विवाह—विवाहं कृत्वा ( वि + वङ् + णिच् + ल्यप् ), अजहात्—  
अत्यजत् ( हा + लङ्-ट् ) । कुलजः,—सत्कुलोत्पन्नः । वहति—गृह्णातीत्यर्थः,  
योषवितुं शक्नोतीति भवत् ।

( ग ) अपरः, स भयात्, अथवा कालेन जीर्णाऽऽसक्तिवेगात् तामत्याचीत् । चौरस्तु ( घ ) गूढचारी निरपेक्षः पापी, प्राप्तं साभरणं स्त्रीरत्नं यदसुञ्चत्, तेन स एव त्यागी” इति । एतदाकर्ण्यैव स वेतालः पूर्ववत् स्वं ( ङ ) पदमगात्, राजाऽपि पुनस्तमानेतुं सयत्नोऽभवत् ।

### अथ एकादशकथा ।

ततः स राजा शिंशपासकाशं गत्वा तं वेतालं पुनः स्कन्ध-  
मधिरोप्य तं भिक्षुं प्रति आगन्तुमारभे । गच्छन्तश्च तं स्कन्ध-  
स्थितः स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् ! विचित्रामेकां श्रमा-  
पहं कथां ते निवेदयामि, शृणु,—

( ग ) अपरः,—धन्यदत्तः । जीर्णः,—क्षीणः, आसक्तिवेगः,—अनुरागातिशयं  
तस्मात् जीर्णाऽऽसक्तिवेगात्—बहुकालादर्शनेन मन्दानुरागत्वात् ( कर्मधा० । हेतौ  
ध्रुवो० ) । अत्याचीत्—अहासीत्, त्यक्तवान् इत्यर्थः ( त्यज + लुङ्-द् ) ।

( घ ) गूढं—गुप्तं, चरति—भ्रमतीति गूढचारी—निशाचिहारी, निर्जन-  
प्रदेशविहारी वा ( विष्ण० । गूढ + चर + यच्चादित्वात् णिनिः ), गूढचारीति  
विशेषणं तस्य पुरुषान्तरकर्षकदर्शनभयं नास्ति, येन तां त्यजेत् इति बोध्यम् ;  
निरपेक्षः,—समाजसन्ध्वन्यपरिगूण्यः, ईदृक्कार्यकरणे जनसमाजे मम निन्दा  
भविष्यति, अत एव न करिष्यामीत्यादि अपेक्षाविहीन इत्यर्थः, एतदपि विशेषणम्  
अत्यागहेतुत्वेनोपन्यस्यमिति बोद्धव्यम् ; पापीति विशेषणमपि अत्यागहेतुत्वबोध-  
नाभिप्रायेणैव उपन्यक्तं, यतः पापिनः परदारसन्धोगस्य पापजनकत्वे  
गुह्यभावात् ।

( ङ ) पदं—स्थानं, शिंशपाठकमित्यर्थः ( “पदं व्यवसितिनाथस्थानलज्जाद्वि-  
बन्धु” इत्यमरः ) ।

पूर्वमासीत् उज्जयिन्यां धर्मध्वजो नाम नृपतिः । तिस्रः राजकन्यास्तस्यातिवल्लभा भार्या आसन् । तासामैका इन्दु-  
लेखा, द्वितीया तारावली, तृतीया नृगाङ्गवती । ताभिः  
राज्ञीभिः सह ( क ) विहरन् राजा जिताशेषरिपुः सुख-  
मासाञ्चक्रे ।

एकदा तत्र वसन्तोत्सवे समुपस्थिते ताभिः प्रियाभिः सह  
स राजा क्रीडितुम् उद्यानमगात् । तत्र ( ख ) अलिमाला-  
मौर्वीकाः पुष्पाऽऽनता लताः अनङ्गस्य सज्जिताश्चापयष्टीरिव  
पश्यन्, तत्रत्यतरूपरि वर्त्तमानानां कोकिलानां गिरं सन्भोगैक-

( क ) विहरन्—क्रीडन् ( वि + ह + शठ ) । जिताः,—परामृताः, अशेषाः,  
—सकलाः, रिपवः,—शत्रवः येन तादृशः जिताशेषरिपुः,—वशीकृतनिखिलारि-  
मण्डलः ( विष्णु० । बह्व्री० ) । आसाञ्चके—तस्यौ [ आस + लिट्-ए “दद्यादासञ्च”  
( ३।१।१० पा० ) इति आम् “ऊचानुप्रयुज्यते लिटि” ( २।१।४० पा० ) इति  
ऊचोऽनुप्रयोगः ] ।

( ख ) अलिमालाः,—अमरपङ्क्तयः ( “माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि”  
इति हेमः ), मौर्वीः,—ज्याः ( “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः ) इव यासु ताः,  
अनङ्ग,—अलिमाला एव मौर्वीः यासु ताः अलिमालामौर्वीकाः,—निषण्णमरा-  
वलीभिः गुणभान्तिगुणाः, अनङ्ग,—अमरावलिरचितगुणाः, “मौर्वी रोलम्बमाला”  
इति कविसमयप्रसिद्धेः अनङ्गभाषे अमरपङ्क्तय एव मौर्वीकार्थं साधयन्तीति  
ज्ञातव्यं [ विष्णु० । बह्व्री० । “नद्यृतच” ( ५।४।१५३ पा० ) इति कप् ] । पुष्पैः,—  
पुष्पसमूहभारैः, आनताः,—ईषन्नखाः पुष्पाऽऽनताः,—कुसुमभारावनताः ( विष्णु० ।  
श्या तत्पु० ) । सज्जिताः,—लस्यवेधार्यं कल्पिताः, समुचीकृता इत्यर्थः,  
आपयष्टीः,—चतुर्दण्डान्, वसन्तागमात् सर्वाः लताः पुष्पिताः तथा पुष्पभारैश्च  
ईषदानताश्च अभवन्, पुष्पेषु च तेषु मधुपश्रेणयः मधुपानार्थं न्यवेदुः, तासु  
कामस्य समुचीकृताः चतुर्दण्डैरिव परिदृश्यमाना आसन्, यतः पुष्पधन्वनः चतुः  
पुष्पमयं, ज्या अमरमयी, बाह्यानि च पुष्पमयाश्च, “मौर्वी रोलम्बमाला  
चतुरथ विप्रिखाः कौसुमाः पुष्पकेतोः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । सन्भोगः,—  
सुरतः, शङ्कार इत्यर्थः ( “सन्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते जिनशासने” इति मैदिनी ),

रसंस्थ मनोजस्य आज्ञामिव शृण्वन्, वासवोपमः स राजा अन्तः-  
पुरिकाभिः साकं कन्दर्पजीवितस्यापि जीवितं मधु सिधेवे ।  
तत्र ( ग ) तस्य राज्ञः इन्दुलेखाया देव्याः केलिकचग्रहात्  
कर्णाग्रात् उत्सङ्गे उत्पलं पपात । तटाभिघातेन च क्षते  
जाते ( घ ) अभिजाता सा महादेवी,—“हा ! हा !” इत्युक्त्वा  
ममूर्च्छ । तटवन्नोक्त्य ( ङ ) विह्वलेन राज्ञा परिजनेन च  
शीताम्बुमारुतैः समाश्वामिता सा कथञ्चित् संज्ञामवाप । अथ

एव, एकः,—प्रधानः, रमः,—आख्यायः यस्य तस्य सम्भोगैकरमस्य—शृङ्गार-  
मात्ररमस्य ( विष्णु ० । बहुव्री ० ), मनसि जायते इति तस्य मनोजस्य—आत्मभुवः,  
कामस्येत्यर्थः [ मनस् + जन + “मत्स्यां जनेडः” ( ३।२।२७ पा० ) इति डः ] ।  
वासवेन—इन्द्रेण, उपमा—तुलना यस्य सः वासवोपमः,—इन्द्रतुल्यः ( विष्णु ० ।  
बहुव्री ० ) । अन्तःपुरिकाभिः,—अन्तःपुरनिवासिनीभिः, मण्डपौभिरित्यर्थः ( सङ्घाथक-  
साक-शब्दयोगात् इया० ), साकं—सङ्घ ( अथर्व ० । “साकं साङ्गे समं सङ्घ”  
इत्यमरः ), कन्दर्पस्य—कामस्य, जीवितं—जीवनं, जीवनतुल्या रतिरित्यर्थः, तस्य  
कन्दर्पजीवितस्य—कामपदार्थाः रतिरित्यर्थः, जीवितं—जीवनम्, उद्धोषकमिति यावत्,  
रत्युद्धोषकमिति भावः, मधु—मद्यं ( “मधु मद्यं मधु खोद्रं मधु पुष्परसं विदुः ।  
मधुर्देवी मधुसौत्री मधुकोऽपि मधुर्मतः” ॥ इति शान्तः ), सिधेवे—पत्नी  
( सेव + लिट्-ए ) ।

( ग ) तस्य राज्ञः,—तेन राज्ञा इत्यर्थः [ “कर्त्तृकर्त्तव्योः कृति” ( २।३।६५ पा० )  
इत्यनेन अवलम्बयोगात् कर्त्तरि ढी० ] । केली—क्रीडायां, क्रीडाकाले इत्यर्थः, यः  
कचग्रहः,—केशधारणं तस्यात् केलिकचग्रहात्—क्रीडाकालिककेशग्रहणव्यापारा-  
देव्योः ( इती ५मी० ) । उत्सङ्गे—क्रीडदेशे, उत्पलं—कर्णभूषणीकृतं कुवलयं, राज्ञा  
केलिकचग्रहणवेगात् देव्या उत्सङ्गे तस्या एव कर्णाग्रात् उत्पलं पपात इति योजना  
काव्या ।

( घ ) अभिजाता—कुलीना, सत्कलोत्पन्ना इत्यर्थः, तथाविधत्वादतीव सुकु-  
मारौति भावः ( विष्णु ० । “न्याये कुलीनपुत्रयोरभिजातपदं विदुः” इति शान्तः ) ।

( ङ ) विह्वलेन—विह्वलेन, प्रीकावेगात् स्त्राव्णान्वपि चारयितुमशक्तेरित्यर्थः ।  
शीताम्बुमारुता—सन्निविता इत्यर्थः ( सम् + आ + श्रु + चिच् + क्त, स्त्रियां टाप् ) ।



राजा तां राजधानीं नीत्वा ( च ) भिषजां शतैर्विविधौषधैः प्रियामुपाचरत् ।

ततः स राजा रात्रौ तां सुस्थितां दृष्ट्वा द्वितीयया तारावत्या सह ( क ) चन्द्रप्रासादमारुह । तत्र तस्य राष्ट्रः क्रोडं सुप्तार्या तस्यां गवाक्षमार्गेण ( ज ) हिमकरत्विषः तदङ्गेषु पेतुः ; ततः क्षणात् प्रबुद्धा सा,—“दग्धाऽस्मि” इतिवादिनी सहसा शयना-दुत्तस्थौ । अथ स राजा प्रबुद्धः,—“किमेतत् ?” इति ( झ ) सम्भ्रान्तः समुत्थाय तस्या अङ्गेषु विस्फोटान् निर्गतान् अपश्यत् । “किमेतत् ?” इति पृच्छन्तं तं तारावली रात्री प्राह सा ( ञ ) नाम,—“अङ्गपतितैरिन्दोः किरणैरेतत् मे कृतम्” । इत्युक्तवत्याः रुदत्यास्तस्यास्ताम् ( ट ) शान्तिं दृष्ट्वा राजा विह्वलः परिजनमाह्वयत्, अकारयच्च तेन परिजनेन सजलैर्नलिनीदलैः शय्याम्, अदापयच्च अङ्गेषु आर्द्रश्रीखण्ड-विलेपनानि ।

( च ) भिषजां—चिकित्सकानां, शतैः,—बहुभिः, बहुचिकित्सकैरित्यर्थः ।  
उपाचरत्—अचिकित्सत ( उप + आ + चर + लुङ्-ट् ) ।

( क ) चन्द्रः,—चन्द्रवत् आह्लादक इत्यर्थः, प्रासादः,—सौधः तं चन्द्र-प्रासादम् ( उप० समा० ) ; यदा,—चन्द्राय—चन्द्रकिरणसेवनाय इत्यर्थः, प्रासादः तं चन्द्रप्रासादं—प्रासादशिखरस्थगृहेदमित्यर्थः ( ४र्थी तत्प० ) ।

( ज ) हिमकरव्य—चन्द्रस्य, त्विषः,—प्रभाः, किरणानीति यावत्, हिमकर-त्विषः,—चन्द्रश्मयः । प्रबुद्धा—जागरिता ( प्र + बुध + क्त, स्त्रियां टाप् ) । इति—दग्धाऽस्मि दग्धाऽस्मि एवं वचनं पुनः पुनः वदितं श्रीलसस्याः इतिवादिनी—एवंभाषिणी [ विष्णु० । इति + वद् + “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” ( १।१।८१ पा० ) इति चिनिः, स्त्रियां ङीष् ] ।

( झ ) सम्भ्रान्तः,—समुद्विष्टः, समयो वा, त्वरान्वितो वा ( विष्णु० ) ।

( ञ ) नाम—प्रकाशार्थकं कुक्षार्थकं वा अव्ययम् ; प्रकाशं प्राह सा, अतिलेशेन प्राह सा इति वा ( “प्रकाशेऽङ्गीकृतौ कोपे नाम सन्ध्याकुक्षयोः” इति शाश्वतः ) ।

( ट ) शान्तिं—वीणां, विस्फोटं, तज्जनितघातनां वा इत्यर्थः ( “शान्तिः

तावच्चास्य तृतीया महिषी मृगाङ्गवती तत्पार्श्वम्  
(ठ) आगन्तुमना निजमन्दिरात् निरगमत्, निर्गच्छन्ती च सा  
क्वापि निःशब्दायां तस्यां रजन्यां विदूरे सुव्यक्तं धान्यावघातजं  
सुम्रलध्वनिं श्रुत्वा । श्रुत्वेव सा,—“हा ! मृताऽस्मि” इति  
वदन्ती करौ (ड) ध्रुवती च व्यथिता च मार्गे एव उपाविशत् ।  
ततः प्रतिनिवृत्त्यैव परिजनेन स्वमेवान्तःपुरं नीता सा बाला  
रुदती शयनं भेजे । तत्परिजनस्य,—“किमेतत् ?” इति  
(ठ) चिन्वन् साशुः आलीनभ्रमरौ पद्माविव किष्णाङ्गितौ  
तस्या हस्तौ ददर्श, उवाच च गत्वा तं वृत्तान्तं राज्ञे ।

पोडाशमुक्त्वोऽप्योः” इति मेदिनी ) । सजलैः,—जलसिक्तैः ( विष्ण० ), नलिनोदलेः,—  
पद्मिनीपलेः । आर्द्राणि—स्निमितानि, तरलानीत्यर्थः, न तु शुष्काणि सान्द्राणि वा,  
तथाविषय दाहप्रकोपकत्वात् इति भावः, श्रीखण्डस्य—मालयस्य, मलयपर्वतोद्भव-  
स्येत्यर्थः, श्वेतचन्दनस्य इति यावत् ( “मालयस्तु स्यात् श्रीखण्डो रौहिण्यश्च सः”  
इति विश्वकोशः ), विलेपनानि—प्रलेपान् आर्द्रश्रीखण्डविलेपनानि—चन्दनद्रव-  
प्रदेहान्, पुनः पुनः तथा प्रलेपान् अदापयत्, यथा ते शुष्कीभवितुं न शक्नुयुः,  
शुष्कीभूतप्रलेपस्य पोडाकरत्वात् मुहुर्मुहुः प्रलेपान् अकारयदित्यर्थः ।

( ठ ) आगन्तुं मनः यस्याः सा आगन्तुमनाः,—आयातुकामा [ “तुम् कास-  
मनस्योः” ( का० ) इति तुमुनो मकारस्य लोपः ] । विदूरे—बहुदूरे । धान्यानाम्  
अवघातात्—अभिघ्ननात्, निस्तुषीकरणादिति यावत्, जायते इति तादृशं  
धान्यावघातजं—धान्यपीडनोत्पन्नं [ विष्ण० । उपपदस० । धान्यावघात + जन +  
“पञ्चस्यामजातौ” ( १।१।२८ पा० ) इति डः ] ।

( ड ) ध्रुवती—कल्पयन्ती ( ध्रु + शब्द, उगितयेति लोप् ) ।

( ठ ) चिन्वन्—अन्विष्यन् ( चि + शब्द ), साशुः,—सजलनेत्रः ( परिजन  
इत्यस्य विष्ण० ), आ—सस्यक्, लीनो—लक्ष्मी आलीनी—हृदासक्तौ, गाढलपो  
इत्यर्थः, भ्रमरौ ययोः तादृशौ आलीनभ्रमरौ—उपविष्टमधुकरौ ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।  
किष्णाभ्यां—मांसवन्निभ्यां, “प्यांटा” “कङ्का” वा इति ख्याताभ्यां चर्षणजचिष्णाभ्या-  
मित्यर्थः, अङ्गितौ—चिङ्गितौ किष्णाङ्गितौ—शयित्वाङ्गितौ ( विष्ण० । श्या तत्प० );  
अत्र “आलीनभ्रमरौ पद्माविव” इति उपमानद्वारेण किषयोः तीव्रता कृष्णवर्णता च

सोऽपि राजा सम्भ्रान्तः समागत्य,—“किमेतत् ?” इति तां प्रियां पप्रच्छ । साऽपि हस्तौ प्रदर्श्य व्यथिता प्रोवाच,—  
 “नाथ ! मुषलध्वनी श्रुतमात्र एव मे एतौ किणौ जातौ”  
 इति । ततः स राजा दाहशमनमौषधं चन्दनविलेपनादिकं  
 तस्या हस्तयोः अदापयत् । “एकस्या उत्पलेनापि प्रतता  
 क्षतम् ( ष ) आहितं, द्वितीयस्याः शशिकरैरपि अङ्गं दग्धं,  
 तृतीयस्यास्याः श्रुतेन मुषलशब्देन हस्तयोरोदृशाः किणौ  
 जाताः ; अहो ! युगपत् एतासां मे प्रियसौनां गुणोऽपि अभि-  
 जातत्वं दोषायैव जातः” इति चिन्तयतः श्रान्तःपुरेषु भ्रमत्-  
 स्तस्य नृपतेः सा त्रियामा शतयामिव कृच्छात् विरराम ।  
 प्रातश्च स राजा ( त ) शल्यहर्त्तृभिर्भिषग्भिः सह तथा विधान-  
 मकरोत्, यथा अचिरात् स्वस्थान्तःपुरनिर्वृतोऽभवत्” ।

तथा हस्तयोः आरक्तवर्णता सुकामलता च प्रकटीकृता, पद्मद्वयोपरि अमरवर्णा-  
 पवेशने कृते यथा शोभा जायते, तस्या हस्तौ अपि किणौकनेन तथा युग्भावे  
 इति भावः ; एतेन अस्या अभिजात्यन्तौव सुकुमाराङ्गीत्वञ्च प्रदर्शितम् ।

( ष ) आहितं—जलितमित्यर्थः [ आ + धा + क्त “दधातेर्ङः” ( अ० ४।४२  
 पा० ) इति हिः ] । अयः यामाः,—प्रहराः यस्याः सा त्रियामा—रात्रिः, आचलनयोः  
 यामाहंशोः चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् रात्रेस्त्रियामात्वं बोध्यम् ; यथा,—वीज-  
 धर्मांशनीचान्, यापयति—निरवकाशो करोति, कामप्रधानत्वात् इति त्रियामा  
 [ वि + धा + “अत्तिस्तुप्—” ( १।१४० ऊ० ) इति मन् ; यातेस्तु अन्तर्भावित-  
 यार्थत्वं बोद्धव्यम् । “निशा निशीथिनो रात्रिस्त्रियामा अथवा अपा” इत्यमरः ], अतः  
 यामा यस्याः सा इव शतयामेव—प्रहरवर्णत्वेन विदिता अपि शतप्रहरवैत्यर्थः, व्यथि-  
 तानां निशाया अतिदीर्घत्वेन प्रतीयमानत्वादिति भावः । विरराम—निवृत्ते, अव-  
 सितेत्यर्थः [ वि + रञ्ज + लिट्-णल् “व्याङ्परिभां रञ्जः” ( १।१।८३ पा० ) इति  
 परस्मैपदम् ] ।

( त ) शल्यान्—दंष्ट्रान्तर्गतवायाद्यादीन् ( “श्लेष्माशुष्कश्लेष्मं ना आविनादन-  
 दुमे” इति रभसः ), हरन्ति—आकर्षन्ति ये ते तैः शल्यहर्त्तृभिः,—शस्त्रैः ( विष्णु० ।  
 शल्य + ह + ट्-च् ) । विधानं—व्यवस्थानित्यर्थः । शल्यैः,—प्रकृतशल्यैः, गौरीवै-

इत्यमेतां कथामाख्याय वेतालः पप्रच्छ,—“राजन् ! एतासां का सुकुमारतरा ?” । “यस्याः सुषले अस्पृष्टेऽपि शब्दे-  
नैव किणा उद्गताः, उत्पलेन्दुकरैः स्पर्शं जाते ययोर्व्रणविस्फोटा  
( य ) वृत्ताः, ते उभे तस्याः समे न” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य  
स वेतालः यथास्थानमगात्, राजा च दृढनिश्चयः पुनस्तमानंतुं  
सत्त्वरो बभूव ।

### अथ द्वादशकथा ।

अथ राजा तथैव तस्य शिंशपातरोरन्तिकं गत्वा तं वेतालं  
स्कन्धमारोप्य पुनर्गन्तुं प्रावर्त्तत । वेतालश्च भूयस्तमवादीत्,  
—“राजन् ! इत्थम् ( क ) अनुद्दिग्मः त्वं भृशं मे प्रियोऽसि,  
तदेतां हृद्यामाख्यायिकां ते अमविनीटाय कथयामि, शृणु,—

रित्यर्थः, अन्तःपुरैः,—अवरोधैः, अन्तःपुरवर्तिभिः राजदारेः द्वेभिरित्यर्थः ( “अव-  
रोधाल्लरोधाने राजदारेषु तद्दृष्टं” इति मेदिनीवचनात् राजदारापरपट्यायस्य  
अवरोधशब्दस्य “स्वयं गारं भुञ्जामन्तःपरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्नावरोधश्च” इत्य-  
मरवचनेन अन्तःपुरवाचकत्वात् अथ अन्तःपुरशब्देन राजदारा एव गृह्यन्ते, तेषामन्तः-  
पुराधिष्ठानत्वादिति बोध्यम् ) ; निहतः,—स्वस्थः, निरुद्ध इति यावत्, स्वस्थान्तः-  
पुरनिहतः,—सर्वषोषामारीग्वलाभेन स्वयंवाप दुःखित इत्यर्थः ( विष्णु० । ३५  
तत्पु० ) ।

( य ) वृत्ताः,—सञ्जाताः । तस्याः,—सृगाकृत्याः [ “तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां  
द्वितीयाऽन्तरस्थाम्” ( २।३।७२पा० ) इति तुल्यार्थक-समशब्दयोगात् ६३० ] ।

( क ) अनुद्दिग्मः,—अव्याकृतचित्तः, धीरस्वभावः इति यावत्, निर्भय इति वा ।  
भृशम्—अत्यंशम् । हृदयाय हितां हृदां—हृदयहारिणीम्, आख्यायिकां—कथां,  
परिज्ञातसत्यज्ञानमित्यर्थः ।

आसीदङ्गदेशे (ख) यशःकेतुरिति युवा स्वाङ्गगुत्यर्थम् अदग्धः  
तनुमाश्रितोऽपर इव स्मरो नरपतिः । बाहुवीर्येण (ग) पराजित-  
वैरिकुलस्य तस्य शक्रस्येव वृहस्यतिः दीर्घदर्शी नाम मन्त्री  
अभूत् । कदाचित् स राजा (घ) वयोरूपमदात् निहत-  
कण्टकं राज्यं तस्मिन् मन्त्रिणि विन्यस्य शनैः सुखासक्तः सम-  
जायत । केवलं निरन्तरं (ङ) प्रमदाऽऽस्यदे अन्तःपुरे तस्मै,

( ख ) यशःकेतुरिति, नाम्ना ख्यात इति शेषः । स्वाङ्गस्य—स्वभावस्य, गुप्तार्थे,  
—रक्षणार्थे स्वाङ्गगुप्तार्थे—निजदेहरक्षणार्थे, हरकोपानलादिति भावः, अदग्धः,—  
अभस्मीभूतः, तनुमाश्रितः,—देहाश्रितः, अपरः,—द्वितीयः ; कामदेवः हरकोपा-  
नलात् स्वदेहवाणार्थे नृपतेः यशःकेतोराकारेण अङ्गदेशे आश्रितोऽभूदिति  
समुदायार्थः, नरपतिरतीव रूपवान् आसीदिति भावः । पुरा पतिर्निन्दाश्रवण-  
विसृष्टदेहदाद्यायणौविद्योगमाङ्कष्टः हरः दीर्घममाधिमालम्बे, एतस्मिन्नन्तरे  
तारकामुरोपट्टातः सुरसङ्गाः चतुर्मुखात् दाद्यायणौ देहत्यागानन्तरं द्विमगरि-  
नन्दिनौरूपेणाश्रितौ आसौ, तस्याः गर्भे शिववीर्येण जनयिमाणं कान्तिकेयं वातारं  
सृत्वा, समाधिभङ्गार्थे मधुसङ्गाय मन्त्रं हरसन्निधौ प्रेषयामासुः । पार्ष्वती च  
तदा जन्मान्तरेणभर्तारं तनिहापि जन्मनि प्राप्तं परिचचार । यदा खलु सा परि-  
चरणाष्टं हरसन्निधिमप्याप्त, तदैव मन्त्रयः समाधिभङ्गनार्थं हरं पञ्चशरेर्विव्याध,  
तेन च भग्नममाधिः स कारणान्वप्यन् इतस्ततो वृष्टिं निक्षिप्य पृष्ठतः अवस्थितं  
पञ्चध्वजं पुष्पधन्वानं ददर्श, दृष्टेव क्रोधप्रदोप्तस्य तस्य ततोयमवनात् प्रधावितः  
स्फुरज्ज्वालः हुताशनः मदनं भस्मीकृत्य अनङ्गौचकार इति पौराणी बार्ता ।

( ग ) पराजितं—पराभूतं, वैरिकुल, —रिपुसमूहः येन तस्य पराजितवैरि-  
कुलस्य—विजितागेषविपक्षस्य ( विष्णु० । बहुव्री० ) । शक्रस्य—इन्द्रस्य ।

( घ ) वयः,—यौवनं ( “वयः पक्षिणि बान्धादौ यौवने च नपंसकम्” इति  
मेदिनी ), रूपं—मौन्दर्थ्यं, ताभ्यां यौ मदः,—गर्वः तस्मात् वयोरूपमदात्—तारक-  
मौन्दर्थ्याववैकात् ( श्या तरु० ), निहताः,—विनष्टाः, कण्टकाः,—छुद्र-  
शववः ( “रोमाश्चे छुद्रशब्दौ च तरीरङ्गे च कण्टकाः” इति शाश्वतः ) यस्य तत्  
निहतकण्टकं—निःसपञ्च ( विष्णु० । बहुव्री० ) । विन्यस्य—निधाय ( वि + नि +  
अस + ल्यप् ) ।

( ङ ) प्रमदाना—नारीणां, यौवनमदनसाधनानि भावः, आस्यदं—प्रतिष्ठा,

शुश्राव च तासां सानुरागगीतं, न हितैषिणां वचनम् ; रज्यति स्म स सततं जालवातायनेषु, न पुनर्बहुच्छिद्रेषु राजकार्येषु कदाचिदपि । दीर्घदर्शी तु तं राज्यचिन्ताभारं समुद्वहन् दिवानिशम् ( च ) अतन्द्रितस्तस्थौ ।

अथ ( छ ) पौरैषु—“नृपं व्यमने प्रक्षिप्य महामन्त्री दीर्घदर्शी साम्प्रतं राज्ञः श्रियं स्वयं भुङ्क्ते” इति जनवादं समुत्थितं, स मन्त्री स्वगेहिनीं मेधाविनीं प्राब्रवीत्,—“प्रिये ! राजनि सुखासक्ते, तद्भारं वहतोऽपि,—“राज्यं भक्षितमनेन” इति महदयशो मे समुत्पन्नं जनेषु ; लोकवादो हि महतामपि दोष-

स्यानमित्यर्थः, यदा,—आस्पदं—कृत्यं, कार्यामित्यर्थः ( “प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्” इत्यमरः ) यत्र तस्मिन् प्रमदाऽऽस्पदे—स्त्रीजनाऽऽश्रये ( विष्णु० । बह्व्री० ) । “न हितैषिणां वचनम्” इत्यत्र शुश्राव इति पूर्वतो र्योजनीयम् । रज्यति—प्रीणाति, प्रीतिमग्नभवतीत्यर्थः [ रज्ज + कर्म्मकर्त्तरि लट् तिप् “कपिरज्जोः प्राचा श्यन् परस्मैपदश्च” ( १।१।८० पा० ) इति कर्म्मकर्त्तरि श्यन् परस्मैपदश्च “अनिदिता इल उपधायाः कङिति” ( ६।४।२४ पा० ) इति ग्लोपः ] । जालम्—जालायः, मत्स्यध्वनार्थः तन्तुमयः प्रसिद्धः, जालमिव इति जालं—सूक्ष्मौष्ठतन्तुनिर्मितः बहुभुजश्छिद्रः गवाक्षधरोधकः द्रव्यविशेष इत्यर्थः, जालानिबद्धानि वातायनानि—गवाक्षाः तेषु जालवातायनेषु—जालावृतगवाक्षमार्गेषु इत्यर्थः ( शाकपा० ), जालावृतगवाक्षमार्गेण गृहाभ्यन्तरस्थाना मुन्तरीगतानां दर्शनेनैव नियतमात्मानं विमोदयतीति भावः । बह्वनि छिद्राणि—दीपाः, दीपाधिष्करणमागां इत्यर्थः ( “छिद्रे विवररन्ध्रवत् । गर्ते दीपे” इति हेमः ), यत्र तादृशेषु बहुच्छिद्रेषु—बहुदीपाकरेषु ( विष्णु० । बह्व्री० ), अल्पेनैव स्वतन्त्रेण राज्यभ्रष्टादिविषांससम्भवात् राजकार्यस्य बहुदीपास्पदत्वमवगन्तव्यम् ।

( च ) अतन्द्रितः,—सावहितः, सावधानः सज्ज इत्यर्थः ( विष्णु० ) ।

( छ ) पौरैषु—पुरवासिभगेषु, पुरवासिजनमध्ये इत्यर्थः ( औपश्लेषिके ७मी० ) । व्यसने—कामजदोषे, प्रमदाद्युत्थगोतवादितादेषु आसक्तिरूपे इत्यर्थः ( “व्यसनं विपदि भ्रष्टं दीपे कामजकोपजे” इत्यमरः । तत्र “मृगयायां दिवास्वप्नः परोबाहः स्त्रियो मदः । तौष्यत्रिकं हयाऽव्या च कामजो दशको गणः” ॥ इति ) । श्रियं—

मावहति, रामोऽपि जनापवादेन जानकीं त्याजितो न किम् ? तन्मया किं कर्तव्यमधुना ?” । इति मन्विषाऽभिहिते भार्या मेधाविनी धीरा (ज) अन्वर्थनाञ्चो तं पतिमभाषत,—“नाथ ! तीर्थयात्राऽपदेशेन युक्त्या महीपतिमापृच्छस्व,—‘कियत् कालं विदेशं गन्तुं मे वृद्धस्येदानीं युक्तं, तदनुमन्यताम्’ इति । एवं हि ( भू ) निःस्पृहस्य ते स जनवादो निवर्त्तिष्यते ; त्वयि चास्थिते राजा स्वयं राजधुरामुद्वह्यति ; ततश्च शनैरस्य व्यसनित्वञ्च शान्तिमेष्यति ; आगतस्य च पुनस्ते सा एव मन्विता अनिन्द्या भविता” ।

सम्पदम् । जनवादं—लोकापवादः । लोकवादः—लोकमिन्दा ( कर्त्तुं ), महताम्—उत्तमाणां श्रेष्ठजनानामत्यर्थः । जनापवादेन—लोकानन्दया [ कर्त्तार इया० । अत्र “रामः” इति प्रयोग्यकस्यापि १ भा० “गोष्ठा कथाया दृष्ट्यादेः प्रधाने लोकापवादाम् । बुद्धिमत्याऽप्यः शब्दकर्मकाणां निजं चेत्या । प्रयोग्यकस्यैव त्वत्त्वात् एतन्नाम लादर्थो मताः” ॥ ( का० ) इत्यनुशासनात् ।

( ज ) अन्वर्थम्—अनुगतार्थे, मेधाविनी इति शब्दस्य अर्थानुरूपमित्यर्थः, नाम—मेधा यस्याः सा अन्वर्थनाञ्चो—साधकनाञ्चो, महाबुद्धिसतीत्यर्थः । विष्ण० । वृद्धो० । तीर्थयात्रा एव—तीर्थगमनमेव, अपदेशः—कुलं तेन तीर्थयात्राऽपदेशेन—तीर्थगमनव्याजिन ( कर्त्तुं इया० ), युक्त्या—न्यायेन, यथोचितविनयेनेति यावत् [ “सहयुक्तऽप्रधाने” ( २३१६ पा० ) इत्यत्र—“विनाऽपि तदर्थोऽपि तृतीया” इति नियमात् अत्र महशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया इया० ] । आपृच्छस्व—जिज्ञासस्व [ आ+प्रच्छ+लोट्-स्य “आङि नृप्रच्छोः” ( वा० ) इत्याकनेपदम् । “गोष्ठ्यावाय—” ( ६११६ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ], कियत् कालं [ “काला-ध्वनोरत्यन्तसंयोगे” ( २३१५ पा० ) इति रथा० ] ।

( भू ) निःस्पृहस्य—निर्लोभस्य, कवलितराज्य लोष्टवत् तुच्छीकृत्य धर्माद्ये तीर्थगमनेन निराकाङ्क्षतया प्रतीयमानस्येति भावः । राज्ञः धूः—भारः ( “धूयान-मुखभारयोः” इति हेमः ) तां राजधुरा—राजवाह्यभारं, राज्यमित्यर्थः [ “राज+धूर+“चक्रप्रभूः पथामानवे” ( ३४४७४ पा० ) इति समासान्तः अः, ततः स्त्रियं टाप् ], उद्वह्यति—पालनाय यद्दीप्यतीत्यर्थः ( उत्+वह+लृट्-स्यति ) ।

इति भार्यया ( ज ) अनुशिष्टो महामन्त्री “तथा” इति कथाप्रसङ्गेन तं नृपं यशःकेतुं व्यञ्जापयत्,—“राजन् ! अनुजानीहि मां, कांश्चिदपि दिवसानहं तीर्थयात्रार्थमितो ब्रजामि, धर्मो हि मे परमो मतः” । तदाकर्ण्य स राजाऽब्रवीत्,—“मन्त्रिन् ! ( ट ) मा मैवं, तीर्थैर्विना अपरो दानादिः किं न धर्मः ? स्वर्गहेष्वपि तेन स्वर्गसाधनं किं न स्यात् ?” । अथ मन्त्री तमवोचत्,—“देव ! दानादौ ( ठ ) अर्थशुद्धादिकं मृग्यते, तीर्थानि तु नित्यशुद्धानि, यावच्च यौवनं, तावदेव धीमता गम्यानि, नो चेत् अविश्वास्ये अस्मिन् शरीरे कुतस्तैः

व्यसनमस्य अस्ति इति व्यसनो ( व्यसन + अस्यर्थे इतिः ), तस्य भावः तत्त्वं व्यसनित्वं—व्यसनयुक्तत्वं, कामजप्रमदासक्त्यादिरूपदोषवत्त्वमित्यर्थः [ व्यसनिन् + “तस्य भावः त्वतस्त्वौ” ( ५।१।११६ पा० ) इति त्व-प्रत्ययः ] । अनिन्द्या—अवाच्या, अपवाद-मुक्ता इत्यर्थः, निःस्पृहत्वप्रदर्शनादिति भावः ।

( ज ) अनुशिष्टः,—उपदिष्ट इत्यर्थः [ विण० । अन् + शास + क्तः “शास इदङ्ङ्लो” ( ६।४।३४ पा० ) इति उपभाषा इत्त्वम्, “शासिबसिषसीनाङ्” ( ८।३।६० पा० ) इति षत्वम् ] । अनुजानीहि—अनुमन्यस्व, अनुज्ञां देहीत्यर्थः ( अनु + ज्ञा + लोट्-ङि ) । इतः,—अस्मात् स्यानात् [ इदम् + पचस्यास्तिस्मिन् “इदम् इश्” ( ५।३।३ पा० ) इति इशादेशः ] । मे—मयेत्यर्थः [ मतः इति वर्त्तमानविहितक्त-प्रत्यययोगात् “क्तस्य च वर्त्तमाने” ( २।३।६७ पा० ) इति कर्त्तरि ङी० ], परमः,—परः, श्रेष्ठ इत्यर्थः, मतः,—इष्टः, वाञ्छित इत्यर्थः ( मन + “मतिबुद्धिपूर्णाध्वय” ( ३।२।१८८ पा० ) इति वर्त्तमाने क्तः ] ।

( ट ) मा मैवं, कुह इति शेषः ।

( ठ ) अर्थानां—धनानां, शुद्धिः,—धर्म्येण उपायेन अजंनरूपनिर्दोषत्वं, तदादिकम् अर्थशुद्धादिकं—धर्म्यसङ्गतीपायेन सङ्गृहीतं धनं, न तु प्रतारणापहरणादिरूपेण अन्यायेन उपायेनेति भावः, विशुद्धरूपेण उपाज्जितः अर्थः दान-कर्मणि प्रशस्तः, न तु चौख्यादिना, स च दाहयाचकयोः निरयसम्पादकत्वादिति निष्कर्षः, मृग्यते—अन्विष्यते, दाहभिः प्रार्थिभिर्वा इति शेषः ( मृग + स्त्राधे निष् + कर्मणि णट्-ते ) । नो चेत्—यौवने एव न गम्येरन् यदीत्यर्थः । तैः,—तीर्थैः ।



सह सङ्गमः ?” । इति तस्मिन् मन्त्रिण ( ङ ) वदति, राज्ञि च तत् निषेधति, प्रविश्य प्रतीहारी तं राजानं व्यजिज्ञपत्,—  
“देव ! भगवानंशुमान् व्योमसरोमध्यमवगाहते, तदुत्तिष्ठ,  
स्नानवेला तैऽतिवर्त्तते” । एतदाकर्ण्य राजा सहसा स्नातुमुद-  
तिष्ठत् । ( ठ ) याद्रीन्मुखः स मन्त्री च तं प्रणम्य गृहमगात् ।  
तत्र तां भार्याम् अनुगन्तुमानसां निवार्य, स्वभृत्यैरपि  
( ए ) अतर्कितः स्वयुक्त्या याद्वामकरोत् ।

क्रमेण च एकाकी तान् तान् देशान् तीर्थानि च  
भ्रमन् ( त ) ओड्राविषयं प्रापत् । तत्र अक्षेरदूरे एकं

सङ्गमः,—संयोगः, शरीरं चण्ड्यायि, कदा विनश्यति तस्य निश्चयो नास्ति, सहसा  
उपरते तीर्थदर्शनं नैव भवेत् अतः यौवन एव तत् कर्तव्यमिति गम्यार्थः ।

( ङ ) वदति—कथयति ( भावे ७मी० । वद + शतृ ) । निषेधति—निवारयति  
( भावे ७मी० । नि + षिध + शतृ ) । अंशुमान्—सहस्रकिरणः, सूर्यः इत्यर्थः  
( अंशु + बाहुल्ये मतृप् ), व्योम—आकाशं, सरः,—तडाग इव, दुर्भेद्यत्वादिति  
वर्षाजलाशयत्वादेति भावः, तन्मध्यं व्योमसरोमध्यं—गगनसरोवरमध्यभागं,  
मध्यगगनमित्यर्थः, अवगाहते—प्रविशति ( अव + गाह + लट्-ते ) । अतिवर्त्तते—  
अतिक्रामति ( अति + वृत् + लट्-ते ), भगवान् सूर्योऽपि स्वकीयप्रचण्डकिरणसन्तः  
श्रेत्याभिलाषी स्नानाय सरोमध्यं प्रविशति, भवान् किं न सन्तः ? येन एतावन्तं  
कालमपि अस्नात्वा तिष्ठति ? मध्याह्नः समुपस्थितः, अतः स्नानाय प्रयातु  
इति भावः ।

( ठ ) याद्वामे—तीर्थगमनाय, उन्मुखः,—उदयुक्तः, उद्यमवानित्यर्थः,  
याद्रीन्मुखः,—तीर्थप्रयाणोद्यतः ( विष्ण० । ४र्थी तत्पु० ) ।

( ए ) अतर्कितः,—अतृप्तेक्षितः, अविदितः इत्यर्थः, गुप्तभावेनेति भावः  
( विष्ण० ), स्वयुक्त्या—निजान्यायेन, गमनमेव न्याय्यम्, अन्यथा जनबादी न  
निवर्त्तय्यते, नापि राजा व्यसनात् विरस्यति इति विवेचनयैत्यर्थः ( करणे श्या० ) ।

( त ) ओड्राः,—नीर्हाहशेषः, जनपदभेद इत्यर्थः, उत्कलदेश इति यावत्  
( “ओड्राः पुं सूत्रि नीहति । ओड्रस्तु तरुभेदे स्थात्” । “ओड्रः ख्यातो जवापुष्पे”  
इति पाठाक्षरम् । इति मेदिनी ), ओड्राणां राजा, ओड्रे भवा वा ओड्राः,—

(घ) पत्तनं प्राप्य, तत्र चैकं शैवं मन्दिरं प्रविश्य तत्प्राङ्गणे उपा-  
विशत् । तत्र तम् अर्ककरमन्तप्तं (द) दूराध्वभ्रमणधूसरं निधि-  
दत्तो नाम देवार्चनाऽऽगतः कश्चित् बणिक् ददर्श । स तं तथा-  
विधं दृष्ट्वा मयञ्चसूत्रं सुलक्षणं द्विजश्रेष्ठं मन्त्राभ्य आतिथ्यार्थं स्वं  
गृहमनयत्, अपूजयच्च स्नानभोजनाद्यैः, अप्राचीञ्च विश्रान्तं,—  
“कस्वम् ? कुत आयातः ? क्व यासि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—  
“अहं दीर्घदर्शी नाम विप्रः, अङ्गदेशादिह आयातस्तीर्थयात्रार्थी”  
इति । ततः स महाबणिक् निधिदत्तस्तमब्रवीत्,—“अहं  
(ध) बणिज्यया सुवर्णेदीपं गन्तुमुद्यतः, त्वं तावदस्मद्गृहे तिष्ठ,  
यावदहम् आगमिष्यामि ; तीर्थयात्रापरिश्रान्तोऽसि, अत्र  
कश्चित् कालं विरम्य ततो यास्यसि” इति । तदाकर्ण्य स  
दीर्घदर्शी प्रत्यवादीत्,—“ममेह ( न ) स्थित्या अलं, त्वयैव

ओड्राजः, ओड्रदेशवासिनी वा [ ओड्राः + “जनपदशब्दात् चवियादञ्” (४।१।१६८  
पा० ) इत्यञ् “तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्तिग्राम्” ( २।४।६२ पा० ) इति राज-  
प्रत्ययान्तस्य लृक्, “तत्र भवः” ( ४।३।५३ पा० ) इत्यञ् ], तस्य तेषां वा विषयं—  
दर्शं ( “विषयी गीचरे देशं तथा जनपदंऽपि च” इति मेदिनी ) ओड्रविषयम्—  
सत्कलदेशम् ।

( घ ) पत्तनं—नगरं ( “पूः स्त्री पुरीनगर्थौ वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः ) ।

( द ) दूराध्वनि—विप्रकटपाथ, भ्रमणान्—विचरणात्, धूसरम्—ईषत्पाण्डु-  
वर्णं, मार्गधूलिसम्बन्धादिति भावः ( “ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः” इत्यमरः ), दूराध्वभ्रमण-  
धूसरं—दूरपथभ्रमणजनितधूलिसमाच्छन्नमित्यर्थः ( विष्ण० । ५मी तत्प० ) ।

( ध ) बणिज्यया—वाणिज्येन हेतुना ईत्यर्थः [ हेतौ श्या० । वाणिक्यां भावः  
कर्म वा इत्यर्थे बणिज् + “दूतबणिग्भ्यां च” ( वा० ) इति यः, ततः स्त्रियां  
बणिज्या ; कौमुदीकारस्तु—“बणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु—बणिज्याशब्दः  
स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययः, न तु कर्मणि इत्याह । भाष्ये तु—  
‘दूतबणिग्भ्यां च’ इति नास्तेव” इत्याह । “वाणिज्यं तु बणिज्या स्यात्” इत्यमरः ] ।

( न ) स्थित्या—अवस्थानेन ( करणे श्या० ), अलं—निष्प्रयोजनं, किमपि  
प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ( वारणायकमन्यम् । “मात्र माऽलञ्च वारणे” इत्यमरः ) ।

सह तत्राहमपि गन्तुमिच्छामि” । ततस्तेन साधुना,—  
( प ) “एवमस्तु” इति कथिते स मन्त्रो चिरादपास्तशयनो  
निशां तामनैषीत् ।

अथान्येद्यस्तेन बणिजा माहं वारिधिं गत्वा ( फ ) तद्भाण्डपूर्णं  
प्रवहणं समाकरोह । तेन प्रवहणेन गच्छन् ( ब ) अद्भुतभोषणम्  
अभ्योधिं विलोकयन् क्रमेण तत् खर्णद्वीपमुपाययौ । तत्र च  
द्वीपे तेन क्रयविक्रयौ कुर्वता बणिजा निधिदत्तेन सह कञ्चित्  
कालमुवास । ततश्च तेन सह प्रत्यागच्छन् प्रवहणेन, तस्मात्  
सागरात् सहसा समुत्थितं ( भ ) प्रवालैः शाखासुभगैः जाम्बू-  
नदीज्वलैः काण्डैः मणिमयैः फलैः कान्तैश्च कुसुमैः सुशीभितं

( प ) एवमस्तु—एवं भवतु, मयैव सह गम्यतामित्यर्थः । चिरात्—दीर्घ-  
कालात्, निशावसानात् बहूपूर्वमेवेत्यर्थः, अपास्तं—परित्यक्तं, शयनं—निद्रा शय्या वा  
( “शयनं सुरते निद्राशय्याश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी ) येन सः अपास्तशयनः,—  
अपगतनिद्रः, त्यक्तशयनीयो वा ( विष्ण० । बह्व्री० ), निशावसानात् बहूपूर्वमेव  
प्रतुडः परित्यक्तशय्यो वा इत्यर्थः । अनैषीत्—अथापयदित्यर्थः ( नी + लुङ्-द ) ।

( फ ) तस्य—बणिजः, भाण्डानि—मूलधनानि, पण्यद्रव्याणि इत्यर्थः, यदा,—  
भाण्डानि—पात्राणि, पण्याधारा इत्यर्थः ( “भाण्डं पात्रं बणिज्यूलधने भूषाऽश्चभूषयोः”  
इति मेदिनी ), तैः पूर्णं तद्भाण्डपूर्णं—बणिज्यूलधनपूरितं, विक्रीयद्रव्याधारपूरितं वा  
( विष्ण० । इया तत्पु० ), प्रवहणम्—अर्णवयानमित्यर्थः ।

( ब ) अद्भुतेन—आश्चर्य्येण सह, भोषणं—भयानकम् अद्भुतभोषणं—विश्वव-  
दर्शनं घोरदर्शनञ्चेत्यर्थः ( शाकपा० ), यदा,—अद्भुतद्यासौ भोषणञ्चेति अद्भुत-  
भोषणं—भोषणत्वेऽपि अद्भुतत्वमौद्दश्यं यैत् दर्शकानां दासोत्पादकत्वेऽपि नयनरञ्जनम्  
इत्यर्थः, भोमकालमिति भावः ।

( भ ) प्रवालैः,—विद्रुमैः, प्रवालमयैरित्यर्थः, शाखासुभगैः,—रमणीयशाखाभि-  
रित्यर्थः, प्रवालनिर्मिताभिः रमणीयशाखाभिरिति यावत्, यदा,—शाखा—शाखा-  
भूतैः, सुभगैः,—रमणीयैः शाखासुभगैः,—सुदर्शनशाखाकूपेण परिणतैरित्यर्थः,  
प्रवालैरिति योजना, जाम्बूनन्दनं—सुवर्णेन ( “स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम  
ह्यष्टकम् । इकं कार्पासं रं जाम्बूनन्दनं पादोऽस्त्रिद्वयम्” इत्यमरः ), उज्ज्वलैः,—

कल्पवृक्षमद्राक्षीत् ; तस्य च स्कन्धे सद्वृक्षपर्यङ्कोपरिस्थिताम्  
अत्यद्भुताकारां कमनीयां कामपि कन्यकामैक्षत । “अहो !  
किमेतत् !!” इति स मन्त्रो यावत् ( स ) ध्यायति स्म, तावत् सा  
कन्या वीणापाणिः गातुमुपचक्रमे,—“येन यत् कर्मबीजमुत्तं, स  
निश्चितं तत्फलं भुङ्क्ते, पूर्वकृतं हि कर्म विधिनाऽपि अन्यथा  
कर्तुं न शक्यते” । इति मङ्गीताथै ( य ) प्रकटय्य क्षणादेव सा  
दिव्यकन्या कल्पद्रुमपर्यङ्कसहिता तत्रैव ममज्ज । “किमप्येतद-

भासुरेः जाम्बूनदीज्वलीः,—काचनप्रदीपैः, स्वर्णमयैरिति यावत्, काण्डः,—स्कन्धः  
( “काण्डः स्कन्धेऽपि शाखिनाम्” इति शाश्वतः ), वृक्षस्य मूलान् शाखाऽवधिभागे-  
रित्यर्थः ( “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाश्चाश्वाऽवधिसरोः” इत्यमरदर्शनात्  
काण्डप्रकाण्डयोरेकाग्रकत्वम् ) । कल्पवृक्ष—मङ्गल्युत्पादकस्य, इत्थं कल्पवृक्षस्य—अभीष्ट-  
वस्तुप्रदं तत्वावशेषम् । स्कन्धे—प्रकाण्डदेशे, सन्ति—उत्प्लृष्टानि, रत्नानि—मणयः  
यव तादृशः पण्यङ्कः,—खट्वा ( कर्मधा० ), तस्य उपरिस्थितां सद्वृक्षपर्यङ्कोपरि-  
स्थितां—अहमूल्यामणिखांचितखट्वानपन्ना ( विष्ण० ) ।

( स ) ध्यायति स्म—दृष्टौ, चिन्तयामासेत्यर्थः [ छे + भट्-तिप् “लट् स्वे”  
( ३।२।११ पा० ) इत्यतोत्ते लट् ] । उपचक्रमे—आरभे [ उप + क्रम + लिट्-ए  
“प्रापाभ्यां समथाभ्याम्” ( १।३।४२ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] । कर्मणः,—  
शुभोदकक्रियाया अशुभोदकक्रियाया वा, बीजम्—अद्वुरमिव बीजं कर्मबीजं—  
परिणामे शुभाशुभहेतुभूतं कर्म इत्यर्थः ( ६।१।० तत्प० ), यद्वा,—कर्मरूपं—शुभाशुभ-  
रूपमित्यर्थः, बीजमिव बीजं कर्मबीजं ( रूपककर्मधा० ), उत्तमं—आहितं, येन  
यादृक् कर्म आचरितमित्यर्थः, उत्तं बीजं कालेन अद्वुरितं भूत्वा यथा फलदं  
भवति, तथा आचरितं शुभाशुभकर्मरूपं बीजम् इद्वैव जन्मानि जन्मान्तरेऽपि वा  
अवश्यमेव फलप्रदं भवतीति निष्कर्षः [ वप + क्तः “वचिस्वपिथकादीनां किति”  
( ६।१।१५ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ] । पूर्वकृतं—जन्मान्तरेऽनुष्ठितमित्यर्थः । विधिना  
—विधाया ।

( य ) प्रकटय्य—प्रख्याप्य [ प्र + कट + णिच् + ल्यप् “ल्यप् लिङ्पूर्वात्”  
( ६।४।५६ पा० ) इति चेरयादेशः ] । ममज्ज—प्रविवेशत्यर्थः ( मसज् +  
लिट्-चल् ) ।

पूर्वमद्य मयेह दृष्टं, क ( र ) अग्निः ? क च दृष्टनष्टोऽयं  
दिव्याङ्गनासहितस्तरुः ? यदि च अग्नेरीदृश एव शश्वटाकारः,  
तदा लक्ष्मीन्दुपारिजाताद्याः अस्मात् न किमुद्गताः ?” इति  
सञ्चिन्तयन्तं दीर्घदर्शनं विलोक्य विस्मयाऽऽविष्टं कर्णधारा-  
दयोऽब्रुवन्,—“भद्र ! एवमेषा वरकन्यका सदैव इह दृश्यते,  
निमज्जति च क्षणेन, तव तु अस्या नवं दर्शनम्” इति तैरुक्ताः  
स मन्त्री सविस्मयस्तेन निधितत्तेन समं पोतात् सागरतीर-  
माससाद । तत्र ( ल ) उत्तारितभाण्डेन तेन बणिजा हृष्ट-  
भृत्येन सह स मन्त्री तद्गृहं गत्वा बहून् दिवसान् तत्र सुखेन

( र ) अग्निः,—समुद्रः । आदौ दृष्टः,—ईक्षितः, पथात् नष्टः,—अदर्शनं  
गतः दृष्टनष्टः,—प्रत्यक्षानन्तरमेवान्तर्धानं गतः ( विष्णु० । स्नातान्निवतवत् कर्मधा० ) ।  
क अग्निः ? क चायं तरुः ? क इयमुभयोः सहदनरसूचकम्, अशाधजलराशिमध्ये  
ईदृश्याः कामिन्याः तथा तरीश अवस्थानस्य अतीवासम्भाव्यत्वादिति भावः । च—  
पक्षान्तरं, अथवा इत्यर्थः, अग्नेः,—समुद्रात् । शश्वत्—सदा ( अथ० । “पुनःसदाश्रयोः  
शश्वत्” इति शाश्वतः ), आकारः, उद्गच्छेदिति शेषः । किं—कथम् ? उद्गताः,—  
उत्थिताः, न इत्यत्र भवेद्युक्तिरिति शेषः ; अथ काकः । समुद्रात् नित्यमेव यदि ईदृशी  
रमणीया मुन्दरी ईदृशः समोजः तरुणीतिहेतुः, तदा लक्ष्मीचन्द्रपारिजातहृत्पादयः  
देवामुरकर्षकसमुद्रमथ्यनावसरे कथं नाद्गच्छन्त्युः ? तेषामुद्गममेव स्वाभाविकम्,  
अग्नेः रत्नाकरत्वात् इति भावः । अन्वयार्थे देवामुरैः यदा समुद्रः समथे, तदा  
लक्ष्मीः, चन्द्रः, पारिजातवृक्षः, उच्चैःश्रवाः अश्वः, ऐरावती हस्ती तस्मात् समुद्रभुवः  
इति पुराणवाचां । कर्णधारादयः,—नाविकादयः ( “कर्णधारस्तु नाविकाः” इत्य-  
मरः । अथादिपट्टेन पीतचालकादीनां यद्वणम् ) । वरा—श्रेष्ठा ( “देवाङ्गते वरः  
श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः ), सा चामौ कन्यका—कुमारी चेति वर-  
कन्यका—उत्तमाङ्गना ( “पुंश्वत् कन्यधारयजातीयर्दशीयिषु” ( ६।३।४२ पा० ) इति  
पुंश्वभावः ) । पोतात्—अप्यवययानात् । आससाद—प्राप ( आ + सट् + लिट्-णल् ) ।

( ल ) उत्तारितानि—अवरोपितानि, भाण्डानि—वणिग्मूलधनानि, पण्य-  
भाजनानि वा येन तेन उत्तारितभाण्डेन—अवतारितमूलधनेन, अवतारितपण्या-  
चारेण वा ( विष्णु० । बह्व्री० ) । हृष्टाः,—प्रसुदिताः, स्वदेशागमनादिति भावः,

स्थित्वा तं निधित्तमुवाच,—“सार्धंवाह ! भवन्नेहे अहं चिरं सुखेन विश्रान्तः, इदानीं स्वदेशं गन्तुमिच्छामि, भद्रमस्तु ते” इत्युक्त्वा तमनिच्छन्तमपि बणिक्पतिमामन्त्र्य स दौर्घदर्शी सत्त्वमात्रसहायस्ततः प्रतस्थे ।

क्रमेण नानादेशानतिक्रमन् निजम् (व) अङ्गविषयं प्रायात् । तत्र यशःकेतुना राज्ञा तदन्वेषणाय नियुक्ताः (श) चारा वह्नि-  
नगरमागतं तं ददृशुः । ततस्तैर्विज्ञप्तो राजा तद्विशेषस्तदुःखितः स्वयं नगरात् निर्गत्य तमभ्यगात् । ततश्चोपेत्य (ष) परिष्वज्य अभिनन्द्य च अध्वश्रमक्षामधूसरं तम् अभ्यन्तरमनयत् अन्नवीक्ष्य तं विश्रान्तं,—“मन्विन् ! अस्मान् त्यक्त्वा त्वया किमर्थं याव-

भूत्याः,—मेवकाः यस्य तेन दृष्टभृत्येन—आनन्दितपरिचारकेण । सार्धंवाह !—भो बणिक् ! (“वैदेहकः सार्धंवाहो नैगमो वाणिजी बणिक्” इत्यमरः) । भद्रं—कल्याणं (“शःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्” इत्यमरः) । आमन्त्र्य—अभिनन्द्य, प्रशस्येत्यर्थः ( आ + मन्त्र् + णिच् + ल्यप् ) । सत्त्वं—गुणत्रिशेषः, बलं वा (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः” इत्यमरः), तन्मात्रः,—तदेव, सहायः,—सहचरः यस्य तादृशः सत्त्वमात्रसहायः,—सत्त्वगुणमात्रावलम्बनः, बलमात्रावलम्बनो वा, एकाकी पर्वत भावः । प्रतस्थे—निर्जंगाम, प्रस्थितवानित्यर्थः [ प्र + स्था + लिट्-ए “समवपविभ्यः स्थः” ( १:३:२२ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।

( व ) अङ्गस्य—देशविशेषस्य राजानः अङ्गाः [ “इज्जममधकलिकमूरमसादण्” ( ४:१:१७० पा० ) इत्यण् “तद्गजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ( २:४:६२ पा० ) इति राजप्रत्ययान्तस्य लुक् ], तेषां विषयं—जनपदम् अङ्गविषयम्—अङ्गदेशं, प्रायात्—समागच्छत् ( प्र + आ + या + लङ्-ट् ) ।

( श ) चाराः,—प्रविषयः, अन्वेषणार्थे नियुक्ताः पुरुषा इत्यर्थः ।

( ष ) परिष्वज्य—आभिज्ञ [ परि + ष्वज् + ल्यप् “अभिदितां हल उपधायाः कङिति” ( ६:४:२४ पा० ) इति उपधाजकारलोपः ], अभिनन्द्य—समादरादिना सन्तोष्य, गुणख्यापनादिना प्रशस्येति वा ( अभि + नन्द + णिच् + ल्यप् ), अध्वनि—पवि, यः श्रमः,—पथपथ्येनश्रमः, तेन आनन्दः,—क्रशः, स आसौ धूसरः,—ईषयाकुञ्जैति तादृशम् अध्वश्रमक्षामधूसरं—पथश्रान्तं धूलिशृङ्गिणश्चेत्यर्थः ( विष्णु १ ।

च्छरीरं निःस्नेहपरूपामिमां दशां मानसं नीतम् ? अथवा भगवतो भवितव्यस्य गतिं विचित्रां को विज्ञातुमर्हति ? येन अकस्मात् ते तीर्थादिभ्रमणे मतिरेषाऽभवत् ; तत् ब्रूहीदानीं के त्वया देशा भ्रान्ताः ? किञ्च नवं वस्तु दृष्टम् ?” इति । ततः स क्रमात् वर्णयन् सुवर्णद्वीपान्तम् (स) अध्वानम्, अध्वौ समु-  
त्थितां गायन्तीं त्रिजगत्सारभूतां कल्पतरुस्थितां तां दिव्य-  
कन्यकां तस्मै यथावदकथयत् ।

राजा तु तत् श्रुत्वैव तथा ( ह ) स्मरवशोऽभवत्, यथा तथा विना राज्यजीविते निष्फले अमन्यत ; अवदच्च तं मन्त्रिणम् एकान्ते नीत्वा,—“मन्त्रिन् ! मयाऽवश्यमेव सा द्रष्टव्या, नी चेत् मे जीवितं नास्तीत्यवधारय ; भवितव्यतां प्रणम्य त्वदुक्तेन पथा गच्छामि, अहं ते न निवारणीयः, नानुगम्यश्च ; गुप्त-

कर्मधा० ) । यावच्छरीरं—कृत्स्नदेहं, यदा,—देहावधि ( “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः ), निःस्नेहात्—अविरतपथ्येन देहस्य स्नेहपदार्थ-  
अभावात्, परुषां—कर्कशां, इच्छामिति यावत् ; मानसपदे,—निःस्नेहात्—अस्मान् प्रति प्रेमभावपरित्यागात्, परुषां—इच्छां, कठोररूपामित्यर्थः ( विष्ण० । ५ भौ तत्प० ) ; यदा,—निःकृष्णं चानौ परुषा चेति तां ( कर्मधा० ) निःस्नेहपरुषां—रुचककर्कशां, विरक्तकठोराश्च । दशाम्—अवस्थां, यावच्छरीरं मानसमित्यन्वयः, सर्वशरीरं मन-  
येत्यर्थः, यदा,—शरीरावधि मनीष्यन्तमित्यर्थः ( अत्र नीतमिति नयतेर्दिकर्मकत्वात् यावच्छरीरं मानसमिति उक्ते मुख्ये कर्मणि १मा०, दशामिति अपधाने २या० ) । भ्रान्ताः,—पर्यटिताः [ धम + कर्मणि क्तः “अनुनासिकस्य क्रिभक्त्याः क्ङिति” ( ६।४।१५ पा० ) इति दीर्घः ] ।

( स ) अध्वानं—पथानम् ।

( ह ) स्मरस्य—कामस्य, वशः,—अधीनः स्मरवशः,—कामावशः । तथा—  
कन्यया, सागरीत्यया इत्यर्थः । राज्यञ्च जीवितञ्च—जीवनञ्च ते राज्यजीविते—  
राजत्वं जीवितञ्चेत्यर्थः ( इत्त० ) । एकान्ते—एकस्मिन् प्राप्ते, निर्जने इत्यर्थः ।  
श्री—न, सैन—यदि, द्रव्यामीति शेषः । अवधारय—निश्चिन, भवितव्यताम्—  
अवश्यभाविताम् । ते—तथा ( कर्मादि दृष्टी० ) । न अनुगम्यः,—न अनुसरणीयः

मेकाकी गच्छामि, राज्यन्तु मे त्वया रक्ष्यम्, इदञ्च महचो  
नान्यथा कार्यं, मया असुभिः शापितोऽसि” इत्युक्त्वा तत्प्रति-  
वादं निरस्य तं मन्त्रिणं विससर्ज । तदा स दीर्घदर्शी  
(क) अनल्पोत्सवेऽपि विमना इव आसीत्; स्वामिनि असाध्य-  
व्यसनासक्ते सम्मन्त्रिणां कुतः सुखम् ? ।

अथान्येद्युः स राजा तस्मिन् मन्त्रिणां करे न्यस्तराज्यभारः  
निशि तापसरूपधरः यशःकेतुः स्वात् नगरात् प्रतस्थे । गच्छंश्च  
स पथि कुशं नाम सुनिमपश्यत् । सोऽपि तं प्रणतं (ख) तापस-  
कल्पं समादिशत्,—“वत्स ! लक्ष्मीदत्तेन बणिजां साकं पोतेन  
वारिधौ गत्वा अभीष्टां कन्यां प्राप्स्यसि, निराकुलो व्रज” ।

[ अनु + गम + “प्रेषातिस्पर्गप्राप्तकालेषु क्त्याच्” ( ३।३।१६३ पा० ) इति धन ] ।  
असुभिः,—प्राणैः ( करणे श्या० । “पुंसि भुक्षामवः प्राणाः” इत्यमरः ), शापितः,  
—अपथं कारितः, यदि महचनं न श्राव्यसि तदा मे प्राणवधपातकी भविष्यसि  
इत्यादिरूपेण, मां स्वतमेव द्रव्यसि इत्यादिरूपेण वा दत्तदिव्यः इति भावः ( अप +  
धिष् + क्तः ) । तस्य—मन्त्रिणः, प्रतिवादं—प्रतिकूलवचनं, निजवाक्यस्य प्रत्युत्तरं  
विपरीतवचनम् इत्यर्थः, निरस्य—निवाच्यं ( निर् + अस + ल्यप् ) । विससर्ज—  
तत्याज, गृहं प्रेषयामास इत्यर्थः ( वि + कृज + लिट्-णल् ) ।

( क ) अनल्पः,—महान्, उत्सवः,—आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् अनल्पो-  
त्सवे—महानन्दकरविषयेऽपि ( कश्चिदा० । औपश्लेषिके ७मी० ), दीर्घकालानन्तरं  
स्वदेशप्रत्यागमनरूपे इति भावः । स्वामिनि—प्रभौ ( “स्वामी प्रभुविश्राख्यः” इति  
मेदिनी ), असाध्यं—साध्यितुमशक्यं, प्रतिक्रियाजनमतावर्द्धिभूतमित्यर्थः, यत् व्यसनं  
—विपत्, कामजदोषो वा ( “व्यसनं विपदि भग्रे दोषे कामजकोपजी” इत्यमरः ),  
तत्र आसक्ते—अनुरक्ते असाध्यव्यसनाऽऽसक्ते—अप्रतिविधेयविपत्तिकरव्यापारे दृढपक्षे  
इत्यर्थः, अथवा,—असंशोध्यदोषानुष्ठानप्रवणे ( ७मी तत्प० । भावे ७मी० ), सागरा-  
न्तःस्थाया देवबालासदृशालस्या लाभप्रयत्नस्य निष्फलत्वसम्भावनाया विपत्तिजनक-  
तया चेति भावः ।

( ख ) तापसात् ईषदूने तापसकल्पं—सुनिसदृशं, तापसरूपधरत्वात् इति



इति तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टः प्रणम्य च तं राजा गच्छन् देशान्  
नदीः ( ग ) अद्रींश्चातिक्रम्य तमम्बुधिमाससाद ; तस्य च तीरे  
मुनिप्रोक्तेन तेन लक्ष्मीदत्तेन स्वर्णद्वीपं यियासुना वणिजा  
महसा अस्य सङ्गतिरजायत ; तेन च चक्राङ्गपादमूद्रादिदर्शनात्  
प्रह्वेन सह स नृपः प्रवहणमारुह्य अम्बुधौ प्रतस्थे । सम्प्राप्ते  
मध्यमव्येस्तास्मिन् प्रवहणे, सहसा कल्पविटपिस्कन्धाधिरूढा सा  
कन्यका ( घ ) उदगात् । यावत् राजा ( ङ ) चकोरश्चान्द्रकामिव  
तां पश्यति, तावत् सा तथैव वल्लकीवाद्यसङ्गतं गायति स्म,—  
“यत् कर्मवीजं येन प्रागुप्तं, तत्फलं तेन निश्चितं भोक्तव्यं, पूर्व-  
कृतं हि विधिरपि नान्यथा कर्तुं प्रभवति ; तस्मात् यत्र यथा-

भावः [ तापसः+“ईषदसमाधौ कल्पवृक्षदेशीयरः” ( ५।१।६७ पा० ) इति  
कल्पप् ] । निराकुलः,—अव्ययः, शान्तः इति यावत् ।

( ग ) अद्रीन्—पर्वतान्, अतिक्रम्य—उल्लङ्घ्य ( अति + क्रम + ल्यप् ) । यावु-  
मिच्छुना यियासुना—जिगमिषुषा, गन्तुमिच्छुना इत्यर्थः [ या + सन् + “सना-  
शंसमिष उः” ( १।२।१६८ पा० ) इति उः ] । चक्रं—चक्राकाररंखाविशेषः, अङ्गं—  
चिह्नं यथोः तादृशी पादौ चरणौ ( कर्मधा० ), तद्रूपा मूद्रा—महाराजोऽयमिति  
प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषः इत्यर्थः, तदादिदर्शनात् चक्राङ्गपादमूद्रादिदर्शनात्—  
चक्रलाञ्छितचरणावलोकनादित्यर्थः, तेन च महाराजोऽयमिति प्रत्ययादिति भावः,  
प्रह्वेन—विनोतेन ।

( घ ) उदगात्—उदतिष्ठत् ( उत् + इ + लुङ्-ट् ) ।

( ङ ) चकोरः,—चन्द्रश्च सुधापायो पञ्चविंशः, चन्द्रिकां—ज्योत्स्नां  
( “चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना” इत्यमरः ), सुधालालसचकोरो यथा भोज्यान्तरं  
विहाय चन्द्रोदयमेव अथादरेण प्रतीक्षते, पश्यति च प्रकाशितां चन्द्रिका, तथा  
राजाऽपि दृष्टान्तरं विहाय तस्या एव सङ्गमनमत्यायङ्गं प्रत्येक्षित, उद्गताश्च  
ता प्राद्राक्षीत् इत्याशयः । तथैव—पूर्ववदेव, वल्लकीवाद्येन—बोधावाद्येन सह  
( “बोधा तु वल्लकी । विपक्षो” इत्यमरः ), सङ्गतं—सदयङ्गमं, मङ्गोरममित्यर्थः,  
युक्त्या मिश्रतामिति यावत् ( “सङ्गतं हृदयङ्गमम्” इत्यमरः ), वल्लकीवाद्यसङ्गतं—  
बोधावाद्येन सह ताललयसमन्वितं यथा तथेत्यर्थः ( किथा विष्णु० । १५। तत्पु० ) ।

येत् यस्य यत् दैवयागेन भवितव्यं, तत्र तेन भवितव्येनासौ  
जन्तुर्विवशो नीयते” इति सूचितभाव्यर्था गीतिकां गायन्तीं  
तां पश्यन् राजा तत्क्षणं स्मरशराहतः निस्पन्द एवातिष्ठत् ।  
“हे ( च ) रत्नाकर ! तुभ्यं नमोऽस्तु, येन त्वया इमां प्रच्छाद्य  
श्रिया हरिर्विप्रलब्धः, तत् त्वां शरणं प्रपन्नोऽस्मि, त्वं मे इष्ट-  
सिद्धिं विधत्स्व” । यावदित्यं स राजा समुद्रं स्तौति स्म, तावत्  
सा कन्यका ( छ ) सपादपा तत्र न्यमज्जत् । तदवलोक्यैव स  
राजा ( ज ) तामनु आत्मानं सिन्धौ प्राक्षिपत् । तद्दीप्य स  
सज्जनः लक्ष्मोदत्तः तं विनष्टं मत्वा दुःखात् देहं त्यक्तुं समुद्यतो-  
ऽभवत् । “मा तावत् ( झ ) माहंसं कार्षीः, मग्नस्यास्य अस्वधौ  
भयं नास्ति, एष राजा यशःकेतुर्नाम तापसरूपभृत्, अस्या  
एव कन्याया अर्थे समायातः, इयं हि अस्य पूर्वभार्या, एतां

सूचितः,—प्रकटितः, भावी—भविष्यन्, अर्थः,—अभिधेयः, प्राक्तनकर्मफलस्य  
अवस्थभाक्त्वव्यपः इत्यर्थः, सया तां सूचितभाव्यर्था—कर्मफलस्य अनतिक्रमणीयता-  
प्रतिपादिकाभित्यर्थः ।

( च ) रत्नाऽऽकर !—मागर ! तुभ्यं ( नमः—शब्दयोगात् ४४० ) । प्रच्छाद्य—  
सङ्कोपाय ( प्र + छृद् + णिच् + ल्यप् ), श्रिया—लक्ष्म्या ( करणे श्या० ) । विप्रलब्धः,  
—प्रतारितः ( वि + प्र + लभ + क्तः ), लक्ष्म्या अपि अधिकमुन्दरीयमिति भावः ।  
शरणं—रक्षितारण, आश्रयमित्यर्थः ( “शरणं गृह्णन्ति श्रियोः” इत्यमरः ), प्रपन्नः,—  
प्राप्तः [ प्र + पद् + क्तः “रदाभ्यां निष्ठा-तो नः पूर्वस्य च दः” ( ८२।४२ पा० )  
इति निष्ठा-तस्य धातोर्दकारस्य च नः ] । विधत्स्व—सम्पादय ( वि + धा +  
लोट्-स्व ) ।

( छ ) पादपेन—हृदये, कल्पहृदयेत्यर्थः, सहिता सपादपा—सतरुणा  
( विष्णु० । बह्व्री० ) । न्यमज्जत्—प्राविशत् ( नि + मज्ज + लङ्-द् ) ।

( ज ) तामनु—तत्पश्चात् ( अनुयोगात् तामिति २४० ) ।

( झ ) माहंसम्—अविमृश्यकारितां, पूर्वापरमविविच्यैव प्राणविसर्जनरूपमात्म-  
दृष्टमित्यर्थः, मा कार्षीः,—न कुर्व [ क + कृष्-सि “माहि कृष्” ( १।१।१०५

प्राप्य पुनरसौ अङ्गराज्यं गमिष्यति” इति गगनादुद्धतया वाचा  
ममाश्वासितोऽसौ सार्धवाहः यथाकाममिष्टं देशं स्वार्थसिद्धये  
जगाम ।

राजा यशःकेतुश्च अश्वधौ मग्नः अकस्मात् दिव्यमेकं नगर-  
मद्राक्षीत् । सविस्मयश्च तत् नगरं ( ज ) भास्वन्मणिमयस्तन्मैः  
काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः मुक्ताजालगवाक्षकैः प्रासादैः विराज-  
मानं, नानारत्नशिलाबद्धसोपानवापिकैः कामदैः कल्पवृक्षाक्षै-  
रुद्यानैरुपशोभितं दृष्ट्वा समृद्धेऽपि तत्र पुरे निर्जने गृहं गृहं  
प्रविश्य यदा तां प्रियां कापि न दृष्टवान्, तदा विचिन्वन्

पा० ) इति लुङ् “न माङ्गोने” ( ६।४।७४ पा० ) इत्यङागमप्रतिषेधः ] । अर्थे—  
मिनित्तमित्यर्थः । यथाकामं—यथाऽभिलषितम् ( अव्ययी० ) ।

( ज ) भास्वन्ः,—उज्ज्वलाः, ये मणयः,—रत्नानि, तन्मयः,—तटात्मकाः,  
कान्माः,—स्थूणाः यत्र तैः भास्वन्मणिमयस्तन्मैः,—भासुररत्नस्तन्मश्रीभित्तैरित्यर्थः  
( विष्ण० । बहुव्री० ), काञ्चनैः,—स्वर्णैः, उज्ज्वलाः,—प्रदीप्ताः, भित्तयः,—कुशानि  
येषां तैः काञ्चनोज्ज्वलभित्तिभिः,—स्वर्णमयभास्वत्कुशमयुक्तैः ( विष्ण० । बहुव्री० ),  
मुक्ताजालिन—मौक्तिकसमुद्भूत, गवाक्षाः,—वातायनानि येषां तैः मुक्ताजाल-  
गवाक्षकैः,—मौक्तिकविनिर्भातवातायनममन्वितैः, यथा,—मुक्ताजालानि—जाला-  
कारवन्धस्तमुक्तान्मूढाः, गवाक्षे येषां तैः मुक्ताजालगवाक्षकैः,—जालाकारेण बाधित-  
मुक्तावरणच्छादितवातायनरम्भः ( विष्ण० । बहुव्री० । स्वार्थे कः ), प्रासादैः,—कर्म्यैः,  
देवानां राज्ञाञ्च आवासभवनैरित्यर्थः ( “प्रासादो देवभुजानाम्” इत्यमरः ) । नानाः,  
—विविधाः, रत्नशिलाः,—पद्मरागमातृत्मादिसप्तप्रकराः, ताभिः आबद्धानि—  
सटितानि, सोपानानि—आरोहणानि, आरोहणावरोहणसाधनानीत्यर्थः, यासां  
तादृशः वापिकाः,—दीपिकाः यत्र तैः नानारत्नशिलाऽऽबद्धसोपानवापिकैः,—  
विविधवर्णमणिशिलानिबद्धसोपानश्रेणीयुक्तजलाशयैः ( विष्ण० । बहुव्री० ), कामानि  
—काम्यान्, अभिलषितवस्तुनीत्यर्थः ( “कामः अरिच्छयोः पुमान् । रितस्यपि निशामे  
च काम्येऽपि स्यान्नपसकम्” ॥ इति मेदिनी ), दृढतीति तैः कामदैः,—वाञ्छित-  
प्रदेः [ विष्ण० । उपस० । काम + दा + “वातोऽनुपसर्गे कः” ( ३।२।१ पा० ) इति कः  
“वातो लोप—” ( ६।४।६४ पा० ) इति आकारलोपः ] । सख्ये—महासख्यदयुक्ते

उत्तुङ्गमेकं भणिमन्दिरमारुह्य तद्द्वारमुद्घाट्य तत्र प्रविवेश ।  
प्रविश्य च तत्र सद्वत्तपर्यङ्कस्थितां वस्त्राऽऽच्छादितमर्वाङ्गां  
शयानाम् ( ट ) एककामैश्चिष्ट,—“किं स्यात् सैवेयम् ?” इति  
सोत्कण्ठं यावत् तन्मूखमुद्घाटयति, तावत् तामेव ईप्सितां  
कन्यकामद्राक्षीत् । तद्दर्शनेन चास्य तदा ( ठ ) काऽपि अवस्था  
ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य सरिद्दर्शनेनैवाभवत् । साऽपि उन्मीलित-  
लोचना तं ( ड ) कल्याणाकृतिलक्षणं काम्यं प्राप्तं वीक्ष्य  
सम्भ्रमात् शयनमजहात् । ततश्च कृताऽऽतिथ्या श्रानतमुन्मी-  
( ढ ) फुल्लेक्षणीत्पलन्यासैः पादयोः पूजयन्ती शनैरभ्यधात्,—

( विण० ) । विचिन्त्यन्—चिन्तयन् ( वि + चि + शतृ ), उत्तुङ्गम्—अत्युन्नतम् ।  
उद्घाट्य—अनावृत्य । ( उत् + घट् + णिच् + ल्यप् ) ।

( ट ) एक एव एककः, तामेककां—द्वितीयसङ्कायरहिताम्, एकाकिनौ-  
मित्यर्थः [ एक + “एकादाकिनिश्चामङ्गायि” ( ५।१।५२ पा० ) इति असङ्काये कन्,  
ततः स्त्रियां टाप् ] । ईप्सितां—वाञ्छिताम् [ आप + मन् + “आप्ज्यूषामीत”  
( ७।४।५५ पा० ) इति ईत् “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” ( ७।४।५८ पा० ) इति  
अभ्यासलोपे ईप् इति धातोः क्तः ] ।

( ठ ) काऽपि—अनिर्वचनीया, प्रकाशयितमक्षमेत्यर्थः । ग्रीष्मर्तुं—निदाघ-  
काले, मरौः,—मरुभूमिस्थस्य इत्यर्थः, पान्यस्य—पथिकस्य ग्रीष्मर्तुमरुपान्यस्य—  
ग्रीष्मसमये मरुदेशपथ्याटकस्य पथिकस्य, सरिद्दर्शनेन—नदीविलोकनेन, मरुभूमि-  
विचारिणः द्रुःसङ्घपिपासया कण्ठागतप्राणस्य सुमूर्धोः पथ्याटकस्य इतस्ततो जला-  
श्लेषणेन श्रान्तस्य सङ्घस्य नदीदर्शनेन यथा अनिर्वचनीयानन्दोदयो भवति, राज्ञोऽपि  
तथा आनन्दः समभूदित्यर्थः ।

( ड ) कल्याणे—शुभे, प्रशस्ते इत्यर्थः, आकृतिलक्षणे—रूपचित्रे यस्य  
तं कल्याणाकृतिलक्षणं—मूर्ध्नि मुलक्षणमेत्यर्थः, काम्यं—कामयितव्यम्, अभि-  
लषणीयं वस्तु इत्यर्थः । सम्भ्रमात्—संवेगात्, त्वरावशादित्यर्थः, समादरात् वा  
( “सम्भ्रमः साध्यसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति मेदिनी ) ।

( ढ ) ईक्षणे—नयने, उत्पले—ईन्द्रीवरे इवेति ईक्षणीत्यले ( उपनिषि स० ),  
फुल्ले—विकसिते, ईक्षणीत्यले—नेत्रेन्द्रीवरे, तयोः न्यासे,—निक्षेपेः फुल्लेक्षणीत्यल-

“महाभाग ! को भवान् ? कथमिदमगम्यं रसातलं प्रविष्टोऽसि ? राजलक्षणाङ्किततनोस्ते तापसव्रतं किमिदम् ? महाभाग ! यदि ते मयि प्रसादस्तदा एतदाख्याहि” ।

एवं तस्या वचः श्रुत्वा स राजा तां प्रत्युवाच,—“सुन्दरि ! अहमङ्गराजः यशःकेतुर्नाम, ( ण ) आमाज्जनादिहास्युधौ दृश्यां त्वामश्रीषं, ततस्त्वदथम् इमं वेशं कृत्वा राज्यं विमुच्य आगत्य च अनुमार्गेण इह प्रविष्टोऽस्मि, तन्मे काऽसि त्वं कथय” । इति तेनोक्ता सा सलज्जा सानुरागा च तमभ्यधात्,—“महाभाग ! मृगाङ्गसेन इति ( त ) श्रीमानस्ति विद्याधराधिपः, मां मृगाङ्गवतीं नाम तस्याऽऽत्मजां विद्धि । स पिता मामस्मिन् नगरे एकाकिनीं विमुच्य केन हेतुना सपौरजनः क्वापि गतः, इत्यहं न जाने ; तेनाहं ( थ ) शून्यवसतेरस्मात् वारिधौ उन्मज्ज्य कल्पद्रुमाऽऽरूढा भवितव्यतां गायामि” । एवमुक्तवती सा

न्यासेः,—प्रफुल्लनयनकुवलयपातैः ( ६हो तत्पु० । करणे श्या० ) । प्रसादः,—अनुगृहः । आख्याहि—कथय ( आ + ख्या + लोट्-ङि ) ।

( ण ) आमात्—प्रत्ययितात्, विश्वस्तादित्यर्थः ( “आतः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः ) । दृश्यां—दर्शनाद्योम्, अतीव सुन्दरीर्भाति भावः । अथौषम्—आचकर्णम् ( श्रु + लुङ्-अम ) । अनुमार्गेण—पथं लक्ष्योक्त्य, तव प्रवेशपथमनुसृत्येत्यर्थः । मे—ममम् [ “क्रियथा यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” ( वा० ) इति सम्प्र० ४र्थो० ] ।

( त ) प्रशस्ता श्रीः,—लक्ष्मीरस्य अस्तीति श्रीमान्—प्रभूतसम्पदयुक्तः ( श्री + प्रशंसायां भृञि वा मनुप् ) । विद्धि—जानीहि [ विद + लोट्-ङि “इभ्रलभ्यो ऋर्धिः” ( ६।४।१०१ पा० ) इति ऋर्धिः ] ।

( थ ) शून्या—होना, जनविरला इति यावत्, वसतिः,—वेश्म, आवास-वृहमित्यर्थः ( “वसतिर्वेश्मयामिन्योः” इति शाश्वतः ), यत्र तस्मात् ; यद्वा,—शून्या वसतिः,—वासः ( “वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्याश्च निकेतने” इति मेदिनी ) यत्र तस्मात् शून्यवसतेः,—निर्जनादित्यर्थः ( विष्ण० । बृहन्नी० ) । उन्मज्ज्य—उत्प्लव्य ( उत् + मज्ज + ल्यप् ) ।

तस्य ( द ) सुनेर्वचः स्मरता तेन राज्ञा पेशलैः सुवचोभिः  
तथा अरज्यत, यथा अनुरागविवशा तत्क्षणं तस्य वीरस्य  
भार्यात्वम् अङ्गीकृत्य समयमेकमभ्यधात्,—“आर्य्यपुत्र !  
प्रतिमासं शुक्लकृष्णचतुर्दश्याम् अष्टम्याश्च अनायत्ता चतुरो  
दिवसान् यत्र क्वापि गच्छन्तो अहं त्वया न निवार्या, नापि  
द्रष्टव्या ; अत्र हि कारणं विद्यते” इति । ततः “तथा” इति  
( ध ) प्रतिपद्य स राजा गान्धर्वेण विधिना तां परिणीय तत्र  
तया सह दिव्यं भोगसुखं वुभुजे ।

एकदा सा सृगाङ्गवती दिव्यसम्भोगसुखावस्थितं तं भूपं  
प्राह स्म,—“नाथ ! त्वमिहैव प्रतीक्षस्व, कार्थ्यार्थं क्वापि  
अहं यामि, अद्य सा कृष्णचतुर्दशी मम सम्प्राप्ता । आर्य्यपुत्र !  
इहस्थश्च अमुं ( न ) स्फाटिकं गृहं मास्व गमः, मा अत्र  
वाप्यां निपतितो भव, तर्हि भूलोकं त्वं तत्क्षणं गमिष्यसि”

( द ) सुनेः,—कृशस्थ । पेशलैः,—मभीहरेः । अरज्यत—समनुष्यत [ रज्ज +  
कर्मणि लङ्-त “अनिदितां हल उपधायाः कङ्ठिति” ( ६।४।२४ पा० ) इति  
रज्जन्लोपः ] । अनुरागेण—अतिप्रेम्णा, विवशा—विह्वला, आत्मसंवरणाच्चमिति  
यावत्, अनुरागविवशा—प्रणयाधीना ( विण० । श्या तत्पु० ) । समयं—नियमं  
( “समयः प्रपथे भाषासम्पदीः कालसंविदीः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥  
क्रियाकारनिर्देशं च” इति हेमः ) । अभ्यधात्—अधीकृत्य ( अभि + धा +  
लुङ्-इ ) । प्रतिमासं—मासि मासि ( वीप्सायामव्ययी० ) । अनायत्ता—अनधीना,  
विवशा इत्यर्थः ।

( ध ) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य ( प्रति + पद + ल्यप् ) । गान्धर्वाणामयमिति गान्धर्वः,  
तेन गान्धर्वेण—गान्धर्वजात्यनुष्ठितेन, विधिना—नियमेन, “इच्छयाऽन्वोऽन्वसंयोगः  
कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयः मैथुन्यः कामसम्भवः” इत्युक्तवपपरस्पर-  
मनोवयनपूर्वकमाख्यपरिवर्तनरूपविधानेनेत्यर्थः । वुभुजे—अनुवभूव [ भुज + लिट्-ए  
“भुजोऽनवने” ( १।१।६६ पा० ) इत्यात्मनेपदम् ] ।

( न ) स्फाटिकं—स्फाटिकनिर्मितम् । मास्व गमः,—न गच्छ [ गम + लुङ्-सि

इत्युक्त्वा तमामन्ध्रं तस्मात् पुरात् सा वहिरगात् । राजाऽपि  
 षट्हीतखड्गस्तां ( प ) जिज्ञासुरन्वगमत्, अद्राक्षौ च तमः श्याम-  
 व्यात्तवक्त्रविलं साकारमिव पातालमागच्छन्तं कमपि  
 राक्षसम् । स च राक्षसः निपत्यैव घोरं रवं कुर्वन् तां  
 षट्गाङ्गवतीं वक्त्रे निक्षिप्य ( फ ) निगोर्णवान् । तदवलोक्यैव  
 स राजा अतिक्रोपेन सहसा ज्वलन् ( व ) निर्मोकमुक्तभुजग-  
 श्यामलेन महाऽसिना क्रोधाऽऽकृष्टेन धावित्वा राक्षसस्तस्य  
 सन्दृष्टोष्ठपुटं शिरसिच्छेद ।

ततो ( भ ) मोहनिशाऽन्धे विनष्टगतिके कान्ताख्ययोगार्त्ते

“कीर्तरे लङ् च” ( ३।१।१०६ पा० ) इति लुङ् “न लाङ्धीगे” ( ६।४।७४ पा० )  
 इत्यङागमप्रतिषेधः ] । वाच्यः—दीर्घिकायाम् ।

( प ) ज्ञातुमिच्छः जिज्ञासुः,—कुत्रेयं गमिष्यति इति विविदिषुः [ ज्ञा +  
 सन् + “सनाशंसभिच्च उः” ( ३।१।१६८ पा० ) इति उः ] । तमः,—अन्धकारम् इव,  
 श्यामं—रूपावर्णं, व्यात्तं—विहृतं, वक्त्रं—मुखं, विलं—गह्वरमिव यस्य तं तमः—  
 श्यामव्यात्तवक्त्रविलम्—असंहतघोररूपावर्णमुखगह्वरं ( विष्णु० । बहुव्री० ), साकारं  
 —मूर्तिमन्तम् ( विष्णु० ) ।

( फ ) निगोर्णवान्—भक्षितवान् [ नि + गृ + ण्वत्तु “ऋत इहातोः” ( ७।१।  
 १०० पा० ) इति इत् “इलि च” ( ८।१।७७ पा० ) इति दीर्घः, “रदाभ्यां निहातो  
 नः—” ( ८।१।४२ पा० ) इति नः ] ।

( व ) निर्मीकात्—कञ्चुकात्, मुक्तः,—त्यक्तः, भुजगः,—सर्प इव, श्यामलेन  
 —श्यामवर्णेन निर्मोकमुक्तभुजगश्यामलेन—कञ्चुकनिःसृताङ्घ्रित् कृष्णोज्ज्वलेनैत्यर्थः  
 ( विष्णु० ) । सन्दृष्टौ—दन्तनिपीडितौ, ओष्ठपुटौ यत्र तादृशं सन्दृष्टोष्ठपुटं—  
 दंशितोष्ठाधरम् ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( भ ) मोहः,—मूर्च्छा एव, निशा—रात्रिः, ज्ञानाभावसाधन्यादिति भावः,  
 तथा चन्धे—हृष्टशक्तिहीने मोहनिशाऽन्धे—प्रियाविरहज्योकात् मूर्च्छितप्रायतया  
 निमीलितक्षीर्णे इत्यर्थः ( विष्णु० । श्या तत्पु० ), विनष्टा—विध्वक्ता, गतिः,—  
 गमनशक्तिरित्यर्थः, यस्य तादृशं विनष्टगतिके—गतिशक्तिविरहिते, मोहोपस्थित्या  
 इति भावः [ विष्णु० । बहुव्री० । “नद्युतच” ( ५।४।१५१ पा० ) इति चः ] ।

शृपे अकस्मात् मेघमलिनस्य तस्य रचसः अङ्गं भित्त्वा उद्योतित-  
दिक्चक्रा विमला चन्द्रसूक्तिरिव सा मृगाङ्गवतौ जीवन्ती  
अक्षताङ्गी विनिययी । तां तथा संकुटीतीर्णां कान्तां दृष्ट्वा  
राजा,—“एहि एहि” इति वदन् प्रधाव्यैव आललिङ्ग । “प्रिये !  
किमेतत् ? स्वप्नाऽयमुत माया ?” । इति तेन पृष्टा सा संस्मृत्य  
विद्याधरी प्रत्यभाषत,—“आर्य्यपुत्र ! शृणु, नायं स्वप्नः, नापि  
माया ; अयं हि विद्याधरेन्द्रात् स्वपितुर्मम शापोऽभूत् । स मे  
पिता बहुपुत्रोऽपि इह वसन् वात्सल्यात् मया विना आहारं  
नाकरोत् । अहश्च सर्वदा इह निर्जने ( म ) शर्वपूजाऽऽसक्ता  
चतुर्दश्याश्च द्वयोरेव पक्षयोरगच्छम् ।

एकदा चतुर्दश्यामिहाऽऽगत्य चिरं गौरीं समर्चयन्त्या  
( य ) मे दैवात् समस्तं दिनमवमितम् । तस्मिन् दिने स मम  
पिता ( र ) मत्प्रतीक्षः क्षुधितोऽपि मां प्रति कुपितः किञ्चि-  
दपि नाभुङ्क्त, नापि अपिबत् । ततो रात्र्याम् ( ल ) उपेतायां  
मापराधां मामधोमुखीं भवितव्यताबलात् अस्नेहः शपति  
स्म,—“यथा त्वं मामवज्ञाय क्षुधान्तं सर्वं दिनं विस्मृतवत्यसि,  
तस्मात् मासि मासि अष्टम्योश्चतुर्दश्योश्च हरार्चनरसात् पुरात्

शृपे ( भावे ७मी० ) । उद्योतितम्—उद्भासितं, दिक्चक्रं—दिक्चक्रं यथा सा  
उद्योतितदिक्चक्रा—प्रकाशितदिक्समूहा ( विष्० । बहुव्री० ) ।

( म ) शर्वव्य—महादेवस्य, पूजायाम्—अर्चनायाम्, आसक्ता—अनुरक्ता  
शर्वपूजाऽऽसक्ता—श्रिवाऽऽराधनतत्परा ( विष्० । ७मी० तत्पु० ) । द्वयोरेव—युक्त-  
कालयोर्द्वयोरेवेत्यर्थः ।

( य ) मे—मम ( श्लो० ६४० ) । अवसितं—समाप्तम्, अवसानं जातमित्यर्थः  
[ अव + सी + क्तः “यतिव्यति—” ( ७।४।४० पा० ) इति इत्वम् ] ।

( र ) मत्प्रतीक्षा—अपेक्षा यस्य सः मत्प्रतीक्षः,—ममानमनपयनिरोक्ष-  
कारीत्यर्थः ( विष्० । बहुव्री० ) ।

( ल ) उपेतायाम्—उपस्थितायां, नद्येति शेषः, नदि समानतायां सत्या-



वह्निर्यान्तीं त्वां कृतान्तमन्त्रासो नाम राज्ञसो निगरिष्यति,  
ततश्चास्य हृदयं भिक्ष्वा भिक्ष्वा निरेष्यसि, शापं ताञ्च  
निगरणव्यथां न स्मरिष्यसि, एकाकिनी च अत्र स्थास्यसि”  
इति शापं ददत् स मयाऽनुनीतः ध्यात्वा शापान्तमकरोत्,—  
“यदाऽङ्गपतिः यशःकेतुस्तव भर्ता भूत्वा राज्ञसेन निगीर्णां  
त्वां दृष्ट्वा तं राज्ञसं निहनिष्यति, तदा त्वं तस्य हृदयान्निर्गता  
शापात् मोक्ष्यसे, संस्मरिष्यसि च शापादिसर्वा निजा विद्याः” ।  
इति शापान्तमुक्त्वा इह मामेकाकिनीं मुक्त्वा ( व ) सपरिच्छदो  
निषधाद्रिं गतः ; अहं तदादेशेन शापमोहादिहावसम् । स  
शापश्चास्य मे क्षीणः, जाता च सर्वत्र स्मृतिः ; तदद्य ( श ) तात-  
पार्श्वगमनाय निषधाद्रिं व्रजामि, शापान्ते स्वगतिं प्राप्स्यामि

मित्यर्थः ( भावे ७मी० ) । अष्टम्योः,—युक्तकृष्णोभयपक्षीययोरित्यर्थः, एवं  
अनुर्ह्योरेपि, इत्यर्थः—शिवस्य, अर्चने—आराधने, यो रमः,—रागः, अनुराग  
इत्यर्थः ( “शङ्करादौ शिवे वीर्ये गूणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ), तस्मात् इराचंन-  
रमात्—शिवपूजाऽनुरागात् ( ७मी तत्प० । इतो ५मी० ) । कृतान्तस्य—यमस्या-  
पीत्यर्थः, सन्नामः,—विपक्षं भयं यस्मात् स कृतान्तमन्त्रासः,—यमस्यापि यमः इति  
भावः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । निगरिष्यति—भक्षयिष्यति ( नि + गृ + लृट्-स्यति ) ।  
भिक्ष्वा—विष्टीय ( भिष्ट + क्वा ), निरेष्यसि—निर्गमिष्यसि ( निर् + इ + लृट्-  
स्यसि ) । निगरणव्यथां—राजसकवत्तजं दुःखम् । ध्यात्वा—चिन्तयित्वा, ध्यानव्यो  
धत्वे-यथेः ( ध्ये + क्वा ) । मोक्ष्यसे—उद्धारिष्यसे इत्यर्थः ( मुञ्च + कथं कर्त्तरि  
लृट्-स्यसे ) ।

( व ) सपरिच्छदः,—सपरिवारः ( “परिच्छदः परिवारः” इत्यमरटीकायां  
चोरस्वामिभानुजोदीचतो ), निषधाद्रिं—निषधाख्यं पर्वतं, हरिर्वर्षस्य सोमान्त-  
स्थितमिति यावत् ।

( ज ) तातस्य—पितुः ( “तातोऽनुकम्प्ये पितरि” इति दुमचन्द्रः ), पार्श्व-  
गमनाय—समीपगमनाय तातपार्श्वगमनाय—पितृसन्निधिगमनाय । शापान्ते—  
पित्रा यः अभिशपः दत्तः तस्य अवसाने, स्वगतिं—स्वा—स्वकीयां, विद्याधरोचिता-  
मित्यर्थः, गतिः—दर्शा, ज्ञानं वा ( “गतिः स्त्रीनामेदृशयोः ज्ञाने वाचाऽभ्युदासयोः”

इत्येष मे नियमः । त्वमिह (ष) आस्त्र, व्रज वा खराष्ट्रम्, अत्र ते स्वातन्त्र्यम्” ।

एवं तयोक्तो नृपतिर्दुःखितस्ताम् ( स ) अभ्यर्थयामास, —“सुन्दरि ! सप्ताहानि त्वया न गन्तव्यं, सुमुखि ! प्रसीद, इह उद्याने त्वया सह क्रीडन् शीतमुक्तं विनोदयामि । ततस्त्वं पितुः स्थानं गमिष्यसि, अहञ्च स्वस्थानं यास्यामि” ।

ततः सः “तथा” इति ( ह ) प्रतिपन्नया तया कान्तया तस्मिन्नुद्याने सजलोत्पलनेत्रासु “मा स्म याहि अस्मान् विहाय” इति हंससारसनिचयैः रुक्मीष्विव उत्क्षिप्तवीचि-  
हस्तासु वापीषु घडहं रेमे । ततः समेऽहनि स राजा

इति मेदिनी ), वैद्याधरो दशां, विद्याधरोचितामवस्थामित्यर्थः । नियमः, —(नियमः, पित्रा निर्दिष्ट इत्यर्थः ।

( ष ) आस्त्र—तिष्ठ ( आस + लोट्-स् ) ।

( स ) अभ्यर्थयामास—यथाचे । शीतमुक्तम्—उत्कण्ठाम् ।

( ह ) प्रतिपन्नया—स्वीकृतया । सजलोत्पल—जलविन्दुसंसृष्टमिन्द्रीवरं, नेत्रं—चक्षुरिव यासां तासु, अन्यत्र,—सजलं—सासु, उत्पलमिव नेत्रं यासां तासु सजलोत्पलनेत्रासु—साशु कुवलयनयनासु ( विष्णु० । बहुव्री० ) । हंससारसनिचयैः,—जलस्थहंससारसमूहैः । तेषां कलध्वनिकरणैरित्यर्थः ( करणे श्या० ), रुक्मीषु—ध्वनतीषु, व्याहरन्तीषु इति यावत्, अन्यत्र,—कन्दलीषु इति ध्वनिः ( रु + शल + “उगितश्च” ( ६।१।४५ पा० ) इति ङीष् ), उत्क्षिप्ताः,—उर्ध्वलिताः, आन्दोलिता इति भावः, वीचयः,—तरङ्गाः, हस्ताः,—करा इव यासां तासु, अन्यत्र,—उत्क्षिप्ताः,—उत्तोलिताः, मा याहि मा याहि इति कृत्वा क्लृप्तमुत्थाप्य आन्दोलिता इत्यर्थः, वीचय इव हस्ता याभिः तासु उत्क्षिप्तवीचिहस्तासु—उद्यतोर्ध्विकरासु, वापीषु—दीर्घिकासु, कासुचिन् नायिकासु इति ध्वनिः ; चिरपरिचिताः वाय्वः तस्या भाविविधीगदः खलं सीदन्मत्तुवानाः स्नासु प्रक्षुब्धोत्पलरूपसजलनेत्रैः कन्दल्यः तरङ्गरूपकलां लयय्य हंससारसाना ध्वनिरूपवाक्यैः मा याहि इति व्याहरन्त्यः तद्गमनं निवारयन्ति इति भावः । रेमे—चक्रीक [ रम + लिट्-ए “अत एकल्लमध्ये सनादंसादे-  
र्लिट्” ( ६।१।१२० पा० ) इति आभासलोटः; चकारल्ल एकारश्च ] ।

( क ) युक्त्या यत्र भूलोकप्रापिणो द्वारवापिकाऽस्ति, तत्र गृहीतां कान्तामनयत् ; तत्र चाऽऽगत्य तां कण्ठे गृहीत्वा तस्यां बाष्पां निपत्य सहसा तया स्वपुरोद्याने वापीमध्यादुत्तस्थौ ।

तत्र कान्तासमेतं प्राप्तं तं भूपं दृष्ट्वा उद्यानपालकाः प्रहृष्टा गत्वा मन्त्रिणं दौर्घदर्शिनं जगदुः । सोऽपि आगत्य पादयोः पतित्वा तम् ( ख ) आनीतेप्सिताङ्गनं सपौरोऽभ्यन्तरं प्रावेक्षयत् । “अहो ! कथं सैषा दिव्याङ्गना अनेन राज्ञा प्राप्ता ? या ( ग ) व्योम्नि विद्युदिव क्षणदृश्या मया दृष्टा ; धात्रा ललाटाक्षरपङ्क्तिषु यस्य यस्मिंश्चित्, तत्तस्य असम्भाव्यमपि अवश्यम् उपतिष्ठते” । इति तस्मिन् ( घ ) मन्त्रिसूक्ष्मे अन्यस्मिंश्च जने ध्यायति, सा मृगाङ्गव्रती तं भूपतिं स्वदेशाऽऽगतं दृष्ट्वा पूर्णसप्ताहा वैद्याधरीं गतिं गन्तुमियेष, पत्रं तदा

( क ) युक्त्या—उपायेन, केनचित् व्याजनेत्यर्थः । भूलोकप्रापिणो—मर्त्यगामिनो ( विष्णु० ), द्वारभूता वापिका द्वारवापिका—भूलोकगमनाय द्वाररूपपादौर्घकेत्यर्थः ( शाकपाणि० ) । तथा—मृगाङ्गवत्या सह ।

( ख ) आनीता—सम्प्राप्ता, ईप्सिता—अभिलाषिता, अङ्गना—कामिनी येन तम् आनीतेप्सिताङ्गनं—सम्प्राप्ताकाङ्क्षितनायिकं ( विष्णु० । बह्व्री० ), सपौरः,—पुरवासिबर्गसहितः ( मन्त्री इत्यस्य विष्णु० ) ।

( ग ) व्योम्नि—वारिणि, समुद्रजले इत्यर्थः, अन्यत्र,—व्योम्नि—आकाशे ( “व्योम वारिणि चाऽऽकाशे भास्वरव्याङ्गनायथे” इति मेदिनी ) । क्षणं—क्षणमात्रं, दृश्या—दर्शनीया क्षणदृश्या—सुदृढमात्रमवलोकनाद्वा, एकत्र,—शेषमेव वारिधौ त्रिमग्नत्वात्, अत्रत्र,—अधिरप्रभत्वात् इति भावः ( विष्णु० । सुप्तुपेति स० ) । धात्रा—विधात्रा । उपतिष्ठते—समुपगच्छतीत्यर्थः [ उप + म्या + लट्-ते “अकम्पकाश्च” ( १।१।२६ पा० ) इत्यत्रनेपदम् ] ।

( घ ) मन्त्रिभू—अमात्येषु, सूक्ष्मः,—प्रधानः तस्मिन् मन्त्रिसूक्ष्मे—सचिवश्रेष्ठे ( ७मीं तद्यु० । भावे ७मी० ) । ध्यायति—चिन्तयति ( ध्ये + णट् ) । विद्या-पुत्राचार्यं वैद्याधरीं तां वैद्याधरीं—विद्याधरसन्तानिनीं गतिं—दृष्ट्वा, अवस्था-

उत्पतनी विद्या स्मृतौ नाविरासीत् । ततः सा ( ङ ) सुषितं व  
परं विषादमगमत् ।

“कथमेवं विषयाऽसि ? प्रिये ! वद” इति राज्ञाऽभिहिता  
सा विद्याधरो तमब्रवीत्,—“अहं शापमुक्ताऽपि यत्  
( च ) इयच्चिरं त्वत्केहपाशसंयमिता स्थिता, तेन मम विद्या  
दिव्या गतिश्च नष्टा” । तदाकर्ण्य राजा,—“ममयं विद्याधरो  
( छ ) सिद्धा” इति प्रहृष्टः महान्तमुत्सवं चकार । तदवलोक्य  
स दीर्घदर्शी मन्त्रो निशि गृहं गत्वा शयनीयं प्राप्य च सहसा

मित्यर्थः, विद्याधरलोकममनीपयोगिनौ शक्तिमिति यावत्, यदा,—गतिं—मार्गं,  
विद्याधरलोकमनाय निहिष्टं पत्याममित्यर्थः, यदा,—गतिं—ज्ञानं, विद्याधरो-  
चितामाकाशगततिरस्करण्यादिविद्यामित्यर्थः ( गतिः स्त्री मार्गदेशाज्ञाने यावा-  
ऽभ्युपाययोः” इति मेदिनी ) । इयं—अभिषेक्षाप ( इष + लिट्-णल् “अभ्यासस्या-  
सवर्णे” ( ६।४।७८ पा० ) इति अभ्यासस्य इय ) । उत्पतनी—ऊहं गामनी,  
व्योममार्गं विचरणशक्तिसाधिका इत्यर्थः । नाविरासीत्—प्रादुरभवत्, आविर्भूतवसो-  
त्यर्थः ( आविस् + अस् + लङ्-दृ ) ।

( ङ ) सुषिता—हता, चौररपहतसर्वस्वा इत्यर्थः, उत्पतनीविद्याया विस्मरणा-  
दिति भावः, यदा,—सुषिता—खण्डिता, शस्त्राऽऽहता इति भावः ( विष् +  
सुष + क्तः, स्त्रियां टाप् । “सुषितं हतखण्डितयोः” इति मेदिनी ) ।

( च ) इदं परिमाणमस्य इयत्—एतावत् [ इदम् + “किमिदं न्यां वो चः”  
( ५।२।४० पा० ) इति बहुप्, यस्य च घः “इदकिमोशोश्को” ( ६।२।८० पा० )  
इति इदम ईशादेशः, “यस्येति च” ( ६।४।१४८ पा० ) इति ईशो लोपः ], चिरं  
—दीर्घकालं, तस्य केहः—प्रीतिः, पाशः,—रज्जुरिव, तेन संयमिता—आबद्धा  
त्वत्केहपाशसंयमिता—तव प्रणयरज्जुबद्धा ( विष् + ० । श्या तत्पु० ) । दिव्या गतिः,  
—आकाशगतिः ।

( छ ) सिद्धा—निष्पन्ना, ममेव स्त्रीत्वेन प्रतिपन्ना, इतः परं न विद्याधर-  
पुरीं गमिष्यतीति भावः, यदा,—सिद्धा—निष्ठा, सदैव मत्प्रकाशं स्थास्यति नात्यन्तं  
ग्रास्यतीति भावः ( “सिद्धो व्यासादिके देवयोगी निष्पन्नमुक्तयोः । निस्ते प्रसिद्धे”  
इति डेनः ) ।

( ज ) हृत्स्फोटोऽन व्यपद्यत । ततो राजा स्वयं धृतराज्यभारः  
तथा सृगाङ्गवत्या सह चिरं स्वर्गसुखमनुभवन् तस्थौ ।

इति कथामाख्याय स वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् !  
स्वामिनस्तथा ( झ ) अभ्युदये सम्पन्ने तस्य महामन्त्रिणः हृदयं  
यत् स्फुटितं, तस्य को हेतुः ? किं दिव्याङ्गना मया नाऽऽप्ता  
इति शुचा ? वा राज्यार्थिनः पुनः राजाऽऽगमनजनं दुःखेन ?  
यदि जानन्नपि एतत् मह्यं न वक्ष्यसि, तदा ते धर्मा ( ज ) वि-  
नङ्गति, यास्यति च ते शिरः शतधा खण्डितम्” । इत्याकर्ण्य  
राजा तं वेतालम् अवादीत्,—“योगीश्वर ! नैतत् द्वयमपि  
( ट ) शुभचरिते मन्त्रिवरे सम्भवति, किन्तु ‘येन भूभुजा  
स्त्रोमात्रानुरागात् राज्यमुपेक्षितम्, अधुना तु दिव्यस्त्रीरक्तस्य  
तस्य अत्र का वार्त्ता ? तन्मे कष्टे कृतोऽपि प्रत्युत दोष एव  
समाधिको जातः’ इति विभावयतस्तस्य मन्त्रिणां हृदयं स्फुटित-

( ज ) हृदः,—हृदयस्य, स्फोटः,—स्फुटनं, विदरणमित्यर्थः, तत्र हृत्स्फोटन—  
वर्चोविदरणम् ।

( झ ) अभ्युदये—वृद्धौ, दिव्याङ्गनारूपसम्पन्नामे इत्यर्थः । शुचा—शोकम् ।  
राज्य—राजत्वम्, अर्थयितुं—वाचितुं शीलमस्य इति राज्यार्थिनः,—राज्यलोलुपस्य  
[ “सुप्यजातौ विनिष्ठाच्छाल्य” ( १।१।७८ पा० ) इति ताच्छाल्ये णिनिः ] ।

( ज ) विनङ्गति—क्षायते, विनष्टो भविष्यतीत्यर्थः [ वि + नङ् + लृट्-स्यति  
“मनुजिनश्चोर्ल्लि” ( ७।१।६० पा० ) इति लुम् ] ।

( ट ) शुभचरिते—साधुस्वभावे । उपेक्षितम्—अवज्ञातम् ( उप + ईक्ष् + क्तः ) ।  
दिव्यस्त्रियां—विद्याधराङ्गनाया, रक्तस्य—आसक्तस्य दिव्यस्त्रीरक्तस्य—विद्याधरो-  
ग्रसक्तस्य ( विष्णो । ७मो तत्पु० ) ! अत्र—राज्यापेक्षणे । वार्त्ता—कथा इत्यर्थः । कष्टे  
—राज्यः राजकार्यं मनोयोगविधानाय तीर्थाटनरूपकेशभोगे इत्यर्थः । प्रत्युत—वैप-  
रीत्येन, दोष एव—अनिष्ट एव, यदाहं तीर्थभ्रमणाय नागच्छं, तदा दिव्याङ्गना-  
दर्शनमात्रेण नाघटत, राजाऽपि तद्वार्त्तां नाश्नुयान्, अतः मे तीर्थभ्रमणकेशः दुःस्वास्थ्य  
एव सञ्जात इत्याशयः । विभावयतः,—विचारयतः ( वि + भू + णिच् + शब्द ) ।

मिति मन्ये” । इत्यभिहितो वेतालः स ( ठ ) मायीं तत्क्षणात् निजमेव निलयं जगाम । राजाऽपि तमवासुं पुनरुद्यतः तमेव शिंशपातरुमाससाद ।

## अथ त्रयोदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलं गत्वा तं वेतालं स्कन्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत । गच्छन्तश्च तं पुनर्वेतालः प्राब्रवीत्,—  
“राजन् ! शृणु सङ्क्षिप्तमिकां कथाम्,—

अस्ति वाराणसी नाम पुरी । तत्र देवस्वामीति राजमान्यो द्विजः कश्चित् प्रतिवसति स्म । तस्य महाधनस्य हरिस्वामीति सुतोऽभवत् । ( क ) तस्य लावण्यवती नाम उत्तमा पत्नी आसीत्, यां तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिर्माणेन शिञ्चितकौशला विधिरनघेरूपलावण्यैर्विनिर्ममे । कदाचित् स हरिस्वामो तया

( ठ ) माया—कुहकम अस्यासीति मायी—कुहकौ ( विष्णु० । अस्यर्थे इन् ) ।  
निलयम्—आवासं, शिंशपातरुमिति यावत् ।

( क ) तस्य—हरिस्वामिनः । तिलोत्तमा—तन्नामासुराः, आदिर्यासां तादृशः सुराङ्गनाः,—देवकामिन्यः, अप्सरसः इत्यर्थः, तासां निष्कांशेन—सृष्टनेन तिलोत्तमादिसुराङ्गनानिष्कांशेन—तिलोत्तमाप्रभृत्यप्सरसां निष्कांत्या, शिञ्चितं—बद्धसर्प-विनिर्माणेन अभ्यसामित्यर्थः, कौशलं—नैपुण्यं येन सः शिञ्चितकौशलः,—पुनःपुनरुत्तमाङ्गनासृष्ट्या अभ्यसितसृजनपारिपायः इत्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । नास्ति अर्घः,—मूल्यं, मूल्येनाक्रयत्वादिति भावः ( “मूल्ये पुत्रावधावर्घः” इत्यमरः ), यस्य तादृशं यत् रूपलावण्यं—सौन्दर्यादिकमित्यर्थः, तैः अनघरूपलावण्यैः,—अमूल्य-सौन्दर्यप्रभादिभिरित्यर्थः ( कर्मधा० ), विनिर्ममे—ससृजं ( वि + निर् + मा + णिच्-प ) ।

कान्तया चन्द्रांशुशीतले (ख) हर्म्ये रतिश्रान्तो निद्रां ययौ ।  
तस्मिंश्च काले (ग) कामचारी मदनवेगो नाम विद्याधरकुमारः  
तेन पथा नभसि सञ्चरन् तत्र समायात्, अपश्यञ्च तां लावण्य-  
वतीं पत्युः पार्श्वे सुताम् । स तु दृष्ट्वैव तां सुतामेव गृह्येत्वा  
नभोमार्गेण प्रायात् ।

क्षणेन च प्रवृद्धो हरिश्चामी तां प्राणेश्वरीमपश्यन् ससम्भ्रमं  
शयनादुदतिष्ठत्,—(घ) “अहो ! सा मम कान्ता क्व गता ?  
कुपिता किं मयि ? आहोस्वित् प्रच्छन्ना मस्वित्तं जिज्ञासुः  
क्वापि स्थिता परिहसति ?” इत्येवं बभूव (ङ) वितर्कयन्  
व्याकुलः समन्तात् हर्म्यप्रासादवल्लभेषु अन्विष्यन् निशि  
अभ्रमत्, परम् आगृह्येद्यानात् सर्वत्र चिन्वन् कुतोऽपि तां न  
प्राप । ततः शोकाग्निमन्ततः स (च) सगद्गदं विललाप,—“हा !

(ख) हर्म्ये—सौधे, हर्म्यपृष्ठे इति यावत् ।

(ग) कामेन—स्नेहया, चरितुं—समितुं शीलमस्य इति कामचारी—  
यथेच्छविहारी [ “सुप्यजातो णिनिस्त्राक्यौल्यं” ( १।१।७८ पा० ) इति णिनिः ] ।

(घ) अहो—खेदसूचकमन्यथम् । आहोस्वित्—अथवा ( अव्य० ) ।

(ङ) वितर्कयन्—विचारयन् ( वि + तर्क + णिच् + शब्द ) । हर्म्ये—धनिर्ग  
वासगृहं ( “हर्म्यादि धनिगां वासः” इत्यमरः ), प्रासादः,—देवानगरं ( “प्रासादो  
देवभुजगम्” इत्यमरः ), वल्लभौ—चन्द्रशाला, सौधोपरिष्यगृहमित्यर्थः ( “चिता  
घर” इति वङ्गभाषा । “सुह्रान्ते वल्लभौ चन्द्रशाली सौधोर्ध्ववैश्रमि” इति रभसः ),  
तासु हर्म्यप्रासादवल्लभेषु—स्वकीयाशालिकादेवानगरसौधस्योपरिवर्षातपु, सगृहे  
देवमन्दिरे हर्म्योपरिष्यच्चन्द्रगृहे इत्यर्थः ( इन्द्र० ) । परं—किन्तु, गृह्येद्यानात्—  
गृहसमीपस्थोपवनात्, आ—व्याप्य आगृह्येद्यानं—हर्म्यमारभ्य गृह्येद्यानमभि-  
व्याप्यत्यर्थः, तस्मात् [ “आङ् मर्यादावचने” ( १।४।८८ पा० ) इति प्रती० ।  
“आस्रव्यादाभिबिध्योः” ( १।१।११ पा० ) इत्यव्ययी० ] । चिन्वन्—अन्विष्यन्  
इत्यर्थः ( चि + शब्द ), कुतः,—कस्मादपि स्थानात्, किमपि स्थानमन्विष्येत्यर्थः  
( लघ्वन्लोपे प्रती० ), यथा,—कुतः,—कुत्रेत्यर्थः ।

(च) गद्गदः,—शोकजालुसंरुद्धकण्ठद्वयतया अत्यटभावाच्चमित्यर्थः, तेन सह

चन्द्रमुखि ! हा ! ज्योत्स्नासिताङ्ग ! हा ! प्रिये लावण्यवति !  
रात्र्या तुल्यगुणहेषात् अनया किं न सोढाऽसि ? । त्वया कान्त्या  
जिता यीऽयं चन्द्रः चन्दनशीतलैः ( छ ) करैः मामसुखयत्, सोऽयं  
त्वया विना लब्धान्तर इव तैरेव ज्वलद्भिरङ्गारैरिव विषदिग्धे-  
राशुगैरिव मां तुदति” । इत्येवं विलपतस्तस्य हरिस्वामिनः

सगद्गदम्—अस्यष्टाक्षरं यथा तथेत्यर्थः ( क्रिया विषयः ), विललाप—परिदिदं व  
( वि + लप + लिट् + लृत् ) । ज्योत्स्ना—कौमुदी, तद्वत् सितं—शुभम्, अङ्गं यस्याः  
तस्मिन्नुडौ ज्योत्स्नासिताङ्ग !—अन्दि काधवलकलंभरं ! । रात्र्या—यामिन्या ( कर्त्तुः ),  
तुल्यगुणेन—सदृशगुणेन, समानगुणवत्त्वर्थेत्यर्थः ( इतुना ), यो देवः,—इत्थां, तव  
गुणसदृशतया इत्यर्थः, तस्मात् तुल्यगुणहेषात्—समानगुणसङ्घनात् ( इथा तत्पु० ।  
इतौ प्रसो० ), तुल्यगुणत्वञ्च रात्र्या सह लावण्यवत्याः अन्द्रबन्धुखत्वात् ज्योत्स्नावत्  
सिताङ्गलावण्यादिमत्त्वाच्च अवगन्तव्यम् ; अन्द्रस्यैव रात्रिरुपस्थापकत्वात् चन्द्रस्य रात्रि-  
मुखभूतता, लावण्यवत्यास्तु अतिमुन्दरमुखत्वात् अन्द्रबन्धुखत्वम्, अत एव निशया  
सह स्वस्याः तुल्यगुणत्वम् ; एवं ज्योत्स्नालावण्यादिकमपि निशयानेव चन्द्रादये  
आयतं, अतस्तयोः रात्रिरङ्गभूतत्वं, लावण्यवत्या अपि ज्योत्स्नासमानशुभाङ्गादकाङ्क्ष-  
कान्तित्वात् लावण्यपूर्णत्वाच्च निशया तुल्यगुणत्वं, दृश्यते च लोके तुल्यगुणपुरुषद्वयं  
परस्परं द्विषत् अन्योऽन्यमपकरोति, एवं रात्रिरपि तुल्यगुणा लावण्यवतौ द्विषन्ती  
स्वप्रतिष्ठासंरक्षणार्थं तां हतवतीत्याशयः । मीढा—चान्ता, सङ्घनाङ्गो इत्यर्थः, सोढा  
इत्यत्र त्वमिति शेषः [ सह + क्तः “हा दृ.” ( ८२।३१ पा० ) इति ह्यथ ढः “अधस्तथा-  
र्थाऽधः” ( ८२।४० पा० ) इति निष्ठा-वत्य धः “एना णुः” ( ८४।४१ पा० ) इति  
धथ ढः “ढा ढे लापः” ( ८२।३३ पा० ) इति ढकारलोपः ] ।

( छ ) करैः,—किर्यर्थः । असुखयत्—सुखमन्वभावयत्, सुखिनमकरोदित्यर्थः  
[ “सुखदुःखतत्करणे” इति सुखशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” ( ग० ) इत्यनेन  
करोत्यर्थे णिचि “प्रातिपादिकाद्यात्वर्थे बहुलभिन्नवच्च” ( ग० ) इत्यनेन णिचि परे  
बिलोपे सुखि इति धातोः लङ्-ट् ] । लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशो येन स  
लब्धान्तरः,—प्राप्तवसरः, तवानुपस्थित्या भयशून्यः इत्यर्थः ( विषयः । बहुव्री० ),  
तैः—करैः । विषदिग्धेः,—विषालितैः ( विषयः । इथा तत्पु० ), आशुगैः,—बाणैः  
( “आशुगो मारुते बाणे” इति शाश्वतः ) । तुदति—पीडयति ( तुद + लट्-तिप् ),  
शीतल्यसङ्क्रान्ते त्वया पराजितचन्द्रः यैः शीतलैः करैः त्वङ्गत्वात् नियतं मां सुखिन-



सा निशा कृच्छ्रेण ( ज ) व्यरंसीत्. न तु विरहव्यथा । अथ प्रातः ( भ ) भास्वान् करैः विश्वस्य सन्तमसं बिभेद, परं तस्य हरिस्वामिनो मोहान्धतमसं न भेत्तुं चक्षमे । ( ज ) तीर्ण-निशैश्चक्राद्वैरिव वितीर्णस्तस्य करुणाऽऽक्रान्दितध्वनिः शतगुणत्वं भेजे । स स्वजनैः ( ट ) सान्त्वयमानोऽपि वियोगानलदीपितः

भकरीत्. इदानीं तदभावात् क्षिद्र लब्ध्वा निर्भीकः स एव चन्द्रः तैरेव करैः सां नित्यं पीडयति इति सरलाशयः ।

( ज ) व्यरंसीत्—अपागमत्, अतिकालाऽभिव्यर्थः [ वि + रम + लृङ् द “व्याङ्परिभ्यो रमः” ( १।३।८३ पा० ) इति परस्मैपदम् ] ; न तु विरहव्यथा, इत्यत्र व्यरंसीत् इति योजनीयम् ।

( भ ) भास्वान्—सूर्यः । विश्वस्य—जगतः, सन्तमसं—विष्यक्तमः, सर्वतो-  
व्यापि अन्वकारमित्यर्थः ( “तमः । विष्यक् सन्तमसम्” इत्यमरः ), बिभेद—  
ननाश ( भिद + लिट्-णल् ) । मोहः,—अविद्या, समत्वबोधजनितासक्तिविशेषः  
इत्यर्थः ( “अथ मोहो वृल्लङ्गः स्यादविद्यायाश्च मूर्च्छने” इति मांडूकी ), स एव  
अन्धतमः,—गाढध्वान्तं, निविडान्धकारमित्यर्थः ( “ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्” इत्यमरः ),  
तं मोहान्धतमसम्—अज्ञानघनान्धकारं [ सन्तमसमवतमसमिति पदद्वयम् “अव-  
समन्धेभ्यस्तमसः” ( ५।४।७९ पा० ) इति समासान्तः अच् ] । चक्षमे—शशाक  
( क्षम + लिट्-ए ) ।

( ज ) तीर्ण—उत्तीर्णं, अतिवाहिता इत्यर्थः, निशा—रात्रिः यैस्तैः तीर्णनिशैः,  
—यापितरात्रिकैः, चक्रवाक्या सह विच्छिन्नतया इति भावः, चक्राद्वैः,—  
रक्षाङ्गनामकैः, चक्रवाकैरित्यर्थः, वितीर्णः,—विमृति गतः, स्वस्थानात् दूरमतिगत  
इत्यर्थः । करुणः,—दीनः, स चामौ आक्रान्दितध्वनिः,—क्रन्दनशब्दः, चक्रवाकपक्षे,  
—आह्वानध्वनिः ( कर्मधा० । आक्रान्दित इति भावे क्तः, तेन “क्रदभिहितो भावो  
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् आक्रान्दितम् आक्रान्द इत्यर्थः, “आक्रान्दः क्रन्दने  
ज्ञाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतथ्येपि च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ), चक्रवाक-  
शब्दः निशायां परस्परवियुक्तः नष्टुभयतीरे तूष्णीम् आस्ते इति कविसमयप्रसिद्धः ;  
निशावसाने स वियुक्तकण्ठः करुणस्वरेण अन्योऽन्यमाह्वयति । हरिस्वामी तु रात्र्य-  
पेक्षया अधिपक्षकरुणम् उच्यैः चक्रान्द इत्यर्थः ।

( ट ) सान्त्वयमानः,—आश्रयमानः ( सान्त्व + णिच् + कर्मणि शानच् ) ।

तां प्रेयसीं विना धृतिं न लेभे ; “इहानया स्थितम्, इह स्नातम्, इह प्रसाधनं कृतम्, इह च विहृतम्” इति इतस्ततः रुरोद ।  
 (ठ) बन्धवः सुहृदश्च तमेवं प्राबोधयन्,—“न तावत् सा मृता, कथं वा त्वया आत्मा हन्यते ? तदवश्यं तामवाप्तासि, धैर्य-मवलम्बस्व, तां गवेषय च, धीरस्य उद्योगिनोऽप्राप्यमिह नास्ति” इति । इत्येवं ( ड ) बोधितः स हरिस्वामी कृच्छ्रेण कैश्चित् दिनैः धृतिं बबन्ध, अचिन्तयच्च,—“मर्वस्वं ब्राह्मणसात् कृत्वा तीर्थानि तावत् भ्रमामि, पापसञ्चयञ्च क्षपयामि, पापक्षये जातं जातु तां प्रियां भ्राम्यन्नवाप्नुयाम्” । इत्यालोच्य स समुत्थाय स्नानादिकमकरोत् ।

अन्येद्युश्च ( ठ ) सत्वे विविधान्नपानानि कृत्वा अवारितं द्विजन्मनामभ्यवहारमकारयत्, धनानि च तेभ्यः सर्वाणि धृति—धैर्यम् । प्रसाधनं—वैशम्, अलङ्करणमित्यर्थः, अलङ्काररचनादिना आत्मनः शोभासम्पादनमिति यावत् ( “सिद्धौ वैशं प्रसाधनम्” इति मेदिनी ) । विहृतं—क्रीडितं ( वि + हृ + क्तः ) ।

( ठ ) बन्धवः,—ज्ञातयः ( “सगीतवान्धवज्ञातिबन्धुस्त्वजनाः समाः” इत्यमरः ) । एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्राबोधयन्—समाश्वासयन् ( प्र + बुध् + णिच् + लङ्-अन् ) । अवाप्तासि—लब्धासि [ अव + आप + लुट्-तासि “अनद्यतने लुट्” ( ३।३।१५ पा० ) इति लुट् ] । अवलम्बस्व—आश्रयस्व ( अव + लब् + लोट्-स्व ) । गवेषय—आन्विष्य ( गवेष + णिच् + लोट् ङि ) ।

( ड ) बोधितः,—आश्वासितः ( बुध् + णिच् + क्तः ) । बबन्ध—आललम्बे इत्यर्थः ( बन्ध + लिट्-णल् ) । ब्राह्मणेभ्यः दयं ब्राह्मणसात्—विप्राधीनमित्यर्थः [ “ब्राह्मण + “दयं वा च” ( ५।४।५५ पा० ) इति सातिः ] । पापसञ्चयं—सञ्चितपापं, क्षपयामि—नाशयामि [ क्षप + णिच् + लट्-मिप् । अथवा—क्षे + णिच् + लट्-मिप् “आदेच क्षपदेशेऽशिति” ( ६।१।४५ पा० ) इति ऐकारस्य आकारे कृते “अर्त्तिङ्गोष्ठी—” ( ७।३।३६ पा० ) इति पुगागमः ] । जातु—कदाचित् । अवाप्नुयां—लभेय ( अव + आप + लिङ्-याम् ) ।

( ठ ) सत्वे—यज्ञे, सदादाने वा, “सदाव्रत” इति प्रसिद्धे अन्नपानादि-

प्रादात् । ( ण ) ब्रह्मण्यमात्रवित्तश्च स्वदेशान्निर्गत्य प्रियां प्राप्तुं  
तीर्थानि भ्रमितुमगात् । भ्राम्यतश्च तस्य ( त ) भौमो ग्रीष्मर्तु-  
केशरी प्रचण्डादित्यवदनो दीप्ततद्रश्मिकेशरः समाजगाम ।  
समीरणश्च प्रियाविरहमन्तप्तानां पाथ्यानां निःश्वासमारुतैः  
( थ ) न्यस्तोष्मा इव अत्युष्णो वहति स्म । जलाशयाश्च ( द ) शुष्यद्भि-  
पाण्डपङ्काः घर्मेलुप्तास्वुमम्पदः स्फुटितहृदया इव दृश्यन्ते स्म ।

दानक्षेत्रे इत्यर्थः ( “सप्तमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च” इत्यमरः ) । अवारितम्—  
अनिविद्धं यथा तथा ( क्रिया विण० ) । अभ्यवहारं—भोजनम् ( अभि + अव +  
हृ + घञ् ) ।

( ण ) ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मण्यं—ब्राह्मणाचारः, पूजादिकं ब्राह्मणकर्म  
वा इत्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, वित्तं—धनं यस्य सः ब्रह्मण्यमात्रवित्तः,—विप्रत्नमात्र-  
विभवः ( विण० । बहुव्री० ) ।

( त ) भौमः,—भयानकः, एकव, —प्राणिनां तीव्रमन्तापदायकत्वात्, अन्धव,  
—भौतिभक्तत्वात्, ग्रीष्मर्तुः,—निदाघकालः, केशरी—सिंह इव सः ग्रीष्मर्तु-  
केशरी—ग्रीष्मकालरूपः सिंहः ( उपमावित्तस० ), सिंहस्तु मावयवः प्राणी, ग्रीष्मकालस्तु  
न तथा, ग्रीष्मकालयेत सिंहः, तदा तस्य सुखादिकमङ्गं किं भवेत् ? इत्या-  
शंसायां सुखादिकं प्रदर्शयति, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डः,—सुतोष्णः, आदित्यः,—मय्यः,  
वदनं—मुखमिव यस्य सः, ग्रीष्मकालं मय्यदेवं तीक्ष्णतरो भवति इति सर्वाङ्ग-  
भूतमेव ( विण० । बहुव्री० ), सिंहस्य केशरादिकं विद्यते, ग्रीष्मकालयेत् सिंहः, तदा  
कौटुशः तस्य केशरः भवेत् ? इत्याशंसायामाह, दीप्तिरिति ।—दीप्ताः,—प्रभोज्ज्वलाः,  
तस्य—सूर्यस्य, रश्मयः,—किरणाः, केशराः,—जटाः इव, सिंहग्रीवाभ्यरोमाणः इव  
इत्यर्थः, यस्य सः दीप्ततद्रश्मिकेशरः,—प्रोज्ज्वलसूर्यमयसुखरूपसटालः इत्यर्थः ; सिंहस्य  
आपिङ्गलाः सूक्षाः केशरा विद्यन्ते, ग्रीष्मर्तुस्तु सूर्यमण्डलं परितः ये आपिङ्गलाः  
स्फुरज्ज्वालाः मयूखाः शलाका इव दृश्यन्ते, ते एवाव केशरसदृशत्वेनावधातव्याः ;  
स्फुरद्रश्मिजालरूपकेशरवान् ग्रीष्मकालरूपसिंहः तीक्ष्णसूर्यकिरणरूपं वदनं व्यादाव  
जगत् यस्मिन् समायात इत्यर्थः ।

( थ ) न्यस्तः,—स्थाप्यतया निवृष्टः, न्यासीकृत इत्यर्थः, ऊष्मा—सन्तापः यस्मिन्  
सः न्यस्तोष्मा—न्यासरूपेण अपितसन्तापः ( विण० । बहुव्री० ) ।

( द ) शुष्यन्ति—प्रखरसूर्यकरेण शुष्कतां गच्छन्ति, अत एव विपाणूनि—

पादपाश पक्षिणां ( ध ) चीत्कारमुखरास्तापस्नानदलाधराः  
मधुश्रीविरहिण इव समदृश्यन्त ।

तस्मिंश्च काले अर्कतापेन कान्तावियोगेन क्षुधया दृषया  
अध्वश्रमेण चातीव क्लान्तो हरिस्वामी भोजनार्थी भ्रमन्  
कञ्चित् ग्राममाससाट । तत्र च पद्मनाभनाम्नः विप्रस्य गृहे  
बहून् विप्रान् ( न ) भुञ्जानान् दृष्ट्वा द्वारशाखां समालम्ब्य  
निःशब्दनिश्चलस्तस्थौ । तथा स्थितं तमालोक्य तस्य याज्ञिकस्य  
विप्रस्य गृहिणो साध्वी सञ्ज्ञातदया व्यचिन्तयत्,—“अहो !

विशेषेण पाण्डुवर्णतां गतानि, पद्मानि—कहंमाः शेषां तादृशाः शुष्यदिपाण्डुपङ्काः,  
—सूर्यकिरणसम्पर्केण रसशोषणात् पाण्डुवर्णकटंभान्विताः ( विष्ण० । बहुव्री० ),  
घञ्शेष—आतपेन, रीट्टेयेत्यर्थः ( “घञ्ः स्नादातपेऽपि च” इति शान्तः ), लुप्ताः,  
—विनष्टाः, शुष्काः इति यावत्, अश्वानि—जलाशयेषु, सम्पदः,—विभवाः शेषां ते  
घञ्जलुप्ताश्च सम्पदः,—आतपशुष्कावारिरूपधनाः ( विष्ण० । बहुव्री० ), स्फुटितदृढयाः,  
—विदीर्घतया च दृश्यमानाभ्यन्तरभागत्वादिति भावः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( ध ) चीत्कारेण—उत्तरवेण, मुखराः,—सशब्दाः चीत्कारमुखराः,—विपुल-  
कलरवयुक्ताः इत्यर्थः, मधुश्रीवियोगेन उत्तैर्विलापपरायणा इति भावः, तापेन—  
आतपसन्तापेन, क्लान्तानि—क्लान्तानि, दलानि—पत्राणि एव, अधराः,—दल-  
च्छदाः शेषां ते तापक्लान्तदलाधराः,—रीट्टदग्धकिसलयरूपाधरीष्टाः, चीत्कार-  
शब्दकरणे मुखस्यावश्यकत्वात् मुख्यं च चीष्टाधराद्यवयवसमुदायत्वात् अत्र नव-  
किसलयानां मुख्यावयवाधरत्वेनोत्प्रेक्ष्यमधिगन्तव्यं, विरहिणोऽपि प्रियवियोगसन्तापेन  
अधरक्लानता लोकादृष्टा एव ; मधौ—वसन्ते, वसन्तागमे इत्यर्थः ( “मधुर्जन्तो  
वसन्तेऽपि” इति शान्तः ), या श्रीः,—श्रीभा, ( काचिन्नायिका च इति ध्वनिः )  
तया विरहिणः,—वियोगिनः मधुश्रीविरहिणः,—वसन्तकालोचितसौन्दर्यपरित्यक्ता  
इत्यर्थः ।

( न ) भुञ्जानान्—चरतः [ भुज् + ज्ञानच् “भुजोऽनञ्जे” ( १।१।६६ पा० )  
इत्यात्मनेपदम् ] । द्वारस्य शाखां द्वारशाखां—द्वारावयवविशेषं ( “चीकाद्”  
“मासु” इति नाम्ना प्रविद्वाञ् ) ।

( प ) क्षुत् नाम गुर्वी कस्य लाघवं न कुर्व्यात् ? यदेष कोऽपि अन्नार्थी द्वारि अधोमुखस्तिष्ठति ; दृश्यते चासौ दूरादभ्यागत इव स्नातः क्षीणेन्द्रियः ; तदेषः अन्नदानपात्रम्” इत्यवधार्य सा साध्वी परमान्नभृतं सष्टतश्चरं पात्रमुत्तिष्ठ्य पाणिभ्या-  
मानीय प्रश्रयवती तस्मै ददौ, जगाद च एनं,—“भुङ्क्त्व इह क्वचित् वापीतटे गत्वा” । सोऽपि “तथा” इति तदन्नपात्रं गृहीत्वा नातिदूरतो गत्वा क्वापि वापीतटे वटतरोरधः स्थापितवान् ।

ततः स तत्र वाप्यां पाणिपादं प्रक्षाल्य ( फ ) आचम्य च यावत् भक्षयितुं सहर्षः परमान्नमुपैति, तावत् कश्चित् श्येनः कुतश्चित् चञ्चा पादद्वयेन च एकं कृष्णसर्पं गृहीत्वा तस्मिन् तरावुपाविशत् । तेन पक्षिणा ( व ) आक्रम्य उल्लमानस्य

( प ) क्षुत्—क्षुधा, नाम—सम्भावनाशेकमव्ययं, गुर्वी क्षुधा सर्वस्यापि लाघवं कुर्व्यादिति सम्भावयामोत्यर्थः, यद्वा,—नाम इति कुत्साशेकमव्ययम् ; ईदृशीं क्षुधां धिक्, या सर्वस्यैव लाघवं कुर्व्यादित्यर्थः ( “नाम कोपिऽभ्युपगमं विनाये स्वरूपेऽपि च । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च दृश्यते” ॥ इति मेदिनी ), गुर्वी—महती । क्षीणेन्द्रियः,—दुर्बल इत्यर्थः । अन्नदानपात्रं—भोज्यदानयोग्यम् । परमाद्भुतं—पादसेन, भृतं—पूषम् इति तादृशं परमान्नभृतं—परमान्नपूषमित्यर्थः ( परमान्न + भृ + क्तः ) । पात्रं—भाजनं, भृदादिनिष्कृतमित्यर्थः, उत्तिष्ठ्य—उत्थित्य, गृहीत्वेत्यर्थः ( उत् + धिप् + ल्यप् ) । प्रश्रयः,—प्रणयः ( “प्रश्रयप्रणयो सभो” इत्यमरः ), स अस्या अस्तीति प्रश्रयवती—प्रतिष्ठा अस्यादरवतीत्यर्थः, समादरपूर्वकमिति भावः ( विश० ), यद्वा,—प्रश्रयवती—विनीतेत्यर्थः ।

( फ ) आचम्य—आचमनं कृत्वा, भोजनात् प्राक् ब्राह्मणविहितं जलगच्छु-  
पानरूपमाचारविशेषम् अनुष्ठायित्वर्थः, मुखप्रक्षालनं कृत्वा इत्यर्थो वा ( चा + चम + ल्यप् ) । श्येनः,—पक्षिविशेषः ।

( व ) आक्रम्य—आक्रमणं कृत्वा, बलपूर्वकमवदध्य इत्यर्थः ( चा + क्रम + ल्यप् ), उल्लमानस्य—नीयमानस्य [ विश० । बह + कर्षणि शानच्, “बर्षिष्यपि-

उत्क्रान्तजीवितस्य तस्य मर्षस्य आस्थात् विषलाला विनियेयी ; सा अधःस्थिते तस्मिन्नन्नपात्रे तटाऽपतत् । हरिस्वामी तु तददृष्ट्वा क्षुधार्तः आगत्यैव तत् सर्वं भुक्तवान् । अथ तस्य भुक्तवत एव तीव्रा विषज्वाला प्रादुरभवत् । (भ) “अहो ! विधौ विपर्य्यस्ते किमिव न विपर्य्येति ? तत् मच्चोरष्टतशर्करम् अन्नं मे विषीभूतम्” इति जल्पन् हरिस्वामी परिस्खलन् तां सत्रिणस्तस्य विप्रस्य गेहिनीं गत्वा प्राब्रवीत्,—“ब्राह्मणि ! त्वदृत्तात् अन्नात् मे विषं जातं, तत् क्षिप्रं कञ्चित् विषमन्त्रिणम् आनय, नो चेत् तव ब्रह्महत्या भविता” । इत्याकर्ण्य सा साध्वी “किमेतत्” इति विह्वला यावत् विषमन्त्रिणमानाययितुं चेष्टते स्म, तावत् स हरिस्वामी (म) परावृत्तनेत्रः प्राणैर्व्ययुज्यत । ततः सा निर्दोषाऽपि (य) आतिथेयी अपि सत्रिणा तेन विप्रेण मिथ्याऽतिथिबध-

यजादीनां किति” ( ६।१।१५ पा० ) इति सम्प्रसारणम् ], उत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तस्य उत्क्रान्तजीवितस्य—मृतस्य । आस्थात्—मुखात् ( “वक्तास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्” इत्यमरः ), विषमिश्रिता लाला विष-लाला—सविषलाला ( श्राकपार्थि० ) ।

( भ ) अहो ! इति खिदसूचकमव्ययम् ; विधौ—देवे, विपर्य्यस्ते—विपरीते, प्रतिकूलं इत्यर्थः ( भावे ७मी० ), किमिव—किंवा, न विपर्य्येति ?—न प्रतिकूलयति ? न विरुद्धतामेति ? अपि तु सर्वमेव विपर्य्येति इत्यर्थः ( वि + परि + इ + कट्-तिप् ) । अविषं विषं भूतं विषीभूतं—विषत्वेन परिणतम् ( अभूततद्भावे ऋः ) । परिस्खलन्—विषवेगेन खल्लितगतिः सन्, पतन्प्रायः सन् इत्यर्थः ( परि + खल + शल् ) । सत्रिणः,—याज्ञिकस्य । विषं—विषलक्षणमित्यर्थः । विषाय—विषवेगनिवारणाय, मन्त्रः विद्यते अस्य तं विषमन्त्रिणं—विषवैद्यमित्यर्थः ( विषमन्त्र + अस्यर्थे इनिः ) ।

( म ) परावृत्ते—प्रत्यावृत्ते, जागतिकदृष्ट्यान् चरानवृत्ते इत्यर्थः, निमीलिते इति यावत्, नेत्रे यस्य सः परावृत्तनेत्रः,—निमीलितान्त्रः ; यद्वा,—परावृत्तनेत्रः,—उवृत्तनेत्रः, ऊवृत्तनेत्र इत्यर्थः ( विष्ण० । बडुब्री० ) । व्ययुज्यत—व्यङ्गीयत ( वि + युज् + कर्णश्चि लङ्-त ) ।

( य ) अतिथौ साध्वी आतिथेयी—अतिथिसेवापरायणा [ विष्ण० । अतिथि

जनितकोपेन भार्या निष्कासिता, शुभादपि कर्मणः समुत्पन्न-  
मृषापवादा जातावमाना च तपसे तीर्थमग्निश्चियत्” ।

इति कथामाख्याय वेतालः पृच्छति स्म,—“राजन् ! एषां  
सर्पश्चेगाक्षदातृणां मध्ये कस्य (र) विप्रबधोऽभूत् ? अस्य वादो  
धर्मराजसकाशे अपि अभवत्, परं न कोऽपि निर्णयः  
समजनि ; तत् राजेन्द्र ! त्वमेव ब्रूहि, कस्य ब्रह्महत्या जाता ?  
मिथ्या ब्रुवतो जानतस्ते म एव शापः स्मर्त्तव्यः” इति । तदाकर्ण्य  
राजा समुच्छिन्नमौनस्तं वेतालमब्रवीत्,—“कस्य तत्  
पातकम् ? सर्पस्य तावदवशस्य शत्रुणा भक्ष्यमाणस्य कोऽत्राप-  
राधः ? श्येनेनापि क्षुधितात्मना न किमपि दृष्टं, तत्तस्यापि  
नात्रापराधः । अकस्मात् (ल) प्राप्तमतिथिं भक्ष्येण भोजयतो-  
र्दम्पत्योरपि द्वयोर्वाऽन्यतरस्य वा कथं दोषः ? यतस्तौ धर्मैक-

+“पथ्यतिथि—” ( ४।४।१०४ पा० ) इति ढञ् “विह्वीरादिभ्यश्च” ( ४।१।४१ पा० )  
इति ङीष् ] । निष्कासिता—गृहान्निर्वासिता ( निर् + कस् + चिच् + क्तः, स्विधां  
टाप् ) । समुत्पन्नः,—सञ्जातः, मृषा—मिथ्या, अपवादाः,—निन्दा, अतिविद्वन्नरूप  
इत्यर्थः, यस्याः सा समुत्पन्नमृषाऽपवादा—सञ्जातालोकाकुलना ( विष्० । बहुव्री० ) ।  
तपसे—तपस्यां कर्तुं ( ताटथ्यं धर्षी० ) । अग्निश्चियत्—असेविष्ट, अग्नितवतीत्यर्थः  
[ शि + लृङ्-द् “अग्निद्रुस्रभ्यः कर्त्तरि चङ्” ( ३।१।४८ पा० ) इति चङ् “चङि”  
( ६।१।११ पा० ) इति ङिभांवः “अचि युधातुभृवां—” ( ६।४।७७ पा० ) इति  
इञ्चङ् ] ।

( र ) विप्रबधः,—ब्रह्महत्यापातकः इत्यर्थः । वादः,—वितर्का, कस्य  
ब्रह्महत्या अभूत् इत्यस्य तत्त्वनिर्णयाय परस्परयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकः वाक्यप्रयोग इत्यर्थः,  
सर्वराजसकाशे—यमसन्निधौ । समजनि—अभूत् [ सम् + जन + लृङ्-तत् “दीप-  
जन—” ( ३।१।६१ पा० ) इति चिच् “जनिवध्यीच” ( ७।३।३५ पा० ) इति उप-  
धाया ङङ्भावः “चिचो लृक्” ( ६।४।१०४ पा० ) इति चिचः परस्मै तस्य क्तः ] ।

( ल ) प्राप्तं—समुपस्थितम् । जाया च पतिश्च तयोः दम्पत्योः,—जायापत्न्योः  
[ “जायापत्यस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते” । “दम्पती कन्यती जायापत्नी

प्रवृत्तौ नेममपराधमर्हतः । अहं तावत् तस्यैवैषा ब्रह्महत्या  
इति मन्ये, योऽविचार्यैव ( व ) एषामन्यतरस्य तां ब्रूयात्”  
इति । इतिवादिनो नृपस्य स्कन्धात् स वेतालस्तत्क्षणादलक्षितः  
तमेव शिंशपातरुमवललम्बे । राजाऽपि तमानेतुं समुद्योगो  
तथैव ( श ) अन्वधावत् ।

### अथ चतुर्दशकथा ।

अस्ति अयोध्या नाम नगरो. या (क) रक्षःकुलकृतान्तस्य  
रामस्य राजधानौ आसीत् । तस्यां वीरकैतुर्नाम राजा महा-  
बाहुः वसन् ( ख ) प्राकारो नगरोमिव इमां जौणीं ररक्ष ।  
तस्मिन् महोपतौ शामति महोम् अस्यां पुथ्यां रत्नदत्तो  
भात्यापतौ च तौ” इत्यमरः ] । तौ—दम्पती, धर्म—आतिथिपरिचर्यरूपधर्म्यानुष्ठाने  
एव, एकः.—केवलः. न तु हत्याकरणरूपमन्दोद्दिश्यककर्मणि इति भावः ( “एके  
मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ), प्रवृत्तः.—आभिनिविष्टः तौ तादृशौ धर्मैकप्रवृत्तौ—  
केवलधर्मनिरतौ ( विष्णु० । बहुव्री० ) । अहंतः,—युज्येते, इदंशपराधस्य योग्यौ न  
भवतः इत्यर्थः ( अहं + लट्-तम् ) ।

( व ) एषां—सर्पशृङ्गाद्विद्रुतानाम्, अन्यतरस्य—कस्याप्येकस्य, तां—ब्रह्महत्याम् ।

( श ) अन्वधावत्—अन्वद्रवत्, अनुधावितवानित्यर्थः ( अनु + धाव + लङ्-ट् ) ।

( क ) रक्षःकुलानां—राक्षससमूहानां, कृतः कृतः—नाशः श्रेय तस्य  
( बहुव्री० ) ; यद्वा,—रक्षःकुलानां—राक्षसवंशानां, कृतान् इव कृतान्,—यमः  
तस्य, निःशेषं राक्षसवंशोन्मूलकत्वादिति भावः. रक्षःकुलकृतान्तस्य—राक्षसवंश-  
नाशकस्य, राक्षसवंशयमस्य वा ( विष्णु० ) ।

( ख ) प्राकारः,—परिखावेष्टिततटस्थसत्कूटीपरिस्थापितः इष्टकादिर्गर्भितभग्न-  
वेष्टनं, प्राचीरदिशेष इति यावत् । जौणीं—पृथिवीं, परिखावेष्टितप्राकारो यद्वा



नाम कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य नन्दयन्तीति (ग) समाख्यायां पद्म्यां रत्नवती नाम देवाराधनलब्धा सुता समजायत । सा (घ) पितृवेश्मनि रूपलावण्यविनयैः सहजैः गुणैः सह दिने दिने वृद्धिमवाप । ताञ्च यौवनशालिनीं वीक्ष्य केवलं महान्तो बणिजो न, राजानोऽपि तत्पितरं ययाचिरे । सा तु मनस्विनी पुरुषदोषिणी वासवमपि भर्तारं न कामयते स्म, विवाहकथामपि श्रुत्वा प्राणान् त्यक्तुं यतते स्म । तेन तस्य पिता (ङ) वात्सल्यदुःखितस्तूष्णीं तस्थौ । स च (च) प्रवादस्तस्यामयोध्यायां सर्वत्र पप्रथे ।

(छ) अत्रान्तरे चौरैर्मुष्यमाणाः समस्ताः पौराः सम्भूय तं नृपं वीरकृतं व्यजिज्ञपन्,—“प्रभो ! प्रतिरात्रं चौरैरिह वयं मुष्यामहे, ते तु नास्माभिलक्ष्यन्ते, तदिदानीं देवः प्रमाणम्” ।

रिपुपक्षात् नगरीं रक्षति, तथा स राजा प्राकारोपमनिजबाहुभ्यां पृथिवीमिसां शब्द-बलात् रक्षितवान् इति समुदायायः ।

( ग ) समाख्यायां—नाम्नाम् ।

( घ ) पितृवेश्मनि—पितृगृहे । सहजैः,—स्वाभाविकैः, जन्मना सह जाते-रित्यर्थः ।

( ङ ) वात्सल्य भावः वात्सल्यं तस्मात् वात्सल्यात्—स्नेहवशादित्यर्थः, दुःखितः,—विषय इति यावत्, वात्सल्यदुःखितः,—कन्यायाः संसारमुखात्सादवे अनिच्छादर्शनात् स्नेहपीडितमनाः सन्नित्यर्थः ।

( च ) प्रवादः,—परस्परऽऽगतवाक्यम्, एकस्मादन्वैः स्तुतं तद्वाक्यमित्यर्थः । पप्रथे—व्याप, व्याप्नो बभूवेत्यर्थः ( प्रथ + क्प्रिट्-ए ) ।

( छ ) अत्रान्तरे—अक्षिप्रवकाशे, एतत्कथमाभ्यन्तरे इत्यर्थः । मुष्यमाणाः,—अपक्रियमाणाः, अपक्रियमाणधनाः इति भावः ( मुष + कर्म्मणि शानच् ) । सम्भूय—मिलित्वा ( सम् + भू + ल्यप् ) । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं—प्रत्येकरात्रौ ( बीष्ठाः वा-मन्यन्ते ) । मुष्यामहे—चौर्यामहे, चोरितधना भूयामहे इति भावः ( मुष + कर्म्मणि षट्-मङ्गे ), ते—चौराः । लक्ष्यन्ते—इच्छन्ते ( लक्ष + कर्म्मणि षट्-पन्ते ) । देवः,—

इति पौरैर्विज्ञप्तो राजा तां (ज) पुरीमभितः तस्कराणामनु-  
सन्धानाय कृद्धान् रात्रिरक्षकान् आदिशत् । तं च यदा  
समन्विष्य न तान् चौरानवापुः, तदा राजा स्वयं निशि  
( भ ) एकाकी गृहीतशस्त्रो भ्रमन् एकतः एकं, प्राकार-  
पृष्ठेन यान्तं, निःशब्दपदसञ्चारविचित्रगतिकौशलं, सशङ्क-  
क्षोलनयनं, मुहुः पृष्ठतः पश्यन्तं, कमपि पुरुषमपश्यत् ।  
“अयं स चौरो मे पुरीं ( ज ) मुष्णाति एकचरः” इति  
मत्वा स नृपस्तस्यान्तिकमुपययौ । ततः स चौरस्तं नृपं  
दृष्ट्वा,—“कोऽसि ?” इति पप्रच्छ । राजाऽपि,—“चौरोऽहम्”

राजा भवानित्यर्थः ( “राजा भट्टारको देवः” इत्यमरः ), प्रमाणं—प्रमाता, एतदप-  
द्रवनिवारणे कर्तव्यनिर्णेत इत्यर्थः ( “प्रमाणं हेतुमर्थ्यादाशस्त्रेयत्ताप्रमादपु”  
इत्यमरः ) ।

( ज ) पुरीमभितः,—समन्तात्, नगरस्य चतुःपार्श्वे इत्यर्थः ( पुरीमिति अभितः-  
शब्दार्थे २था० ) । कृद्धान्—गुप्तान्, प्रच्छदतया अवस्थितानित्यर्थः ( विष्ण० ), रात्रि-  
रक्षकान्—निशाकालिकपुरीरक्षकराजपुरुषानित्यर्थः, आदिशत्—आज्ञापयत् ( आ  
+ णिङ + लङ्-ट् ) ।

( भ ) एकाकी—निःसहाय एव [ एक + “एकादाकिनिश्चासहाये” ( ५।१।५२  
पा० ) इति आकिनिच्, तस्य लृक् च ] । एकतः,—एकस्या दिशि [ एक +  
“आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” ( वा० ) इति सप्तम्यात्सिल् ], एकम्—एकाकिनं,  
द्वितीयसहायराहितमित्यर्थः । निःशब्दपदसञ्चारिण—शब्दशून्यचरणचालनेन हेतुना,  
विचित्रम्—अद्भुतं, विचित्रजनकमित्यर्थः, गतिकौशलं—गमननैपुण्यं यस्य तादृशं  
निःशब्दपदसञ्चार-विचित्रगतिकौशलं—शब्दशून्यचरण-निक्षेपानुमितापूर्वगमनाभिज्ञम्  
( विष्ण० । बहुव्री० ), सशङ्क—सभये, कस्यापि दृष्टिविषयोभयनादिति भावः, अत  
एव क्षीले—चक्षुषी, इतस्ततो दृष्टिनिक्षेपादिति भावः, नयने यस्य तादृशं सशङ्क-  
क्षोलनयनं—भीतिवहलचक्षुषमित्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । पृष्ठतः,—पृष्ठदेशे,  
पश्चादित्यर्थः [ पृष्ठ + “आद्यादिभ्यः उपसङ्गानम्” ( वा० ) इति सप्तम्यात्सिल् ] ।

( ज ) मुष्णाति—चौरयति ( मुष् + लृट्-तिप् ), एकः,—एकाको एव, चरति  
—भ्रमतीति एकचरः,—असहायः इत्यर्थः ( एक + चर + पश्चाद्यच् ) ।

इति तं चौरं प्रत्यवादीत् । तदाकण्ठे स चौरः ( ८ ) मानन्दं तम् अभ्यधात्,—“तर्हि दिष्ट्या त्वं मे सुहृत्, तत् एहि मम गृहं, मित्राऽऽचारं तावत् करोमि” इति । तदाकण्ठे स राजा,—“तथा” इत्युक्त्वा, तेनैव चोरेण सह वनान्तः प्राकारवष्टितम् ( ८ ) अशेषभोगशोभाऽऽख्यं भास्वद्रत्न-विराजितं नवीनं बलिराजानधिष्ठितं पातालमिव तद्गृहं ययौ । तत्र प्रविष्टे तस्मिन् कृतासनपरिग्रहे राजानि स तस्करः गृहाभ्यन्तरं प्रविवेश । क्षणे च तस्मिन् काऽपि दासी समेत्य तं नृपमवादीत्,—“महाभाग ! कथं त्वमिह मृत्युमुखे प्रविष्टः ?

( ८ ) मानन्दं—मदप्रे ( क्रिया विण० ), तं—राजानम्, अभ्यधात्—अवाचत [ आभ + धा + लृट् ट “गातव्यावपास्यः—” ( २।३।७७ पा० ) इति मिचो लृक् ] । दिष्ट्या—दृष्टेर्मूचकमित्यर्थः ( “दिष्ट्या दृष्टे मङ्गलं च” इति मेदिनी ) । मित्रं—सुहृदि, य आचारः,—आचरणं तं मित्राऽऽचारं—सुहृदि करणीयं व्यवहारमित्यर्थः ।

( ८ ) अशेषाभ्यां—प्रभृताभ्यां, भोगः,—धनं, सुखमाधनं द्रव्यजातमित्यर्थः ( “भोगः सुखे धने चार्हेः शरीरफणयोरपि” इति मेदिनी ), शोभा—सौन्दर्यं, ताभ्यां भोगशोभाभ्याम्, आख्यं—सम्पन्नं, सम्पद्युक्तमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽख्यं—अखिल-भोग्यवस्तुजातपुणे रसणोद्यञ्च, अन्यत्र,—अशेषाणां—बहुविधानां, श्वेतरत्नमौलिकणादि-वर्णानां द्वित्रिचतुःशिरस्कानाञ्च इत्यर्थः, भोगानां—सर्पशरीराणां, सर्पाणामिति यावत्, या शोभा तथा आख्यं—पूर्णमित्यर्थः, अशेषभोगशोभाऽऽख्यं—सुकार्त्तिकविविधसर्प-पूर्णमित्यर्थः ( विण० । इया तत्प० ), भास्वद्रत्नः,—अत्युज्ज्वलैः, रत्नैः,—मणिभिः, एकैकं,—नानादेशात् अपहृत्य आनीतैः, अन्यत्र,—सर्पाणां शिरःसंस्थैः इत्यर्थः, विराजितं—श्रीभितं भास्वद्रत्नविराजितं—प्रोज्ज्वलमपिराजिविष्कुरितं ( विण० । इया तत्प० ) । बलिराजेन—प्रह्लादपौत्रेण तन्नाम्ना देव्याधिपेन, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितं बलिराजानधिष्ठितं—बलिराजविह्वीनं ( पातालमित्यस्य विण० । इया तत्प० ), पातालमिव इत्यनेन तस्य गृहं मृत्तिकागिख्यम् इति सूचितम् ; पाताले बलिराजा अस्ति, अस्य गृहे केवलं स एव नास्ति, अन्यत् सर्वं पातालसदृशमिति भावः ।

( ङ ) एकचौराऽमी निर्गत्य त्वयि पापमाचरिष्यति, ध्रुवमयं विश्वासघातो, तदितस्त्वरितं व्रज” ।

इत्युक्तस्तथा स राजा द्रुतं निर्गत्य राजधानीञ्च गत्वा निशि सैन्यानि ( ढ ) असज्जयत् ; ससैन्ययागत्य तस्य दस्योः तत् भूगृहं तैर्वलैररुणत् । अथ गृहं रुद्धं दृष्ट्वा स चौरः ( ण ) वृत्तं प्रति भेदमवगत्य, मरणे निश्चितमतिः शूरो युद्धाय निर्ययो ; निर्गतश्च रणे अमानुषं विक्रमं कुर्वन् करिणां करान्, वाजिनां जङ्घान्, भटानाञ्च शिरांसि एक एव खड्गचर्मभृत् चिच्छेद । ततः ( त ) तं क्षपितानीकं नृपः स्वयमभ्यधावत् ।

( ङ ) एकः,—श्रेष्ठः, निपुण इति यावत् ( “एकं स्वरान्तरं श्रेष्ठे केवले-तरयोऽप्य” इति मेदिनी ) । स कामो चौरः एकचौरः,—चौरानपुणः (कर्मधा०) । पापम—आनष्टामत्यर्थः, जनसादरप्रीतिं यावत् ।

( ढ ) असज्जयत्—सज्जमान् यत्, अस्त्रशस्त्रादिव सज्जितानि अस्त्रादीत्यर्थः ( घञ् + शिच् + लङ् ) । भूगृहं—भूगृहं भूगृहं—सज्जितानि सज्जितानि ( शाकपांथ० ) । अर्थः,—नन्यः ( “वर्कश्चो धनं सैन्यम्” इत्यमरः ), अरुणत्—आक्रमत् ( रुध् + णङ् ) ।

( ण ) वृत्तं—चरितं, निजस्वभावात्मित्वं, यदा,—व्रजम्—अतीतम्, अतीत-विषयमित्यर्थः, स्वेनाचरितचौरादिकानाम् यावत्, यदा,—व्रजं—व्रजं, जीविका-मित्यर्थः ( प्रतिशब्दयोगे रथा० । “व्रतं व्रतं दृष्टं सते । चरिते वर्णने कृतः स्वतीता-धीतधीर्हते” ॥ इति हेमः ) । भेद—भेदः, रङ्गप्रकाशमित्यर्थः । करान्—शङ्खान् ( “करं वर्धपिणं रङ्गां पाणौ पल्यशृङ्गयोः” इति मेदिनी ) । भटानां—योद्धाणां ( “भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः ) । खड्गं—कपाणं, चर्म—फलकं च, “दाल” इति प्लालं, बिभर्ति—धारयतीति खड्गचर्मभृत्—आसचर्मधारी [ खड्गचर्म + भृ + क्तिप् “ऋषस्य पिपति क्तिप् तुक्” ( ६।१।७१ पा० ) इति तुक् ] ।

( त ) त—चौरः, क्षपितानि—नाशितानि, अनौकानि—सैन्यानि ( “अनौकी-ऽस्त्री रणे भेदे” इति मेदिनी ) येन तं क्षपितानीकं—विश्वस्ताराजसेनं ( विष्णु० । बहुव्री० ) । अभ्यधावत्—अभ्यद्रवत्, धावित्वा आक्रमितवानित्यर्थः ( अभि + धाव + लङ् ) ।

स राजा खड्गविद्याभिज्ञः (थ) करयुक्तिमवलम्ब्य तस्य हस्तात् निस्त्रिंशं कुरिकाञ्च जहार । ततोऽशस्त्रं तं मुक्तशस्त्रो नृपो बाहु-  
युद्धेन चौरं धरण्यां (द) जीवग्राहमग्रहोत् । प्रातश्च नीयमानं  
शूलाऽऽरोपणाय बध्यभूमिं तं (ध) सडिण्डिमं चौरं सा बाणक्-  
कन्या हर्म्यपृष्ठतः रत्नवती ददर्श । तच्च (न) व्रणितं धूलि-  
लिप्ताङ्गमापि दृष्ट्वा सा काममोहिता तत्क्षणं पितरमुपेत्य  
प्रोवाच,—“तात ! योऽयं बध्यभूमिं नीयते चौरः, अयमेव मया  
भर्ता हतः, तदेनं नृपात् रक्ष, नो चेदहं एतमनुस्मिय” ।

तदाकर्ण्य पिता तामवादीत्,—“पुत्रि ! किमिदं भाषसे ?  
चौरोऽयं पौराणां सर्वस्वहृत् राजपुरुषैः बधार्थं नीयते, कथम्  
एनमहं (प) नृपतः सोक्षयामि ? कीदृशी च ते प्रवृत्तिरियम् ?”  
इति निभेत्येमानाऽपि यदा सा निर्वृत्त्यं न तत्याज, तदाऽमी

( थ ) करयुक्ति—हस्तकोशलाभित्यर्थः । निस्त्रिंशं—खड्गं ( “खड्गे तु निस्त्रिंश-  
चन्द्रहासाभिरुच्यते” इत्यमरः । )

( द ) जीवतोति जीवः, तं जीवं—जीवन्तमित्यर्थः, गृह्णातीति जीवग्राहं—  
जीवनेन सहितं यथा भवति तथेत्यर्थः [ क्रिया विण० । जीव + गृह् + “समूला-  
कृतजैविषु हनक्रज्यक्तः” ( ३.४.३६ पा० ) इति णसुल् ] ।

( ध ) डिण्डिमः,—कस्यापि विषयस्य आधोपणकालं वादनीयः वाद्यभेदः,  
तेन सहितं सडिण्डिमं—डिण्डिमवादनसहितं ( क्रिया विण० ) ।

( न ) व्रणः,—घातं, युद्धकालिकास्त्राघातजनित इत्यर्थः, सञ्जातः अस्य इति तं  
व्रणितं—क्षताङ्गमित्यर्थः [ विण० । व्रण + “तदस्य सञ्जातस्य” ( ५.२.२६ पा० ) इति  
तारकादित्वादितच् ] । भर्ता हतः,—पतिः कृत इत्यर्थः, भर्तृपदं अधिष्ठापित  
इति यावत् । नृपात् रक्ष इत्यत्र [ “भीवार्यानां भयहृत्” ( १.४.२५ पा० ) इति  
बाणाशंक-रक्षधातुयोगात् प्रभौ० ] । अनुस्मिये—अनुस्मृता भवामीत्यर्थः [ अनु + स्मृ +  
कर्त्तरि लट्-प् “रिङ्गशयःस्नह्” ( ७.४.२८ पा० ) इति रिङ् “अधि श्रुधातु—”  
( ६.४.७७ पा० ) इतीद्यङ् ] ।

( प ) नृपतेरिति [ “भीवार्यानां—” ( १.४.२५ पा० ) इत्यनेन बाणाशंक-मीच-  
धातुयोगात् प्रभौ० ], मीचयामि—मीचयामि, रक्षामीत्यर्थः ( मीच + णिच् + लट्-

वणिक् दुहितृवत्सलः राजानं समुपेत्य सर्वस्वेनापि तं चौरं बध-  
मोक्षमयाचत । राजा तु ( फ ) हेमकोटिशतैः प्रलोभ्यमानो-  
ऽपि तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं सर्वापहरणं चौरं न तत्याज ।

ततः पितरि विमुखे प्रत्यावृत्ते सा वणिक्सुता बन्धुभिर्वार्य-  
माणाऽपि ( ब ) अनुमर्त्तुं कृतस्नाना शिविकामाकृष्ट्य तस्य दस्यो-  
र्बध्यभूमिमगात् ; पितरौ बान्धवाश्च रुदन्तस्तामन्वगच्छन् ।  
तस्मिंश्च समये ( भ ) बधकैः स चौरः शूलमधिरोपितः गलत्प्राण-

मिप् ) । निभंक्ष्यमाना—ताद्यमाना ( विण० । निभ + भक्ष् + णिच् + कर्त्तृणि  
ज्ञानच् ), पिता इति शेषः । निबन्धम्—आगच्छम् । टाङ्गतरि—कन्याया, वत्सलः,  
—स्निग्धः दुहितृवत्सलः,—तनयास्नेहपरवशः ( विण० । ७ भो तत्प० ) । बधात—  
ओषननाशात्, मोक्षं—मुक्तिं बधमोक्षं—प्राणरक्षासिन्धुः ।

( फ ) हेमका—सुवर्णानां, स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः, कीटिशतैः,—शतकीटिमहाकः  
हेमकीटिशतैः,—शतकीटिमहाकदीनार्वरप इत्यर्थः ( करणं इत्या० ) । स्वशरीरं—  
निजदेह एव, पणः,—मूल्य ( “पणो वराटमाने भूत मूल्ये काषायणे ग्लहं” इति  
विश्वः ), तेन आनीतं—प्राप्तं स्वशरीरपणाऽऽनीतं—आनजदेहमुत्थिनं कीर्तयित्यर्थः,  
स्वशरीरमापि अथ सङ्ग्रहार्थं मूल्यस्वरूपेण दास्यामीति सङ्ख्या धृतमिति भावः,  
यदा,—स्वशरीरमेव पणः,—ग्लहः, द्यूतादिषु कल्पितः नियमविशेषः इत्यर्थः,  
शरीरं पततु पततु, एन ग्लहाम्यव, तदशक्तौ जीवनमापि देयमित्यर्थं प्रतिज्ञा-  
विशेष इति भावः ( “द्यूतादौ कल्पिते चैव बद्धमुष्टौ भूतौ पणः” इति शाश्वतः ),  
तेनानीतं स्वशरीरपणाऽऽनीतं—आनजजीवनमापि पणत्वेनाङ्गीकृत्य आवद्धमित्यर्थः  
( विण० । इया तत्प० ) ।

( ब ) अनु—सह, सङ्कल्पितभर्त्ता इति शेषः ( “अनु ह्रीने सहायं च  
पश्यान्नादृश्यधीरपि” इति मंदिनी ), मर्त्तुं—प्राणान्त्यक्तम् अनुमर्त्तुं—सहमरणाय  
( अनु + मृ + तमुन् ), कृतस्नाना—भस्मनशमनव्यवसितायाः स्नानानुत्पन्नालक्षार-  
धारणादीनां लोकाचारत्वेनानुष्ठेयत्वात् ज्ञाता । माता च पिता च तौ पितरौ—  
मातापितरौ [ “पिता माता” ( १।२।७० पा० ) इत्येकशेषः ] । रुदन्तः,—क्रन्दन्तः  
( विण० । रुट + शब् ) ।

( भ ) बधते—हिजलि, हनौत्यर्थः, इति ते; बधकैः,—घातकैः [ “बध

स्तथाऽऽगतां स्वजनान्वितां दृष्ट्वा, कथयती जनात् वृत्तान्तं  
शृण्वन्, क्षणमश्रुणि मुक्त्वा हसन् प्राणान् जहौ । ततः शूला-  
दवतारितं चौरकलिवरमादाय सा साध्वी बणिक्सुता चिता-  
मारुरोह ।

तस्मिंश्च क्षणे श्मशाने कृतनिवासः भगवान् भैरवः अदृश्यः  
अन्तरीक्षात् वार्चाममामुवाच,—“पतिव्रते ! अस्मिन् ( स ) स्वयं-  
वरपती तव अनया भक्त्या तुष्टोऽस्मि, तत् सत्तो वरं प्रार्थयस्व” ।  
तन्निशम्य सा वरदं देवं प्रणम्य वरं वव्रे,—“भगवन् ! अपुत्रस्य  
मे पितुः पुत्रशतं ( य ) भूयात्, येनानन्यसुतोऽयं मां विना  
प्राणान् न जह्यात्” । इतिवादिनीं तां साध्वीं देवः पुनरन्त-  
रीक्षात् अव्रवीत्,—“साध्वी ! पितुस्ते पुत्रशतं भवतु, अन्यच्च  
वर ( र ) वृणीष्व, त्वादृशी दृढमत्वा एतावन्मात्रं नाहंति” ।

हिंसायाम्” इत्यस्य वध + क्तृन् “जनिवन्मोक्ष” ( ७।१।३५ पा० ) इति उपधाया बह्व-  
भावः ] । गलन्तः,—नि.नरन्तः, प्राणाः,—असवः यस्य सः गलन्त्याणाः,—आसन्न-  
सन्त्यारत्यशः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । कथयति,—परस्परं वदन्वया अनुसरणवृत्तान्त-  
मालोचयतः इत्यर्थः । अहौ—तस्याञ्च [ हा + णिङ् + क्तृन् “आत औ णत्”  
( ७।१।३४ पा० ) इति औ ] ।

( स ) स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं स्वयंवरः, तेन तव वा लब्धः पतिः,  
—भर्ता तस्मिन् स्वयंवरपती—स्वयंवरमनोनीतस्त्वामनि ( शाकपार्थि० ), यदा,—  
स्वयम्—आत्मना, वरः,—वरणं यस्य तादृशः पतिः तस्मिन् स्वयंवरपती—स्वयमेव  
व्रते भर्तार ( कर्मधा० ) । सत्तः,—सत्कृताशात् ( अस्मद् + पञ्चम्यासत्सिन् ) ।

( य ) भूयात्—जनिषोष्ट [ भू + लिङ् + यात् “लिङागिषि” ( १।४।११६  
पा० ) इति लिङ् ] । न—मांस्त, अन्यः,—नतः अपरः, सुतः,—तनयः, सुता—  
तनया वा यस्य सः अनन्यसुतः,—सद्व्यतिरिक्तापत्यान्तरविरहितः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( र ) वृणीष्व—भजस्व, प्रार्थयस्वेत्यर्थः ( क्रादिगण्योय—वृ + लोट् + ख ) ।  
दृढम्—अचलं, सत्त्वं—सत्त्वगुणः, स्वभावो वा, व्यवसायो वा, सङ्कल्प इत्यर्थः, चित्तं  
वा ( “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मने व्यवसायासुचितेष्वक्षौ

तदाकर्ण्य सा अवादीत्,—“देव ! यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तदैव मे भर्ता जीवतु, धार्मिकश्च मदा भवतु” इति । “एवमस्तु, अक्षतशरीरस्तव पतिः उत्तिष्ठतु, धार्मिकश्च भवतु, राजा वीर-  
कृत्यास्य तृष्यतु” । इति उक्तवाति (ल) अदृश्यमूर्त्तीं शर्वं नभसि स्थिते सहसा म चौरा जीवन्नक्षतशरीरः समुत्तस्थौ । ततो (व) विस्मितहृष्टा रत्नदत्तो बणिक् तां रत्नवतीं चौरं जामातर-  
च्छादाय प्रहृष्टैर्बान्धवैः माहं निजमन्दिरं प्रविश्य लब्धपुत्रवरः स्वाऽऽनन्दोचितमुत्सवमकरोत् । (श) ज्ञातवृत्तान्ततुष्टश्च राजा तदैव तं चौरमकवीरमानाय्य सेनापतिं व्यधात् । स च चौर्यात् निवृत्य तां बणिक्सुतां परिणीय धर्मरतः तया साकं सुखेन कालं निनाय” ।

तु कल्पयु” इति मदिनी ) यस्याः सा दृढमत्ता—महामत्त्वगुणसम्पन्ना, स्थिर-  
स्वभावा वा, अटलमद्वन्धा वा, दृढमना वा ( विष्ण० । बहुव्री० ), एतावन्मात्रं—  
केवलमेकवरं, नाहंति—न युज्यते, त्वयादृशी साध्वी केवलमेकमात्रवरस्य योग्या  
न भवति, वरान्तरस्यापि योग्या इत्यर्थः ।

( ल ) अदृश्या—दर्शनाविषयीभूता, मूर्त्तिः—आकारः यस्य तस्मिन् अदृश्य-  
मूर्त्ति—दर्शनपथातीतरूपे ( विष्ण० । बहुव्री० ), शर्वे—भैरवे, महादेवे इत्यर्थः ( सर्व-  
भावे ७मी० ) ।

( व ) आदौ विस्मितः,—आश्चर्यान्वितः, पश्चात् हृष्टः,—सन्तुष्टः विस्मित-  
हृष्टः,—सुतस्य पुनरुज्जीवनरूपसम्भवव्यापारदर्शनात् विस्मयं गतः, पुनः कन्या-  
जामादृशभादतीवानन्दित इति भावः ( विष्ण० । ज्ञातानुलिप्तवत् स० ) । स्वाऽऽनन्दी-  
चित्तं—निजप्रोत्थनरूपं, यादृशः हर्षः अजायत तदुपयुक्तमित्यर्थः, अतिमहान्तमिति  
यावत् ( विष्ण० । इष्टो तत्पु० ७मी तत्पु० वा ) ।

( श ) ज्ञातः,—लोकमुखात् श्रुतः, यः वृत्तान्तः,—वातां, तेन तुष्टः,—प्रीतः  
ज्ञातवृत्तान्ततुष्टः,—चौरादेर्वृत्तान्तश्रवणात् परिहृष्टः ( विष्ण० । इया तत्पु० ), यदा,—  
आदौ ज्ञातवृत्तान्तः, पश्चात् तुष्टः,—विदितसर्ववार्तः अत एव परितुष्टः ( ज्ञातानु-  
लिप्तवत् स० ) । एकः,—मुख्यः ( “एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः ), वीरः,—शूरः  
तम् एकवीरं—वीरश्रेष्ठं ( विष्ण० । कर्मधा० ), आनाय्य—आह्वयेत्यर्थः, दूतादिभि-



इति कथामाख्याय वेतालो ( ष ) दत्तपूर्वशापभयं तं भूपं  
पप्रच्छ.—“राजेन्द्र ! ब्रूहि, सपिष्टकां समुपागतां तां बणिक्-  
सुतां दृष्ट्वा चौरैण शूलपृष्ठवर्तिना रुदितं हसितञ्च किम् ?” ।  
राजा प्रत्यवदत्,—“चौरैण अस्य अकारणवन्धोः बणिजः  
( स ) नाऽऽनृण्यं लब्धमिति दुःखात् रुदितम् । ‘किमियं कन्या  
नृपानपि विहाय चौरै मयि अनुरक्ता !! अहो ! स्त्रीचित्तमति-  
विचित्रम्’ इति सविस्मयेन हसितञ्च” । इतिवार्दिनस्तस्य  
महोपतेरंसात् स वेतालस्तत्क्षणमलक्षितः स्वं निलयं प्रत्य-  
पद्यत । राजाऽपि अविलुप्तधैर्यस्तमनुसरन् तं शिशुपातक-  
माजगाम ।

रिति शेषः ( चा + नो + णिच् + ल्यप् ) । व्यधात्—अकार्षीत् इत्यर्थः [ वि + धा +  
लुङ्-द् “गातिस्था—” ( २-४।७७ पा० ) इति सितो लक् ] ।

( ष ) दत्तं—विहितम्, उत्पादितमिति यावत्, पूर्वं—प्राक्, प्रागुक्तिखित-  
मिति यावत्, शापात् भयं यस्यै तं दत्तपूर्वशापभयं—प्राक् प्रदर्शिताभिसम्पातभयं  
( विष्णोः । बहुव्री० ) । सः पित्रा वर्धने या सा तां सपिष्टकां—पिष्टसङ्घितां  
[ “नटृतञ्च” ( ५।४।१५३ पा० ) इति कप् ] । किम् ?—कथम् ? ।

( स ) नास्ति कृणं—देयम्, उत्तमर्थे इति शेषः ( “कृणं देये जले दगे”  
इति हेमः ), यस्य सः अनृणः, तस्य भावः आनृण्यम्—कृणश्चङ्घि, राजसमीपे सर्वस्वे-  
नापि बधदण्डनिवारणार्थं प्रयत्नरूपोपकारकृणात् मुक्तिमित्यर्थः ।

## अथ पञ्चदशकथा ।

ततो नृपः पुनस्तथैव गत्वा शिंशपामूलं, तं वेतालं प्राग्वत्  
स्क्रन्धमारोप्य गन्तव्याभिमुखं गन्तुमारभे । वेतालोऽपि यान्तं  
तं नृपं कथाम् ( क ) एतामाचचक्षे,—

“आसीत् नेपालराज्ये शिवपुरं नाम नगरम् । तत्र पुरा  
यशःकेतुर्नाम नृपः यथार्थनामा प्रतिवसति स्म । स मन्त्रिणि  
प्रज्ञासागरनामकं राज्यभारं निवेश्य चन्द्रप्रभानाम्ना  
(ख) महादेव्या समं भोगानसेवत ! (ग) कालेन गच्छता तस्य  
तस्यां देव्यां शशिप्रभा नाम जगन्नेत्रशशिप्रभा कन्या समुद-  
पद्यत । क्रमेण सा (घ) यौवनस्था कदाचित् मधुमामे  
सपरिच्छदा उद्याने यात्रांत्सवं द्रष्टुमगमत् । अत्रान्तरे काञ्चित्

( क ) एता—वक्ष्यमाणाम्, आचचक्षे—कथयामास ( आ + चक्ष +  
लिट्-ए ) ।

( ख ) महादेव्या—प्रधानमहिष्या, समं—सह ।

( ग ) कालेन ( इति अपवर्गे ३५० ) । जगतां—भुवनानां, लोकत्रयस्थाना-  
मिति भावः, यानि नेत्राणि—चक्षूषि, तेषां शशिप्रभा—चन्द्रिका, नेत्रतपकत्वात्  
कौमुदीरूपेत्यर्थः, जगन्नेत्रशशिप्रभा—जगत्त्रयमयनहारिणीत्यर्थः, अतीव सुन्दरोति  
भावः । समुदपद्यत—समजायत ( सम् + उत + पद + लङ्-त ) ।

( घ ) यौवने—तारुण्यं, तिष्ठतीति यौवनस्था—युवतीत्यर्थः [ यौवन + स्था +  
“सुप्ति स्यः” ( ३१२४ पा० ) इति कः “आसी जीपः इटि च” ( ६१४६४ पा० )  
इति आकारलोपः ] । मधुमामे—चैत्रमासे ( “स्वाश्वे चैत्रशो मधुः” इत्यमरः ),  
सपरिच्छदा—सोपकरणा, राजतनयोचितवस्त्रालङ्कारधानामनादिसज्जिता इत्यर्थः  
( विष्णु० ) । यात्रीत्सवं—देवाह्वंनोत्सवं, यात्राशब्देनैव देवाह्वंनोत्सवं लब्धेऽप  
पुनश्चत्सवपदं “पञ्चमीवण्ड” “धनुज्या” इत्यादिषु न दीक्षाऽऽवश्यकः ; यदा,—यात्रा  
—देवाह्वंनोत्सवः, तत्र उत्सवन्—पानन्दजनकानुष्ठानं यात्रीत्सवं—देवपूजाकपीत्-

( ङ ) आद्यपुत्रो मनःस्वामी नाम द्विजयुवा यात्रादर्शनार्थ-  
मागतः तां कुसुमावचयोद्यताम् उत्तिष्ठन्बाहुलतिकां लक्षितैक-  
पयोधरां दृष्ट्वा मदनमोहितः तया हृष्टया सद्योद्धतस्य मनसः  
स्वामी नैवाभवत् । “किमियं ( च ) मनोभुवो रतिः वसन्त-  
सम्भृतानि पुष्पाणि स्वयम् उच्चिनुते ? किं वा स्वयं वनदेवता  
माधवमर्चयितुमागता ?” इति चिन्तयन्तं तं सा नृपनन्दिनी

कथाङ्गमुत्सुक्त्वान्तरमित्यर्थः ( “यात्रा तु यापनीपाये गतौ देवाद्यन्तिके”  
इति विश्वः ) ।

( ङ ) आद्यपुत्रः,—धनितनयः ( “इत्थं आद्या धनी” इत्यमरः ) । कुसुमा-  
वचयाय—पुष्पचयनाय, उद्यताम्—उद्यमवती कुसुमावचयोद्यता—पुष्पचयनप्रवृत्तां  
( विष्णु० । ४४० तत्प० ), उत्तिष्ठन्,—उर्ध्वोर्गोचरः, बाहू,—एकभुजः, लक्षिका  
—लता इव यथा ताम् उत्तिष्ठन्बाहुलतिकां—उत्थापयितुं भुजवालिं ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ), लक्षितः,—बाहुगोचरः दृष्टः, एकः पयोधरः,—एकः यस्याः तां  
लक्षितैकपयोधरां—दृष्टैककन्यीं ( विष्णु० । बहुव्री० ) । हृष्टया—प्रसूदितया, प्रफुल्ल-  
चितया इत्यर्थः, उत्सवदशनेनेति भावः, “हृष्टया” इत्यत्र “दृष्टया” इति पाठे  
—नेवविषयोभूतया ( विष्णु० ) । मनसः स्वामी—स्वाचक्षस्य प्रभुः, अग्रिमभया  
चित्तहरणादिति भावः ; कामविवशः राजनन्दिन्यामेव चित्तं समर्पयामासेति  
स्पष्टार्थः ।

( च ) मनसि मनसो वा भवतीति मनोभुः तस्य मनोभुवः,—कामस्य  
( मनम् + भू + कृप् ) । वसन्तेन—वसन्तर्तुना, कामसखिनेति यावत्, सम्भृतानि  
—सम्यक् पुष्टानि वसन्तसम्भृतानि—वसन्ताविर्भावहेतुना बहुलतया सज्जातानीति  
यावत्, कामसखा वसन्तः कामपद्म्या रतेस्तदागमने वादत्तेव स्वयमावि-  
रभवत्, तेन च पुष्पाणि बहुलतया सज्जातानि, रतिस्तु साङ्गम्योऽप्यस्यमेव  
तानि सञ्चिभतीति भावः ; यद्वा,—वसन्तेन कर्त्ता, सम्भृतानि—रतः मनोवार्थं  
नाभादेमात् एकव सङ्गृहीतानि इत्यर्थः ( विष्णु० । ३५ तत्प० ) । स्वयम्—आत्मना,  
स्वकर्मण्येत्यर्थः, सख्यादरादिति भावः, उच्चिनुते—सङ्गृह्णाति ( उत् + चि +  
लट्-न् ) । स्वयं—सूक्ष्ममतीत्यर्थः । माधवं—विष्णुं वसन्तं वा । “वसन्तं माधवी  
विष्णो वैशाखे मासि माधवः” इति शाब्दतः ) ।

समपश्यत् । सा च दृष्टमात्रे ( छ ) साङ्गे नव इव स्मरे तस्मिन्  
समुत्सुका पुष्पाणि च स्वाङ्गानि च नास्मरत् ।

इत्थेवं यावत् तौ अन्याऽन्यानुरक्तौ चित्रलिखिताविवाऽऽस्तां,  
तावत् सहसा “हा हा” इति खः समुदभृत् । “किमेतत् ?” इति  
( ज ) समुत्क्षिप्तकन्धरं पश्यतोस्तयोः उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया  
रुषा भग्नाऽऽलानां मत्तो द्विपः निर्गत्य मार्गद्विमान् रुजन्  
पातिताधारणो लम्बमानाङ्कुशस्तत्राऽऽगात् । ततश्च परिजनं  
( भ ) सन्धस्ताविद्रुते स मनःस्वार्मा युवा समन्ममं प्रधाव्य तां

( छ ) साङ्गे—सावयवे, मूर्तिर्भाति इत्यर्थः, न तु अनङ्गे इति भावः, नयं—  
अभिनयं, न तु पुराणं इत्यर्थः, हरकापानलदग्धः पुरातनकामः अनङ्गः जातः,  
अयन्तु नवः कामः साङ्गः इति विलक्षणाऽयं कामादिति भावः । समुत्सुका—  
तद्दर्शनाय उद्युक्ता, उत्कण्ठिता वा । स्वाङ्गानि—निजवयवान्, निजसत्त्वानपीति  
भावः ।

( ज ) समुत्क्षिप्ते—समुत्थापिते, कन्धरे—शीवे यस्मिन् तत् समुत्क्षिप्तकन्धरम्  
—उद्यतशीवं यथा तथा ( क्रिया विषयं ), पश्यतोस्तयोः,—पश्यन्तौ तौ अनादृत्य  
इत्यर्थः [ “बन्धौ चानादरे” ( राशः पा० ) इति अनादरे षष्ठी० ], उपलब्धान्  
—विदितात्, आप्राप्तादिति यावत्, अन्यथ—स्वतरस्य हस्तिन इत्यर्थः, मदगन्धात्—  
दान-वार्गगन्धात्, उत्था—सञ्जाता तथा उपलब्धान्यमदगन्धोत्थया—प्रातगजमद-  
गन्धाऽऽघ्राणजनितया ( विषयं ), रुषा—क्रोधेन, भयं—स्त्रिण्डितम्, आलानं—  
बन्धनस्थानः ( “आलानं बन्धनस्थानं” इत्यमरः ) येन सः भग्नाऽऽलानः,—बन्धनस्थानं  
भङ्गः इत्यर्थः ( विषयं । बहुव्री० ), मत्तो,—परितमदः । मार्गद्विमान्—पाथस्थान्  
वृक्षान् ( शकपार्थि० ७मीं तपु० वा ), रुजन्—भञ्जन् ( रुज + शट् ), पातितः,—  
वृष्टदेव्यान् निक्षिपितः, आधारणः,—हस्तिपदाः, हस्तिपालक इत्यर्थः ( “आधारणा  
हस्तिपदा इत्यारीडा गवादिनः” इत्यमरः ), येन सः पातितोऽधारणः,—  
निक्षिप्तपालकः ( विषयं । बहुव्री० ) ।

( भ ) आदौ सन्धस्ताः,—घातभोतः, पश्चात् विद्रुतः,—पलायितः तस्मिन्  
सन्धस्ताविद्रुते—भोतप्रधाविते ( विषयं । स्नातानुल्लसवत् स० भावे ७मी० ) ।  
समन्ममं—सुखरं ( क्रिया विषयं । “समन्मस्वर” इत्यमरः ), प्रधाव्य—द्रुत गत्यर्थः

राजपुत्रीम् अङ्गैः किञ्चित् कृताश्लेषां भयप्रेमत्रपाऽऽकुलां दोर्भ्या-  
माढाय गजगोचरात् सुदूरमनयत् । अथ कथमपि (ज) प्राप्ति-  
परिजना तं युवानं पश्यन्ती माराग्निपुटपाकपच्यमाना सत्वरं  
राजभवनमगात् ।

स तु युवा उद्यानात् तस्मात् स्थान्तःपुरप्रविष्टां तां दृष्ट्वा  
समुत्सृज्य व्यचिन्तयत्.—“एतां विना नाहं क्षणमपि स्थातुं  
जीवितुं वा (ट) समुत्सृजे, तन्मम शोभूतदेवो नामात्र सिद्धो  
धूर्त्तां गुरुर्गतिः” इति मञ्चिन्त्य कथमपि अवसिते तस्मिन् दिने  
प्रातस्तस्य गुरोर्मूलदेवस्यान्तिकमगात् ; अपश्यच्च तं भित्तेन  
शशिना नित्यमङ्गतम् । ततश्च समुपेत्य तस्मै प्रणम्य तत्

(प्र + धाव + ल्यप्) । अङ्गैः,—हस्ताद्यवयवैः, गात्रे वा ( करण्य इत्या० ), किञ्चित्  
—इषत्, न तु गाढमिति भावः, कृतः आश्लेषः,—सम्बन्धः आलङ्घनं वा यथा  
ता कृताश्लेषां—संश्लिष्टां, अङ्गसम्पृक्तानित्यर्थः, आलिङ्गितां वा ( विष्ण० । बहुव्री० ),  
जयेन—वासने, प्रेक्षया—प्रणयेन, तपया—लज्जया च, आकुला—कातरानित्यर्थः  
( विष्ण० । इत्या तत्प० ), दोर्भ्यां—बाहुभ्यां ( “भुजयाङ्ग प्रवेष्टो दोः” इत्यमरः ) ।  
गजगोचरात्—हस्तिस्पर्शयोग्यव्यानात्, हस्तिमस्तिश्यादित्यर्थः ।

( ज ) प्राप्तिः,—लब्ध्याः, परिजनाः,—अनुचरजनाः यथा सा प्राप्तपरिजना  
—लब्धस्वजना ( विष्ण० । बहुव्री० ) । मारः,—भटनः ( “भटनो मन्मथो मारः”  
इत्यमरः ), अग्निः,—अनलः इव, मलापकत्वादिति भावः, तत्र पुटपाकेन—पुटः,  
—पात्रविशेषः, तेन पाकः,—पचनं तेन पात्रविशेषाभ्यन्तरे अन्नगुणसन्नापनेत्यर्थः,  
पच्यमाना—तप्यमाना माराग्निपुटपाकपच्यमाना—कामानलान्दह्यमाना, पुट-  
पकद्रव्यं यथा अभ्यन्तरे दग्धं भवति बहिर्गं दृश्यते, तथा राजनन्दिनी अपि  
कामानलैर्न दृश्यते दह्यमाना अभवत्, न तु बहिर्विति भावः ।

( ट ) समुत्सृजे—जमे, शर्त्तामि इत्यर्थः ( सम् + उत् + सृज् + लट्-प् ) । सिद्धः,  
—गुटिकासिद्धः इत्यर्थः, साधनप्रभावेण गुटिकाविद्यां यशोक्तव्यं कामरूपोक्ति  
भावः, धूर्त्ताः,—मायो, मायाविद्याशोधीत्यर्थः ( विष्ण० । “धूर्त्तान्तु खगडलवणे धूर्त्तौ  
धनूरसायिनोः” इति ईशचन्द्रः ) । गतिः,—उपायः ( “उपायो वक्ष्ये च गतिर्गति-  
यांवा गतिर्दशा” इति शाश्वतः ) । अवसिते—समाप्ते, अतिबाधिते इत्यर्थः [ भावे

( ठ ) स्वमनोषितं न्यवेदयत् । सोऽपि विहस्य तत् साधयितुं प्रत्यपद्यत ।

ततः स ( ड ) धूर्तपतिः मुखे योगगुणिकां निक्षिप्य आत्मानं वृद्धब्राह्मणरूपमकरोत्, द्वितीयां गुणिकां तस्य मनःस्वामिनो मुखे निक्षिप्य तं सुकान्तकन्यकारूपं व्यधाञ्च । अथ स धूर्त-  
राजः तद्रूपं तं समादाय तं राजानमुपेत्य सभायां व्यजिज्ञपत्,  
—“राजन् ! एक एवास्ति मे पुत्रः, तत्कृते दूरात् इयं कन्या  
याचित्वा आनीता, परं स मे पुत्रः कापि गतः, तमन्वेष्टमहं  
यामि, तदेषा कन्या त्वया रक्ष्यतां, यावदहं सुतम् अन्विष्यामि,  
त्वं हि विष्णुम्यः रक्षिता” इति । तच्छ्रुत्वा शापभयेन स  
भूपतिः “तथा” इति प्रतिपद्य सुतां शशिप्रभामानाययामास,  
जगाद च तां,—“पुत्रि ! कन्यामिमां स्वमन्दिरे रक्ष, स्वपार्श्व-  
मेवास्याः शय्यां प्रकल्पय” । इति पित्राऽऽदिष्टया तया स कन्या-  
रूपः द्विजयुवा मनःस्वामी निजमन्तःपुरं नातः ।

अथ तस्मिन् मूलदेवे ( ढ ) यथारुचि प्रयाति, कन्यारूपः  
स मनःस्वामी प्रियाऽन्तिके अहर्निशं तिष्ठन् कतिपयैः दिवसैः  
सखीमिव प्रीतिविस्रम्भशालिनीं विदित्वा, एकदा विरहक्षामां

७मो० । अव + धा + क्तः “यतिव्यतिमास्यामिति किति ( ७।४।४० पा० ) इति  
इकारः ] ।

( ठ ) स्वमनोषितं—निजमनोऽभिलाषम् ।

( ड ) धूर्तपतिः,—मायाविशेषः । योगेन—योगसाधनेन, लब्धां—प्राप्तां,  
गुणिकां—गुटिकां योगगुणिका—साधनवशीकृतगुटिकां ( शाकपार्थि० ) । सुकान्ता  
—प्रातःकमनोया, या कन्यका—कुमारी, सुकान्तकन्यका [ कन्या० । “स्त्रियाः  
पुंवद्भाषितपुंस्काद्—” ( ६।३।३४ पा० ) इति पुंवद्भावः ], तस्या रूपमिव रूपम्—  
आकारः यस्य तं सुकान्तकन्यकारूपं—सुरूपकुमारीमूर्तिं ( विधेय विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( ढ ) यथारुचि—यथेष्टम्, अभिलाषितदेशमित्यर्थः ( अन्वयो० ) । अहश्च  
निशा च अहर्निशं—रात्रिन्दिवं ( इष्टैकवद्भावे क्रीवलं क्रसत्वच्च ) । प्रीत्या—प्रचयेन,

शयनीयलुत्तनं तां राजसुतां रात्रौ आसन्नशयनस्थितः पप्रच्छ.  
—“सखि ! किं त्वं दिने दिने पाण्डुरकान्तिः क्षीयमाणा  
कान्तवियुक्तेव दुःखिता तिष्ठसि ? ब्रूहि, स्निग्धमुग्धे मन्वो-  
जने मयि कोऽविश्वासः ? न चेत् मम वदिष्यसि, तदाऽहं न  
भोक्ष्ये” । तदाकर्ण्य सा विनिश्चस्य शनैरब्रवीत्,—“सखि !  
किं मे त्वयि अविश्वासः ? शृणु, कथयामि,—

एकदाऽहं यात्रां द्रष्टुं (ण) मधूद्यानं गताऽभूवम्, अपश्यञ्च  
तत्र कञ्चित् सुभगं हिममुक्तेन्दुमयीकं दर्शनोद्दीपितस्मरं मधु-

विस्मयः,—विश्वासः ( “ममौ विस्मयविश्वासौ” इत्यमरः ), तेन ज्ञानेन—युज्यते तां,  
यदा,—प्रीतिविस्मयाभ्यां ज्ञानेन इति तां प्रीतिविस्मयाशान्तिनीं—प्रेमविश्वासममनन्तां,  
मनःस्थामौ आत्मानं प्राति राज्यकन्यां स्नेहशान्तिनीं विश्वासाक्षेप्यः [ ज्ञान +  
“वदन्माभीक्ष्ण्ये” ( ३।२।८१ पा० ) इति णिनिः ] । विरहण—विच्छेदेन, ज्ञानां—  
क्रमां [ ज्ञे + क्तः “जायते मः” ( ८।२।५३ पा० ) इति क्त-प्रत्यये मः ] विरहज्ञानां—  
प्रियवियोगकातरां ( विष्ण० । ३।५।१५० ), शयनीये—शय्यायां, लुटन्तौ—विच्छिपन्तौ,  
शिशिलं तिष्ठन्तीति यावत्, तनूः—अङ्गं यथाः तां शयनीयलुत्तनं,—शय्यालुटित-  
टङ्गां ( विष्ण० । बह्व्री० ) । आसन्ने—ममोपवर्त्तन्ति, शयने—शय्यायां, स्थितः,—  
आसीनः आसन्नशयनस्थितः,—निकटस्थश्चोपरि उपविष्टः ( विष्ण० । ७।१।१५० ) ।  
स्निग्धः,—स्नेहमय्यः, अत एव मुग्धः,—मृदुः, गुणदोषविचारानभिज्ञः इत्यर्थः,  
केवलगुणदर्शीति भावः, तस्मिन् स्निग्धमुग्धे—स्नेहवशीभूते इत्यर्थः ( कर्षा० ) ।  
भोक्ष्ये—खादिष्यामि ( भुज् + लृट्-स्ये ) ।

( ण ) मधौ—वसन्ते, यत् उद्यानम्—आक्रीडं, विहारस्थानमित्यर्थः, तत्  
मधूद्यानं—वसन्तकाले भ्रमणोपयोगि राजोद्यानमित्यर्थः ( आक्रीडार्थिवा० ) । सु—  
शोभनं, भगं—श्रीः ( “भगं श्रीकाममाहात्म्यवोध्ययत्नाकंकीर्त्तिषु” इत्यमरः ) यस्य तं  
सुभगं—सुश्रीकं ( विष्ण० । बह्व्री० ), हिमात्—तृषारात्, शिशिरकालिकादित्यर्थः,  
मुक्तेन—अनादनेन, हिमावस्थापगमात् प्रकाशनेन इत्यर्थः, इन्दुना—चन्द्रेण,  
नेत्रतर्पकेणेति भावः, समाना—तुल्या, श्रीः,—श्रीभा, मौन्द्यमित्यर्थः, यस्य तं  
हिममुक्तेन्दुमयीकं—वासन्तपूर्णशशधरमनोहरमित्यर्थः, शिशिरे सर्वदा तृषारावृते  
नभसि चन्द्रः सतिनो दृश्यते, वसन्ते तु तृषाराभावात् निखंसे नभसि चन्द्रः स्फुटं

माममिवालङ्कृतकाननं ब्राह्मणपुत्रम् । यावत् (त) इमे समुत्सुके  
तन्मुखेन्दुद्युतिमुधापायिनी लोचने मे चकोरायितुं प्रहृत्ते,  
तावत् मदस्त्रावी निरर्गलः अकालकालमेघनिभः महागजो  
गर्जन् अकस्मात् तत्राऽऽगात् । (य) तत्सम्भ्रमाच्च परिजने भय-

दृश्यते मनोहरश्चातोव इति तदौपम्यं [ विष्ण० । बह्व्री० । “नद्युतश्च” ( ५/४/१५३  
पा० ) इति कप, समानस्य सु-भावश्च ], दर्शनेन—अवलोकनेनेव, न तु साग्नध्येनेति  
भावः, उद्दीपितः,—प्रज्वालितः, स्वरः,—कामः, कामानल इति यावत्, येन  
यस्मात् वा तं दर्शनोद्दीपितस्वरं—कामोद्दीपकम्, अतोव सुरुपमित्याशयः, मधु-  
माममिव—चैवमाममिव, अलङ्कृतं—शीभितम्, एकत्वं,—नवपल्लवपुष्पादिना, अन्यच्च,  
—रूपप्रभया इति भावः, कामनं—वनम्, उपवनमिति यावत्, येन तम् अलङ्कृत-  
काननं—भूषितोद्यानं, चैवमामस्य वसन्ताश्रितात् पुष्पादिविकाशनं कामनशीभकत्व-  
मवगन्तव्यं ( विष्ण० । बह्व्री० ) ।

( त ) इमे—परिदृश्यमाने, इति अङ्गुलीनिर्देशपूर्वकं स्वकीयनेतृदृश्यदर्शनम् ;  
समुत्सुके—प्रियदर्शनरूपेणमाधनाष्टमुद्युक्ते ( विष्ण० । “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्य-  
मरः ), तस्य—ब्राह्मणपुत्रस्य, मुखमेव इन्दुः,—अन्तः, तस्य द्युतिः,—शीभा, अन्यच्च,  
—रश्मिः ( “द्युतिः स्त्री रश्मिर्गामयोः” इति मैटिनी ), सा एव मुधा—असृतम्,  
अन्यच्च,—तस्याः मुधा—तस्याः स्तुतमस्तुतमित्यर्थः, तां पातं शीलमनयोः इति  
तन्मुखेन्दुद्युतिमुधापायिनी—तदाननशशधरकान्तिपीयूषपानशालिनी [ विष्ण० ।  
“सुप्यजातो णिनिकाच्छील्ये” ( १/२/७८ पा० ) इति णिनिः ] । चकोरः,—पक्षि-  
विशेषः, तदटाचरितं चकोरायितुं—चकोरवटाचरणं कर्तुमित्यर्थः, चकोरी यथा  
अन्तमुधां विहाय नान्यत् किमपि पिबति, केवलं तल्लालम् एव ऊर्ध्वमुखान्तरात्, तथा  
मम चक्षुषी अपि ब्राह्मणपुत्रस्य मुखं विहाय नान्यत् किमपि अपश्यतं, केवलं  
तदामृतं एव अतिष्ठतामिति भावः [ चकोर + “कर्तुः क्यङ् सङ्क्षोपश्च” ( १/१/११  
पा० ) इति क्यङ् “अकालावधत्तकयोर्दोषः” ( ७/४/२५ पा० ) इति दोषः, ततः  
तमुन् ] । निरर्गलः,—निष्प्रतिबन्धः इत्यर्थः, पातितार्थोरणत्वात् इति भावः, अकाले  
—असमये, वर्षातिरिक्तो समये इत्यर्थः, यः कालमेघः,—ऋणवर्णमेघः, तन्निभः,  
—तदादृशः अकालकालमेघनिभः,—अनार्तवज्रलदोषमः, गजस्य अतर्कितोपस्थित्या  
गादृक्पदवर्णत्वेन च अकालकालमेघसाम्यं ( विष्ण० । नित्यसमा० ) ।

( य ) तस्मात्—गजत्, सम्भ्रमः,—साध्वसं, भयमित्यर्थः, यद्वा,—तस्य सम्भ्रमः,



विदुते भयविह्वला अहं तेन विप्रपुत्रेण दोर्भ्यामुत्तिष्ठ्य दूरतो  
नीता ; तदा श्रीखण्डलिमेव सुधामित्तेव न जाने, कामपि  
तदङ्गस्पर्शेन दशामन्वभवम् । क्षणेन च परिजनेन मिलितेन  
अवशाऽहमिहाऽऽनीता स्वर्गादिव भुवस्तुले निक्षिप्ताऽस्मि ।  
तदा प्रभृति ( द ) तैस्तैः सङ्कल्पैः कल्पितसङ्क्रमं तं प्राणदं प्रियं  
पार्श्वस्थमिव सदा पश्यामि, सुप्ताऽपि तमेव आश्लिष्यामि, किं  
बहुना, तमेव सततं चिन्तयन्ती कालं हराप्नोति । तदेष मां  
प्राणेश्वरविरहानलः दिवानिशं दहति” ।

इति तस्या वाक्सुधया पूरितश्रवणविवरः समनःस्वामी  
सानन्दः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः आत्मप्रकाशनावसरो-  
ऽयमिति विविच्य मुखात् गुलिकां निष्कास्य स्वं रूपं  
( ध ) प्रकटीचक्रे, जगाद च,—“सुन्दरि ! स एवाहं, यस्त्वया  
उद्याने दर्शनक्रोतश्चिरदामतां नीतः । त्वद्विरहाऽऽतुरोऽहमिदं  
कन्यारूपं गृहीत्वा त्वत्प्रकाशमागतोऽस्मि । तदिदानीं काम-  
मन्तसं मां ( न ) प्रसाददृष्ट्या निर्वापय” इति । एवं वदन्तं तं

—संवेगः, आगमनवेग इत्यर्थः ( “सम्भुतः साध्वसंऽपि स्यात् संवेगादर्थोरपि” इति  
सिदिनी ), तस्मात् तत्सम्भुतात्—तद्वयात् तस्यागमनवेगं दृष्ट्वा वा । श्रीखण्डः,—  
श्वेतचन्दनं, तेन लिप्ता श्रीखण्डलिप्ता—श्वेतचन्दनचर्चिता ( विष्णो० । इत्या तत्प० ) ।

( द ) तैस्तैः,—पार्श्वद्वारादिरूपैः, सङ्कल्पैः,—मानसकल्पैः, न तु कार्षिकै-  
रिति भावः ( “सङ्कल्पः कस्य मानसस्य” इत्यमरः ), कल्पितः,—कल्पनाविषयी-  
कृतः, सङ्क्रमः,—संस्पर्शं यद्य त कल्पितसङ्क्रमं—कृतसंस्पर्शमित्यर्थः ( विष्णो० ।  
बहुव्री० ) । हरामि—अतिवाहयामीत्यर्थः ( ह + लट् मिप् ) ।

( ध ) अप्रकटस—अप्रकाशं, प्रकटं—प्रकाशं सम्पद्यमानं चक्रे प्रकटीचक्रे  
—प्रकाशीचकार ( प्रकट + कृ + लिट् ए अभूततडावे च्चुः ) ।

( न ) प्रसादपूर्णा दृष्टिः तथा प्रसाददृष्ट्या—सानुग्रहः/गलोकनेनेत्यर्थः  
( शाकपार्थि० ), निर्वापय—गीतलोककृ [ निर् + वा + णिच् + “वांसङ्गो—”  
( अ३।३६ पा० ) इति पुक् + लोट्-ङि ] ।

प्राणेश्वरं प्राप्तं विलोक्य सा राजसुता क्षिप्रं ( प ) स्नेहा-  
ऽऽश्रय्यत्रपाऽऽकुला सहसा किंकर्तव्यविमूढा समपद्यत ।  
ततश्च गान्धर्वविवाहेन ( फ ) कृतमङ्गलौ तौ प्रेम्णा परमेण तत्र  
निभृतं तस्थुः । ततः स मनःस्वामी तत्र ( ब ) द्विरुपभृत्  
तस्थौ, दिवा सगुलिकः कन्यारूपः, रात्रौ निष्कासितगुलिकः  
पुमान् ।

अथ गच्छत्सु दिनेषु यशःकेतोर्नृपस्य श्यालको मृगाङ्ग-  
दत्तः मृगाङ्गदत्तां नाम निजां सुतां द्विजातये महामन्त्रिणः  
प्रज्ञामागरस्य ( भ ) सूनवे महाऽऽङ्गस्वरपुरःसरं प्रददौ । तस्मिन्  
मातुलपुत्र्या विवाहे सा राजपुत्री शशिप्रभा निमन्त्रिता  
मातुलगृहं प्रायात्, तथा सह सोऽपि कन्यारूपी मनःस्वामी

( प ) स्नेहः—प्रेम, आश्रय्य—विश्रयः, नात्याः सहसा पुरुषाकारेण परि-  
णमनादिति भावः, तपा—लज्जा, नवप्रणयसर्मासञ्जमलभा इति भावः, ताभि-  
राकुला—यस्ता, युगपत् । वावधभावावेशात् आत्मसंवरणाजसा इति भावः,  
स्नेहाश्रय्यत्रपाऽऽकुला—प्रणयाद्गतलज्जादिभावेरधोरा ( विष्णु० । बहुव्री० ) । किं  
कर्तव्यम्—आत्मनः । वधये । कामाचरणीयं, तास्मिन् विमूढा—अज्ञा किङ्कर्तव्यविमूढा  
—कर्तव्यनिहायणाजसा ( विष्णु० । ७मौ तत्प० ) ।

( फ ) कृतं—विहितं, मङ्गलं—सर्वांशरक्षणम्, अन्योऽन्यप्राप्तिक्रमस्वाभीष्टमिद्वि-  
रिति यावत्, यदा,—मङ्गल—कल्याणं, परस्परमिन्नानन्द इति यावत् ( “मङ्गला  
सितदृवाद्यामुमाया पंसि भूमिजे । नपुंसकन् कल्याणे सर्वांशरक्षणेऽपि च” इति  
मैट्टिनी ) यथाथाभ्यां वा तौ कृतमङ्गलौ—सिद्धाभीष्टौ, जातानन्दौ वा ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ) ।

( ब ) हे—द्विप्रकारे, रूपे—आकारी, स्त्रीपुरुषे इति यावत्, विभर्त्सि इति  
द्विरुपभृत्—स्त्रीपुरुषधरः [ द्विरुप + भृ + क्तिप् “ऋषस्य पिते—” ( ६।१।७१ पा० )  
इति तुक् ] । गुलिकया सह वर्तते यः सः सगुलिकः,—मुख्यतुर्गुलिकः ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ) । निष्कासिता—मुख्यात् बाह्यकृता, गुलिका येन सः निष्कासितगुलिकः,  
—गुलिकाविहीनमुखः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( भ ) सूनवे—पुत्राय ।

समायात् । तत्र तं कान्तं कन्यकारूपं मनःस्वामिनं दृष्ट्वा  
स मन्त्रिसुतः ( म ) स्मरव्याधवाणैर्नितरां हतोऽभवत् । तत-  
स्तया ( य ) कपटकन्यया मुषितचित्तः स मन्त्रिसुतः स्वबधू-  
सहितोऽपि शून्यमात्मानं मन्यमानः स्वगृहं जगाम ; आगत्य  
च गृहं तन्मृगलावण्यध्यानासक्तो मोहमगात् । “किमेतत् ?”  
इति ( र ) सम्भ्रान्ते परिजने उत्सवोज्झिते स प्रज्ञासागरः  
पिता द्रुतं तत्रोपागमत् । तेन च पित्रा आश्वास्यमानः स  
मोहात् ( ल ) प्रबुध्य प्रलपन्निव मोन्मादं मनोगतमुज्जगार ।  
तच्च परार्धौनं मत्वा तत्पितरि नितरां व्याकुले, विदितवृत्तान्तो  
राजा तत्रैवाऽऽययौ । स राजा तं तथाविधं दृष्ट्वा ( व ) समी-  
पमनावस्थां गतोऽयमिति मन्यमानो जगाद,—“कथं ब्राह्मण-

( म ) स्मरः,—कामः, व्याध इव—सगधुरिव, तस्य बाणैः,—शरैः स्मर-  
व्याधबाणैः,—कामशरैः, नितराम—अत्यथम् ( अन्य० ) ।

( य ) कपटेन—कृशना, कन्या—कुमारी तथा कपटकन्यया—कन्याकप-  
धारिण्या, न तु वाक्कन्ययेत्यर्थः ( विष्ण० ), मुषितचित्तः,—अपहृतमनः ( विष्ण० ।  
बहुव्री० ) । तस्याः,—कपटकन्यायाः, मृगलावण्यस्य—वदनकान्तेः, ध्याने—  
चिन्तायाम्, आसक्तः,—निरतः तन्मृगलावण्यध्यानासक्तः,—मनःस्वामिवदन-  
श्रीमार्चिलनाकृतः ( विष्ण० । ७मी तत्प० ) ।

( र ) सम्भ्रान्ते—भीते, त्वरान्विते वा । उत्सवः,—आनन्दानुष्ठानम्, उज्झितः,  
—त्यक्तः येन तस्मिन्, यदा,—उत्सवान् उज्झितः,—निवृत्तः तस्मिन् उत्सवोज्झिते  
—त्यक्तोत्सवे विरतोत्सवे वा ( विष्ण० । बहुव्री० ५मी तत्प० वा । भावे ७मी० ) ।

( ल ) प्रबुध्य—संज्ञाय, संज्ञां लब्ध्वा इत्यर्थः ( प्र + बुध् + ल्यप् ), प्रलपन् इव  
—अनर्थकं भाषमाण इव, अलल्यवाची इवेति यावत् ( प्र + लप् + शल् ), उन्मादं न  
—वातुल्यतया सङ्ग वसति यः तद्वदथा तथा सोन्मादं—सीमन्तताकं ( क्रिया विष्ण० ) ।  
उज्जगार—उच्चारयामासेत्यर्थः ( उत् + गृ + लिट्-चल्ल ) ।

( व ) सप्तमस्य पूरणीं सप्तमीम्—“अभिलाषयिन्त्याकृतियुक्कथनोद्देशसम्पत्ता-  
याश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जङ्गता मृतिरिति दशान् कामदशाः” ॥ इत्युक्तासु स्मरस्य  
दशसु दशासु मध्ये सप्तमदशामुन्मादरूपमित्यर्थः, मदनावस्थां—स्मरदशाम् । ब्राह्मणस्य

निक्षेपः कन्याऽस्मै दीयते ? तथा च विना नियतमसौ पश्चिमां दशां यास्यति, अस्मिंश्च विनष्टे अस्य पिता महामन्त्री अपि विनश्यति, अस्य च नागे मे राज्यनाशः, तदत्र का गतिः ?” ।

इत्युक्ताः सर्वास्ताः ( ग ) प्रकृतयः प्राब्रुवन्,—“राजन् ! प्रजानां धर्मरक्षणं राज्ञां परमो धर्मः, तस्य मूलं मन्त्रं विदुः, स च मन्त्रिष्ववस्थितः, मन्त्रिनागे मूलनाशात् कथं धर्मरक्षा ? अस्य च सपुत्रस्य मन्त्रिणो द्विजस्य बधात् पापञ्च स्यात्, तस्मादामन्त्रोऽयं धर्मविप्लवः भवता अवश्यं परिहर्तव्यः । सा विप्रन्यस्तकुमारिका मन्त्रिपुत्राय दातव्या, अथ कालान्तरे विप्रः आगमिष्यति, तदा तस्य प्रतिविधानं भविता” इति । एवं प्रकृतिभिरुक्तो नृपतिः “तथा” इति तां ( घ ) कूटकन्यां मन्त्रिपुत्राय दातुं प्रत्यपद्यत ।

अथ लग्नं निश्चित्य राजसुतागृहात् आनीतः कन्यारूपः स मनःस्वामी तं महीपतिं जगाद,—“राजन् ! अन्येन अन्यार्थमाननीतां मां यदि अन्यस्मै ददासि, ( स ) कामं तदस्तु, त्वं

—तद्वज्राज्ञाणरूपधरस्य मूलदेवस्य इत्यर्थः, निक्षेपः,—न्यासः, स्थाप्यधनमित्यर्थः, पुनरङ्गणाय स्थापिता भाविपुत्रवर्धनार्थं यावत्, ब्राह्मणनिक्षेपः,—ब्राह्मणस्य न्यस्यधनकपिणीत्यर्थः ( विष्णु ० ! इक्षी तत्पु ० ) । नियतं,—निश्चितम् । पश्चिमां—चरमां, दशसु दशामु शेषां मूलरूपमित्यर्थः ।

( ग ) प्रकृतयः,—पौरवर्गाः ( “प्रकृतिर्गुणसाय्ये स्यादमान्यादित्स्वभावयोः । योनी लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी ) । तस्य—धर्मरक्षणस्य, मूलं—प्रधानकारणमित्यर्थः, मन्त्रं—मन्त्रणम् ; मन्त्रं तस्य मूलं विदुः इत्यन्वयः । स च—सन्तः इत्यर्थः । आसन्नः,—समीपवर्ती । धर्मविप्लवः,—धर्मस्य सनम् ।

( घ ) कूटेन—मायया, कपटेनेत्यर्थः ( “मायादम्भाद्विशङ्केषु सोपावयकयन्त्रयोः । अथोघनेऽवृत्ते राशौ निश्चले कूट इष्यते” इति शान्तः ), कन्या तां कूटकन्यां—कपटकुमारीम् ।

( स ) कामम्—चतुर्नती, स्त्रीकारार्थकमन्ययमिदं, तद्वचनमहं स्त्रीकरीनी-

हि राजा. धर्माधर्मौ तवोचितौ ; अहन्तु ईदृशेन समयेन विवाहमिच्छामि, तावदहं बलात् पत्या एकशय्यां न नेतव्या, यावदमौ षण्णामान् तीर्थानि परिभ्रम्य न समायाति ; नो चेत् दन्तैः कृत्तजिह्वां मामवधारय” ।

इति तेन समये उक्ते, राज्ञा मन्त्रोद्धितः स मन्त्रिपुत्रः ( ह ) प्राप्तनिर्घृतिः “तथा” इति प्रतिपद्य आशु तं परिणीय एकस्मिन् वामके वेतिरक्षिते तां मृगाङ्गदत्तां ताञ्च कूटवधूं स्थापयित्वा तीर्थयात्रायै प्रतस्थे । स च मनःस्वामी स्वरूपस्तथा

त्यर्थः ( “कामं चाद्रेऽनमतिरेतमी” इति मैमः ), यदा.—कामस—अकामतोऽनमोदं, इच्छाऽभाविऽप अगत्या स्वीकरोमीत्यर्थः ( “अकामानमतो कामसमृथोपगमिऽपि च” इति कटः ) । तत्र—तथा इत्यर्थः [ “कृत्य च वर्त्तमाने” ( २३-६० पा० ) इति कर्त्तारं दृष्टी० ], उचितौ—ज्ञातौ, यदा.—उचितौ—अमतौ, तत्पौ इत्यर्थः, संज्ञणदोक्तारियं, राज्ञा धर्माधर्मविवेचनं नास्ति, उभयमपि प्रयोजनानुरोधोदकस्थितमाचरन्ति ते, अतः अन्याश्रयमानताया अन्यासो दानं स्वार्थं न चिन्तयति भावः ( “उचितम् भवेत् त्वत्संमतिं ज्ञानं समञ्जसं” इति मैदिनी ) । समयेन—प्रपञ्चेन, निश्चयेन वा ( “मनयः प्रपञ्च भाषासम्पदोः कालसंविदोः । मिहान्ताचारमङ्कतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारि निदृशं च” इति वैजयन्ती ) । षण्णामान्—सामष्टकं यावत् [ “कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगे” ( २३-५ पा० ) इति २५० ] । कृत्ता—कृत्ता, जिह्वा—रमना यथा तां कृत्तजिह्वां—कृत्तरमनां ( विष्ण० । बहुव्री० ), यदि महचनं भर्वाङ्गुलीकृत्यते, तदाऽहं कृत्तरममेव निर्वाचा सिद्धामि, नैनं किञ्चिदप्यालपामि इति : यथा यदृक्, तत्र कटाऽपि न वितथं भवेत्, यदाहममृतवादिनो भवेयं, तदा जिह्वां सं शतखण्डीकृत्य निक्षिपामि इति निश्चिन् इति वा भावः ।

( ह ) पात्रा—अभिगता, निर्घृतिः,—सुखं ( निर्घृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्त्वियाम्” इति मैदिनी ) येन तादृशः प्राप्तनिर्घृतिः,—जातानन्दः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । वानः,—गृहं, स पठेति वासकः ( स्वार्थे कन् ) ताञ्च वामके—भवने, वेतः,—वेतमलता धार्यतया अस्य अस्तीति वेदी—वेतधरः, टीवारिकः इत्यर्थः ( वेत + अस्यर्थं इति ), तेन रक्षिते—गुप्ते वेतिरक्षिते—दाराभिर्गतप्रतिहारिणि ।

सृगाङ्कदत्तया सह एकगृहे ( क ) समानशयनाशनस्तस्थौ ।  
तथास्थितं तं कदाचित् सा सृगाङ्कदत्ता मिश्रि वह्निःसुप्तपरि-  
जने शय्यागृहे रहमि प्राब्रवीत्,—“सखि ! कामपि कथा-  
माख्याहि, मे निद्रा नास्ति” । तदाकर्ण्य स स्त्रीरूपो युवा  
अस्यै कथामिकामकथयत्,—“सखि ! पूर्वमामोत् इला नाम  
राजा सूर्येवंशभवः । गौरीशापेन स्त्रीत्वं प्राप्तस्य तस्य विश्वैक-  
माह्ननं रूपमामोत् : तदवलाक्य देवीद्यानगतश्चन्द्रतनयो  
बुधस्तां चक्रे, तयाथ मङ्गात् पुरुरवाः समजायत” । इति  
कथां मङ्केपेणाह्वा स धूर्तः पुनरुवाच,—“सखि ! इत्थं देवता-  
ऽऽदेशात् मन्त्रोपधिवलाच्च कदाचित् पुरुषः स्त्री, कदाचन  
स्त्री च पुमान् भ्यात् : तदेवं ( ख ) महतामपि कामजाः  
संयोगा जायन्ते” । श्रुत्वंतत् सा ( ग ) मुग्धा तरुणी सृगाङ्क-  
दत्ता सहवामविस्रभात् प्राह,—“सखि ! श्रुत्वा ते इमां कथां  
मे अङ्गं सिमिमिमायते, हृदयञ्चेदं मोदतीव, तदेतत् किम् ?  
ब्रूहि” । तदाकर्ण्य अङ्गनारूपः सः युवा तां प्रत्यवादीत्,—

( क ) समाने—एके, अभिन्न इत्यर्थः ( “समानः सत्समैकेषु विषु ना नाभि-  
माकृते” इति मेदिनी ), शयनाशने—शय्याभोजने यस्य सः समानशयनाशनः,—  
एकतशार्थे एकवभोजी च, यदा,—अद्याति अव इति अशनं—भोजनपावम्, एके  
शयनाशने—शयनीयभोजनाधारः, यदा,—समाने—समं, तुल्ये इत्यर्थः, शयनाशने—  
शय्याभोजने यस्य सः अनुरूपशय्याशायो अनुरूपभोजी चेत्यर्थः ( विष्णु० । वृद्धौ० ) ।

( ख ) महता—महात्मनां, देवादीनामित्यर्थः, कामजाः,—सम्भोगवासनीत्याः ।

( ग ) मुग्धा—सुन्दरी, मुदा वा, विभ्रालचिता इत्यर्थः ( विष्णु० । मृदु +  
क्ताः । “मुग्धस्तु सुन्दरं मुग्धे” इति मेदिनी ) । सहवासिन—एकवावस्थानेन  
इतना, विस्रभात्—विस्त्रासात् ( “समी विस्रभविशसौ” इत्यमरः ) सहवामविस्रभात्  
—एकस्यानवसतिजनितोत्पन्नविश्रामात् ( इत्या तत्प० । हेतौ पूनी० ) । सिमिसिमः,  
—हर्षजनितभावाविशेषः, “शर् शिर्” इति भाषा, तमनुभवति इति सिमिमिमायते  
—मिमिमिरूपभावविशेषमनुभवति, हृष्यात् इत्यर्थः [ सिमिसिम + “सुखादभ्यः—”

“सखि ! एतानि ते ( घ ) अपूर्वाणि कामचिह्नानि, मया एतानि अनुभूतानि, अहं तव न निगुह्ये” । इति तेनात्मा सा पुनरवादीत्,—“सखि ! त्वं मे प्राणसमा, तदहं त्वां किं न वच्मि ? ( ङ ) अपि केनापि उपायेन इह पुंसः प्रवेशः स्यात् ?” । एवमुक्तवतीं तां स धूतपतः शिष्यो युवा विप्रः प्राह,— ( च ) “यद्येवं, तत्ते वदामि सखि ! अस्ति मे वैष्णवः प्रसादः, येनाहं स्वेच्छया निशि पुरुषः स्यां, तदेषः अद्य त्वत्कृते पुमान् भवामि” । इत्युक्त्वा स मनःस्वामी मुखात् गुलिकामवताय्य परमसुन्दरस्वरूपं तस्यै अदृश्यत् । ततस्तयोस्तत्कालांचितरसः ( छ ) कोऽपि रतीक्ष्वरः प्रावर्तत । ततश्च स तया मान्सुत-भार्यया साकं दिवा नारी, रात्रौ पुमान् भूत्वा काञ्चित् कालमनयत् ।

अथ तं मान्सुतम् ( ज ) आसन्नाऽऽगमनकालं बुद्ध्वा तां

( १।१।१८ पा० ) इति क्यङ् “अकस्मात्तन्वात्कयादर्धः” ( ७।४।२५ पा० ) इति दीर्घः, ततः लट्-ते । सीदति—अवसादं गच्छति ( सद + लट्-ति ) ।

( घ ) अपूर्वाणि—पूर्वमनुभूतानित्यर्थः । तव—त्वय्येत्यर्थः ( सख्यैववक्ष्यया कर्त्तरि ङी० ) । निगुह्ये—सङ्गृह्य, त्वं मत्सकामं हृदयभावं मा सङ्गृह्य, सत्यं ब्रूहीत्यर्थः ( नि + गुह् + कर्त्तरि लट्-ए ) ।

( ङ ) अपि—प्रश्नसूचकमव्ययं ( “गदांसमुद्यप्रश्नज्ञासम्भावनास्वपि” इति ज्ञातः ) ।

( च ) यद्येवम्—इदृशी यदि ते पुरुषाकाङ्क्षा स्यादित्यर्थः । विष्णोरयं वैष्णवः,—विष्णुसत्त्वज्ञो, विष्णुर्विहित इत्यर्थः ( विष्णु + अच् ), प्रसादः,—अनुग्रहः । स्यां—भवेयम् [ अस + लिङ्-याम् “असोरज्ञापः” ( ६।४।१११ पा० ) इति अक्षरेकार-लोपः ] । त्वत्कृते—तव निर्मितं, तव वासनापूरणाशंसित्यर्थः ।

( छ ) कोऽपि—अनिवर्तनीय इत्यर्थः ।

( ज ) आसन्नः,—निकटः, आगमनकालः,—प्रत्यावर्त्तनसमयः यस्य तादृशम् आसन्नाऽऽगमनकालं—समीपप्रत्यावर्त्तनसमयं, प्रायः पृथक्पृथक्समित्यर्थः ( विष्ण० ।

तद्भार्यामादाय निशि खैरं पलाय्य कापि प्रायात् । ततश्च तं  
वृत्तान्तं विदित्वा स भूलदेवः पुनः वृद्धिजाऽऽकृतिः शशिना  
मितेण ( भू ) सम्भूय तं यशःकृतमुपेत्य सविनयमब्रवीत्,—  
“देव ! आनीतोऽयं मया पुच्छः, तद्देहि मे तां स्त्रियाम्” इति ।  
ततः स नृपः सम्मन्त्र्य शापभोतः समस्प्रधात्,—“ब्रह्मन् ! न  
जानि मा ते स्त्रिया क्व गता, तत् क्षमस्व, अस्माच्चापराधात्  
स्वसुतां तव सुताय ददामि” । इत्युक्त्वा तं धृतराजं ( ज ) क्रोध-  
निष्ठुरं विब्रुवाणं जरद्विप्ररूपं कथाञ्चिदनुनीय तत्स्थायं कृततत्-  
पुत्रव्यपदेशाय शशिनं तां तनयां शशिप्रभां यथाविधि प्रादात् ।  
ततः स भूलदेवः तथाभूतो बधूवरौ नीत्वा स्वं निलयं प्रायात् ।  
ततस्तस्मिन् मनःस्वामिनि उपस्थिते तस्य भूलदेवस्य अग्रतः  
तस्य शशिनश्च महान् विवादः समजायत । मनःस्वामौ  
अब्रवीत्,—“एषा शशिप्रभा मद्यं दीयतां, कन्यैवामौ मया  
गुरोरनुग्रहात् प्राक् परिणीता” इति । शशौ प्रोवाच,—

बहुव्री० ।। खैरं—स्वच्छन्दं, स्वाभिप्रायानुसारमित्यर्थः ( क्रिया विण० । “मन्द-  
स्वच्छन्दयोः खैरः” इति शायतः ), पलाय्य—पलायनं कृत्वा [ परा + अय + ल्यप्  
“उपसर्गिस्त्रायतो” ( ८:२:१६ पा० ) इति अथोपरपदस्य उपसर्ग-रेफस्य  
लत्वम् ] ।

( भू ) सम्भूय—मिलित्वा ( सम् + भू + ल्यप् ) । मे—मह्यम् । सुषां—  
बधून्, पुत्रबधूमित्यर्थः ( “समाः सुषाजनीबध्वः” इत्यमरः ) ।

( ज ) क्रोधिन—कोपेन, निष्ठुरं—परुषं क्रोधनिष्ठुरं—रोषकर्कशं ( विण० ।  
इया तत्पु० ), वि—विशेषण, विरुद्ध वा, ब्रुवाणं—कथयन्तं । ब्रुवाणम्—अतिशयेन  
तिरस्कुर्वन्मित्यर्थः ( वि + ब्रू + शानच् ), जरन्—वृद्धः, विप्ररूपः,—ब्राह्मणरूपः तं  
जरद्विप्ररूपं—वृद्धब्राह्मणवेशधरं ( विण० । कथाभा० ), यदा,—जरती विप्रस्य  
रूपमिव रूपं यस्य तं ( बहुव्री० ) । कृतः,—विहितः, तस्य—विप्रस्य, पुनः इति  
व्यपदेशः,—कलं यस्मिन् तस्मै कृततत्पुत्रव्यपदेशाय—पुत्रेतिदत्तकपटपरिचयाच्च  
( विण० । बहुव्री० ) ।



“मूखे ! कोऽस्यास्त्वम् ? ममैवैषा भार्या, अग्निसाक्षिक-  
मेषा पित्रा मङ्गं दत्ता” । इत्थं ( ट ) मायाबलप्राप्तराजपुत्री-  
निमित्तं विवदमानयोस्तयोः कोऽपि निर्णयः नाऽऽसीत् ।  
तद्राजन् ! त्वंमम ब्रूहि, कस्येयं भार्या ( ठ ) उपपद्यते ? एतं  
मे संशयं छिन्धि, समयश्च त्वया मम स्मर्यताम्” इति । इति  
वेतालवचः श्रुत्वा राजा तं प्रत्यभाषत,—“मन्येऽहं शशिन  
एवामौ ( ड ) न्याय्या भार्या, यस्मै तत्पित्रा सवेजनसमक्षम्  
अग्निसाक्षिकञ्च धर्म्येण वर्त्मना दत्ता । मनःस्वामौ तां चौर्येण  
गान्धर्वधर्मतां भेजे ; चौरस्य ( ढ ) परस्वेषु स्वत्वं नैव कदाचित्  
न्याय्यम्” इति । एतत् राज्ञो वचनं निश्चयं स वेतालः पुन-  
स्तथैव स्वं निलयं प्राप । राजाऽपि दृढप्रयत्नः पुनस्तत्र गत्वा  
तं स्कन्धमधिरोप्य गन्तुं प्रवृत्ते ।

( ट ) मायाबलेन—कलत्रव्यवहारैरेत्यर्थः, प्राप्तायाः,—लज्जायाः, राजपुत्राः,  
—राजकुन्दन्याः, निमित्तं—कारणं मायाबलप्राप्तराजपुत्रीनिमित्तं—कपटताऽऽनीत-  
राजकुमारोद्देतोः ( इष्टौ तत्पु० ), विवदमानयोः,—वैमत्यहेतुकं नाभावविधं विरुद्धं  
भाषमाणयोः, अन्येऽन्यं कलत्रायमानयोरित्यर्थः [ वि + वद “भासनीपसम्भाषा—”  
( १।३।४७ पा० ) इति वैमत्यं आत्मनेपदनियमात् लटः शानच् ] ।

( ठ ) उपपद्यते—युज्यते ( उप + पद + लट् ) । छिन्धि—खण्डय, निरासय  
इत्यर्थः [ छिद् + लोट्-ङि “रुधादिभ्यः श्म” ( ३।१.७८ पा० ) इति श्मि कृते  
“हुभ्रसभ्यो ङेर्धिः” ( ६।४।१०१ पा० ) इति ङेर्धि-भावः ] । समयः,—नियमः,  
जानन्नपि स्वभाषणे शिरसः शतधाभयमरूपं प्रापवचनमित्यर्थः ।

( ड ) न्याय्या—उचिता, न्यायसङ्गता इत्यर्थः । धर्मादनपेतेन धर्म्येण—  
धर्मविहितेन, यथाशास्त्रं वैवाहिककर्मानुष्ठानरूपेणेत्यर्थः, वर्त्मना—मार्गेण ।

( ढ ) परस्वेषु—परधनेषु ।

## अथ षोडशकथा ।

अथ राजा तं वेतालं नीत्वा गच्छति स्म । वेतालश्च तम-  
ब्रवीत्,—“राजन् ! शृणु अपूर्वमिकां कथाम्,—

अस्ति ( क ) हिमवान् नाम सर्वरत्नभूमिर्नगैः, यो हि  
गौरीगङ्गयोः हरभार्ययोस्तुल्यप्रभवः ; यस्य कुलभृष्टताम् अग्रणीः  
सूर्य्याप्यष्टपृष्ठदेशः अभिमानोन्नतः सर्वत्र गीयते ।  
तस्य ( ख ) सानोः रूपरि काञ्चनपुरं नाम पुरं रविणा न्यानीकृतं  
रश्मिहृन्मिव विभाति । तत्र जौमूतकेतुरिति श्रोमान् विद्या-

( क ) हिमवान्—हिमालयः । सर्वेषां रत्नानां—पद्मरागादिमण्योना, भूमिः,  
—उत्पत्तिस्थानं सर्वरत्नभूमिः,—समस्तरत्नप्रभवः ( विष्णु० । ६१ीं तत्पु० ), नगेषु  
भगाना वा इन्द्रः,—श्रेष्ठः नगैः,—पर्वतराजः ( ६१ीं वा ७३ीं तत्पु० ) । तुल्यः,  
—एकः, प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तुल्यप्रभवः,—एकौत्पत्तिस्थानं ( कर्मधा० ),  
गौरी मेनकागर्भजाता हिमालयतनया, गङ्गा च हिमाचलादम्बुजा, अतस्तथोरक-  
प्रभवत्वं, किञ्च उभे एव शिवेन परिणीते इति शास्त्रम् । कुलभृष्टतां—“महन्त्या  
मलयः सद्यः शक्तिमानृजययतः । विन्यस्य पारियात्रस्य सम्राट् कुलपवंताः”  
इत्युक्तानां सप्तानां वर्षपवंतानां, पर्वतश्रेष्ठानामपि इत्यर्थः । सूर्य्याप्यष्टपृष्ठदेशः  
इति अत्युन्नतत्वादिति भावः, सूर्य्यक्षस्य कटकभार्य्येनैव विचरति, अतस्तस्य पृष्ठदेशं  
द्रष्टुं न शक्नोतीत्याशयः ( विष्णु० । बहुव्री० ), अभिमानेन—गर्वेण, सर्वभृष्टज्ञः अहं  
श्रेष्ठ इति दर्पणालम्बः, उन्नतः,—उच्चगिरा इत्यर्थः, अभिमानोन्नतः,—दर्पितुङ्गः  
( विष्णु० । बहुव्री० ) । गीयते—कथ्यते ( गे + कर्मणि लट्-ते ), कर्मैरिति शेषः ।

( ख ) सानोः,—प्रसृत्य, पर्वतोपरिस्थितसमस्तभागस्थित्यर्थः ( “सुः प्रसृत्यः  
सानुरस्त्रियाम्” इत्यमरः ) । अन्यासः न्यासः कृतः तत् न्यासीकृतं—निक्षेपीकृतं,  
पुनर्यज्ञेनाथ किञ्चित् कालं स्थापितमित्यर्थः ( अभुततडावे च्छिः ), विविधमण्य-  
रत्नादिबिभूषितं काञ्चनपुरमेतादृशमुज्ज्वलनाभीत् यत्, दर्शनमात्रेणैव सूर्य्यमयूख-  
आलमेवेदम् एकत्र लूपीभूय समवस्थितमिति प्रतिभाति इति विशदार्थः ।

धरपतिः पुरन्दर इव ( ग ) मेरौ समभ्युवास । तस्य गृहोद्याने कुलक्रमाऽऽगतः कल्पतरुः स्थितः । स राजा जीमूतकेतुः तं देवस्वरूपं कल्पतरुमाराध्य तत्प्रसादात् ( घ ) जातिस्मरं बोधिसत्त्वांशसम्भवं दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकाम्यनं गुरुशुश्रूषणपरं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप ।

कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं स राजा ( ङ ) सद्भिस्तद्गुणैः सचिवैश्च प्रेरितः यौवराज्ये अभिषिक्तवान् । कदाचित् यौवराज्यस्थितः स जीमूतवाहनः हितैषिभिः पितृमन्त्रिभिरुपेत्य जगदे,— “युवराज ! योऽयं कल्पतरुः सर्वकामदः ( च ) सर्वभूतानामधृष्य तवोद्याने तिष्ठति, अयं तव सदा पृथ्व्यः ; अस्मिन् अनुकूले स्थिते शक्रोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात्, किमुतापरः ? ” ।

( ग ) मेरौ—सुमेरौ, देवानामावासभूमिस्वरूपे इत्यर्थः । समभ्युवास—अधितष्ठौ ( सम् + अधि + वस + शिट् णल् ) ।

( घ ) जातिं—पूर्वजन्म स्मरान्तं यस्मादृशं जातिस्मरं—प्राक्तनजन्मवृत्तान्तस्मरणयुक्तं ( विष्ण० । जातिं + स्मृ + पचादाच् ), बोधिसत्त्वः,—बुद्धदेवः, तस्य अशात् सम्भवः,—उत्पत्त्यर्थं तादृशं बोधिसत्त्वांशसम्भवं—बुद्धदेवांशसम्भूतं ( विष्ण० । बहुव्री० ), दाने—त्यागे, वीरः,—भटः, श्रेष्ठो वा ( “वीरो जिने भटे श्रेष्ठ” इति हेमचन्द्रः ) तं दानवीरं—दानधन्युद्धदयाभेदेन चतुर्विधेषु वीरेषु मध्ये वीरविशेषं, दातृश्रेष्ठमित्यर्थः ( विष्ण० । ७मीं तत्प० ) ।

( ङ ) सद्भिः,—उत्तमैः । प्रेरितः,—प्रयोजितः, चाक्षित इत्यर्थः ( विष्ण० ) । अभिषिक्तवान्—निर्वाचितवान्, युवराजपदप्रदानार्थं नागातीर्थाद्वैतैर्जलैर्यथाविधि स्नपितवानित्यर्थः ( आभि + शिच् + क्तवत् ) ।

( च ) सर्वभूतानां—निखिलप्राणिनां, सर्वप्राणिभिरित्यर्थः ( ऋद्धीमे कर्त्तरि ङ्ङी० ), न धृष्यः अधृष्यः,—धर्मणानर्हः, अपराजित इत्यर्थः [ धृष् + “अर्हे कल्पलक्ष्य” ( ३।१।१६८ पा० ) इति यत् ] । तव—त्वयैत्यर्थः ( कर्त्तरि ङ्ङी० ) । अनुकूले—प्रसन्ने । शक्तः,—इन्द्रः । बाधितुं—पीडयितुं, पराजितुमिति यावत् । किमुत—किं पुनः ।

एतदाकर्ण्य स जीमूतवाहनः ( क ) अन्तरचिन्तयत्,—‘अहो-  
वत ! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वंः पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं  
किमपि नामादितं, केवलं कौथिदपि कृपणैस्तैः काञ्चिदपि अर्थ-  
मर्थितः, तेन चात्मा च महात्मा चैषः उभौ लाघवं नीतौ,  
तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि’ इत्यालोच्य स महात्मा  
पितुरन्तिकमाजगाम । आगत्य च ( ज ) विद्विताग्नेयशुश्रूषया  
परितोषितं सुखमासीनं पितरमेकान्ते व्यजिज्ञपत्,—“तात !  
त्वमेव जानासि यदतस्मिन् संसारसागरं आशरीरमिदं सर्वं धनं  
वोचिविभ्रमवच्चलं, विशेषेण अचिरस्थायिनी प्रकाशपलायिनी

( क ) अन्तः,—मनासि । अहोवत !—खेदं अनुकम्पायां वा ( अन्त्य० ।  
“अहोवतानुकम्पायाः खेदं सर्वोपनेति च” इति मैत्रेयी ), पुरुषपापानां कारणं  
युवा तान् प्रति खेदः, अनुकम्पा वा इति बोध्यम् । अमरपादप—देवतक  
“पश्येन देवतरबो मन्दारः पारिजातकः । सलानः कल्पद्रुमश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्”  
इत्यमराज्ञौ कल्पद्रुमस्य देवतकत्वम् । कृपणैः,—कदर्थैः, दुद्रागैरित्यर्थः ( विष्ण० ।  
“कदर्थं कृपणक्षुद्रकिम्पवानमितम्पचाः” इत्यमरः ) ; ईदृशं देवदुर्लभं सर्वाभीष्टप्रदं  
द्रव्यं प्राप्यापि किमपि पारलौकिकं श्रेयः असाधयित्वा केवलं तुच्छैर्द्विकसम्पदि अभि-  
लाषात् तेषां कृपणत्वम् अनुकम्पनीयत्वञ्च बोद्धव्यम् । तेन च—अर्काक्षित्कराशे-  
प्राशनैस्तुना इत्यर्थः ; महाधनिनः दानवीरस्य च समीपे अर्काक्षित्करवस्तुप्राशनं स्वस्य  
जीवाशयत्वव्यञ्जकं दातुं तत् ग्लानिकरमिति एतादृशकम्पया उभयोरिव लघुत्व-  
सम्पादनमवगन्तव्यम् । अभीष्टं—प्रियम् ।

( ज ) विद्विता—कृता, या अग्नेया—कृता, विविधा इति यावत्, शुश्रूषा  
—परिचर्या तथा विद्विताग्नेयशुश्रूषया—सम्पादितविविधसेवया ( कर्मधा० ।  
करणे श्या० ) । आशरीरम्—आदेहं, शरीरमारभ्येत्यर्थः [ “आङ्मर्यादाभिर्विष्णोः”  
( २।१।१ पा० ) इति अश्वशीर्भावः ] । वीर्यः,—तरङ्गस्य, विभ्रमः,—विलासः, तद्वत्  
वचनं—चपलं, क्षणविध्वंसि इति यावत्, तरङ्गो यथा उत्थायैव विलीयते, इदं  
शरीरं सर्वं धनजातञ्च तथा क्लेशेनैव कालेन विलीनं भवति न अचिरं तिष्ठतीति भावः ।  
अचिरस्थायिनी—क्षणस्थायिनी, प्रकाशः,—प्रकाटीभावः, तदनन्तरमेव पलायिनी—  
पलायनशीला प्रकाशपलायिनी—उदयानन्तरमेव पलायनस्वभावा ( विष्ण० । आङ्-

सम्याविद्युदिव चला लक्ष्मीः न कुत्रापि कदाऽपि स्थिरा, एकः परोपकार एवास्मिन् संसारे अनश्वरः युगान्तगतसाक्षिणी धर्म-यशसी प्रसूते । तात ! तत् क्षणिकेषु पशु सर्वेषु अस्माभिरीदृशः कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते ? यैश्च पूर्वैरयं 'मम मम' इति आग्रहेण रक्षितः, तैरिदानीं कुत्र गतम् ? तेषां कस्यायम् ? अन्य वा ते के ? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदाज्ञया इमं कामदं कल्पपादपम् आराधयामि” ।

अथ पित्रा “तथा” इति (भू) अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहनः कल्पतरुं गत्वा उवाच,—“देव ! त्वया अस्मात्पूर्वेषामभीष्टाः कामाः पूरिताः, तन्मन्त्रैकमनन्यं कामं परिपूरय ; यथा पृथ्वी-मदग्निद्रां पश्यामि, तथा करोतु देवः । (ज) भद्रमस्तु ते, व्रज, लोकाय अग्निने त्वं मया दत्तोऽस्मि” । इतिवादिनि कृताञ्जली जीमूतवाहने “त्यक्तस्त्वया ण्षाऽहं यातोऽस्मि” इति वाक्

पार्श्विवा० ), सम्या च विद्युच्च ते इव सम्याविद्युदिव—सम्येव विद्युदिव च इत्यर्थः, सम्याया मुद्गर्तदयात्मकत्वात् मुद्गर्तदयस्थित्यात्मिका सम्या यथा अचिरस्थायिनी, तथा विद्युच्च यथा प्रकाशमात्रमेव पलायनपरा तथा लक्ष्मीरपि चला इति योजना । अनश्वरः,—अविनश्वरः [ न + नश + “इण् नश—” ( ३२।१६३ पा० ) इति क्त्वा ], युगान्ताणां—युगावसानानां, गतं—गतसङ्ख्या, तस्य साक्षिणी—साक्षाद्दृष्ट्वी युगान्तगतसाक्षिणी—पर्यायक्रमेण पुनः पुनरावर्त्तमानबहुयुगचतुष्टयस्य प्रत्यक्ष-दर्शनीत्यर्थः, “कौन्तिर्यस्य स जीवति” इति सिद्धान्तात् धर्मयशसोरस्यत्वात् इति भावः [ धर्मयशसो इत्यस्य विक० । इष्टी तत्पु० । युगान्तगत + साक्षात् + “माक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्” ( ५।२।१ पा० ) इति इनिः “अस्ययानां भसावे” ( वा० ) इति टिप्पणीः ] । प्रसूते—जनयति ( प्र + सू + कृट्-ते ) ।

( भू ) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमतः । कामाः,—मनोरथाः । एकम्—एकमात्रं, न द्वितीयमित्यर्थः, अन्यः,—असदृशः ( “अन्योऽसदृशतरयोः” इति हेमः ), स न भवतीति तम् अनन्यं—सदृशं, तव माहात्म्यानुकूपमित्यर्थः ।

( ज ) भद्रं—शुभम् । अग्निने—वायवाय, दग्निद्रायेति यावत् ।

तस्मात्तरोरुदभूत् । क्षणेन च स कल्पतरुः (ठ) दिवः समुत्पत्य  
भुवि तथा वसूनि अवर्षत्, यथा न कोऽपि दुर्गत आसीत् ।  
ततस्तस्य (ठ) तथा सर्वजीवानुकम्पया त्रैलोक्ये यशः पप्रथे ।

अथ ( ङ ) तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यात् असहिष्णवः कल्प-  
पादपरहितं तं जीमूतवाहनं सपितृकं सुजयं मत्वा सम्भूय च  
तस्य राज्यापहरणाय योद्धुं समनहन्त । तदवलोक्य जीमूत-  
वाहनः पितरमवादीत्,—“तात ! धृतायुधेन त्वया योद्धुं कस्य  
शक्तिरस्ति ? किन्तु अस्य (ठ) पापस्य विनाशिनः शरीरस्य कृते  
बन्धून् हत्वा कोऽङ्गपणो राज्यमाकाङ्क्षति ? तत् किं नो राज्येन ?  
अन्यत् क्वचित् गत्वा वयं धर्ममेव आचरिष्यामः, येन लोकयो-

( ङ ) दिवः,—आकाशात् ( अपा० ५भौ० ), दिवमस्थायित्वं वा ( लघ्वन्लोपे  
५भौ० ) । वसूनि—धनानि ( “रिक्त्यसृक्स्थं धनं वसु” इत्यमरः ) । दुर्गतः,—दरिद्रः  
( “निःस्वस्तु दारिद्र्यो दौर्गा दारिद्र्यो दुर्गताऽपि सः” इत्यमरः ) ।

( ठ ) तथा—पूर्वाक्तकल्पतरुदानरूपया इत्यर्थः । पप्रथे—वितस्कार ( प्रथ +  
लिट् ए ) ।

( ङ ) तस्य—जीमूतवाहनस्य, गोत्रात्—वंशात्, जायन्ते इति तद्गोत्रजाः,—  
तद्वंशप्रभवाः, जीमूतवाहनस्य ज्ञातिवर्गाः इत्यर्थः [ तद्गोत्र + जन + “अन्धेष्वपि  
दृश्यते” ( १।२।१०१ पा० ) इति ङः ] । मत्सरः,—अन्यगमदेषः ( “मत्सरी-  
ऽन्यगमदेषे तद्वत्कूपयथीस्त्रिषु” इत्यमरः ), तस्य भावः तस्मात् मात्सर्यात्—  
पराभ्युदयासहनस्वभावत्वात्, असहिष्णवः,—असहनाः, जीमूतवाहनस्य यशः सोढु-  
मशक्तवानाः इत्यर्थः [ न + सङ् + “अलङ्कञ्—” ( १।२।१३६ पा० ) इति इणुच् ] ।  
सुखेन जेतुं शक्यं सुजयम्—अनायासेन पराजितव्यं [ सु + जि + “ईषद्गुप्—”  
( १।१।२९६ पा० ) इति खल् ] । समनहन्त—समवर्षयन्, कवचादिना आत्मनः  
समसज्जयन् इत्यर्थः ( सम् + नङ् + लङ्-अन् ) ।

( ठ ) पापमनेन साधयति पापमस्यास्ति इति वा तस्य पापस्य—पाप-  
कारिणः इत्यर्थः, शरीरलाभमन्तरा पापाचरणाशक्यत्वात् तस्माच्चकत्वेन शरीरस्यापि  
पापत्वं बोध्यम् ( अर्थ-आदित्वादच् ) । बन्धून्—ज्ञातीन् ( “समीपबान्धवज्ञाति-  
बन्धुस्तत्तज्जनाः समाः” इत्यमरः ) । अङ्गपणः,—अचुद्रः, उदाराशयो मङ्गलित्वर्थः ।

कथं यः सन्नतिः स्यात् । कपणा एते (ण) दायादा राज्यलोलुपा भोदन्ताम्” । इतिवादिनं तं जीमूतकेतुर्ब्रवीत्,—“पुत्र ! अहं त्वदर्थं राज्यमिच्छामि, त्वच्चेत् कपया तत् जहासि, तदा वृद्धस्य मे तेन किम् ?” । इत्थं (त) कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च समन्वितः स जीमूतवाहनः राज्यं विहाय मलयाचलमगात्, तत्र स रचिताऽऽश्रमः पितरौ शुश्रूषमाणस्तस्थौ ।

एकदा स इतस्ततो भ्रमन् विश्वावसुनाम्नः (थ) सिद्धराजस्य तत्र निवासिनः पुत्रं मित्रावसुं नाम दृष्ट्वा सम्भाष्य च मित्रम् अकरोत् । ततश्चैकदा स जीमूतवाहनः उपवनं स्थितं देव्या गीर्थ्या (द) आयतनं दृष्ट्वा प्रविवेश, ददर्श च तत्र उपवीणयन्तीं, सखीजनपरिवृतां, शैलवालाऽऽराधनार्थं स्थितां, लोचनलावण्य-

लोकयोक्तभयोः,—ऐहिकपारमिकयोः, सन्नतिः,—शुभावस्था, इहलोकं यशोधर्मादि-  
स्त्राभः परलोकं चाक्षय्यस्वर्गलाभः इत्यर्थः ।

( ण ) दादं—पैतृकधनम्, आददने—गृह्णन्ति इति दायादा,—वात्स्याः, ज्ञातयः इत्यर्थः [ दाय + आ + दा + “आतश्चोप—” ( १।१।२२६ पा० ) इति कः । “दायादौ सुतबन्धवो” इत्यमरः ] । भोदन्तां—प्रोथन्तां ( मुद + लोट्-  
अन्ताम् ) ।

( त ) कृता—दत्ता, अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः येन तेन कृताभ्यनुज्ञेन—विदितानु-  
भोदेन, समर्थतत्पुत्रप्रार्थनेनेत्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्री० ) । शुश्रूषमाणः,—सेवमाणः  
[ शु + सृन् + “अभ्भनगमां सनि” ( ६४१६ पा० ) इति सनि परे दीर्घः “श्राशु-  
च्छृदृशां सनः” ( १।२५७ पा० ) इत्यात्मनेपदविधानात् लटः शानच् ] ।

( थ ) सिद्धाः,—देवयानिविशेषाः, तेषां राजा तस्य सिद्धराजस्य—  
सिद्धाधिपस्य ।

( द ) आयतनं—स्थानं, मन्दिरमित्यर्थः । उप—समीपे, वीणया गायन्तीम्  
उपवीणयन्तीं—देव्याः समीपे वीणावादनपुरःसरं गानं कुर्वतीमित्यर्थः [ विष्णु० ।  
उप + वीणा + “मुण्डमिश्र—” ( १।१।२१ पा० ) इति मृत्वस्य ह्रस्वी “प्रातिपदिकाद्यात्वर्थे  
इत्यं व सिद्धे केषादिङ्ङणं सापेक्षस्योऽपि णिजर्थम्” इति नियमात् णिच् +  
गट् ] । शैलवाला—पार्वती, तस्या आराधनार्थं—पूजार्थं शैलवालाऽऽराधनार्थं

दर्शनेन लज्जितैरिव निश्चलैर्मृगैराकण्यमानमङ्गोतवीणारवाम्,  
अञ्जनेन कृष्णां कर्णमूलं विमथ्नुतीं पाण्डवचमूमिव तारकां  
विभ्रतीं, परस्परोपमर्दनं मुखेन्दारिव दर्शनसल्लभमभिवाञ्छन्ती  
उन्मुखी स्तनौ दधतीं. धातुः सृष्टवती मुष्टिग्रहेणैव निपीडिते  
बलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमां कामपि कन्यकाम् ।

—गौरीपूजायम् । आकर्ण्यमानः, —श्रुयमाणः, सङ्गीतायाः, —संश्रद्धतायाः, कलं  
ध्वनन्त्या इत्यर्थः. ( “गौरीं श्रद्धावानयोः” इति हेमः ), वीणायाः, —वक्त्रव्याः, रवः,  
—शब्दः यस्याक्षाम् आकर्ण्यमानमङ्गोतवीणारवां —श्रुयमाणवीणास्वना, यदा,—  
आकर्ण्यमानः सङ्गीतस्य वीणायाश्च रवः यस्याक्षां ( विष्णोः । बह्व्रीः ) । अञ्जनेन—  
कञ्जलेन, कृष्णां—कृष्णवर्णा, अञ्ज कञ्जलरेखायुक्तामित्यर्थः, चमूपले,—अञ्जनेन—  
तदाख्यमहाराजविशेषेण उपलक्षितामित्यर्थः ( इत्युक्तस्तत्त्वेषु इयां ), कृष्णः  
सहायत्वेनासामज्जोति तां कृष्णां—कृष्णाभिष्टितामित्यर्थः ( अर्श-आदितादच् ),  
कर्णमूलं—कर्णसमीपं, विमथ्नुतीम्—आघट्टयन्तीं, मुशन्तीमित्यर्थः, आकर्ण्य-  
विभ्रकारतामिति भावः, अन्यत्र,—कर्णः,—तदाख्यः द्रव्यधनसखा एव, मूलं—  
प्रधानं, सङ्गामं प्रधानमूलं कर्णमित्यर्थः, विमथ्नुतीम्—आलोडयन्तीम्, उन्मुख-  
यन्तीमित्यर्थः, यदा,—कर्णं एव मूलं यस्य तं कर्णमूलं—कर्णसिनापतिकसेन्यममूहं,  
कर्णाधिकृतनैवमुदमित्यर्थः. ( वि + मन्थ + शब्द, तां ), पाण्डवचरू—पाण्डवसंज्ञां,  
तारकां—दृशं, नयनमित्यर्थः ( “तारको दैव्यभित्कणधार्थ्यानं दयोर्दृशि । कनौनि-  
कायान्वे च न पुमान् वातरि विषु” ॥ इति मेदिनी ). परस्परोपमर्दनं—अन्योऽन्य-  
सङ्घर्षेण, अतिपीनतया परस्परसंघट्टत्वादिति भावः । सृष्टवती,—सृष्टिकर्तुः,  
सृजनं कृतवती इत्यर्थः, कन्याम् इति शेषः ( सृज + कर्त्तरि लत्वतु. ), मुष्टया यदः,—  
यद्वयं तेन मुष्टिग्रहेण—सृजनसमये मुष्टिद्वारा धारयेनेत्यर्थः, निपीडिते—कृशं ; ननु  
मध्यदेशस्य चेदीदृशी कीमलता यत्, मुष्टिपीडनेनैव सः क्षीणः सङ्गातः, तदा  
पीडनकाले कीमलपदार्थे अङ्गुलिचिह्नानीव मध्यदेशेऽपि अवश्यमेव अङ्गुलिचिह्नानि  
सम्भवन्ति, तानि तु कथं न दृश्यन्ते इत्याह, बलीति ।—बलीषु—उदररेखाचयेषु,  
मया—अदर्शनं गतेति भावः, अङ्गुलीमुद्रा—अङ्गुलीरेखा यत्र तादृशं बलीमयाङ्गुली-  
मुद्रे—विबलीशोभिते इति भावः, मध्ये—कटिदेशं ( औपश्लेषके ७भी० ), मध्य-  
देशावच्छेदे इति यावत्, क्षामा—कृशा, अत एव मनोरमा तां क्षाममनोरमां—  
कृशोदरीं मनोहारिणीचेत्यर्थः ( कर्मधा० ) ।



तथा च दृष्ट्या तन्वया स जीमूतवाहनः सद्यः ( ध ) दृष्टिमार्ग-  
प्रविष्ट्या भूषितचित्तोऽभूत् । माऽपि तं ( न ) भूषितोद्यानम्  
उत्कण्ठाविकारप्रदं कामाङ्गदाहवैराग्यात् वनमाश्रितं मधुमिव  
दृष्ट्वा अनुरागविवशा तथा विह्वलतां भेजे, यथा सखीनां  
व्याकुलतामधात् । ततः स जीमूतवाहनस्तस्याः सखीमपृच्छत्,  
—“भद्रे ! तव सख्याः किं ( प ) धन्यं नाम ? को वा वंशोऽनया  
अलङ्कृतः ?” । तदाकर्ण्य सखी प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! इयं हि  
नान्ना मलयवती, मित्रावमोः स्वमा, मिहिराजस्य दहिता” ।  
एवमुक्त्वा सा सखी सहृदया तं जीमूतवाहनं, सहाऽगतं मुनि-  
पुत्रम् अस्य ( फ ) नामान्वयी पृष्ट्वा तां मलयवतीं स्मितमिताक्षरम्  
अवादीत्,—“सखि ! विद्याधरन्द्रस्यास्य किमातिथ्यं न

( ध ) दृष्टिमार्गेण—जीमूतवाहनस्य नेत्रपथेन, नयनं विस्फारयित्वा दर्शना-  
वसरे इति भावः, प्रविष्ट्या—अन्तर्गतया दृष्टिमार्गप्रविष्ट्या—विस्फारितचक्षुःपथेन  
हृदयान्तर्गतया ( विष्णु० ) ।

( न ) भूषितम्—अलङ्कृतम्, उद्यानं येन तं भूषितोद्यानं—सङ्गितीपवनम्,  
उद्यानशीभावर्द्धकमित्यर्थः, उत्कण्ठा—उत्कण्ठिका, प्रियजनविरहं तस्य सम्यङ्-  
स्मरणमिति यावत् ( “चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सम्यङ् पुनः । उत्कण्ठोत्-  
कलिके तस्मिन्, अभिध्या तृमयोऽपि” इति शब्दार्णवः ), सा एव विकारः,—अन्यथा-  
भावः, तं प्रददाति इति तम् उत्कण्ठाविकारप्रदम्—उत्कण्ठिकाजनकं, चित्तापहारक-  
मिति भावः, कामस्य—मदनस्य, स्वनयस्य इति यावत्, अङ्गदाहात्—हरेण भस्मी-  
करणात्, वैराग्यं—निर्वेदः तस्मात् कामाङ्गदाहवैराग्यात्—सम्युत्तरणेन संसार-  
कैस्पृह्यात् । मधुं—वसनम् । विह्वलतां—व्याकुलतां ( “विह्वलव्यकुली समी”  
इत्यमरः ) । अधात्—समपादि, विह्वलवतीत्यर्थः [ धा + लुङ्-द “मातिस्था—”  
( रा० १०७ पा० ) इति मिथो लुक् ] ।

( प ) धन्यं—पुण्यवत्, प्रशस्यमिति यावत्, नामव्याजिन ईदृश्याः लीला-  
ललामभुतायाः आश्रयं प्राप्य तस्य जन्मसार्थकं सञ्जातमिति धन्यपदप्रयोगाशयः ।

( फ ) नाम च अन्यथः,—वंशश्च ( “सन्ततिर्गोविन्दजनकुलान्धभिजनान्वधौ ।  
वंशोऽन्वयायः सन्तानः” इत्यमरः ) तौ नामान्वधौ—नामजनने ( इन्द्र० ) । स्मितेन—

करोषि ? जगत्पूज्य एषः अतिथिः प्राप्तः” । इति तयोक्ते सा सिद्धराजसुता तूष्णीं लज्जाऽवनताऽऽनना अभूत् । ततः मन्त्री, —“लज्जावतीयं, (ब) मत्तोऽर्चा गृह्यताम्” इतिवादिनी तस्मै सार्ध्यां मालामुपानयत् । स च जीमूतवाहनः (भ) प्रेमनिर्भरः तां मालामादाय तस्या मलयवत्याः कण्ठे समर्पयत् । साऽपि (म) तिर्यक्प्रसृतया स्निग्धया दृशा नीलोत्पलमयीमिव मालां तस्मै प्रत्यर्पयत् । इत्येवम् (य) अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोस्तयोः एकां सिद्धराजसुतां काऽपि चेटो समागत्य जगाद,—“राज-पुत्रि ! जननी त्वां स्मरति, शीघ्रमागच्छ” । तदाकण्ठे सा (र) कामेषुकीलितामिव मालां दृष्टिं प्रियमुखात् कथञ्चित्

ईषद्वाक्येन सह, मितं—स्वल्पम्, अवरं यस्मिन् तत् स्मितमिताचरम्—ईषद्वाक्ययुक्त-परिमिताक्षरं यथा तथा ( क्रिया विण० ) ।

( ब ) मत्तः,—मत्तकाशात् (अपादाने प्रसी० । पचस्याक्षवित् ), अर्चा—पूजा, अतिथिर्वाहता इति भावः । अर्घीय—पूजाविधये ( “मूल्यं पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ) इदम् अर्घ्ये—दूर्घोदकाक्षतादिकं ( “विष्वज्यंमर्घार्थं” इत्यमरः ), तेन सह वसन्ते तां सार्ध्याम्—अर्घ्यवहिताम् ।

( भ ) प्रेरणः,—क्षेदस्य, निर्भरः,—अतिशयी यस्य सः प्रेमनिर्भरः,—क्षेदातिशयः, अतिशयप्रणयसम्पन्नः इत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ), प्रेरणा निर्भरः,—निःशेषेण परिपूर्ण इति वा ( ३या तत्प० ) ।

( म ) तिर्यक्—वक्रभावेन, प्रसृतया—प्रेरितया, निक्षिप्तया इति यावत्, तिर्यक्प्रसृतया—सकटालयेत्यर्थः ( विण० ) । नीलोत्पलमयीमिव—नीलोत्पलवृक्षितामिवेत्यर्थः, ईन्द्रीवरलोचनत्वादिति भावः ।

( य ) अन्योन्य—परस्परं, कृतः,—निहितः, अशब्दः,—शब्दरहितः, अवाचिकः इत्यर्थः, मानस इति भावः, स्वयंवरः,—आत्मनैव पतिपत्नीरूपेण वरणं याभ्यां तयोः अन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरयोः,—मिथः सम्पादितमानसविवाहयोरेत्यर्थः ( विण० । बहुव्री० । निहारि दृष्टी० ) ।

( र ) कामेषु—कन्दर्पवाणे, कीलितां—बद्धां ( “बद्धे कीलितसंयतो” इत्यमरः ) कामेषुकीलितां—मन्मथवाणनिबद्धां ( विण० । ७मी तत्प० ), इदमिदं

आकृष्य कच्छ्रेण गृहमगात्, जीमूतवाहनोऽपि तद्गताऽऽत्मा  
स्वमाश्रममयासीत् । अथ सा प्राणेशविरहाऽऽतुरा स्वां जननीं  
दृष्ट्वा शयनीयं गत्वा आशु तत्र पपात ।

अथ सा ( ल ) अन्तर्गतकामाग्निधूमनेव आविलनेत्रा,  
सन्तापकथिताङ्गी, अश्रूणि प्रमुञ्चन्ती, सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता,  
पद्मिनीदलैश्च वोजिता, शयनं सख्या अङ्के भूतले च न शर्म  
लेभे । ततश्च ( व ) वामरं रक्तया सन्ध्यया सह कापि गते, चन्द्रे  
च हसन्त्याः प्राच्या मुखं समाक्रम्य चुम्बति, सा स्मरेणाऽऽपूर्य्य-  
माणाऽपि जीवितसृहाश्रून् दूर्तीसम्प्रेषणादिकं लज्जया कर्तुं

जीमूतवाहनमुख्यादन्त्यत्र प्रेरयितुमक्षमत्वादिति भावः, यथा कथितं कर्मापि प्राणिनं  
कस्मिंश्चित् शत्रौ रज्ज्वादिना दृढं संयम्य स्थापयति, स च प्राणौ तत्स्थानादन्त्यत्र  
चलितं न शक्नोति, तथा कामोऽपि मलयवतीदृष्टिं जीमूतवाहनमुखं प्रति अनु-  
रागरज्ज्वा निगवाणं दृष्टुं निबध्य स्थापितवान्, सा च तन्मुखान् दृष्टिं क्षणमप्यन्व-  
नेतुं न शक्नोति तात्पर्यम् ; एतेन अतिरमणीयं जीमूतवाहनमुखं कामबाण-  
इव योषिदन्त्याथकमिति प्रतीयते ; सीत्का—सीत्सुकांमत्यर्थः, सीत्कण्डितामित्यर्थो  
वा ( विष्ण० ) ।

( ल ) अन्तर्गतस्य—हृदि प्रच्छन्नं स्थितस्य, कामाग्रेः,—मदनानलस्य, धूमने  
अन्तर्गतकामाग्निधूमने—हृदिस्थितमदनानलधूमने ( दृष्टो तत्प० ), आविलनेत्रा—  
कलुषितनेत्रा, रञ्जिता इति यावत्, प्रियाप्राप्ता अविरतरीदनजनितनेत्रलोलस्य  
कामाग्निधूमस्य गर्जनितलोत्रेणा ; सन्तापिन—कामानलसंश्लेषा, कथितं—निष्पन्नं,  
निर्गच्छेण प्राक् प्राप्तामित्यर्थः ( “निष्पन्नं कथितम्” इत्यमरः ), अङ्कं यस्याः सा सन्ताप-  
कथिताङ्गी—कामाग्निदग्धावधवा, विवर्णदेहा इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । अङ्के—  
उत्सङ्गे, कीदृशे इत्यर्थः ( “उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः” इत्यमरः ) । शर्म—मुखं ( “शर्मभात-  
मुखानि च” इत्यमरः ) ।

( व ) वामरं—दिवसे, नायके इति ध्वन्यते, रक्तया—चरुवर्णया, अनुरक्तया  
इति ध्वन्यते, सन्ध्या—कथाचित् नायकयेति ध्वन्यते । कापि गते—अनिर्दिष्ट-  
प्रदेशं गच्छिते, निशायां समागतयामित्यर्थः, चन्द्रे—कस्मिंश्चिन्नायके इति ध्वन्यते ।  
प्राच्याः,—पूर्वदिग्भावाः, प्रेयसा नायिकाया इति ध्वन्यते । समाक्रम्य चुम्बति—

नाशकत्, निनाय च कृच्छ्रेण निशाम् । जीमूतवाहनोऽपि  
तद्वियोगाऽऽर्त्तः ( श ) शयनस्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः,  
नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः, लज्जामूकोऽपि  
कामजां पीडां वदन् निशामनैषीत् ; प्रातश्चोत्थाय नितान्त-  
मुत्सुकः तदेव गौर्या मन्दिरमगात् । तत्र तेन सख्या मुनिपुत्रेण  
( ष ) पृष्ठतः आगत्य यावदसौ समाश्वास्यते, तावत् मदना-  
नलविह्वला सा मलयवती विरहासह्य एकाकिनो गृह्णा-  
न्निर्गत्य गुप्तं प्राणत्यागाय तत्र निर्जने समायात् । सा पादपा-  
न्तरितं कान्तमलक्षयन्ती ( स ) उदशुलोचना देवीं गौरीं व्यजि-  
ज्ञपत्,—“देवि ! तव प्रसादात् अस्मिन् जन्मनि यदि मया  
जीमूतवाहनः पतिः न लब्धः, तदा अन्यस्मिन्नपि जन्मनि यथा  
सरभसं गृह्णीता चुम्बति इत्यर्थः, प्राच्यां दिशि चन्द्रोदये च सञ्जाते इति  
भावः ।

( श ) शयनस्थः,—शय्यायामवस्थितः, शय्यास्थोऽपि कामस्य हस्ते पतितः  
इति विरोधः, कामस्य वशोभूतः, कामपीडित इति विरोधपरिहारः ; नूतनोद्भिन्नः,  
—अभिनवप्रकाशितः, रागः,—रक्तवर्णः यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—प्रत्ययप्रकाशित-  
रक्तवर्णः, तथाभूतोऽपि, प्रीन्मिषन्ती—प्रकर्षेण प्रकाशमाना, पाण्डुरा—पाण्डुवर्णा,  
कान्तिः,—अङ्गलावर्णं यस्य सः प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—प्रकाशमानपाण्डुच्छायः  
( विष्णु० । बहुव्री० ) ; रक्तोऽपि पाण्डुर इति विरोधः, नूतनोद्भिन्नः,—सद्यः सञ्जातः,  
रागः,—अनुरागः ( “रागस्तु मात्सर्यं लोहतादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ  
वृषाऽपि च” इति मेदिनी ) यस्य सः नूतनोद्भिन्नरागः,—अचिरौपजातप्रणयः  
( विष्णु० । बहुव्री० ), प्रीन्मिषत्पाण्डुरकान्तिः,—अवरहपाण्डुदेहः इति परिहारः ;  
लज्जया मूकः,—वचनरहितः लज्जामूकः,—लज्जया तूष्णीं स्थितः ( विष्णु० । श्या-  
मरूप० ) तथाभूतोऽपि, कामजां पीडां वदन्—कथयन् इति विरोधः, वदन्—  
पाण्डुरकान्त्यादिना प्रकाशयन्तीति तत्परिहारः ।

( ष ) पृष्ठतः,—पश्चाद्गतात्, पश्चादनुसृत्येत्यर्थः ( स्थूलोपे धूमौ० । पञ्चम्या-  
कसिल् ) । समाश्वास्यते—सान्त्वयते ( सम + आ + आस + णिच् + कर्त्तृण लट्-ते ) ।

( स ) उत्—उद्गतम्, अशु उदशु, उदशुणी—निरीक्ष्यहारिणी, लोचने—

स एव मे पतिर्भूयात्, तथा प्रसादः क्रियताम्” । इत्युक्त्वा सा स्त्रोत्तरीयेण तत्क्षणम् अशोकतरुशाखायां, तस्या एव देव्या अग्रतः “हा नाथ ! जीमूतवाहन ! विश्वविख्यातकरुणेनापि त्वया कथमस्मि न (ह) परिव्राता ?” इत्युक्त्वा यावत् गले पाशं नियच्छति, तावत् इयमशरीरिणी भारती अन्तरीक्षात् समुदभूत्,—“पुत्रि ! मा साहसं कार्षीः, भाविविद्याधरचक्रवर्त्ती जीमूतवाहनस्ते पतिर्भविष्यति” । इति दैवीवाचमाकण्ठ्य सवयस्यः जीमूतवाहनः हृष्टां तां प्रियामुपाजगाम । “एष ते देव्या वरः प्रदत्तः सत्यमेव” इति ( क ) तन्मित्रे मुनिपुत्रे तां बालां जल्पति, जीमूतवाहनस्तत्तत् पेशलं ब्रुवन् स्वहस्तेन व तस्याः कण्ठात् पाशममोचयत् ।

ततोऽकस्मात् तत्र पुष्पाणि ( ख ) चिन्वती काऽपि सखी तं व्यापारमवलोकयन्तो हृष्टा समेत्य तां सत्रौड्या दृशा भुवं

नयने यस्याः सा उदञ्चलोचना—साञ्चनेवा ( विण० । बहुव्री० ) । लब्धः,—प्राप्तः, प्राग्भव ननसा पतित्वेन हतः इति भावः ( लभ + कर्माणि क्तः ), तत्र प्रसादात् लब्धः पतिः जीमूतवाहनः अस्मिन् अस्मानि यदि मे—मम न भूयात् इत्युत्तरैषान्वयः, लोकसाक्षिकपतिर्न भूयादित्यर्थः ।

( ह ) परिव्राता—रक्षिता, श्रीवनपरित्यागत न वारिता इत्यर्थः ( परि + धे + क्तः, क्तिधा-टाप् ), अहमिति शेषः । पाशं—रज्जुं, नियच्छति—निबध्नाति ( नि + यम + लट्-ति ) । साहसं—बलात्कारकृतकार्यं, पूर्वापरमर्वावच्छेद हटकारितमित्यर्थः, यद्वा,—साहसं—दमम्, आत्माविनाशरूपं दण्डमित्यर्थः ( “साहसन्तु बलात्कारकृतकार्यं दमोऽपि च” इति मेदिनी ) । भावी—आचरमेव भविष्यन्, विद्याधरेषु चक्रवर्त्ती—सार्वभौमः, आसमुद्राक्षतीशः इत्यर्थः, विद्याधर-रामो चक्रवर्त्ती—सार्वभौमश्चेति वा ( “चक्रवर्त्ती सार्वभौमः” इत्यमरः ) ।

( क ) तन्मित्रे—जीमूतवाहनस्य सुहृदि । जल्पति—कथयति ( जल्प + शब्द तन्मिन् ) । पेशलं—रुचिरं, प्रियमित्यर्थः ।

( ख ) चिन्वती—सङ्कलनी [ चि + शब्द + “उचितश्च” ( ४।१।६ पा० ) इति

लिखन्तीं जगाद,—“सखि ! दिष्ट्या वर्द्धसे अभीष्टमिद्वितः ।  
अद्यैव महाराजो विन्वावसुस्ते पिता मम सन्निधौ कुमारिण  
मित्रावसुना विज्ञप्तः,—‘तात ! जगन्मान्यः कल्पतरुप्रदः योऽयं  
विद्याधरेन्द्रतनयो जीमूतवाहन इहाऽऽगतः, नः अतिथित्वेन  
( ग ) नः पृज्यः, तादृशश्चान्यो वरः न दृश्यते, तस्मादसौ मलय-  
वत्या कन्यारत्नेन पृज्यताम्’ । ‘तथा’ इति राज्ञा ( घ ) अर्चितं,  
भ्राता ते मित्रावसुः अस्य महाभागस्य आश्रममद्यैव गतः ।  
मन्ये, सद्य एव तं विवाहो भविता, तत् स्वं मन्दिरमागच्छ,  
एष च महाभागः स्वमाश्रमं यातु” । इति तथा सख्या  
अभिहिता सा शनैः प्रहृष्टा समुत्सुका च प्रायात् । जीमूत-  
वाहनोऽपि शीघ्रमाश्रममाजगाम । आगत्य च मित्रावसोः  
यथाऽभीष्टं कार्यं श्रुत्वा अभिनन्द्य च स्वां जातिं पूर्ववृत्तान्तञ्च  
तस्मै समाचचक्षे । ततो मित्रावसुः प्रीतः परितुष्टयोस्तत्पितो-  
रावेद्य गत्वा स्वगृहं पितरौ तद्वात्तावर्णनेन समनन्दयत्,  
अनयञ्च तस्मिन्नेव दिने स्वं गृहं जीमूतवाहनम् । ततश्च यथा-  
यथं महोक्तं विधाय, तत्रैव शुभे दिवसे तस्य विद्याधरेन्द्रस्य  
मलयवत्याश्च विवाहविधिं निरवर्तयत् । ततो जीमूतवाहनः

ऊीष् ] । मनीषया—मलज्जया, दृशा उपलक्षितान् ( इत्यभूतलक्षणे श्या० ) ।

लिखन्तीं—पाटाङ्गुल्या रखायुक्तां कर्तुमीति भावः [ विष्ण० । लिख+शत+  
“लगितश्च” ( ४।१।६ पा० ) इति ऊीष् ] । दिष्ट्या—वर्धसूचकमव्ययम् ( “दिष्ट्या वर्ध-  
मङ्गले च” इति मेदिनी ), वर्द्धसे—अभ्युदयसे, सुखेन तिष्ठसीत्यर्थः ( ब्रध+लट् से ) ।

( ग ) नः,—अस्माकम्, अस्माभिरित्यर्थः ( ऋद्वयोर्ग कर्त्तवि ६४१० ) । वरः,  
—जामाता ( “वरो जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीष्टान्ते” इति श्रावतः ) ।

( घ ) अर्चिते—आहूते, समादरेण मित्रावसुवचसि अनुमोदिने इत्यर्थः [ भावे  
०मी० । “अदन्तरीरुपसर्गवद्भूतिः” इति नियमात् अत्+धा+क्त “दधातेर्ङिः”  
( ७।४।४२ पा० ) इति ङिः “कथां ह्योऽन्यतरस्याम्” ( ( ८।४।६२ पा० ) इति  
ह्रस्वत्वम् ] ।

मिहमनोरथः तथा नवोदया मलयवत्या सह तत्रैव कियन्तं कालं तस्थौ ।

एकटा ( ङ ) कौतुकाक्षिप्तचित्तः स मित्रावसुना सह मलयाद्रिं भ्राम्यन् समुद्रवेलामामसाद । तत्र (च) अस्थिमङ्घा-  
तान् पतितान् दृष्ट्वा स तं मित्रावसं, “केषामेते अस्थिमङ्घाः प्राणिनाम् ?” इति पप्रच्छ । ततः श्यालको मित्रावसुः तं कारुणिकमब्रवीत्,—“सखे ! शृणु, अत्र वृत्तान्तं सङ्क्षेपेण ते कथयामि,—

पुरा ( छ ) नागमाता कद्रुः तार्क्ष्यमातरं सपत्नीं विनतां सकपटपणनिर्जितां दासीतामनैषीत् । तेनैव वैरेण तार्क्ष्यस्तां

( ङ ) कौतुकेन—अपूर्वप्यलदशनकौतुहलेन, आक्षिप्त—आक्रष्टं, चित्तं—मानसं यस्य सः कौतुकाक्षिप्तचित्तः,—कुतुहलाक्रान्तमनः ( विण० । बहुव्री० ) । समुद्रवेलां—समुद्रतीरम् ।

( च ) अस्थिमङ्घातान्—अस्थिमूढान् ।

( छ ) नागमाता—सर्पजननी, कद्रुः,—तन्नाम्री कश्यपपत्नी, तार्क्ष्यः,—गरुडः ( “गरुडान् गरुडस्तार्क्ष्यः” इत्यमरः ), तस्य मातरं—जननीं तार्क्ष्यमातरं—गरुड-प्रभूं, समानः पतिः यस्याः सा तां सपत्नीं—समानपतिकां [ समान + पति + “नित्यं सपत्न्यादिषु” ( ४।१।३५ पा० ) इति नः, ततः निपातनात् समानस्य स-भावः “ऋन्नेभ्यो ङीप्” ( ४।१.५ पा० ) इति ङीप् ] । पण्येन—स्लङ्गेन, निर्जितां—पराजितां पणनिर्जितां ( ३या तत्प० ), कपटेन—मिथ्याव्यवहारेण सह, पणनिर्जितां सकपटपणनिर्जितां—कुलनाशयेण पणवशीकृततामित्यर्थः ( विण० ); पुरा किल कद्रुविगतयोः सपत्नीः एवमालापः प्रकान्तः यत्, इन्द्रियस्य स्त्रुत् उच्चैःश्वसः पुच्छवालाः वर्णेन कोटशः ? कद्रुस्तु तान् कण्ठवर्णानाह । विनता पुनः शुभ्रान् इति । एवं स्ववचनस्य याथार्थ्यसंस्थापनप्रवृत्तयोक्तयोर्महान् वादः समजायत । ततः काश्चाभिवं पणः स्थापितः यत्, याऽव वादे पराजिता भविष्यति, सा अन्धस्थाः आ-मरणान्तिकी दासी भविता । एवं समर्थं कृत्वा उभेऽपि स्वं स्वं मन्दिरमगच्छताम् । ततो रात्रौ कद्रुः पुत्रानाङ्गय सर्वे विज्ञाय एवमाह यत्, यूयमधुनेव उच्चैःश्वसं गच्छ, स कण्ठपुच्छयेत् प्रत्यावर्त्तन्तां, श्वेतपुच्छयेत् यूयं कण्ठवर्णाः तत्पुच्छोमानि दत्त्वा

मातरं दास्याम्भोर्चायित्वाऽपि बलात् नागान् कद्रुपुत्रान् सदा पातालं प्रविश्य भक्षयितुं कांक्षित् जघान, कांक्षित् ममर्द च । इत्थं क्रमेण सर्वनागेषु व्यापन्नेषु सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् वासुकिः प्रार्थनापूर्वं तार्क्ष्येण (ज) समयं व्यधात्,—‘खगेन्द्र ! एकमेकं नागं ते आह्वारार्थं प्रत्यहं प्रेषयामि अत्र दक्षिणोदधेः पुलिने, त्वया तु पुनः कदाचन पातालं न प्रवेष्टव्यं, सर्वेषु नागेषु एकपदे निहतेषु तव कः स्वार्थः ?’ इति नागराज-जोक्ते स गरुडः स्वार्थदर्शी ‘तथा’ इति प्रत्यपद्यत । तदा प्रभृति दिने दिने अस्मीं गरुत्मान् वासुकिप्रेषितभक्षकैकं नागम् आस्मिन् अम्बुधेः पुलिने भुङ्क्ते, एते च तेषां भक्ष्यमाणाणां नागाना-र्मास्थिसञ्चयाः कालक्रमात् गिरिशृङ्गनिभाः समपद्यन्त” ।

इति मित्रावसामुखादुपश्रुत्य (झ) सान्तर्दुःखः स जीमूत-वाहनः निजगाद,—“मखे ! शीघ्रः स राजा वासुकिः, यः

आसज्जत, यथा तानि कृष्णवर्णानि प्रतीयन्ते । तेऽपि साहनिर्देशात्तथा अकुर्वन् । अथ अन्येद्युक्ते सपत्नी गत्वा तत्पुच्छलोमानि कृष्णान्येवापश्यताम् । एवं कपटपणनिर्जिता विनता कद्रोः दासीलमगात् । ततः गते च सुवहुतिथे काले विनतागर्भे गरुडः सञ्जातः । समतीतबालावस्थया सः विदितमाहदारुहचान्तः नागानपृच्छत्, कीदृशेन समयेन मातरं मे दास्याम्भोर्चायितुमर्हस्य यूयम् ? । ते च असृतमेव निष्पृथं स्थिरोचक्रुः, गरुत्मानपि दिवं गत्वा देवराजं विजित्य असृतमानोय तेभ्यो दत्त्वा मातरमभोचयदिति पौराणिकी वार्ता !

( ज ) समयं—नियमं ( “समयः शपथे भाषासम्पदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसङ्केतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निर्देशे च” इति मेदिनी ) । दक्षिणोदधेः,—दक्षिणदिगवस्थितसमुद्रस्य, पुलिने—जलमध्यादुत्थिते द्वीपे ( “तोयो-त्थितं तत् पुलिनम्” इत्यमरः । तत् इति द्वीपमन्वयः । “पुलिने द्वीपमुच्यते” इति विकाम्पशेषः ) । एकपदे—तत्काले, एकास्मिन्नेव काले इत्यर्थः ( “एकपदं तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी ) ।

( झ ) सन्तः,—मनसि, दुःखं, तेन सह वर्तते इति सान्तर्दुःखः,—दुःखितः



स्वहस्तेन स्वाः प्रजा विहिषे उपहारौकरोति । स (ज) क्लीवः  
धृताऽऽननसहस्रोऽपि एकेन आननेनापि,—‘मामग्रतः भुङ्क्ष्व  
गरुत्मन् !’ इति भाषितुं नाशकत् ? कथं वा निःसत्त्वः स्व-  
कुलक्षये तार्क्ष्यमभ्यर्थयामास ? कथं वा तार्क्ष्यः कश्यपसुतो  
वीरः कृष्णवाहनः ईदृशं पापं कुरुते ? अहो ! मोहस्य  
प्रागल्भ्यम् !!” । इति उक्त्वा “असारेण देहेन अद्य एकस्यापि  
नागस्य जीवितरक्षणं कुर्याम्” इति मनसि सङ्कल्प्य स्थिते  
तस्मिन् महामत्त्वे जीमूतवाहने, मित्रावसोः पितुराज्ञया  
कश्चित् (ट) प्रतीहारः तयोराज्ञानार्थमाजगाम । स तु जीमूत-  
वाहनः,—“व्रज त्वमग्रतः, अहं पश्चात् यास्यामि” इति तं  
मित्रावसुं ( ठ ) विष्टव्यं स्वयं तत्रास्थात् । तस्मिंश्च गते  
जीमूतवाहनः तत्र (ङ) वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् दूरात् करुणं

मानसः । शीघ्रः,—शीकार्क्षः, दयायोग्यः इत्यर्थः, दुर्बलत्वात् ह्रीनत्वाद्वा इति भावः ।  
विहिषे—अनवे ( सम्प्र० ४र्थी० ) ।

( ज ) क्लीवः,—अविक्रमः, दुर्बल इत्यर्थः ( “पापे क्लीवं नृपसुके वक्ष्येऽन्यवद-  
विक्रमे” इति मेदिनी ), धृतं—वीदम्, आननानां—सुखानां, सहस्रं येन सः धृता-  
ऽऽननसहस्रः,—सहस्रवदनः, वासुकेः सहस्रफलत्वादिति भावः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।  
अशकत्—अशमिष्ट [ अश + लृङ्-द् “पुषादि—” ( ३।१।५५ पा० ) इति चुरेङ् ]  
निःसत्त्वः,—दुर्बलः । अभ्यर्थयामास—ययाचे ( अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल् ) ।  
मोहस्य—अविद्यायाः, मूढताया इति यावत् ( “अविद्यामूर्च्छाधीर्भीष्टः” इति  
शाश्वतः ), प्रागल्भ्यम्—बौद्धत्वं, निर्भयत्वं वा ।

( ट ) प्रतीहारः,—हाःस्वः, हाररक्षक इत्यर्थः ( “हारि हाःस्वे प्रतीहारः”  
इत्यमरः ) ।

( ठ ) विष्टव्यं—त्वक्का, सम्भेद्य इत्यर्थः ( वि + संज + ल्यप् ) । अस्थात्—  
अवसिष्ट [ स्था + लृङ्-द् “गातिस्था—” ( २।४।७७ पा० ) इति सिचो लुक् ] ।

( ङ ) वाञ्छिताय—ईप्सिताय, अर्थाय—प्रयोजनाय, नागजीवनरक्षायैव निज-  
जीवनदानरूपप्रयोजनसाधनावेत्यर्थः, यदा,—अर्थाय—वस्तुने, गरुडपातनरूपमित्यर्थः

कृदितमशृणोत् । गत्वा च कियदूरम् उत्तङ्गशिलातलममीपगम्  
एकं दुःखितं युवानं सुन्दराकृतिं ( ढ ) राजभटेनेव पुंसा  
आनीय तत्क्षणं त्यक्तं, रुदतीं वृद्धां मातरं सानुनयं निवर्त्तयन्तं  
पुरुषमदाक्षीत् ।

अथ “कोऽयम् ?” इति जिज्ञासुः स यावदत्र करुणार्द्रचेताः  
( ण ) कृन्नः शृगवन् जीमूतवाहनस्तिष्ठति स्म. तावत् सा वृद्धा  
दुःखभारातिपीडिता स्त्री युवानं तम् अनुशोचितुं प्रावर्त्तत.—  
“हा शङ्खचूड ! हा दुःखशतलालित ! हा गुणिन् ! हा कुलैक-  
तन्तो ! पुत्र ! क्वाहं त्वां पुनर्दृश्यामि ? वत्स ! त्वन्मुखचन्द्रे  
गते स तव पिता शीकान्धकारपतितः वृद्धः कथं जीविष्यति ?  
अर्ककरस्पर्शादपि यत्तव अङ्गं दूयेत, कथं तत् तार्क्ष्यभक्षणजां  
रूजां मोढुं शक्यति ? । विस्तीर्णनागलोकेऽपि विधात्रा  
( त ) नागाधिपेन च अभव्याया मे एकसुतस्त्वं विचित्य किं  
लब्धः ?” । इति विलपन्तीं तां स युवा तनयः प्राब्रवीत्,—

( “अर्थोऽभिधेयरेवस्तुपथोजननिष्ठतिष्ठ” इत्यमरः ), चन्मुखः.—उदयुक्तः । रुदितं—  
रोदनं ( “रूढमिदितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशने” इति न्यायात् ) ।

( ढ ) राज्ञः,—रूपनेः, भटः,—घोडा तेन राजभटेन—राजमेत्येनेत्यर्थः ।

( ण ) कृन्नः,—प्रच्छन्नः, गुप्तभावेनावस्थितः सन्नित्यर्थः ( कृद + क्तः ) । युवानं  
तमिति ( कन्प्रवचने श्या० ), शृगु—लक्ष्मीकृत्य, शोचितं—विलपितं, हेतुभूत-  
धुवीपलक्षितः शोक इत्यर्थः । कुलस्य—वंशस्य, एकः,—अद्वितीयः, तन्तुरिव तन्तुः,  
—सूत्रं, तत्कस्मिन्नेन कुलैकतन्तो !—वंशावलम्बनस्वरूप इत्यर्थः, द्वितीयसन्ताना-  
भावात् सूत्रमिव त्वामेव आश्रित्य वंशोऽस्माकमद्यापि तिष्ठति, तवीच्छेदात् वंशोऽयं  
निश्चयमेव पतिष्यतीति भावः । दूयेत—तप्येत, क्लिश्येत इति यावत् ( दू + लिङ्-  
ईत् ) ।

( त ) नागाधिपेन—सर्पराजेन, वासुकिना इत्यर्थः, अभव्यायाः,—अमङ्ग-  
लायाः, दुर्लभयाया इत्यर्थः । विचित्य—अपचित्य, उच्छिद्येत्यर्थः ( वि + चि +  
ल्यप् ) ।

“मातः ! दुःखार्त्तमपि मां किं भृशं (य) दुःखयसि ? गृहानेव निवर्त्तस्व, एष ते पश्चिमः प्रणामः, आगमनवेला चयं गरुत्मतः” । तदाकर्ण्य,—“हा ! हताऽस्मि, को मे पुत्रमिह (द) पास्यति” इति सा वृद्धा दिक्षु प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना भृशं चक्रन्द ।

एतत् सर्वमाकर्ण्य बोधिसत्त्वांशमश्रुवः स जीमूतवाहनः दृष्ट्वा च सर्वं (ध) गाढकरुणो व्यचिन्तयत्,—“हन्त ! अयं शङ्खचूडो नाम नागः वासुकिना आहाराय तार्क्ष्याय प्रहितः, इयञ्चास्य जननी स्नेहेनान्वागता, एकसुता चयं दुःखिनी नितान्तमार्त्ता विलपति, तदेनमेवमार्त्तम् एकान्तनाशिना देहेन यदि न रक्षामि साम्प्रतं, तन्मे निष्फलं जन्म धिक् !” इत्यालोच्य मुदा समुपगम्य जीमूतवाहनः वृद्धां तामुवाच,—“नागमातः ! अहं ते पुत्रं रक्षामि, मारुद” । इति श्रुत्वा सा वृद्धा गरुडशङ्किनी सन्त्रस्ता,—“तार्क्ष्य ! मां भुङ्क्ष्व मां भुङ्क्ष्व” इति जगाद । शङ्खचूडः प्राब्रवीत्,—“मातः ! नैषः तार्क्ष्यः, मा

(य) दुःखं—दुःखितं करोषि दुःखयसि—पीडयसि [ दुःख+“तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति णिच्+लट्-मिप् ], गृहान् ( “गृहाः पुंसि च भुवोव” इत्यमरात् पुंलिङ्गे बहुवचननिर्देशः ) । पश्चिमः,—पश्चिमः, शेषः इत्यर्थः ।

(द) पास्यति—रक्षिष्यति (पाल रक्षणे इति पा+लट्-स्यति) । प्रक्षिप्तं—निक्षिप्ते, सञ्चालिते इत्यर्थः, मार्त्तं—पीडिते, कातरे इति यावत्, लोचने—नयने यथा सा प्रक्षिप्ताऽऽर्त्तलोचना—रक्षकान्वेषणाय इतस्ततः प्रेरितव्याकुलनेत्रा इत्यर्थः (विण० । बहुव्री०) ।

(ध) गाढा—अत्यर्था, करुणा—दया यस्य सः गाढकरुणः,—अतिदयालुः [ विण० । बहुव्री० । “गोस्त्रिथोरुपसज्जनस्व” (१।२।४८ पा०) इति ब्रह्मः ] । एनं—शङ्खचूडम् । एकान्तं नष्टं शीलमस्येति तेन एकान्तनाशिना—अवश्यमेव क्षयिष्येत्यर्थः [ एकान्त+नश+“सुयज्ञातो णिनिष्ठाच्छील्ये” (१।१।७८ पा०) इति णिनिः ] । मुदा—इदं ।

त्रासं कार्षीः, कायं चन्द्र इव ( न ) अन्तरिन्द्रियमाह्लादयति !  
 क्व चामी तार्क्ष्यः भयमुत्पादयति !” । इति शङ्खचूडेनोक्ते  
 जीमूतवाहनोऽब्रवीत्,—( प ) “अस्व ! अहं विद्याधरः ते  
 सुतं रक्षितुमायातः : स्वमेतत् शरीरं वस्त्रच्छन्नं गुरुतमे क्षुधि-  
 ताय दास्यामि, त्वमेतं सुतं नीत्वा गृहं व्रज” । तदाकर्ण्य  
 वृद्धा अवदत्,—( फ ) “मा मैवं, त्वं मम अधिकः पुत्रः, यस्य  
 ईदृशेषु अस्मासु ईदृशी कृपालुता” । एतदाकर्ण्य स जीमूत-  
 वाहनः पुनरब्रवीत्,—“मातः ! न त्वमस्य मे मनोरथस्य भङ्गं  
 कर्तुमर्हसि” । ( ब ) आग्रहेण एवं ब्रुवन्तं तं शङ्खचूडः  
 अवादीत्,—“महामत्स्य ! त्वया मत्वं कृपालुता दर्शिता,  
 नाहन्तु त्वच्छरीरेण स्वशरीरं रक्षितुमिच्छामि, रत्नव्ययेन  
 को हि पाषाणं रक्षति ? मादृशैः स्वमात्रानुकम्पिभिर्विश्वम्  
 आपूर्णं, येषां जगदनुकम्प्यं, तादृशा भवादृशा अतिविरलाः ।

( न ) अन्तरिन्द्रियम्—अन्तःकरणं, मन इति यावत् ।

( प ) अस्व !—मातः ! [ “अस्वायनदीर्घः” ( ७।१।०७ पा० ) इति  
 सुस्वीधने अस्वा-शब्दस्य ऋत्वः ] । स्वं—निजम् ।

( फ ) मा मैवम् इत्यत्र वद इति शेषः । अधिकः,—शङ्खचूडात् गरीयान्,  
 श्रेष्ठ इति यावत् ।

( ब ) आग्रहेण—आसक्त्या, ऐकान्तिकाभिनिवेशेनेत्यर्थः ( “विनाऽपि तद-  
 योगं तृतीया” इति नियमात् सङ्गशब्दाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यमानतया श्या० ।  
 “आग्रहोऽन्यद्वासक्त्योराक्रमे ग्रहणेऽपि च” इति मेदिनी ) । वयमिव दृष्ट्यामहं इति  
 तैः मादृशैः,—ममादृशैः [ अस्मद् + दृश + “त्वादिष्व” ( ३।१।६० पा० ) इति कञ्  
 “त्वमावेकवचने” ( ७।१।८७ पा० ) इति अस्मादो मादृशः “आसर्वनाम्” ( ६।१।८१  
 पा० ) इति आकारोऽन्तादेशः ], स्वमात्रम्—आत्ममात्रं, केवलं निजमेवेत्यर्थः, अनु-  
 कम्पने—दयने इति तैः स्वमात्रानुकम्पिभिः,—निजमात्रकृपालुभिः, केवलमात्म-  
 जीवनरक्षार्थं यतमानैरित्यर्थः, स्वायत्तत्वरैरिति भावः ( अनु + कम्प + गृहादित्वात्  
 णिनिः ) । येषां—यैरित्यर्थः [ “कृत्यानां कर्त्तरि वा” ( २।३।७१ पा० ) इति कर्त्तरि

हे माधो ! अहं कलङ्कः (भ) शशिविम्बमिव शङ्खपालकुलं शचि कलङ्कयितुं न च शक्यामि” । इति तं प्रतिपिथ्यैव शङ्खचूडः मातरं पुनर्जगाद,—“अश्व ! अस्मात् ( म ) कान्तागात् निवर्त्तस्व, अत्रैतत् नागानामसृग्भिरुत्तितं कृतान्तलीला-पथ्यन्तरौद्रं वध्यशिलातलं किं न पश्यसि ? अहमिदानीम् अव्यतटं गत्वा गोकर्णाऽऽख्यभीष्वरं नत्वा द्रुतमागच्छामि, यावत् तावत् नागच्छति” इत्युक्त्वा मातरम् आपृच्छ च स शङ्खचूडो गोकर्णप्रणामार्थमगात् ।

“अस्मिंसेत् ममये तौह्य आगच्छेत्, तदा मे मनोरथः मिदः स्यात्” इति जीमूतवाहनो यावत् मनस्यकरोत्, तावत्

[ ६३० ] अनकम्पा—दयनीयम् (अनृ + कम्प + ग्यत् ) । ( तादृशः भवादृशः इति सादृशः इतिवत् साध्यम् )

( भ ) शशिविम्ब—चन्द्रमण्डलं ( “विम्बोऽस्ती मण्डलं विष्” इत्यमरः ), शङ्खपालः,—अष्टनागनायकेषु अन्यतमो नागविशेषः, तथा च,—“अनन्तो वासुकिः पश्यो महापद्माऽपि तलकः । कर्कोटः कलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” ॥ अत्रोक्तः शङ्ख एव शङ्खपालः, तथा च,—“नामोदयं प्रवृत्तामि दृग्गानेन त भाषितम् । ब्रह्मणा हि पुरा सृष्टा यद्वा नागास्त्वनेकशः ॥ अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम । तलकं भूमिपुत्रं कर्कोटश्च बुधं विदः ॥ पद्मं ब्रह्मसतिं विद्यात् महापद्मश्च भागीवम् । कलिकः शङ्खपालश्च दारिणी तृ शनैश्चरः” ॥ इति । असौ च शङ्खचूडस्य पूर्वपुरुष इति ज्ञातव्यम् ; तस्य कुलं—वंशं शङ्खपालकुलं—शङ्खपालान्वयं, शचि—पथिवं, निष्कलङ्कमिति यावत् ।

( म ) कान्तागात्—दर्गमवर्त्मनः, विपक्वदुल्लस्यानादिति भावः ( “कान्तागोऽस्ती महागण्यं विलं दर्गमवर्त्मनि । प्सि स्यादित्तभेदे” इति मेदिनी ) । असृग्भिः,—रक्तैः, उत्तितं—मिलितम् ( उत्त + क्तः ), कृतान्तलीला—यमविलसितं, इत्यतः पथ्यन्त-सृतास्थिदर्शनोद्भवेति भावः, पथ्यन्तं—सनीपवर्त्तिप्रदेशोऽपि इत्यर्थः, रौद्रं—भीषणं, घोरदर्शनमित्यर्थः, यस्य तादृशं कृतान्तलीलापथ्यन्तरौद्रं—भीषणं सृत्वीर्षीलासिधमिति यावत् ( विष्णु० । बहुव्री० ) । आपृच्छ—जिज्ञासित्वा इत्यर्थः ( आ + प्रच्छ + ल्यप् सम्प्रसारणश्च ) ।

( य ) आसन्नपक्षीन्द्रस्य पक्षपवनान्दोलितान् निवारणपरा-  
निव तरून् वीक्ष्य, गरुडाऽऽगमनवेलियमिति मत्वा जीमूत-  
वाहनः परार्थप्राणदिक्रिया तां बध्यशिलामाकरोह । आरूढ-  
मेव तं महासत्त्वं गरुडः सहसा निपत्य तस्मात् शिलातलात्  
चञ्चुा जहार, ( र ) जवाच्च स्तुतशोणितधारम् उत्खातशिरो-  
रत्नं तं नीत्वा मलयान्द्रेः शृङ्गे भक्षयितुमारभे । “एवमेव  
( ल ) प्रतिजन्म मे परार्थी देहः स्यात्, परोपकृतिरहितौ  
स्वर्गमोक्षौ मा भूताम्” इति तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणस्य तस्यानु-  
ध्यायतः विद्याधरन्द्रस्योपरि नभस्तलात् पुष्पवृष्टिः पपात ।

अत्रान्तरे स रक्तधाराक्तशिरोमणिः तत्पद्मग मलयवत्याः

( य ) आसन्नः—समोपवर्तमानः, पक्षीन्द्रः—गरुडः तस्य आसन्नपक्षीन्द्रस्य—  
आगतप्रायगरुडस्य ( कथं धा० ), पक्षपवनेन—गरुडस्य पक्षपवनेन वायुना, आन्दोलि-  
तान्—आलोलितान् पक्षपवनान्दोलितान्—पवनवातालोलितान् ( इया तत्प० ),  
निवारणपरान्—प्रातिषेधतत्परान्, गाऽत्रागच्छ, भूमिमिसां जीवशोणनेन मा दूषय  
इति पवनान्दोलितशास्त्राप्रणाखादिरूपहस्ताद्यवयवमञ्चालनेन समुपागच्छन्तं गरुडं  
निषेधयत इव स्थितानित्यर्थः ( विष्ण० ) । दातुमिच्छा दित्वा [ दा + सन् “संनि-  
कोमापुर्भलभ—” ( ७४५४ पा० ) इति अच इस् “अच लोपोऽभ्यासस्य”  
( ७४५८ पा० ) इति अभ्यासलोपः “अ प्रत्ययात्” ( ३३१०२ पा० ) इति स्त्रिया-  
मकारप्रत्ययः, ततः स्त्रियां टाप् ], परार्थप्राणदिक्रिया—अन्यस्य जीवनरक्षार्थं  
निजप्राणदानेच्छया ।

( र ) जवात्—देहात्, स्तुता—क्षरिता, शोणितधारा—रक्तसन्ततिः यस्य तं  
स्तुतशोणितधारं—निर्गलितरक्तप्रवाहं ( विष्ण० । बहुव्री० ), उत्खातम्—उत्पाटितम्,  
उत्पाटितमिति यावत्, शिरोरत्नं—मूढासणिः यस्य तम् उत्खातशिरोरत्नं—प्रसट-  
मुकुटव्यप्रधानमणिविशेषं ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।

( ल ) जन्मानि जन्मानि प्रतिजन्म—प्रत्येकजन्मानि ( वीष्णायानव्ययीभावः ) ।  
मा मृतां—न भवतां [ “माङ्गि लुङ्” ( ३३१०५ पा० ) इति भृ + लुङ्-तां “न  
माङ्गयोगे” ( ६४७४ पा० ) इति अङागमप्रतिषेधः ] । अनुध्यायतः,—चिन्तयतः  
( विष्ण० । अनु + ध्ये + शब्द ) ।

पुरोऽपतत् । तत् चूडारत्नं दृष्ट्वा सुविह्वला ( व ) श्वशुरयो-  
रन्तिकस्था सासं ताभ्यामदर्शयत् । तौ च दम्पती स्नोस्तं  
अङ्गामणिं विलोक्य सहसा “किमेतत् ?” इति ( श ) सम्भ्रान्तौ  
बभूवतुः । ततः ( ष ) स्वविद्याऽनुभावात् यथावृत्तमवेत्य  
राजा जीमूतकेतुः राज्ञी च बध्वा मलयवत्या सह द्रुतं तत्र  
यावत् गन्तुं प्रावर्त्ततां, तावत् स शङ्खचूडस्तं गोकर्णशिवं प्रणम्य  
तत्राऽऽययौ, ददर्श च तत् शिलातलं रुधिराद्रम् । दृष्ट्वैव “हा  
हतोऽस्मि महापापः, ध्रुवं तेन महात्मना कृपालुना मत्कृतं  
गरुत्मते आत्मा दत्तः, तदन्वेषामि स महात्मा शत्रुणा क नीतः,  
तच्चेत् जीवन्तमाप्नुयां तदा अयशःपङ्के न ( स ) मज्जेयम्”  
इति उदश्वेदन् स अनन्तरं सान्द्रां पतितान् रक्तधारामनुसरन्  
ययौ ।

अत्रान्तरे तं जीमूतवाहनं भक्षयन् गरुडस्तं हृष्टं विलोक्य  
व्यचिन्तयत्,—“अहो ! ( ह ) अपूर्वः कोऽपि अयं महासत्त्वः

( व ) अश्रूय अशुरय तयोः अशुरयोः,—अशूअशुरयोः [ “अशुरः अशू”  
( १।२।७१ पा० ) इति एकशेषः ] । असंख—नेत्रात्मना सह सासं—सजलनेत्रं,  
सरोदनमिति यावत् ( “अशु नेत्रास्तु सरोदनश्चासमस्तु च” इत्यमरः ), तदयथा तथा  
( क्रिया विण० ) ।

( श ) सम्भ्रान्तौ—ससाध्वसौ, सन्तप्तौ इत्यर्थः ( “सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्  
सर्वगादरथोरपि” इति मादभी ) ।

( ष ) स्वविद्याऽनुभावात्—निजज्ञानप्रभावात्, विद्याधराणां देवयोगित्वात्  
भूतभविष्यद्वर्त्तमानज्ञानातुकूलशक्तिविशेषादित्यर्थः, वृत्तम्—अतीतम्, अतीतव्यापार-  
मित्यर्थः, तदनातिक्रम्य इति यथावृत्त—सङ्घटितव्यापारमित्यर्थः ( अनतिक्रमार्थं अव्ययो-  
भावः ) । प्रावर्त्ततां—प्रारभता ( प्र + वृत् + लङ्-धाताम् ) ।

( स ) मज्जेयं—नमग्नौ भवेयं ( मस्ज् + लिङ्-धातुम् ) । उत्—उद्धतम्,  
अशु—नेत्रजलं यस्य सः उदश्वः,—सजलचक्षुरित्यर्थः ( विण० । बहुव्री० ) ।  
सान्द्रा—घनाम् ।

( ह ) अपूर्वः,—अदृष्टपूर्वः, विषयजनकचरित्र इत्यर्थः । महासत्त्वः,—महात्मा ।

मया भक्ष्यमाणोऽपि प्रहृष्यति, न तु प्राणैर्वियुज्यते, बिभर्त्ति च लुप्तशेषेऽपि गात्रे रोमाञ्चकञ्चुकम् । किञ्चास्य (क) उपकारिणो व दृष्टिर्मयि प्रसौदति ; तदेषः न नागः, कोऽप्येष महापुरुषः, तदेनं पृच्छामि, न पुनर्भक्षयामि” । इति (ख) विमृषन्तं तं तार्क्ष्यं जीमूतवाहनः प्राह,—“पक्षिराज ! किं निवृत्तोऽसि ? अद्यापि मे देहे मांसशोणितं वर्त्तते, न च ते दृष्टिं पश्यामि, तत् पुनर्भुङ्क्ष्व” । एतदतिविचित्रमाकर्ण्य स पक्षिराट् तं पप्रच्छ,—“महात्मन् ! नैव त्वं नागः, तत् ब्रूहि, को भवान् ?” इति । “नाग एवास्मि, कोऽयं ते प्रश्नः ? (ग) प्रकृतमनुसर, को हि बालिशः प्रस्तुतार्थविरुद्धमाचरेत् ?” ।

इत्थं जीमूतवाहने तार्क्ष्यं (घ) प्रेरयति, समुपेत्य स शङ्खचूडः दूरात् तमुवाच,—“विनतानन्दन ! मा महापापं साहसञ्च कथाः, कोऽयं ते भ्रमः ? न ह्येष नागः, नागोऽह-

अधिकं लुप्तः, किञ्चित् शेषः तस्मिन् लुप्तशेषे—नष्टावशिष्ट ( क्तातानुल्लिखत् स० ), लुप्तात् शेषः लुप्तस्य शेष इति वा ( प्रमो तत्प० दृष्टो तत्प० वा ) । कञ्चुर्कामिव रोमाञ्चं रोमाञ्चकञ्चुकं—परजीवनरक्षणोपादात् निर्मोक्तवत् प्रोद्भिन्नपुलकामत्यर्थः, रोमाञ्चस्य कञ्चुकसाधन्यात् खरस्यर्शत्वेखावत्तादिनाऽवगन्तव्यम् ।

( क ) उपकारिणि—उपकारकर्त्तरि, गरुडस्योपकारकत्वानु निजजीवन-विसर्जनेन परजीवनरक्षणरूपस्य कामस्य पूरकत्वादित्यवगन्तव्यम् ।

( ख ) विमृषन्त—विचारयन्तं ( वि + मृष + शतृ ) । तप्त—सौहित्यम्, उदर-पूर्तिमित्यर्थः, उदरस्य अतिशयेन पूरणात् भक्ष्येच्छातो विरतिमिति यावत् ( “सौहित्यं तर्पणं दृष्टिः” इत्यमरः ) ।

( ग ) प्रकृतं—प्रस्तुतम्, आरब्धमित्यर्थः, अनुसर—अनुविधेहि, आरब्धं भोजनं निःशेषेण समापयेत्यर्थः । बालिशः,—मूर्खः ( “अज्ञे मृदयथाजातमूर्खं वैधेय-बालिशः” इत्यमरः ) ।

( घ ) प्रेरयति—चोदयति, भक्ष्यार्थं प्रवर्त्तयति इत्यर्थः ( प्र + इर + णिच् + शतृ ) । साहसम्—अविमृश्यकारित्वं दुष्करं कर्म वा ( “साहसन्तु दमे दुष्कर-



मस्मि” । इत्युक्त्वा द्रुतमत्य (ङ) तयोर्मध्ये विभ्रान्तं ताच्छं पुनः  
 शङ्खचूडोद्भवौत्,—“गरुत्मन् ! कस्ते भ्रमः ? मे फणं हे च जिह्वे  
 न पश्यसि ? किञ्चास्य सौम्यामाकृतिं न पश्यसि ?” इत्थं शङ्ख-  
 चूडे वदति सा भार्या मलयवती पितरौ च सर्वेऽत्र सत्वरम्  
 आययुः । तच्च विलुप्ताङ्गं पुत्रं दृष्ट्वाऽस्य पितरौ,—“हा पुत्र !  
 हा जोमूतवाहन ! हा कारुणिक ! हा वत्स ! हा परार्थ-  
 प्रदत्तजोवित ! हा वैनतय ! त्वया कथमिदमविमृश्य समा-  
 चरितम् ?” इति विलपन्ती भृशं रुदतुः । तत् श्रुत्वा ताच्छं  
 भृशमनुत्तो व्याचिन्तयत्,—“हा ! कथं बोधिसत्त्वांशमश्रवो  
 मया मोहात् भक्षितः ? सोऽयं जोमूतवाहनः परार्थप्राण-  
 दाता, यस्य कृत्स्नेऽत्र जगति कान्तिघोषणा भ्रमति !! तदस्मिन्  
 मृतं पापस्य मे अग्निप्रवेशन युक्तम्, अधर्मविषवृक्षस्य स्वादु

कर्मणि । आबल्यकृतौ धायम्” इति हैनः ), भा कथाः,—न कुरु [ क + “माङि-  
 लङ्” ( ३३:१९५ पा० ) इति लुङ्-धाम् “न माङ्योगि” ( ६४:७४ पा० )  
 इत्यङागमप्राप्तपेधः ] ।

( ङ ) तयोः,—गरुडजोमूतवाहनयोः । विभ्रान्तं—संशयं गतम्, अयं नागो वा  
 अश्वो वा इति निर्णयान्धमतया सन्देहमित्यर्थः ( वि + भ्रम + क्तः । विष्ण० । “अथ  
 विभ्रमः । शाभाया संशये ह्रावे” इति हैनः ) । फणं—फणां, हे जिह्वे—हिधा विभक्ता  
 जिह्वा इत्यर्थः, सपांणां हिजिह्वत्वात्, तथा च,—“अथ सपांन्वाचदं सवांन् परम-  
 हृष्टवत् । इदमानीतममृतं निक्षिप्ताभि कुण्डेषु वः ॥ स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्रीत  
 पन्नगाः ! । भवद्भिरिदमानीतैः यदुक्तं तद्वचस्तदा ॥ अदामीं चैव सातथमद्य प्रभृति  
 चाम्नु मे । यथोक्तं भवतामंतत् वची मे प्रतिपादितम् ॥ ततः स्नातुं गताः सपाः प्रत्युक्ता  
 तं तथेत्युत । शक्तीऽप्यमृतमालिष्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ अथाऽऽगतास्तुद्देशं सपाः  
 सुधारिणस्तदा । स्नाताश्च कृतज्ञप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमञ्जलाः ॥ यत्रैतदमृतस्यापि स्थापितं  
 कुशसंक्षरे । तद्विज्ञाय हतं सपाः प्रतिमायाः कृतञ्च तत् ॥ सोमस्थानमिदञ्चित  
 दर्भोक्ते निलिङ्गस्तदा । ततो हिधा कृता जिह्वा सपांणां तेन कर्मणा ॥ अभवंशमृत-  
 स्यशात् दर्भोक्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । हिजिह्वाश्च कृताः  
 सपाः गरुडेन मङ्गलाना” ॥ इति भा० आ० १४ श अ० ) ।

फलं किं पच्यते ?” इत्येवं चिन्ताकुले तार्क्ष्ये स जीमूतवाहनः  
(च) बन्धून् समागतान् दृष्ट्वा निपत्य व्रणश्रयथया पञ्चत्वमवाप ।

ततस्तत्र शोकदीनयोस्तत्पित्रोः “हा हा” इति विलपतोः,  
शङ्खचूडे च आत्मानं निन्दति, मा मलयवती ( छ ) अश्रुगद्गदं  
नभी दृष्ट्वा पूर्वप्रसन्नां तां वरदां देवीमस्विकामिति उपालभत,  
—“मातः ! ‘विद्याधरचक्रवर्त्ती ते पतिर्भविता’ इत्यहं त्वया  
आदिष्टा, तन्मम भाग्येन त्वं मिथ्यावादिनी जाताऽसि” । इत्युक्त-  
वत्यां तस्यां मा गौरी प्रत्यजोभूय,—“पुच्छि ! न न वचो  
( ज ) सृषा” इत्युक्त्वा कमण्डलोरमृतेन तं जीमूतवाहनं सिषेच ;  
तेन च सः अक्षतमर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरद्युतिर्जीविन् सद्यः समु-  
त्तस्थौ । अथ मा देवी सर्वेषु प्रणमतसु, उत्थितं प्रणतं तं  
जीमूतवाहनं प्राव्रवीत्,—“पुच्छ ! तुष्टाऽस्मि ते अनेन देह-  
दानेन, तदेषाऽहं निजेन पाणिना विद्याधरचक्रवर्त्तिपदे  
त्वामभिषिञ्चामि” एवं वदन्ती देवी कलसास्त्रभिः तं जीमूत-  
वाहनमभ्यषिञ्चत्, ( झ ) तेन च पूजिता तत्क्षणात् तिरोदधे ।

( च ) बन्धून्—पितादिस्वजनान् ( “सर्गादवाप्तवन्नातबन्धुस्वजनानः समाः”  
इत्यमरः ) । पञ्चानां—चित्यपतेर्जीमरुद्गौमरूपाणां पञ्चमहाभूतानां भावः तत् पञ्चत्वं  
—मृत्युम् ।

( छ ) अश्रुणा—अश्रुपरीधेन हेतुना, गद्गदम्—अस्पष्टाक्षरम् अश्रुगद्गदं—  
वायाव्ररुद्धकण्ठं यथा तथैत्यर्थः ( क्रिया विष्णु ), नभः,—अन्तरीक्षं, दृष्ट्वा—  
अवलोक्य, आकाशं लक्षीकृत्येत्यर्थः । इति—वक्ष्यमाणप्रकारेण, उपालभत—अदृश्यत,  
तिरश्चकारेत्यर्थः ( उप + आ + लभ + क्त ) ।

( ज ) सृषा—मिथ्या ( अश्रु ० । “सृषा मिथ्या च विभर्त्से” इत्यमरः ) । अमृतेन  
—जलेन, अमृतवत् तज्जलस्य मृतमञ्जीवकत्वात् अमृतमृदुर्गन्धेति भावः ( “सर्लिलं  
कमलं जलम् । पयः कौलालममृतम्” इत्यमरः ) ।

( झ ) तेन—जीमूतवाहनेन । तिरोदधे—अन्तर्दधे, अन्तर्हितवतीत्यर्थः [ तिरस  
+ धा + लिट् ए “तिरोऽन्तर्धी” ( १।४।७१ पा० ) इति समासः ] ।

अस्मिंश्च ममये नभसः दिव्याः कुसुमवृष्टयः ( ज ) पेतुः, नदृष्ट  
सङ्घर्षं दिवि देवदुन्दुभयः ।

अथ गरुत्मान् विनतस्तं जीमूतवाहनमुवाच,—“चक्र-  
वर्त्तिन् ! अहं ( ट ) पुरुषातिशये त्वयि अतिप्रीतोऽस्मि, येन  
अपूर्वोदारमतिना त्वया त्रिजगत्कीर्तुकावहं ब्रह्माण्डभित्ति-  
लिखितम् इदं चित्रं कृतम् ; तन्मामाज्ञापय, मत्तद्याभिमतं  
वरं वृणोष्व” । इतिवादिनं गरुडं स महासत्त्वः प्रावदत्,—  
गरुत्मान् ! सानुतापेन त्वया पुनर्नागा न भक्ष्याः, ये च  
( ठ ) अस्थिशेषाः पूर्वं त्वया भक्षिताः, ते जीवन्तु” इति ।  
“एवमस्तु, न भोक्ष्येऽहमतः परं नागान्, ये च प्राग्भुक्ताः,  
ते च जीवन्तु” इति तेन वरे दत्ते, ये नागा अस्थिशेषाः पूर्व-  
भक्षिताः, ते च सर्वे सद्यः समुत्तस्थः । ततः सर्वेषु सुरनाग-  
मुनिगणेषु मानन्देषु मिलितेषु स मलयचलः ( ड ) लोकत्रय-  
भूम्याख्यां लेभे । तस्मिंश्च काले गौर्याः प्रसादात् सर्वे विद्या-

( ज ) पेतुः,—वधश्रिरे [ पत + लिट्-उस् “अत एकहल्मध्ये—” ( ६।४।२०  
पा० ) इति अभ्यासलोपः अकारस्य च एकारः ], नेदुः,—दध्नुः ( नद + लिट्-  
उस्, पूर्ववद्रूपसिद्धिः ) ।

( ट ) पुरुषेषु अतिशयः,—उत्कर्षवान् तस्मिन् पुरुषातिशये—पुरुषयेष्टे  
( ७मी तत्प० ) । अपूर्वां—अदृष्टाश्रुतपूर्वैश्वर्यं, अमानवीति यावत्, सदारा—महती,  
मतिः,—इच्छा ( “उदारागे दाहमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्” । “मतिः स्त्रीच्छाद्विधीः  
श्रुती” इत्यभयवःपि मेदिनी ) यस्य तेन अपूर्वोदारमतिना—अन्यदुर्लभमददाशयेन  
( विष्ण० । बहुव्री० ) । ब्रह्माण्डं—जगत्त्रितयमेव, भित्तिः,—कुण्डं, चित्रविद्यासाधो  
इति भावः, तत्र लिखितं—चित्रितं ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं—जगत्पटे सुदृढमकृतं  
( विष्ण० । ७मी तत्प० ), ब्रह्माण्डभित्तिलिखितत्वात् आकाशस्यापि इति भावः ।  
आज्ञापय—आदिश, कित्ते प्रियं करीमोति शेषः ।

( ठ ) अस्थिशेषाः,—अस्तिमानावशिष्टाः, यदा इति भावः ।

( ड ) लोकत्रयस्य—भुवनत्रयस्य, देवनरनागलोकस्य सर्गमर्त्यरसातलस्यैश्वर्यं,

धरेखराः तमङ्गतं ( ढ ) जोमूतवाहनोदन्तं विविदः । ततश्च ते सर्वे समेत्य चरणावनताः तं ( ण ) सुदितबन्धुसुहृत्समन्तं गोरीश्वकरकृतमहाभिषेकं हिमाद्रिं निन्युः । तत्र गत्वा स जोमूतवाहनः पित्रा मात्रा भार्यया मलयवत्या मित्रावसुना लोकोत्तरचरितेन शङ्खचूडेन च समं बहुरत्नगोभितां विद्याधर-चक्रवर्त्तितां भुञ्जानः सुखमध्यवाम ।

इति महतीं विचित्रां कथामाख्याय वेतालः पर्यपृच्छत्,—“राजन् ! ब्रूहि, शङ्खचूड-जोमूतवाहनयोः काऽधिकः ( त ) सत्त्वेन ? यदि जानन्नपि न वदसि, तदा पूर्वमेव दत्तः शापः सम्भाविता” इति । राजा अब्रवीत्,—( थ ) “बहुजन्म-मिदमेतत् जोमूतवाहनस्य न चित्रं, आर्यस्त्वत्र शङ्खचूडः, यो मरणादुत्तीर्णोऽपि अन्यं प्राप्य सुदूरं गताय शत्रवे ताड्योऽप्यश्वात् धावन् स्वं देहमुपानयत्” । एतत्तस्य नृपस्य वचनं भामः,—ध्यानं, सम्मेलनस्थानमिति यावत्, सुरनागसुरगोमसेकं सेलनादिति भावः ( “समिः चित्तौ ध्यानमात्रे” इति हेमः ), लोकवयम्भामः इति आख्या—सजा लोकवयम्भस्याख्यः—विजगदाख्यदाभिधानम् ।

( ढ ) जोमूतवाहनस्य उदन्त—वृत्तान्तं ( “वार्ता प्रदर्शित्वान्तः उदन्तः स्यात्” इत्यमरः ), विविदः—अवगम्य, ज्ञातवन्तः इत्यर्थः ( विद + लट्-उच् ) ।

( ण ) सुदितैः,—पुनर्जीवनप्राप्ता दृष्टैः, बन्धुभिः,—पितृदासः स्वजनैः, सुहृद्भिः,—मित्रैश्च, समेत—सङ्गतं सुदितबन्धुसुहृत्समन्तम्—बान्धवसम्पन्नजनसाख-सहितम् ( विष्णु० । ३५। तत्प० ) ।

( त ) सत्त्वेन—सत्त्वगुणेन, स्वभावेन वा, चित्तेन वा, असुभिर्वा, अधिकः,—श्रेष्ठः, अग्रेयमर्थं कः सत्त्वगुणाधिकः, उन्नतस्वभावो वा, उदारमना वा महाप्राणो वा इत्यर्थः ।

( थ ) बहुभिः जन्मभिः,—पूर्वपूर्वजन्मभिः, मिदं—मिथश्च, आचरितमित्यर्थः, बहुजन्ममिदं—जन्मजन्मान्तरीयसंस्कारवशात् अधिगतमित्यर्थः, एतत्—सत्त्व-मित्यर्थः । चित्रम्—आश्चर्यं, सङ्गसंस्कारत्वादिति भावः ।

निश्चय वेतालः शिंशपाऽन्तिकमगात् । राजाऽपि तमानेतुं  
पुनः प्रययौ ।

### अथ सप्तदशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपामूलमुपेत्य वेतालञ्च तं तथैव  
स्कन्धमारोप्य चलितुमुपचक्रमे । वेतालश्च तं पुनरब्रवीत्,—  
“राजन् ! अमविनोदाय पुनरहमेकामाख्यायिकां कथयामि,  
शृणु,—

पुरा गङ्गाकूले कनकपुरं नाम पुरमेकमासीत्, यस्मिन्  
( क ) धर्मस्य एकोऽपि पादः कलिना न विहतः । तत्राभवत्  
यशोधराऽऽख्यो ( ख ) यथार्थनामा महीपतिः, यो हि धीरो  
वेलाऽद्रिरिव क्षितिं विप्लवात् ररक्ष । यश्च जगदाङ्गादकः

( क ) धर्मस्य—पूर्वचतुष्पादधर्मस्येत्यर्थः । पादः,—चरणः, चतुर्थांश इति  
यावत् ( “पादस्तुरीयो भागः स्यात्” इत्यमरः ), कलिना—तदाख्यचतुर्धनुर्मेन,  
विहतः,—विनाशितः, सत्ये चतुष्पादः, वेतायां विपादः, हापरे विपादः  
धर्मः तस्यै, कलौ तु एकपादः धर्मः अस्ति पादवयस्मान्यत् तेनैव पापेन भयं,  
कनकपुरे तु राज्ञो यशोधरस्य पुण्यशासनप्रभावात् कलिना धर्मस्य एकोऽपि पादः  
नैव भङ्गः शिके, सत्ययुगवत् पूर्वचतुष्पाद एव धर्मः विद्यते, राजाऽयं महाप्रभावः  
पुण्यबाण इति फलितम् ।

( ख ) यथार्थनामा—यशोधर इति सत्येकनामा, महायशः इति यावत् ।  
वेला—सीमा, सीमारूप इत्यर्थः ( “वेला काले च सीमायामभ्येः कूलविकारयोः”  
इति मेदिनी ), तादृशः अद्रिः वेलाऽद्रिः,—मर्यादापर्वतः, मर्यादापर्वतास्तु ब्रह्माण्ड-  
पुराणे प्रदर्शिताः ; यथा,—“जाठरो देवकूटश्च पूर्वस्यान्दिशि पर्वतो । तौ दक्षिणो-  
त्तरायामावासीलनिवधायतौ ॥ कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चा-  
यतावेतावर्षबालव्यवस्थितौ ॥ निषधः पारियात्रश्च पश्चिमी वर्षपर्वतौ । तौ दक्षिणो-

(ग) चण्डप्रतापोऽखण्डमण्डलस्य विधिना चन्द्रार्कविकीकृत्येव विनिर्मितः । (घ) जनता यं पापभीरुं यशोलुब्धं परस्त्रीषु षण्डं शौर्यौदार्यमयं विदन्ति । तस्य राज्ञः पुरे कश्चित् महाबणिक् प्रतिवसति स्म, तस्य उन्मादिनी नाम कन्याऽभवत् । यस्ता-मद्राक्षीत्, स मदनबाणहतः उन्मादवानेवाभूत् । तस्यां (ङ) यौवनस्थायां स बणिक् नीतिविद्वन् तं यशोधरं राजानमुपेत्य व्यजिज्ञपत्,—“प्रभो ! तैलोक्यरत्नभूता मे कन्यैका प्रदेयाऽस्ति, तां देवस्य अनावेद्य अन्यस्मै न दातुमुत्सहे, अस्मिंश्च भूमण्डले देव एव सर्वरत्नानां प्रभुः, तत् तां स्वीकृत्य मामनुगृह्णातु देवः” ।

इति तस्य वचनमाकर्ण्य स राजा निजान् ब्राह्मणान् तस्या

परायामावागीकृतिषधायतौ” ॥ इति । स च स्थितिसमुद्रधीरन्तरेऽवस्थितः जल-प्रावनात् पृथिवीं रक्षति । विप्रवात्—राष्ट्रविपर्ययात् जलप्रावनाच्च ।

( ग ) चण्डप्रतापः,—तीक्ष्णप्रभावः, अवश्यग्रासन इति यावत्, चखण्डमण्डलः,—अविभक्तदेशः, ऊरुदंशधपतिरित्यर्थः, एकातपवीकृतसमयदेशः सखाट् इति यावत् ( “मण्डलं दंशविश्वधीः । भुजङ्गभेदे परिधौ शुनि द्वादशराजके ॥ सहाते दंशभेदे च” इति हेमः ), चखण्डमण्डलयन्द्रः जगदाह्लादकः, चखण्डमण्डलः मुख्यं चण्डप्रतापः, राजानि तस्मिन् जगदाह्लादकत्वचण्डप्रतापत्वाखण्डमण्डलत्वादि-गुणसङ्गातात् चन्द्रार्कौ एकीभूतौ द्वावप्येतौ इत्युत्प्रेक्षा ।

( घ ) जनता—जनसमूहः । परस्त्रीषु षण्डं—क्लृप्तं, परदारविमुखमित्यर्थः ।

( ङ ) यौवने—युवभावे तिष्ठतीति तस्यां यौवनस्थायां—प्राप्तयौवनायां सत्या-मित्यर्थः ( भावे ७मी० ) । प्रदेया—कस्मैचिद्द्वराय विवाहविधिना समर्पणीया, परिचाययितव्या इत्यर्थः । अनावेद्य—अविज्ञाय [ आ + विद + ल्यप्, न आवेद्य अनावेद्य “नखोपो नजः” ( ६।३।७३ पा० ) इति नखो नख खीपे कृते “तन्मासृङ्गि” ( ६।३।७४ पा० ) इति मुडामनः ] । उत्सहे—शक्नोमि ( उत् + सृज् + लट्-प् ) । स्वीकृत्य—अङ्गीकृत्य, पत्नीत्वेन परिगृह्येत्यर्थः ( अस्मिं स्वं कृत्वा इति स्म + चि + कृ + ल्यप् ) ।

लक्षणानि परीक्षितुं व्यसृजत् । ते ब्राह्मणा गत्वा तां त्रिलोक-  
सुन्दरीं दृष्ट्वा मयः ( च ) क्षोभमगमन्, व्यचिन्तयन्श्च,—“यदि  
राजा इमां परिणयेत्, तदा राज्यमवसादेत्, एतस्यामासक्त-  
चित्तः स कदाऽपि न हि राज्यम् अर्वाक्ष्यते, तस्मादेषा  
सुलक्षणेति राज्ञे नाम्नाभिः कथनीयम्” इति । इत्येवं मनसि  
सङ्कल्प्य ते राजान्तिकमाजग्मुः, ऊचुश्च,—“देव ! सा कुलक्षणा”  
इति । तेन च स राजा तां बणिक्सुतां न स्वीचकार । ततः  
तदाज्ञया स बणिक् तां कन्यां बलधराऽऽख्याय सेनापतये  
प्रददौ । अथ सा भर्तृगृहे तेन भर्ता सुखेन ( छ ) अस्थात् ।

इत्थं ( ज ) गच्छति काले हेमन्तहस्तिनं प्रफुल्लकुन्दलता-  
दन्तं मथिताम्बुजिनीवनं हत्वा लसत्पृथ्व्यमञ्जरीकमरावलिः

( च ) क्षोभं—चाञ्चल्यं, तस्या राज्ञः अत्यासक्तिर्भवेत् भावः । परिणयेत्—  
उद्दहेत् ( परि + नी + लिङ्-यात् ) । अवसादेत्—नश्येत् [ अव + सद + लिङ्-यात्  
“पात्राभाष्या—” ( ७।३।७८ पा० ) इति भोटाट्टेः ] ।

( छ ) अस्थात्—अवासीत् [ स्था + लृङ्-ट् “गातिस्था—” ( २।४।७७ पा० )  
इत्यादिना सिचौ लृक् ] ।

( ज ) गच्छति—अतिवहति । हेमन्तः,—हिमर्तुः, स हिमो व तं हेमन्तहस्तिनं  
—गजमदृशं हेमन्तर्तुं, हेमन्तकालस्य धूमलदृशकुम्भटिकावङ्गलङ्गेन पद्मिनी-  
षण्डविमर्दकत्वेन च धूमवद्देहेन अम्बुजिनीकाननविमर्दकेन च गर्जेन साय-  
मवगन्तव्यम् ; प्रफुल्ला—विकशा, या कुन्दलता—कुसुमितकुन्दशाखा ( “लता  
प्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम्” इति शाश्वतः ), अथ कुसुमानां विकर्षण  
सेदयुक्तासु लतासुर्वि विकर्षितत्वापहारः, सा दन्त इव यस्य तम्, अन्यथा,—कुन्दलता  
इव दन्तः यस्य तं प्रफुल्लकुन्दलतादन्तं—पुष्पितकुन्दशाखारूपदन्तविशिष्टं, गजदन्तानां  
युभवाङ्गीर्षत्वाच्च कुसुमितकुन्दशाखौपस्यम्, अन्यथा केवलस्य स्वल्पस्य कुन्दस्य औपस्यं  
तु गजदन्तसादृश्यहानिदोषः स्यात् इति बोद्धव्यं ( विण० । बहुव्री० ), मांथतं—  
विखोडितं, विनाशितमित्यर्थः, अम्बुजिनीवनं—पद्मिनीषण्डं येन तं मथिताम्बुजिनी-  
वनम्, एकम्,—हिमपातनेन, अपरम्,—अवगाहनेनेति भावः, विदलितपाद्मनीसङ्घं  
( विण० । बहुव्री० ) । लसन्ती—दोषसामा, या पुष्पमञ्जरी—कुसुममञ्जरी, सा

चूताङ्गरनखः कानने क्रीडन् मधुकर्मरो समाजगाम । तस्मिंश्च  
काले वसन्तोत्सवं दृष्टुं स राजा यशोधरः गजारूढः निर्जगाम ।  
( भ ) तद्रूपेण सन्भाव्यविप्रवाः कुलयोषितः अपमारयितुं तदा  
उद्दृष्ट्य दत्तं डिण्डिमं श्रुत्वा सा उन्मादिनी परित्यागावमानिता  
हर्म्यपृष्ठतः तस्मै राज्ञे आत्मानमदर्शयत् । स च राजा  
( ज ) सन्मुक्षितस्य मधुना मलयानिलैः कामाग्नेः ज्वाला-  
मिवोद्गतां तां दृष्ट्वा चुक्ष्मे ; तस्याश्च रूपं मनोभुवो जैत्रमस्त-  
मिव हृदये गाढं प्रविष्टं निर्वर्णयन् क्षणात् मोहमगात् ।

केशरावलिः,—सिंहस्य सटामंहरिर्विद्यस्य सः, अन्यत्र,—लसत्पद्ममञ्जरीव केशरा-  
वलिः यस्य स लसत्पद्ममञ्जरीकेशरावलिः,—प्रोङ्गिकुसुमवल्लीरूपकेशरधारी  
( विष्णो । बहुव्री० ), चूताङ्गराः,—आसमुक्ताः, नखाः,—करकटा इव, अन्यत्र,  
—चूताङ्गरा इव नखा यस्य सः चूताङ्गरनखः,—आसमुक्ता इव नखधारी,  
मखरायुधा हि सिंहाः तैरेव परान् दारयन्ति, वसन्तोऽपि चूताङ्गररूपेणास्त्रेण  
विरहिहृदयान् दारयन्ति इति तस्मात्स्यम् । मधुः,—वसन्तः, वसन्तर्तुरिति यावत्,  
केशरी—सिंह इव, अन्यत्र,—मधुरिव केशरी मधुकेशरी—वसन्तकालरूपः सिंहः ।

( भ ) तस्य—राज्ञः, रूपेण—सौन्दर्येण तद्रूपेण—राज्ञः सौन्दर्यसम्पत्त्या,  
सन्भाव्यः,—सन्भावनादः, विप्रवः,—आश्चर्यं यामां ताः सन्भाव्यविप्रवाः,—आश्चर्या-  
विकाराः, राज्ञः सौन्दर्यातिशयदर्शनेन शङ्कनीयमानसविकाराः इत्यर्थः ( विष्णो ।  
बहुव्री० ) । उद्दृष्ट्य—राजा वदिरागच्छति, सर्वां दृष्टुं तद्गमनमार्गादपगच्छत इति  
उच्येः वाद्यमङ्गयोगेन घोषयित्वा ( उत् + घृष + ल्यप् ) । परित्यागेन—कुलक्षणेति  
विश्वस्य अनटरात् प्रत्याख्यानेन, अवमानिता—अवज्ञाता परित्यागावमानिता—  
अयदृष्टपरिभृता, तन्नु योषितामतीव मन्युकारणमवगन्तव्यं ( विष्णो । श्या  
तत्पु० ), हर्म्यपृष्ठतः,—हर्म्यपृष्ठमारुह्य ( ल्यब्लोपे ध्रुवी० ) ।

( ज ) सन्मुक्षितस्य—उद्दोषितस्य ( विष्णो । सम + धुक्ष + क्तः ), मधुना—  
वसन्तेन ( कर्मा ), मलयानिलैः,—दक्षिणस्यमलयपर्वतागतवायुभिः ( करणे श्या० ),  
तस्य कामोद्दोषकत्वात् । ज्वाला—शिखाम्, अतीव सनापकत्वादिति भावः । चुक्ष्मे  
—विचकार, अक्षिप्ती बहुवेत्यर्थः ( चुभ + क्षिप् + क्तः ) । मनसः भूः,—उत्पत्तिः यस्य  
मनसो भवति इति वा, मनसि भवति इति वा तस्य मनोभुवः,—कामस्य ( मनस् +



अथ स भृत्यैराश्वामितो राजधानीं प्रविश्य ( ट ) पृष्टेभ्य-  
स्तेभ्यस्तां प्रागुपनतोऽभिताम् उन्मादिनीं बुबुधे । ततः स राजा  
तान् “कलक्षणेयम्” इतिवादिनो विप्रान् देशान्निर्वास्य  
( ठ ) अनुदिनं तामिव समुत्सुको दध्यौ,—“अहो ! जगन्निष्कलङ्के  
तस्या मुखे मति निर्लज्जो जडात्मा अयं शशी नित्यमुदेति ।

भु + क्तिप् ), जैतृ—जैतृ, जयमाधनमित्यर्थः [ विण० । जि + “लृन्” ( ३।२।१३५  
पा० ) इति लृन् “प्रजादिभ्यश्च” ( ५।४।३८ पा० ) इति णिण क्तने पूर्वपदसङ्घः ।  
“जैवस्तु जैता” इत्यमरः ] । निर्वर्णयन्—अवलीकयन् [ निर + वर्ण + “मलाप—”  
( ३।१।२५ पा० ) इति णिच् + लटः श्वादेशः । “निर्वर्णयन्तु निध्यानं दर्शनालोका-  
नेक्षणम्” इत्यमरः ] ।

( ट ) पृष्टेभ्यः—जिज्ञासितेभ्यः, राजा इति शेषः, तेभ्यः—भृत्येभ्यः । आदौ  
उपनता—प्राप्ता, पिदा दातृनिष्ठत्वात् प्राप्तपाया इत्यर्थः, पयात् उज्ज्वलता—लक्षण-  
ज्ञानं ब्राह्मणानां सभाभाषणदोषात् त्यक्त्वा ताम् उपनर्ताभिताम्—उपस्थितां  
परित्यक्ताञ्चेत्यर्थः ( विण० । स्नातान्निप्रवत् स० ) ।

( ठ ) दिने दिने अनुदिनं—प्रतिदिनं ( वैष्णव्यामव्ययी० ) । समुत्सुकः—  
उत्कण्ठितः सन्, दध्यौ—चित्तयामास ( ध्ये + लिट् णल् ) । जगत्—भूवनत्रयेत्यर्थः,  
निष्कलङ्के—कलङ्कशून्ये जगन्निष्कलङ्के—विभुवने एकमादकलङ्कविरहिते, केवलम्  
अस्या मुखमन्तरा विभुवने नैवविधे किञ्चिद्व्यमति, यत् किञ्चिताऽपि कलङ्केनामंसृष्टं  
दृश्यते इति तात्पर्यम् ; यदा,—जगत निष्कलङ्कं यस्मात् तादृशं जगन्निष्कलङ्के  
( मुखे इत्यस्य विण० ), पृथिव्यां सर्वथा रमणीयं नैव किञ्चिदस्ति, इत्यपवाद-  
प्रस्तावके इत्यर्थः, अतुलनीये इति भावः । निर्लज्ज इति ।—निर्लज्जत्वञ्च शशिन  
इदं यत्,—अकलङ्कितः तस्या मुखस्य विद्यमानत्वेऽपि कलङ्कमस्मिन्स्य आत्मनः  
नित्यप्रकाशनम् ; अङ्कः,—हिमयन्तः, आत्मा—स्वरूपं यस्य सः जडात्मा—अशिरमयः,  
अथच जडात्मा—अपाङ्गः, मुखंस्वरूपः इत्यर्थः, मुखमन्तरा कोऽन्यः कलङ्कितमात्मानं  
प्रदर्शयति ? इति भावः ( “जडा न्निशाम् । शुकशिख्यां हिमयन्तमुकापात्रेषु तु  
विषु” ॥ इति विश्वमेदिन्यौ ), जडात्मा—जलमयमण्डल इत्यर्थश्च, उल्लयोरभेदात्,  
चन्द्रमण्डलस्य जलमयत्वे प्रमाणं यथा सिद्धान्तशिरामणौ,—“चन्द्रस्य दर्शने त्वयं  
विशेषः,—चन्द्रो हि जलमयः, तस्य स्ततो दीप्तिर्नास्ति, तस्य दूरस्थितजलमयस्य

कठोरौ हेमकलसौ गजकुम्भौ च कर्कशौ अस्याः ( ङ ) पीनयो-  
स्तुङ्गयोः पयोधरयोः सादृश्यं न लभेयाताम् । ( ठ ) काञ्ची-  
नक्षत्रमालया विराजितम् अस्या जघनस्थलं कन्दर्पमातङ्ग-  
मस्तकनिभं कं न विलोभयेत् ? ” । इत्येव तामन्ताश्चिन्तयन्  
राजा ( ण ) कामाग्निपुटपाकेन पच्यमानः दिवानिशं क्षीयते  
स्म । ( त ) क्रिया निगूहमानश्च पृच्छद्गङ्गाः आभेभ्यः तत्

दृश्ययोग्यत्वात्, सूर्याकिरणप्रवेशेनैव दीप्ता दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्याधः-  
स्थितत्वेऽपि ” इत्यादि । अनेन अग्निः परानुग्रहजौबिलं हेयत्वसौक्तं, ततश्च य ईदृशः  
हेयः, स कथं निखिलतादरभाजने तादृशं सुखं सत्यपि नित्यमुदृच्छति ? इधैव  
तस्य उदयनम् इति प्रतीयते ।

( ङ ) पीनयोः,—स्थूलयोः, तुङ्गयोः,—उन्नतयोः ।

( ठ ) काञ्चा—कांठमेषणविशेष ( “स्तोकव्यां मेखला काञ्ची सप्तकौ रसना  
तथा” इत्यमरः ), या नक्षत्रमाला—नक्षत्राणां माला नक्षत्रविशतिभौक्तिकैः कृता  
रचना, यद्यपि “एकावत्यै कथाष्टका । सेव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविशतिभौक्तिकैः” ॥  
इत्यमरैः । सप्तविशतिभौक्तिकथाष्टका एकाष्टका एकावली एव नक्षत्रमाला-  
शब्दाच्चा, तथाऽपि “एका यष्टिर्भवत् काञ्ची” इत्यनेन काञ्चा अपि एकयष्टिका-  
त्वात् सप्तविशतिभौक्तिकथाष्टकायां तथा सादृश्यनिवन्धनः नक्षत्रमालाशब्दोपचारः ;  
तथा काञ्चीनक्षत्रमाला—सप्तविशतिभौक्तिकाष्टांतरसमया । जघनस्थलं—स्त्रियाः  
कटीपरीभागः ( “पञ्चान्नितञ्च स्तोकव्याः क्लीबं तु जघनं पुरः” इत्यमरः ), कन्दर्प-  
मातङ्गमस्तकञ्च—गजकुम्भश्चैव, ते कन्दर्पमातङ्गमस्तके, तन्निभं कन्दर्पमातङ्ग-  
मस्तकनिभं—कन्दर्पमदृशम् उन्मादकं कारिकुम्भमदृशं विशालखल्यम्, एतेनास्यां  
जघनप्रदेशस्य अतीव रमणीयत्वमुद्घोषकत्वञ्च गम्यते ।

( ण ) कामः आग्निरिव, सत्पापकत्वादिनां भावः, तत्र यः पुटपाकः,—  
अन्तर्निगूढः पाकविशेषः तेन कामाग्निपुटपाकेन—पच्यमानलज्जाम्यान्तरिकपाक-  
विशेषेणैव ( कक्षां ) । क्षीयते स्म—कृशोभयते स्म [ क्षि + कम्भकर्मणि छट्-ते  
“क्षीयते इति कम्भकर्मणि” ( का० सू० वृ० ५ आ० २ अ० ५ सू० ) ] ।

( त ) क्रिया—लज्जया, निगूहमानः,—गोपायन् [ नि + गूह + शानच्  
“ऊदुपधाया गोहः” ( ६।४।८ पा० ) इति उपधायाः कृत ], क्षीयताकारणमिति  
शेषः, पृच्छद्गङ्गाः,—जिज्ञासमानेभ्यः [ प्रच्छ + शट् “यद्विज्या—” ( ६।१।१६ पा० ) ]

पीडाकारणं प्रकाशयामास । ( थ ) “अलं सन्तापेन, स्वाधीनां तां किं न भजसे ?” इति तैरभिहितः स धार्मिकः नरपतिः नैव तदनुमेने ।

ततो बलधरो नाम सेनापतिः तत् विदित्वा उपेत्य च चरणाऽऽनतः प्रभुम् ( द ) अभ्यर्थयामास,—“देव ! दासस्त्री सा तव दास्येव, न पराङ्मना ; अहञ्च स्वयं प्रयच्छामि, तदनां मे भार्यां गृह्णाम् । ( ध ) अथवाऽहं ताम् इह देवकुले त्यजामि, तर्हि तस्या ग्रहणे न दोषः” । इति सेनापतिना निर्वन्धेन अभ्यर्थ्यमानोऽपि सान्तःक्रोशं तमुवाच,—“अहं राजा भूत्वा कथमोदृशमधमं कुर्याम् ? मयि धर्मम् ( न ) अतिक्रामति कः स्ववर्त्मनि तिष्ठेत् ? भक्तोऽपि त्वं कथं मां पापे परलोकमहा-

इति सम्प्रसारणम् ], आतिथ्यः,—स्वैभ्यः, स्वजनेभ्य इत्यर्थः ( “आमी लब्धे स्वसत्ययोः” इति मेदिनी ), यदा,—आतिथ्यः,—प्रत्यायतेभ्यः, विद्युत्समुद्भूत इत्यर्थः ( “आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः ) ।

( थ ) अलं—निषेधाद्येकमव्ययम्, अलं सन्तापेन—सन्तापं मा कुरु इत्यर्थः ( “गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका” इति नियमात् गम्यमानक्रिया-ऽपेक्षया साधकत्वेन करणे श्यां ), स्वाधीनां—निजाऽऽयतां, निजसेनापतेः पत्नीत्वात् तस्याः स्वाधीनत्वम् । अनुमेने—अनुसृष्टे, स्वीकृतवानित्यर्थः [ अनु + मन + लिट्-ए “अत एकदलमध्ये—” ( ६।४।१२० पा० ) इत्यभ्यासलोपः, अकारस्य च एकारः ] ।

( द ) अभ्यर्थयामास—यथाच ( अभि + अर्थ + णिच् + लिट्-णल् ) । पराङ्मना—परस्त्री, दासस्त्र्यामिके वस्तुनि प्रभोरेव स्वात्मत्वात्, यदाह कात्यायनः,—“दासेनोदा त्वदासो वा साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् । यस्मादभक्तां प्रमुक्तस्त्वाः स्वात्मधोनः प्रभुर्धतः” ॥ इति । “दामस्य तु धनं यत् स्यात् स्त्रामी तस्य प्रभुः श्रुतः” ॥ इति ।

( ध ) अथवा—पश्चात्तरं, परस्त्रीति मत्वा यदि न गृह्णामि तदा इति भावः । देवकुलं—देवगृहं, देवतां साधोक्त्य इति भावः । तस्याः यद्व्येन न दोषः,—मया पारित्यक्तायाः तस्या अस्त्रामिकत्वात्, अस्त्रामिकधनस्य च राजाधिकृतत्वात् अर्द्धाध इति भावः ।

( न ) अतिक्रामति—उज्ज्वलति ( अति + क्रम + शब्द । भावे ७मी० ) । स्ववर्त्मनि

दुःखहेतौ क्षणसुखावहे नियोजयसि ? यदि त्वं धर्मपत्नीं विहास्यसि, तदा त्वां न क्षमिष्ये । मादृशः को हि तादृशं धर्मविप्लवं सहेत ? तत् ( प ) वरं मृत्युः” इति उक्त्वा स राजा तं निषिषेध । ( फ ) उत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि त्यजन्ति, न सत्यथम् । ( ब ) तथैवार्थयमानान् सर्वानपि पौरजानपदान् मिलितानपि स राजा सुदृढ़निश्चयो निराचकार । ततः क्रमेण तेनैव ( भ ) स्मरज्वरभबोक्षणा अभोक्ष्यं प्रचीणदेहः स राजा यशोधरः यशःशेषतां प्रययौ ; सेनःपतिश्च प्रभोस्तथा विलय-मसहिष्णुः अग्निं विवेश, अनिर्वचनीयं हि भक्तचेष्टितम्” ।

इति कथामाख्याय स्कन्धस्थितो वेतालः तं पप्रच्छ,—

—निजकत्तव्यपथे । धर्माय—सह धर्माचरणाय, पत्नी तां धर्मपत्नीं—सहधर्मिणी ( ४०० ) तत्पु० ), विहास्यसि—त्यज्यसि ( वि + हा + लृट्-स्यसि ) ।

( प ) वरं—मनाक्प्रियः, दृष्टगधर्मं कृत्वा जीवनरक्षणापेक्षया मृत्युरपि प्रियः इत्यर्थः ( “देवाहुते वरः येष्टे विपु क्लोवं मनाक्प्रिये” इत्यमरः ) ।

( फ ) उत्तमसत्त्वाः,—सत्त्वभावाः ।

( ब ) तथैव—उक्तप्रकारेणैव, सेनापतिप्रदर्शितरीत्येवेत्यर्थः, अर्थयमानान्—याचमानान् ( अर्थ + णिच् + आनच् ) । पौराः,—पुरवासिनः, नागरिका इत्यर्थः, जानपदाः,—जनपदवासिनः, नगरादन्यत्र देशवासिन इत्यर्थः ( “भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी ), पौराश्च जानपदाश्च ते तान् पौरजानपदान्—नगरवासिनः देशवासिनश्चैव, यद्वा,—पौराः,—पुरवासिनः, ये जानपदाः,—जनाः तान् पौरजानपदान्—पुरवासिजनान् ( कर्मधा० ) ; पौराः,—पुरवासिनः जनाः, जानपदाः,—नगरवासिनश्च जनाः तानिति वा । निराचकार—प्रत्याचक्ष्यो, निवारयामासित्यर्थः ( निर् + णा + कृ + लिट्-णलृ ) ।

( भ ) स्मरज्वरात्—कामज्वरात्, भवः,—उत्पातयस्य तादृशं क्लेशा—सन्नापेन स्मरज्वरभबोक्षणा—कामज्वरसन्नापेन ( कर्मधा० ), अभोक्ष्यं—निरन्तरम् । यश्च एव शब्दः तस्य भावक्षतां यशःशेषता—कीर्त्तिसाक्षावशिष्टता, मृत्युर्माति यावत् । विक्षयं—मृत्युमित्यर्थः । भक्तचेष्टितम्—अगुरुकृतसंवेद्य-व्यवहारः ।

“राजन् ! एतयोः सेनापतिमहोभृतोः कोऽधिको मतः ? त्वया पूर्वदत्तशापम् अनुस्मृत्य वक्तव्यम्” । राजा अवदत्,—“अहं राजानमधिकं मन्ये” । तदाकण्ठे वेतालः (म) साक्षेपमब्रवीत्,—“राजन् ! सेनापतिः कथं नाभ्यधिकः ? यः स्वामिने तथाविधां स्वभार्यां सुचिरेण ज्ञाततद्भोगसुखास्वादोऽपि समुपा-  
नयत्, प्रभौ च पञ्चत्वमागते तद्भक्त्या आत्मानमग्निसादकरोच्च ; राजा तु अनास्वादिततद्भोगस्तस्य भार्यां जहौ” ।

वेतालेनैवमुक्तः स राजा विहस्य पुनरब्रवीत्,—“यद्यपि एतत्, तथाऽपि (य) नातिचित्रं तत्, कुलपुत्रो हि सेनापतिः, स भक्त्या तथाऽकरोत्, प्राणैरपि भृत्यानां स्वामिरक्षणं व्रतम् । राजानस्तु (र) मददधाता गजा इव निरङ्कुशा विषयोन्मुखा धर्ममर्यादाशृङ्खलां छिन्दन्ति । तेषां हि

( म ) साक्षेपं—समक्षं, किञ्चिद्विभक्तं इत्यर्थः । तथा सह भोगः तद्भोगः, तत्र यत् सुखम्—आनन्दः, तस्य आस्वादः,—रसः, ज्ञातः,—अनुभूतः, तद्भोगसुखास्वादः,—तत्त्वभोगानन्दरसः येन सः ज्ञाततद्भोगसुखास्वादः,—विदित-  
तत्पुरुषसुखभाषुर्यः ( विष्णु० । बहुव्री० ), समुपानयत्—समुपाहरत्, उपायनी-  
कर्तुमैच्छदित्यर्थः ( सम् + उप + आ + नी + लङ् ) ।

( य ) नातिचित्रं—नातिविचित्रकरमित्यर्थः । कुलपुत्रः,—सत्कुलोत्पन्नः इत्यर्थः ।  
व्रतं—नियमः, अवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

( र ) मददं—दानं वारिणा, गर्वेण च ( “मदो रेतसि कक्ष्यां गर्वे हर्षेभ-  
दानयोः” इति विश्वः ), आधाताः,—परिपूर्णा इत्यर्थः, मददधाताः,—मदनसाः,  
गर्विताश्च । निरङ्कुशाः,—अङ्कुशो नाम गजताडनविशेषः, तदभायसाः, अङ्कुशताडने-  
नापि वज्रीकर्षमन्त्रमा इत्यर्थः, अन्यथ,—निर्वाधा इत्यर्थः, अतिक्रान्तशसना इति  
यावत्, विषयेषु—कारिण्यादेषु भोग्यद्रव्येषु, अन्यथ,—स्वकृच्छन्तर्गततादिषु  
भोग्यद्रव्येषु, उन्मुखाः,—प्रवणाः विषयोन्मुखाः,—भोग्यद्रव्यासक्ताः ( विष्णु० । ७भो  
न पृ० ) । धर्मस्य मर्यादा—स्थितिः ( “मर्यादा सोमं स्थितौ” इति मादिनी ),  
शृङ्खला—निगड इव, नियामकत्वादिति भावः, ताम्, अन्यथ,—धर्ममर्यादां इव

( ल ) उद्विक्तचित्तानाम् अभिषेकाख्यभिः समं विवेकी विगलति ।  
 ( व ) चलच्चामरमारुतेरुहूय तेषां वृद्धोपदिष्टास्त्रार्थरजांसि  
 उत्तिष्ठन्त्यन्त इव । ( श ) आतपत्रेण च सत्यं सूर्यालीक इव  
 निवर्त्यते । ( ष ) विभूतिवात्यया चोपहृता दृष्टिः मार्गं न चक्षते ।

शङ्कना तां धर्मसंस्थां दाशङ्कनां—धर्मस्थितिद्वयं निगडमित्यर्थः, हिन्दन्ति—कृण्वन्ति,  
 उल्लङ्घयन्तीत्यर्थः ( िहृट् + लट् अस्ति ) ।

( ल ) उद्विक्तचित्तानां—विषयप्रबलमनसामित्यर्थः, अभिषेकाय—राज्याधि-  
 कारप्राप्ताये यथाविधि स्नानाय, यत् अख्य—वह्नीयाद्वर्तमानं तैः अभिषेकाख्यभिः,  
 —राज्याभिषेकजलैः । विवेकः—विचारः, इदं मत इदममत इति विवेचना इत्यर्थः,  
 विगलति—नश्यति, यदेव अभिषेकार्थे शिरसि निषिक्तमख्यं भूमौ गलति, तदेव  
 विवेकोऽपि पलायने इत्यर्थः ।

( व ) चलनः—चान्दोलनः, ये चामराः—बालव्यजनानि, तेषां मारुतैः,  
 —वायुभिः चलच्चामरमारुतैः,—व्यजनानिलैः, उहूय—उड्डीयेत्यर्थः ( उत + धृ +  
 ख्यप् ) । वृद्धेः—पूर्याभिः, आचार्यादभिर्गतिं यावत्, उपदिष्टाः—अनुश्रुताः, ये  
 शास्त्रार्थाः—शास्त्रपतिपादितविषया, ते रजांसि—पांशवः इव, मय्यानिभिज्जतया  
 अकिञ्चित्कराधिने चामरप्रभावादिति भावः, तानि वृद्धोपदिष्टास्त्रार्थरजांसि—  
 धूलिराशिवत् अकिञ्चित्कराणि शास्त्रशासनालीत्यर्थः, अत्र “मारुतः” “उत्तेजः” इति  
 वाक्यद्वयबलात् शास्त्रार्थं राजस्वारीपः बीजाः, उत्तिष्ठन्ति—उत्पत्यन्ते ( उत + तिष्ठ  
 + क्त्याणि लट्-अन्ते ), वृद्धेभ्यः यत् किञ्चित् शास्त्रज्ञानमर्जितं, तत् सर्वे वायुवेगेन  
 धूलिराशिवत् चामरानिलनिवेनगर्वभरणं विभीयते इति भावः ।

( श ) आतपत्रेण—कवेण, कवेचामरादीनां राजलक्ष्मणात् इति भावः, सत्यं  
 —तथ्यं, राज्ञां कूटव्यवहारपरायणत्वादिति भावः, कवेण यथा सूर्यालीको निवर्त्यते,  
 तथा राजलक्ष्मणातपत्रमपि शिरसि धारणमात्रमेव सत्यव्यवहारात् राजानं विमुखी-  
 करोतीति भावः ।

( ष ) विभूतिः—ऐश्वर्यं, वात्या—वातममूढः इव, प्रकृतविपर्ययमकत्वादिति  
 भावः, तथा विभूतिवात्यया—सत्पट्टप्रबलवायुना । मार्गं—सत्यं, पत्यानघ, प्रबल-  
 वातीकृतधूलिराशिरुद्धा दृष्टिर्यथा मार्गदर्शनेऽसमर्था भवति, तथा ऐश्वर्याशीनां  
 आकचक्येन कलुषिता दृष्टिः सदिदमसदिदमिति विवेक्तुं नैव शक्नोतीति  
 दात्यर्थम् ।

जगद्भिजयिनोऽपि ते ते नहुषादयो राजानः ( स ) मारमोहित-  
चेतसः तां तां विपदं प्राप्तवन्तः । एष राजा पृथिव्याम्  
एकच्छत्रोऽपि यत्तया उन्मादिन्या चपलया लक्ष्म्या इव  
विमोहितोऽपि प्राणानपि तत्याज, न पुनः अमार्गे पदं निदधे,  
तेनासौ वीरः मे अधिको ( ह ) मतः” ।

इत्याकर्ण्य नृपतेर्वाक्यं स वेतालः स्कन्धवर्त्ति पुनः स्वमेव  
पदं मायया प्रायात् । राजाऽपि अचलचित्तस्तं तथैवानुमसार ;  
आरब्धे सुदुष्करेऽपि महतां मध्ये विरामः कुत एव इति ।

### अथ अष्टादशकथा ।

ततः स राजा ( क ) क्रव्याद्भिः परिवृते, ज्वालाविलोल-  
रसनैर्भूतैरिव चिताग्निभिः समन्तादतिरीद्रे तस्मिन् पितृवने  
तस्यां क्षपायां तं शिंशपातरुमुपेत्य तत्र वेतालविकृतान्  
सदृशाकृतीन् तस्मिन् तरौ लम्बमानान् सुवहन् प्रेतकायान्

( स ) मारिण—मदनेन ( “मदनी मन्मथी मारः” इत्यमरः ), मोहित—मोहं  
गतं, चेतः,—चित्तं येषां ते मारमोहितचेतसः,—कामविसृग्धचिताः ( विच० ।  
वहूमी० ), तां तां—सर्पयोन्मादिप्रातिरूपमित्यर्थः ।

( ह ) मतः,—स्वीकृतः, विवेचितः इत्यर्थः ।

( क ) क्रव्यं—मांसम् अदनीति तैः क्रव्याद्भिः,—मांसाग्निभिः प्राणिभिः  
( “क्रव्यान् रक्षसि पंसि स्यात् मांसाग्निव्याख्यक्रकः” इति मेदिनी ) । ज्वाला—  
शिखा, विलोला—चञ्चला, रसना—जिह्वा इव येषां तैः, चम्बव,—ज्वाला इव  
विलोका रसना येषां तैः ज्वालाविलोकरसनैः,—खोजजिह्वावत् परिदृश्यमान-  
शिखावद्भिः, चम्बव,—प्रज्वलिताप्रशिखावत् परिदृश्यमानजिह्वैः ( विच० । वहूमी० ) ।  
अतिरीद्रे—अतिभीषणे । पितृवने—शमशाने ( “शमशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः ) ।  
क्षपायां—रात्रौ । वेतालेन विकृतान्—विकृतिं प्राप्तिवान् ( विच० । इवा तत्पु० ) ।

अशङ्कितमद्राजीत्,—“अहो ! किमेतत् ? किंवा अयं मायी वेतालो मे कालं क्षिपति, यथा इह भूयसाम् एषां कं आह्वं न वेद्मि । यदि (ख) अमिहार्थस्य मे रात्रिरियं गच्छति, ततोऽहं वङ्गं प्रवेक्ष्यामि, न तु ह्यस्यतां माह्वे” इति चिन्तयतस्तस्य राज्ञो निश्चयं ज्ञात्वा सत्त्वतुष्टः स वेतालः तां मायां संजहार । ततोऽसौ एकमेव नरकलेखरे स्थितं वेतालं दृष्ट्वा तथैवावतार्यं अंसेन गृहीत्वा पुनः प्रतस्थे । प्रस्थितञ्च तं स वेतालः प्राब्रवीत्,—“राजन् न ( ग ) विरज्यसि चेत्, तदिमां कथां कथयामि, शृणु,—

अस्ति ( घ ) गीर्था तपसा परितुष्टवृत्तेन शम्भुना असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेनैव स्वयं निर्मिता भोगवत्यमरावत्यो-

क्षिपति—क्षतिवाहयतीत्यर्थः, यथा—मायया ( करणे श्या० ) । भूयसां—बहूनाम्, एषां—शवानां ( निहारि दृष्टी० ) ।

( ख ) अमिहार्थस्य—अमिहप्रयोजनस्य, निष्फलप्रयत्नस्य इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । प्रवेक्ष्यामि—अन्तर्गमिष्यामि ( प्र + विश + कृट्-स्यामि ) । ह्यस्यताम्—अकृतकार्यतया अनानामुपहसाम्यदत्तामित्यर्थः । सत्त्वमेव—स्ववसायेन, निश्चयेन इत्यर्थः ( “द्रव्यामुस्ववसायेषु सत्त्वमस्वी तु अनुष” इत्यमरः ), तुष्टः,—प्रोतः सत्त्वतुष्टः,—सङ्कल्पदाढ्यदशमेन तुष्ट इत्यर्थः ( विष्ण० । श्या तप्० ) । संजहार—संवन्ने, संवृत्तवानित्यर्थः ( सम् + ज + लिट्-णल् ) ।

( ग ) विरज्यसि—विरक्तोभवासि [ वि + रज्ज + लट्-सिप् “अमिदितां—” ( ६४/२४ पा० ) इति उपधाया नकारलोपः ] ।

( घ ) गीर्था ( कर्त्तरि श्या० ), तपसा ( करणे श्या० ), आदौ परितुष्टः, पश्चात् इतः,—मयीत्यर्थम् ईदृशीमेकां पूर्वं निम्नादि इत्येवंरूपेण दुर्गया प्रार्थितः, नियुक्ता वा, तेन परितुष्टवृत्तेन—पार्वत्यास्तपस्यया सत्त्वमेव अत एव स्वेच्छया तत्प्राप्तेनापूरणाय प्रवर्त्ततेत्यर्थः ( विष्ण० । कथोपा० ) । न सामान्यः,—इतरमुल्लभः, यः गुणोत्कर्षः,—गुणातिशयः, तव लुब्धेन—लोलुपेन असामान्यगुणोत्कर्षलुब्धेन—गुणानां विशिष्टतया उत्कर्षमन्यादनन्तरित्वेन, गुणजेन स्वयमपि गीर्तना इति भावः ; स्वयं निर्मिता इति उच्यतेत्याः महाकात्याय्यप्रसिद्धालङ्कारमूर्च्छेधि-



स्तृतीया उज्जयिनी नाम पुरी । यस्याम् ( ङ ) उदारसुकृतिनः  
नानाभोगेन उपहंहिताः स्वर्गमपि न कामयन्ते ; यस्यां वर-  
योषितां कुचेषु कार्कश्यं, लोचनेषु चापलं, भ्रूषु भङ्गिः ।  
यस्याञ्च निशासु ( च ) तमः, कविवक्रोक्तिषु वक्रत्वं, दन्तिषु  
मदः, मुक्ताचन्दनशशाङ्केषु जाड्यमासीत् । तस्याञ्च चन्द्रप्रभो  
नाम राजा अभवत् । ( छ ) देवस्वामीति विद्युतो बहुधन-

ष्ठानत्वात् गौरीतपसा तृष्टो हरः तत्प्राशनापुरणाय गुणात्कर्मभूयिष्ठां सर्वपरी-  
क्षितामभूतां पुरीमुज्जयिनीं स्वयमेव निम्नितवानिव इत्यभिप्रायः ; भोगवती—  
पातालव्या नागराजपुरी ( “नदीनगर्योर्नागानां भोगवती” इत्यमरः ) । तृतीया—  
तृतीयसङ्ख्यापूरणकारिणी, भोगवत्यमरावतीत्यर्हिणीत्यर्थः ।

( ङ ) उदाराः,—महत्त्वः, सुकृतयः,—पुण्यानि एषां सन्तीति तादृशाः  
उदारसुकृतिनः,—महापुण्यवन्तः ( विश० ) । उपहंहिताः,—वह्निताः ( उप +  
हन्ङ् + क्तः ) । वरयोषिताम्—उत्तमाङ्गनानाम् । कार्कश्यं—काठिन्यं, कुचेषु एव  
कार्कश्यं स्थितं, न लोकव्यवहारेषु कार्कश्यमित्यर्थः, तत्रत्याः सर्वे जना अतीव  
कीमलप्रकृतय आसन् इति भावः । “लोचनेषु” “भ्रूषु” इत्युभयत्रापि वरयोषिता-  
मित्यनुषङ्गः, चापलं—चाञ्चल्यं, लोचनेषु एव चापलं, न लोकव्यवहारेषु इत्यर्थः,  
सर्वे तत्रत्या धीरा विवेकिनश्च इति भावः । भङ्गिः,—कौटिल्यं, वक्रता इत्यर्थः,  
अत्रापि पूर्ववत् व्याख्या, सरलप्रकृतयः सर्वे तत्रत्या इति भावः ।

( च ) तमः,—अन्धकारः तभागुणश्च, निशासु एव तमः,—अन्धकारः परन्तु  
न अनेषु तमः,—तभागुणः इत्यर्थः, सर्वे जनाः सार्वत्रिकाः राजसा वा तत्रत्या इति  
भावः, एवमुत्तरत्वाप व्याख्यानमनुकूलं सङ्गमनीयम् ; कवीनां वक्रोक्तिषु—  
काव्याङ्गभेदेषु, तदाख्यालङ्कारेषु वा, काकुवचनेषु वा कविवक्रोक्तिषु—काव्येषु  
इति भावः, वक्रत्वम्—अभुवोपाधे, क्रूरत्वञ्च, काव्यविशेषेषु एव वक्रत्वं परन्तु  
जनेषु न वक्रत्वं—क्रूरत्वमिति, सर्वे तत्र उदारा इति भावः, दन्तिषु—गर्जेषु,  
मदः,—टान-वारि, गर्वश्च, सर्वे विनीताः तत्र आसन्निति भावः, जाड्यं—श्रोतव्य  
मुख्यं च ( “श्रोतं मुखं तददृष्टाः सुभीमः शिशिरां जडः” इत्यमरः “जडां मुखं  
हिमाघाते” इति विश्वश्च ) भावः जाड्यं—श्रेष्ठं, मुख्यं वा, सर्वे विद्वंसः तत्र  
इति भावः ।

( छ ) देवस्वामी इति, नाया इति शेषः, विद्युतः,—विख्यातः ।

सम्पन्नः बहुयज्ञः बहुश्रुतश्च कश्चिद्विप्रः तस्य अमात्य आसीत् ।  
तस्य <sup>et. 6</sup>तनयश्चन्द्रस्वामी नाम कदाचित् ( ज ) कामपि विचिन्तितैः  
कृष्णसाराभेनेनैरिवाक्षैर्निरन्तरम् 'अत्र कम् आश्लिष्यामः' इति  
विपद्भिरिव वीक्षितां, 'कीदृशी अस्ति, यस्य अलकापतेरपि  
श्रियं न हरामि' इति द्यूतकृतां कलहस्त्रनैरुच्चैर्वदन्तीमिव  
द्यूतकारमहागोष्ठीं द्यूतेन क्रीडितुं ययौ ।

तां प्रविश्य स क्रमात् तैः ( भ ) कितवैरक्षैर्दोष्यन् वस्त्रा-  
टिकं हारयित्वाऽपि अन्यत् धनमहारयत् । यदा तु तद्वनं  
बहवः,—अनेके, यथाः,—यागाः अर्जिततया सन्ति यस्य सः बहुयज्ञः,—सम्पा-  
दितबहुयाग इत्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्री० ), बह्वि सुतानि—आस्त्राणि ( "सुतं  
शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः ) अधीतत्वेन सन्ति यस्य सः बहुश्रुतः,—अधीतविविधशास्त्रः  
( विष्णु० । बह्व्री० ) ।

( ज ) कामपि—अनिर्दिष्टमित्यर्थः, विचिन्तितैः,—पातितैः, एकत्र,—कटाचायेन,  
अन्वयः,—क्रीडार्थमिति भावः, पटस्यास्य निरन्तरमित्यनेन सूच्यते, निरन्तरं विचिन्ते-  
रित्यर्थः, कृष्णसाराभेः,—कृष्णसाराख्यसर्गावर्गधनेन सट्टशैरित्यर्थः, मनोहारिभिरिति  
भावः, आकर्णविश्रान्ततया मुग्धतया च कृष्णसारनेत्रं यथा मनोहारि, अचोऽपि  
स्य प्रति आकर्षकत्वात् तथा मनोहारकः इति कृष्णसाराभैरित्यनेन गम्यते । अक्षैः,  
—पाशकैः ( करणे ऽद्या० । "अस्मात् देवनाः पाशकाश्च ते" इत्यमरः ) । विपद्भिः,—  
विपत्तिभिः ( कर्त्तृभिः ), अचक्रीडकानां विपटः अचक्रन्भाव्यत्वात् तत्स्थानस्य  
विपत्ककुलतया नेत्रमट्टपाशकद्वारा विपत्कर्त्तृकतत्स्थानस्य दर्शनोत्प्रेषणत्वं  
वाङ्मयम् । अलकापतेरपि—कुर्वरस्यापि, श्रियं—सम्पदं, धनाधिपोऽपि यदि  
द्यूतासक्तो भवति, तदा तस्मापि निःश्रुतसर्वधनं करोमि द्यूतस्य धनमाश्रयत्वात्  
इति भावः । द्यूतकृतां—द्यूतक्रीडकानां, कलहस्त्रनैः,—विवादबोधकध्वनिभिः ।  
द्यूतकाराणाम्—अचक्रीडकानां, महती—विजाला, गोष्ठी—सभा ( "गोष्ठी सभा-  
संज्ञापथीः स्त्रियाम्" इति मेदिनी ) तां द्यूतकारमहागोष्ठीम्—अचक्रीडकानां  
महतीं समितिम् ।

( भ ) कितवैः,—द्यूतकृद्भिः ( "धूर्तोऽष्टदेवी कितवीऽचधूर्तो द्यूतकृत्तमाः"  
इत्यमरः ), प्रयोजककर्तृभिरित्यर्थः । दोष्यन्—क्रीडन् [दिब + लटः शब्द "क्रीडि च"  
( नाश०० पा० ) इति दीर्घः ] ।

तेर्याच्यमानं नाटात्, तदा ( ज ) सभिकेन साऽवष्टभ्य लगुडैः  
 अताड्यत । लगुडाहतसर्वाङ्गः स विप्रसुतः पाषाणमिव निश्चलम्  
 आत्मानं मृतमिव कृत्वा तस्थौ । तथैव च ( ट ) द्वितान् दिवसान्  
 तस्मिन् तत्र अवस्थिते, क्रूरः स सभिकः तान् कितवान्  
 अभाषत,—“अनेन पाषाणकं श्रितं, तदेनं क्वचित् अन्धकूपे  
 नीत्वा क्षिपत, अहं युष्माकम् एतद्देयं धनं दास्यामि” । इति  
 तेनोक्ताः कितवास्तं चन्द्रस्वामिनम् उत्क्षिप्य ( ठ ) कूपगवेषिणः  
 दूरम् अरण्यं निन्युः । तत्राऽऽगत्य कश्चित् वृद्धः कितवस्तान्  
 अन्यान् एवमब्रवीत्,—“अयं तावत् प्रायशो मृतः, तत्  
 किमनेनाधुना कूपे क्षिप्तेन ? तदिहैव एनमुज्झित्वा गत्वा  
 कूपे उज्झितं वक्ष्यामः” । इति तस्य वचस्ते सर्वे “तथा”  
 इति प्रतिपद्य तथैव तं त्यक्त्वा गताः ।

अथ गतेषु तेषु कितवेषु स चन्द्रस्वामी समुत्थितः तत्र  
 शून्यमेकं शिवमन्दिरं विवेश । तत्र किञ्चित् समाश्वस्य  
 सुदुःखितश्चिन्तयामास,—( ड ) “हा कष्टं ! विश्वस्तोऽहं धूर्तः

( ज ) सभिकेन—द्यूतकारकेण, द्यूताध्यवर्त्यत्यर्थः ( “सभिकाः द्यूतकारकाः”  
 इत्यमरः ) । अवष्टभ्य—आक्रुष्य, प्रतिक्रुष्य इत्यर्थः [ अव + कृन्ध + ल्यप्  
 “अनिदिता—” ( ६।४।२४ पा० ) इति उपधाया गलोपः “अवासा—” ( ८।१।६८  
 पा० ) इति षत्वम् । “अवष्टब्धोऽविदूरं व्याटाक्रान्ते आबल्लभिते” इति मेदिनी ।  
 अताड्यत—प्राङ्गित ( ताड + णिच् + कर्माणि लङ् लृत् ) ।

( ट ) द्वौ वा त्रयो वा सङ्ख्या येषां तान् द्वितान्—द्वौ वा त्रीन् वेत्यर्थः  
 [ विष्णु० । बहुव्री० । “बहुव्रीदौ सङ्ख्यायै उज्ज्वलमृगणात्” ( ५।४।७३ पा० ) इति  
 ङच् ] । तस्मिन्—चन्द्रस्वामिनि । पाषाण एव पाषाणकः ( स्वार्थे कप्प्रत्ययः ) तत्  
 पाषाणकं—पाषाणकं, श्रितम्—आश्रितम् ।

( ठ ) कूपम्—अन्धकूपमित्यर्थः, गवेषयन्ति—अन्विष्यन्ति इति तान् कूप-  
 गवेषिणः,—कूपान्वेषिणः [ विष्णु० । बहुव्री० । “बहुल्लमाभीक्ष्ण्यो” ( १।२।८१ पा० )  
 इति णिनिः ] ।

( ड ) हा कष्टम् !! इति खेदवचनव्ययम् ; निश्चयः,—जातविवाहः, वैभः

कितवैः मायया मुषितः, तदीदृशः नमः पांशुधूसराङ्गः क्व  
यामि ? पिता बन्धुः सुहृद्वाऽपि दृष्ट्वा किं मां वदेत् ? तदिहैव  
साम्प्रतं स्थितोऽस्मि, नक्तञ्च क्षुत्प्रशान्तये निर्गत्य कथमपि  
भोजनं प्रति यतिष्ये” इत्यालोचयतस्तस्य क्लान्तस्य दिगम्बरस्य  
मन्दीकृताऽऽतपो रविस्त्यक्ताम्बरः अस्ताचलमगात् । तावच्च  
( ढ ) भूतलिप्ताङ्गः महाव्रती शूलधरी हर इवापरः  
कश्चित्तापसः तत्राऽऽजगाम । स चन्द्रस्वामिनं दृष्ट्वा,—  
“कोऽसि ?” इति पृष्ट्वा, तस्मात् वृत्तान्तं श्रुत्वा च प्रणतं  
तमवादीत्,—“भद्र ! त्वं ममाऽऽश्रमं प्राप्तः क्षुत्क्लान्तोऽतिथिः,  
तदुत्तिष्ठ, कृतस्नानो मम ( ण ) भिक्षाभागमाहर” । इति  
तेनोक्तश्चन्द्रस्वामी तमब्रवीत्,—“भगवन् ! विप्रोऽहं कथं तव  
भिक्षाभागं भोक्ष्ये ?” । तदाकर्ण्य सः ( त ) सिद्धस्तापसः निजां

व्यवस्थामाह इत्यर्थः । पांशुना—धूल्या, धूसराणि—धूसवर्णानि, ‘अङ्गानि यस्य सः  
पांशुधूसराङ्गः,—धूलिधूसरितावयवः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । साम्प्रतम्—अधुना,  
दिवाभागे इत्यर्थः । नक्तं—रात्रौ ( अव्य० ) । दिगैव अम्बरं—वस्त्रं यस्य स तस्य  
दिगम्बरस्य—विवस्त्रस्य, मन्दीकृतः,—स्वल्पीकृतः, आतपः,—प्रकाशः ( “प्रकाशो  
द्योत आतपः” इत्यमरः ) येन सः मन्दीकृतातपः,—ऋक्षीकृतधीतः, निजतेजः  
संहरन् इत्यर्थः । त्वत्तं—विष्टम्, अम्बरं—व्योम, आकाशमिति यावत्  
( “अम्बरं न ह्यव्योर्ध्वं सुगन्धन्तरवस्त्रयोः” इति मेदिनी ), येन सः त्वक्ताम्बरः,—  
परिहृतमभीष्टः, नमनसम्युल्लं विहाय इत्यर्थः ।

( ढ ) अन्धा—अन्धना ( “भूतिर्भस्मानि सन्पदि” इत्यमरः ), लिप्तम् अङ्गं यस्य  
सः भूतलिप्ताङ्गः,—अन्धकश्चिंतावयवः ( विष्णु० । बहुव्री० ), महत—उत्कटं, व्रतं—  
नियमः अस्य अस्तीति महाव्रती—उत्कटतपस्वी [ “आम्यदतः समानाधिकरण-  
जातीययोः” ( ६:१४६ पा० ) इति महतस्तस्य आकारः ] ।

( च ) भिक्षायाः,—भिक्षितवस्तुनः, भिक्षालब्धद्रव्यस्येत्यर्थः ( “भिक्षा भृतौ  
च याज्यायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः” इति विश्वः ), भागम्—अंशं भिक्षाभागं—  
भिक्षितद्रव्याग्रम्, आहर—स्वीकृत्य, गृह्णाणेत्यर्थः ( आ + हृ + लोट्-ङि ) ।

( त ) सिद्धः,—धीनसिद्ध इत्यर्थः ( विष्णु० ) । निजाम्—आत्म्यां, निज-

मठिकां प्रविश्य अतिथिवासस्थेन इष्टमम्यादिनीं विद्यां सम्भारः । ( थ ) स्मृतोपस्थिताश्च तां, “किं करोमि ?” इतिवादिनोम्,—“अमुष्य अतिथेरातिथ्यं कुरुष्व” इति शशास ।

तथा “तथा” इत्युक्ते, सहसा तत्र सोपवनम् अङ्गनाजन-महितं सौवर्णं पुरमुत्पन्नं स चन्द्रस्वामी ददर्श । ( ट ) विस्मितं तच्चाभ्येत्य तस्मात् पुरात् विलासिन्यः,—“भद्र ! उत्तिष्ठ, ण्हि, स्नाहि, भुङ्क्ष्व, भज नः स्वामिनीम्” इति उक्त्वा अभ्यन्तरं नीत्वा स्नापयित्वा अनुलिप्य परिधाप्य च अन्यत् वाममन्दिरं निन्युः । तत्र च प्रविश्य स युवा एकां सर्वाङ्गसुन्दरीं ( ध ) धात्रा कौतुकादिव निर्मितां कामपि वरारोहं ददर्श ; तथा च समु-त्थाय अर्द्धासनोपवेशितः दिव्यमाहारं विविधानि फलानि भुक्त्वा गृहीतताम्बूनः पर्यङ्कशय्यायां तत्सम्भोगसुखेन निशाम् अनयत् । प्रातः प्रबुद्ध्य तत्र तमेव शिवाऽऽलयं ददर्श, न तां

वसतिमित्यर्थः, चूटो मठः मठिका तां मठिकां—पर्यङ्कालासित्यर्थः [ मठ + “अन्त्ये” ( ५ : ३८५ पा० ) इति कन्, स्त्रियां टाप्, अकारस्य च इकारः ] ।

( थ ) आदौ श्रुता, पश्चात् उपस्थिता तां स्मृतोपस्थितां—स्मरणानन्तरसमागतां ( विष्णुः । स्नातानुलिपवत् म० ), ताम्—इष्टमम्यादिनीं विद्याम् । शशास—आज्ञा-पयामास ( शास + लिट्-णल् । “शासनं राजदभोर्व्यां लृङ्गाऽऽज्ञाशास्त्रशास्त्रिषु” इति मेदिनी ) ।

( ट ) विस्मितं—सहसा सोपवनं साङ्गनाजनञ्च सौवर्णं पूर्वं दृष्ट्वा आश्चर्यान्वितम् । अभ्येत्य—समागत्य ( अभि + आ + इ + ल्यप् ) । विलासिन्यः,—शङ्कारभावभाविता-स्तद्वत्तः । भज—सन्तोषय, रमस्व इति यावत् ( भज + लोट्-ङि ), नः,—अस्माकम् । अनुलिप्य—सुगन्धिसन्तनककुङ्कुमादिना गात्रं चर्चयित्वा ( अनु + लिप + ल्यप् ), परिधाप्य, वस्त्रमिति शेषः ( परि + धा + लिच् + ल्यप् ) ।

( ध ) धात्रा—विधिना, कौतुकादिव—सौन्दर्यसृष्टिविषये कौतुशी नै दृष्टता सम्भारता इति परोक्षतुं कौतूहलादिवेत्यर्थः । वरः,—श्रेष्ठः, आरोहः,—निशामः

दिव्याङ्गनां, नापि पुरं तत् (न) तथाविधपरिच्छदयुतम् । ततः स समुद्दिग्धो निगेत्य मठिकायां स्मिताननं (प) पृष्टरात्रि-  
वृत्तान्तं तं तापसं व्यजिज्ञपत्,—“भगवन् ! त्वत्प्रसादात्  
रजन्यामहं सुखमुषितः, किन्तु तथा दिव्याङ्गनया विना मे  
प्राणा यास्यन्ति” इति । तदाकर्ण्य स तापसो हसन्नब्रवीत्,—  
“इहैव तिष्ठ, पुनर्नक्तं तथैव ते सुखं भविष्यति” ।

इति तेन व्रतिना अभिहिते स चन्द्रस्वामी तस्य तापसस्य  
प्रसादात् (फ) प्रतिक्षपं तान् तान् भोगान् अभुङ्क्त । शनैश्च  
तस्य तं विद्याप्रभाव विदित्वा (व) विधिचोदितः स चन्द्रस्वामी  
तं तापसं प्रसाद्य एकदा ययाचे,—“भगवन् ! यदि सत्यं  
शरणागतं मयि ते कृपा जाता, तदेतां विद्यां मे दाहि, यस्या  
अयम् ईदृशः प्रभावः” । इति निवेन्यात् प्रार्थयमानं तं स तापसः

अत्याकां वरारोहाम्—अत्युत्तमां स्त्रियं ( “वरारोहो मत्तर्काश्रित्युत्तमा वरवर्णिनी”  
इत्यमरः ) ।

(न) तथाविधैः,—तादृशैः, परिच्छदैः,—वसनभूषणैः विरूपभोग्यैः द्रव्यैरित्यर्थः,  
युतं—संयुक्तं तथाविधपरिच्छदयुतं—तादृशद्रव्यादिभोग्यैस्तान्तर्यः ।

(प) पृष्टः,—अज्ञासितः, रात्रिवृत्तान्तः,—रात्रेः व्यापारः येन तं पृष्टरात्रि-  
वृत्तान्तं—अज्ञासितरजनीवार्तं ( विष्णु० । बहुव्री० ) । उषितः,—अवास्थितः [ वस +  
“मत्यथोक्त्यक्त” ( ३।४।७२ पा० ) इति कर्त्तरि क्तः “वसतिस्तुषीरट्” ( ७।२।१२  
पा० ) इतीट्, “जातिवसि—” ( ८।३।६० पा० ) इति षत्वम् ] ।

(फ) अपाया अपायां प्रतिक्षप—प्रत्येकरात्रौ ( वीष्ठायागम्ययी० ) । अभुङ्क्त  
—अभुवत्, अनुभूतवानित्यर्थः [ भुज् + लङ्-त् “भुजोऽनवने” ( १।३।६६ पा० )  
इत्यात्मनेपदम् ] ।

(व) विधिना—देवेन ( “विधिर्विधाने देवो च” इत्यमरः ), चोदितः,—  
प्रेरितः विधिचोदितः,—दुरदृष्टचान्त इति यावत् । प्रसाद्य—अनुयाय्य, सेवादिना  
प्रसन्न कृत्वा इत्यर्थः ( प्र + सद् + णच् + ल्यप् ) । शरणं—गृहं, रक्षितारं वा  
( “शरणं गृहं रक्षितारः” इत्यमरः ), आगते—प्राप्ते शरणाऽऽगते—भवद्गृहोपस्थिते,  
रक्षितारं त्वां प्राप्ते वा, तवाश्रिते इत्यर्थः ( विष्णु० । श्या तत्प० ) ।

प्रत्यवादीत्,—“भद्र ! एषा विद्या ( भ ) तव असाध्या, असौ  
अन्तर्जले साध्यते, तत्र चैषा जपतः साधकस्य विमोहाय तथा  
मायाजालं सृजति, यथा स सिद्धिं न लभेत । स हि ( म ) जापक-  
स्तत्र पुनर्जातं बालकमात्मानम् ईक्षते, ततो युवानं कृतदारं  
जातात्मजम् ; ततः सुहृदयं मे, शत्रुरयं मम इति मिथ्या  
प्रपश्यति ; न च इदं जन्म, नापि विद्यासाधने प्रवृत्तिं स्मरति ।  
यस्तु चतुर्विंशतिवर्षे तथा जपन्, जन्म स्वं स्मृत्वा, तत्तत्  
( य ) मायाविजृम्भितं विदित्वा तद्वशो वङ्गिप्रवेशं कुरुते, स  
एव परमार्थतो जलोत्तोरणः सिद्धविद्यां पश्यति, एषा च  
सुशिष्यस्यैव सिध्यति, अस्थानार्पणात् गुरोरपि विनश्यति ।  
मत्सिद्धैव ते फले सिद्धे किं ते अमुना ( र ) आग्रहेण ? मम  
सिद्धिहानौ एषा तदैव विनश्यति” । एवं तपस्विनोक्तेऽपि स

( भ ) तव—तथा ( कदयोगात् कर्त्तरि ६४ी० ), न साधयितुं शक्या असाध्या  
—अनिष्पादनीया, दुर्लभा इत्यर्थः [ न + सिध + णिच् “सिध्यतेरपारलौकिके”  
( ६।१।४८ पा० ) इति एष आत्मन् “अहं कथ्यत्वच्च” ( १।१।६८ पा० ) इति यत् ] ।  
अन्तर्जले—जलान्तः, जलमध्ये अवस्थायित्वर्थः, साध्यते—सम्पाद्यते, आद्यतोक्तिवत्  
इत्यर्थः, जनैरिति शेषः ( साध + क्त्वाणि लट्-ते ) । जपतः,—जपं कुर्वतः ( जप +  
लट्-तवृ ) ।

( म ) जापकः,—जपकतां ( जप + ण्वल् ) । कृताः,—सम्पादिताः, गृहीता  
इति यावत्, दाराः,—स्त्री येन तं कृतदारं—परिणीतम् ।

( य ) मायया—कपटेन, विजृम्भितं—प्रकाशितं मायाविजृम्भितं—मिथ्या-  
प्रपञ्चितम् । तद्वशः,—मायिकमिदं सर्वमिति ज्ञात्वा विद्यालामेच्छाधीनः सन् इत्यर्थः,  
वङ्गिप्रवेशं—मायिकं एव अद्यै प्रवेशमित्यर्थः । परमार्थतः,—तत्त्वतः, यथायतः  
इत्यर्थः । अस्थाने—अपावे, अव्यग्यशिक्षे इत्यर्थः, अर्पणात्—दानात् अस्थानार्पणात्  
—कुशिल्ये सम्प्रदानात् ।

( र ) आग्रहेण—आसक्त्या ( “आग्रहोऽनुग्रहोऽऽसक्त्योराकसे यङ्गोऽपि च”  
इति मेदिनी ) । सिद्धिहानौ—सिद्धिचये सति, तपस्यायाः फलभोगकालातिक्रमे  
सतीत्यर्थः, सर्वस्यैव काम्यकाम्यः आग्रहत्वादिति भावः । विनश्यति—विनीयिष्यति,

चन्द्रस्वामी,—“श्रद्धामि सर्वं, ( ल ) मा तावदत्र भगवन् ! चिन्ताभूः” इति तं तापसम् अब्रवीत् । ततः स तापसः तस्मै तां विद्यां दातुं प्रतिपेदे । आश्रितानुरोधेन किं हि न कुर्वन्ति साधवः ? ।

ततो नदीतीरं गत्वा स तापसस्तमब्रवीत्,—“वत्स ! विद्यां जपन् यदा तां मायां द्रक्ष्यसि, तदा मम ( व ) विद्यया बोधितो मायाग्निमेव प्रविशेः, अहं हि तवैव जपतो नदीतटे स्थास्यामि तावत्” इत्युक्त्वा शुचिस्तमाचान्तं शुचिं चन्द्रस्वामिनं तां विद्यामध्यापयामास । ततस्तस्मिन् गुरौ तोरास्थिते स चन्द्रस्वामी तं मूर्द्धा प्रणम्य ( श्र ) सरभसं तां नदीमवततार । अवतोर्णश्च तस्यामन्तर्जले तां विद्यां जपन् सहसैव तन्मायया विमोहितो मिथ्या सर्वं जन्मवृत्तान्तं विस्मृत्य, अन्यस्यां पुरि अपयाव्यतीत्यर्थः [ वि + नश् + लृट्-स्यति “मन्जिनशोर्भावि” ( अ१।६० पा० ) इति जुम् ] ।

( ल ) मा—न, नास्तीत्यर्थः ( निषेधाद्येकमव्य० । “मा वारणे विकल्पे च” इति मेदिनी ) । चिन्तायाः भूः,—स्थानं ( “भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि यावर्षित” इति मेदिनी ) चिन्ताभूः,—चिन्तास्थानं, चिन्तीत्यतिकारणमिति यावत् ।

( व ) विद्यया—विद्याप्रभावेत्यर्थः, बोधितः,—मित्रवत्समानावस्थां आरितः सन्नित्यर्थः ( बुध् + णिच् + क्तः ), मायया दृष्टमयि मायायि—कृत्वायि ( प्राक्-पायि० ), प्रविशेः ( प्र + विश् + विधौ लिङ्-यास् ) । तव ( शेषे ६ही० ) । आचान्तं—कृताचमनम् [ आ + चम + णिच् + क्त “यस्य विभाषा” ( अ२।१५ पा० ) इत्यनेन इट्-निषेधः “अनुनासिकस्य—” ( ६।४।१५ पा० ) इति उपधाया दीर्घः “खेरनिटि” ( ६।४।५१ पा० ) इति णिचो लीपः “न कस्यमिचमास्” ( ग० ) इति मित्वाभावात् न क्तः ] । अध्यापयामास—पाठयामास [ अधि + इ + णिच् + “क्राङ्जीनां षौ” ( ६।१।४८ पा० ) इति एचः आत्वे “अर्त्तिज्जीवी—” ( ७।१।३६ पा० ) इति पुगागमे “कास्प्रत्ययादा—” ( २।१।३५ पा० ) इति चाम्, ततः “कृत्वातु—” ( १।१।४० पा० ) इति षोडशप्रयोगे लिट्-चल् ] ।

( श्र ) सरभसं—सर्वेन सहसै वा ( “रभसो वेगवर्धयोः” इति मेदिनी ) ।



कस्यापि विप्रस्य पुत्रत्वेनोत्पन्नः शनकैर्वृद्धिं गतः, (घ) कृतोप-  
नयनोऽधोतविद्यः कृतदारश्च दुःखसुखसंश्रितः क्रमात् सञ्जाता-  
पत्यः समभवत् । ततश्चात्र पुत्रदारस्नेहाऽऽसक्तस्तत्तदाचरन्  
(स) बह्वरतिः पित्रभ्यां बान्धवैश्च सह कियन्तं कालं तस्थौ ।

इत्थं मिथ्याजन्मान्तरक्लेशमनुभवतस्तस्य (ङ) कालप्रबोधिनीं  
विद्यां कारुणिकीं गुरुरसौ प्रायुङ्क्त । स चन्द्रस्वामी जन्मान्तर-  
गतः तद्विद्याप्रयोगेण सद्यः प्रबोधितः आत्मानं तच्च गुरुं स्मृत्वा  
तच्च मायाजालमवेत्य (क) विद्यासाध्यफलमाप्नुम् अग्नि-  
प्रवेशाय उद्यतस्तौर्निषेधाद्भिर्द्वैष्टाप्तगुरुबन्धुभिः पर्यवारि । तेषु  
बहुधा वार्यमाणाऽपि दिव्यसुखलोलुपः स सवान्धवः

(घ) कृतं—सम्पादितं, पित्रादिनेति शेषः, उपनयनं—यज्ञसूत्रधारणार्थं  
संस्कारविशेषः यस्य तादृशः कृतोपनयनः,—दत्तोपवीतः (विष्णु० । बहुव्री०),  
अधीता—सम्यक्पठिता, विद्या—शास्त्र येन सः अधीतविद्यः,—शास्त्रेऽधीतो ।  
दुःखसुखाभ्यां संश्रितः,—संश्रितः, ऐक्यं गत इत्यर्थः ( “सम्भेदः स्फुटने सङ्गे”  
इति मेदिनी ), दुःखसुखसंश्रितः,—कदाचिदुःखेन कदाचिदवा सुखेन बाधितः  
संश्रित्यर्थः ।

(स) बह्वरतिः,—पद्यादिषु वृदानुरागः (विष्णु० । बहुव्री०) । बान्धवैः,—जातिभिः ।

(ङ) काले—उपयुक्तसमये, प्रबोधिनी—कारिका, यदा,—कालस्थः—समयस्थ,  
कोऽयं समयः, यदाऽऽनौटुक्यतया अवस्थितोऽस्मि इत्येवंपत्य इत्यर्थः, प्रबोधिनीं  
कालप्रबोधिनीं—निजावस्थाविशेषज्ञापिकामित्यर्थः । कदापि शीलमस्य कारुणिकः,  
—दयालुः [ कदापि + “शीलम्” ( ४।४।६१ पा० ) इति ठक् ] । प्रायुङ्क्त—  
व्ययोजयत् ( प्र + युज् + लङ्-त ) ।

(क) विद्याया—आराधितया इष्टसम्पादन्याख्याविद्येत्यर्थः, साध्यं—साधनीयं,  
प्राप्यमिति यावत्, यत् फलम्—इष्टसम्पादनशक्तिरूपमित्यर्थः, विद्यासाध्यफलं—विद्या-  
लाभेऽसम्पादनसामर्थ्यामित्यर्थः । निषेधाद्भिः,—निवारयद्भिः ( नि + णिप् + लट् : ब्रह्म,  
तेः ) । पर्यवारि—पर्यवेष्टि [ परि + वृ + कर्त्तृणि लृङ्-तन् “चिष् भावकर्मणोः”  
( १।१।६६ पा० ) इति त-शब्दे परे चिष् “चिषो लुक्” ( ६।४।१०४ पा० ) इति  
तस्य लुक् ] ।

(ख) सज्जितचित्तं नदीतीरमगात् । तत्राऽऽगत्य च वृद्धौ पितरौ भार्यां बालापत्यानि च (ग) रुदन्ति दृष्ट्वा मोहात् पुनरचिन्तयत्,—“कष्टम् ! अनलं विशतो मे सर्वे इमे स्वजना स्त्रियन्ते, न च गुरोस्तद्वचनं सत्यं वा श्रुषा जानामि, तत् किम् अग्निं प्रविशामि ? उत गृहम् ? अथवा गुरोस्तद्वचः कथं मिथ्या तादृशप्रभावशालिनः ? तदग्निमेव प्रविशामि कामम्” इति पर्यालोच्य स चन्द्रस्वामी अग्निमेव प्राविशत् ; प्रविश्य च अनुभूतद्विमस्पर्शी विस्मृतः वज्रेः शान्तभयः तस्मात् नदीतीयात् उत्थाय तटमवाप । तत्रात्थाय स्थितं तं गुरुं दृष्ट्वा पादयानिपत्य पृच्छन्तं तम् अग्निशैत्यान्तं सर्वं वृत्तान्तमवर्णयत् ।

ततः स गुरुस्तमुवाच,—“वत्स ! मन्ये त्वया कश्चिदत्र (घ) अपचारः कृतः, अन्यथा अग्निः कथं ते शीतो जातः ? एतस्या विद्यायाः साधने एतद्वि अदृष्टम्” । तदाकर्ण्य स चन्द्रस्वामी प्रावदत्,—“भगवन् ! नात्र कश्चिन्मयाऽपचारः कृतः स्मर्यते” । ततः स तद्गुरुः जिज्ञासुस्तं विद्यां सम्भार, न च सा तस्य वा तच्छिष्यस्य (ङ) आविरभूत् । अथ तौ नष्टविद्यो विषमौ ततो जग्मतुः” ।

(ख) सज्जिता—कल्पिता, चिता—सृतशय्या यत्र तं सज्जितचित्तं—प्रस्तुतौकृतचित्तिकं (विष० । बहुव्री०) ।

(ग) रुदन्ति—क्रन्दन्ति (विष० । रुद+शृट्, तानि) । कष्टं—खेटसूचक-मन्ययम् । कामम्—अनिच्छया स्त्रीकारार्थकमन्ययम् ( “अकामागुमती कामम्” इत्यमरः ) । वज्रेः,—वज्रेः [ “भोवार्थानां भयदंतुः” ( १।४।२५ पा० ) इत्य-पादाने पूनी० ] ।

(घ) अपचारः,—निविहाचरणमित्यर्थः, अदृष्ट—दुर्भाग्यमित्यर्थः ।

(ङ) आविरभूत्—प्रकाशिताऽभूत् [ आविस्+भू+सुङ्-इ “कर्णादिचि-

इति कथामाख्याय वेतालस्तं भूपं पप्रच्छ,—“राजन् ! संशयमेतं मे ( च ) ह्रिन्धि, केन हेतुना विहितेऽपि यथोद्दिष्टे कर्मणि विद्या तयोर्नष्टा ?” । एतदाकर्ण्य स राजा तं वेतालं प्रत्यवोचत्,—“योगेश्वर ! जाने, भवान् मे कालम् एवं ( छ ) क्षिपति, तदपि ते ब्रवीमि, दुष्करेणापि कर्मणैव पुरुषस्य न सिद्धिर्लभ्या, शुद्धेनैव कर्मणा । तत्रास्य ( ज ) मन्दस्य विप्रयूनश्चित्तं प्रबोधितमपि यत् विकल्पते स्म, तेनास्य विद्या सिद्धिं न गता, अस्थानदानाच्च गुरोर्विनष्टा” । इति तस्य नृपस्य वाचं निशम्य स वेतालः पुनः स्वं निलयं प्रत्यपद्यत । राजाऽपि अश्रियिलयन्नः तमन्वेष्टुं धावति स्म ।

## अथ ऋकोनावंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपातलं गत्वा वेतालं स्कन्धे आरोप्य

डाचच्च” ( १।४।६१ पा० ) इत्यनेन चाविःशब्दस्य ऊर्ध्वादिगणे पठितस्य गतिमंज्ञायां सत्यां “ते प्राग्धातोः” ( १।४।८० पा० ) इति पूर्वनिपातः । “प्राकाश्य प्रादुराविः स्मात्” इत्यमरः ] ।

( च ) ह्रिन्धि—खण्डये, अपनोदयेत्यर्थः ( ह्रिद् + लोट्-ङि ) । विहिते—अनुरिते, यथोद्दिष्टे—यथोपदिष्टे, उपदेशानुसारिणि इत्यर्थः ।

( छ ) क्षिपति—प्रेरयति, चतिबाहयति इत्यर्थः ( क्षिप + लट्-तिप् ) । पुरुषस्य—पुरुषेभ्येत्यर्थः ( लट्-लृट्-लृट् कर्त्तरि इष्टो० ) ।

( ज ) मन्दस्य—मूढस्य, अभाग्यस्य वा ( “मन्दाः स्वेरात्मरोगात्तंमूढाभाग्य-शून्येभ्यः” इति शान्तः ) । विकल्पते स्म—आस्यति स्म, गुरुवाक्यं सत्यं भवति यथा वा इति सन्देहे स्म इत्यर्थः ( वि + कृप + लट्-ते । “विकल्पः पुंसि आनौ च कल्पने” इति मेदिनी ) ।

तथैव प्रातिष्ठत, वेतालोऽपि तं गच्छन्तं ( क ) न्यगादीत्,—

“राजन् ! अपरां हृद्यां कथां ते आख्यामि, श्रूयताम्,—

अस्ति वक्रोत्तकं नाम सुरपुरोपमं पुरम् । तस्मिन् सूर्यप्रभो  
नाम इन्द्रसमः भूपतिरासीत्, यः ( ख ) सौकर्योद्यतया  
मूर्त्या दत्तानन्दो हरिरिव वसुन्धरामिमां समुद्रृत्य चिरं

( क ) न्यगादीत्—अवादीत् ( नि + गद + लुङ्-ट ) ।

( ख ) सुकर एव सौकर्यं ( स्तार्थे ष्यञ् ) तस्मिन् सौकर्ये—प्रजानां  
सुखमन्यादके कर्मणीत्यर्थः, उद्यतया—प्रहतया, यथा,—सुकरस्य—आदिवराहस्य  
कर्म सौकर्यं—पृथ्वीभारवहनरूपमित्यर्थः, तस्मिन् उद्यतया—पृथ्वीभारवहने कृतीद-  
योग्येत्यर्थः, यथा,—सुकरस्य इयं सौकर्यं तथा सौकर्या—सुकरसम्मान्यन्त्या, आदि-  
वराहसम्मान्यन्त्या इत्यर्थः, विषयविधिमन्यपृथ्वीसमुद्ररूपमन्त्यादिति भावः, अस्मिन्  
पक्षे इव-शब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तथा इव, उद्यतया—उन्नतया इत्यर्थः, विष्णुपक्षे,—  
सुकरस्य इयं सौकर्यं ( सुकरशब्दः दन्तोऽपि दृश्यते, तथा च,—“तावत्या अपि  
दन्त्याय शाल्यशुकरपांशवः” इति श्र-भेदः ) तथा सौकर्या—वाराह्या, वराह-  
सम्मान्यन्त्या इत्यर्थः, तथा उद्यतया—क्रमबर्हनेन अत्युच्चितयत्यर्थः । हरिरिवेति ।—  
हरिर्यथा जलविजलनिमग्नो वसुधामिमां दत्तेन समुद्रृत्य चिरं बभार, तथा अयं  
राजोऽपि विषयविधिमन्यो पृथ्वीं स्वभुजवलेन समुद्रृत्य चिरं बभार इत्यर्थः । वराह-  
रूपिणो हरिः पृथिव्युद्धरणकथा हरिवंशं यथा,—“ततो महात्मा मनसा दिव्यं  
रूपमधिगतम् । किं तु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम् ॥ जले निमग्नो धरणीं  
येनाहं वै समुद्धरे । इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ जलक्रीडा-  
वधिलक्ष्मात् वाराहं रूपमस्मरत् । हरिरुद्धरणे युक्तललाटभुदस्य भूमिपृक्” ॥ इत्या-  
रब्ध—“रूपमाख्याय विपुलं वाराहममितं हरिः । पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रमा-  
तलम् ॥ \* \* \* । भूला यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्रविशत् गुहः । अग्निः  
सन्नाहितामूर्ध्वं स तामाच्छन् प्रजापतिः ॥ रसातलजले मग्नो रसातलतलं गतः ।  
प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राऽप्येकोऽङ्गहार गाम् ॥ ततः स्नानमनागौ पृथिवीं पृथिवी-  
धरः । मुनीन् पूर्वं सदृशा धारयित्वा धराधरः ॥ ततो जगाम निर्वाणं  
नेदिनी तस्य धारणात् । अकार च मनस्तारं तस्मै देवाय विष्णवे ॥ एवं  
यज्ञवरपदेन भूला लोकहितार्थिना । उद्धृता पृथिवी देवी सागरास्तुधरा पुरा” ॥  
इत्यनेन ।

भुजे बभार । अस्य च ( ग ) प्रभोः धूमासङ्केषु अश्रुपातः, शृङ्गारे मारसंलापः, हाःस्थेषु हेमदण्डाः राट्टेषु आसन् । इत्थं सर्वसम्पदाधारस्य तस्यैका ( घ ) अनिर्वृतिरासौत् यत् अन्तःपुरिकासु स्थितास्त्रपि पुत्री नोदपद्यत ।

अत्रान्तरे ताम्रलियां पुरि धनपालो नाम धनवता-  
मग्रणीर्महाबणिक् प्रतिवसति स्म । तस्य धनवती नाम  
एका कन्या विद्याधरोव शापात् सुरलोकाद्विद्युता समजनि ।  
तस्यां यौवनस्थायां स बणिक् पञ्चतामवाप । तदनं सर्वं

( ग ) प्रभोः,—अधिपस्य, राज्ञ इत्यर्थः, धूमासङ्केषु—धूमसम्पर्केषु, नेत्रादौ  
इति शेषः, धूमासङ्केषु अश्रुपातः, न तु शीकपीडादितः, एतेनास्य राज्ञः महा-  
प्रभाववत्त्वं पुण्यवत्त्वञ्च सूचितम्, एवमुत्तरमापि उच्येयम् । मारसंलापः,—आरविषय-  
कोऽन्योन्वाऽऽलापः, परस्परं कामसम्बन्धिनी कथा इत्यर्थः, न तु शृङ्गारादन्वय  
विषये मारसंलापः,—परस्परं मृत्युविषयिणी सङ्ख्या ( “मारो मृत्यो आरे विघ्ने”  
इति मेदिनी । “संलापो भाषणं मिथः” इत्यमरश्च ), हारि तिष्ठतीति तेषु हाःस्थेषु  
—हारपालेषु [ “प्रतीहारे हारपालहाः आहाः स्थितदर्शकाः” इत्यमरः । हार-  
+ स्था + “सुपि—” ( १२।४ पा० ) इति कः ], हेमदण्डाः,—सौवर्ण्यघटविशेषाः,  
तेषां तद्गुणस्य आचारत्वादिति भावः, न तु प्रज्ञासु कासुचित् हेमदण्डाः,—पर-  
स्त्रीमनादिदोषेण कर्षपरिमितसुवर्णप्रदानरूपदण्डाः इत्यर्थः, “कर्षे सुवर्णस्य सुवर्ण-  
संज्ञम्” इत्युक्तेः । सुवर्णदण्डविधानार्थः अपराधी यथा मनौ,—“न सन्धायां परस्त्रीभिः  
प्रतिबिहः समाचरेत् । निषिद्धां भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति” इति ॥ अग्निपुराणे-  
ऽप्युक्तं यथा,—“प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत् शृपः” । दद्याद्धेनूं न यः पालो  
गृहीत्वा भक्तवैतनम् । स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरचिता ॥ उच्यते  
विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति” ॥ इति । अनेन तस्य राज्ञे न केऽपि लङ्घितमर्यादाः  
आसन् इति व्यञ्जितम् ।

( घ ) निर्हतिः,—सुखं ( “निर्हतिः स्स्थितावकां गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति  
मेदिनी ), सा न भवतीति अनिर्हतिः,—असुखम् । अन्तःपुरस्य इमाः अन्तःपुरिकाः तासु  
अन्तःपुरिकासु—अवरोधवर्तिनीषु पत्नीषु इत्यर्थः । न उदपद्यत—न समजायत, बह्वीषु  
पत्नीषु वर्तमानास्त्रपि एकाऽपि पुत्रः तस्य नाभवदित्येव असुखकारणमिति निष्कर्षः ।

( ङ ) राजसाहाय्यात् तद्गोत्रजैराक्रान्तम् । ततो हिरण्यवती नाम तस्य वणिजो गेहिनो ( च ) अप्रकटस्थितानि रत्नाभरणानि गृहीत्वा तथा दुहित्वा धनवत्या साकं दाय्यादभयात्पलाय्य गुप्तं निशि गृहात् निर्ययौ । सा ( छ ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेनान्वकारिता सुताहस्तावलाम्बिनी कच्छात् पुरात् वहिः प्रायात् ।

तत्र ( ज ) सन्तमसे यान्ती विधियोगात् अलक्षितं शूलाग्रा-  
रोपितस्थितं चौरम् असेन अताडयत् । स चौरः,—“मम  
जीवः ( झ ) त्वदंसाघघट्टनया अधिकपीडितः, हा ! क्षते  
चारमित्ये केन दत्तम् ?” इत्यभाषत । ततः सा वणिग्-  
बधूः,—“कीऽसि ?” इति भयात् पप्रच्छ । ताञ्च चौरः

( ङ ) राजसाहाय्यात्—तद्देशीयराज आनकृत्यात्, तस्य—धनपालस्य, गोत्रजैः,  
—वंशजैः ( “सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्वभिजनान्वयौ । वशीऽन्ववायः सन्तानः” इत्यमरः )  
तद्गोत्रजैः,—धनपालस्य ज्ञातिभिः, आक्रान्तम्—अधिकृतं, बलाद्गृहीतमिति यावत् ।

( च ) अप्रकटम्—अप्रकाशं यथा तथा, अप्रकटे—अप्रकाशे स्थाने इति वा,  
स्थितानि—रक्षितानि अप्रकटस्थितानि—अन्धेषामज्ञाततया स्थापितानि, गुप्तानीति  
यावत् । गुप्तम्—अप्रकाशम्, अन्यैरलक्षितं यथा तथैत्यर्थः ।

( छ ) वहिरन्तश्च ध्वान्तेन वहिर्ध्वान्तेन—वाह्यान्वकारेण, नैशान्वकारेणेत्यर्थः,  
अन्धध्वान्तेन—आन्तरान्वकारेण, अन्तःप्रमादरूपेणेत्यर्थः, अन्वकारिता—कृतान्वकारा,  
आच्छन्ना इत्यर्थः, वाह्यान्वकारिणाच्छन्ना सती अदृष्टा, आन्तरान्वकारेण आक्रान्ता  
सती अप्रसन्नचित्ता इति भावः ।

( ज ) सन्तमसे—विचिन्तयामासि, सर्वदिग्गव्यापिन्यन्वकारे इत्यर्थः [ सम् +  
तमस् + “अवसमन्वेध्यसमसः” ( ५।४।७८ पा० ) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “तमः ।  
विचिक् सन्तमसम्” इत्यमरः ] । विधियोगात्—दैववशात् । शूलाग्रे—शूलोपरि,  
आरोपितम्—उत्पीडितमिति तत् स्थितमिति शूलाग्यारोपितस्थितं—राजपुरुषैः शूल-  
शिखराधिष्ठापितान्वस्थितम् ( विशेषणसमासः ) ।

( झ ) तव अंसायेण—कृत्यप्रान्तेन, कृत्यदेशेनेति यावत्, घट्टना—ताडना  
तथा अंसायघट्टनया—कृत्यप्रान्तेन । क्षते चारमित्यत्र इव-शब्दः क्षुभी द्रष्टव्यः,  
क्षतस्थाने लक्ष्यप्रयोग इवेत्यर्थः, एतत्—घट्टनमित्यर्थः ।

प्रत्युवाच,—“अहं चौरः इति ( ज ) सूचितः, अद्यापि शूलैः  
 खितस्यापि पापस्य मे असवः नोत्क्रामन्ति । भवतु आर्य्ये !  
 ब्रूहि मे, का त्वम् ? क्व च प्रयासि ?” इति । तदाकर्ण्य सा  
 बणिकपत्नी सर्वं ( ट ) स्त्रोदन्तं तमाह स्म, तावच्च भगवान्  
 श्वेतभानुः प्राचीमुखमुदभासयत् । ततो दिक्षु ( ठ ) प्रकाशासु  
 स चौरस्तां बणिकसुतां धनवतीं दृष्ट्वा तां तस्मातरमुवाच,—  
 “आर्य्ये ! शृणु मे एकां प्रार्थनां, काञ्चनसहस्रं ते दास्यामि,  
 त्वमिमां ते सुतां मष्ट्यं देहि” । “किमेतया दत्तया ते ?”  
 इति सस्मितं तथा अभिहितः स चौरः पुनरब्रवीत्,—  
 “नास्ति मे गतायुषः पुत्रः, न चापुत्रो ( ड ) लोकानश्रुते,  
 तदेषा मदाज्ञया कुतश्चित् पुत्रं जनयेत्, स मे चेतजः पुत्रो

( ज ) सूचितः,—विद्वः, हिंसित इत्यर्थः ( “सूचना व्यधने दृष्टौ  
 गन्धनेऽभिनयेऽपि च” इति मेदिनी ), राजपुरुषैरिति शेषः । असवः,—प्राणाः  
 ( असुप्राणश्चक्षुः नित्यवहुवचनौ, “पुंसि भूवःसवः प्राणाः” इत्यमरः ), उत्क्रामन्ति  
 —अपगच्छन्ति, बहिर्निर्गच्छन्तीत्यर्थः [ उत् + क्रम + लट्-प्रति “क्रमः परस्मैपदेषु”  
 ( ७।१।७६ पा० ) इति दीर्घः ] ।

( ट ) स्त्रोदन्तं—निजउत्तान्तं ( “वातां प्रवृत्तिर्गन्तान्तं उदन्तः स्यात्” इत्यमरः ) ।  
 अहं स्म—उवाच [ ब्रू + लट्-तिप् “ब्रुवः पञ्चाना—” ( १।४।८४ पा० ) इति तिपो  
 षष्, ब्रुवथाद्दिशः ] । श्वेताः,—शुभाः, भानवः,—किरणा यस्य सः श्वेतभानुः,—  
 सितायः, चन्द्र इत्यर्थः, प्राच्याः,—पूर्वस्याः दिशः, मुखम्—अंशविशेषमित्यर्थः, तत्  
 प्राचीमुख—पूर्वदिगङ्गनाऽऽननम्, उदभासयत्—उददीपयत् ( उत् + भास +  
 णिच् + लङ्-द ), स्त्रीदशेनेति भावः ।

( ठ ) प्रकाशासु—स्फुटासु, चन्दोदयेनात्मकारापगमात् प्रव्यक्तासु सतीषु  
 इत्यर्थः ( “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रकाशातपयोः स्फुटे” इति विश्वः ) ।

( ड ) लोकान्—अनादिनीचानित्यर्थः, अश्रुते—प्राप्तातीत्यर्थः ( अश्र + लट्-ते ) ।  
 कुतश्चित्—कस्याचित् पुरुषान्तरात् । चेत्ये—कलत्रे, नवतस्य जीवस्य पोषितस्य वा  
 स्त्रिय इति यावत्, कायते—पुरुषान्तरेण यथाशास्त्रनियोजितेन उत्पद्यते यः सः चेतजः,  
 —चेन्नियः, “यस्यजः प्रवृत्तस्य जीवस्य व्याधितस्य वा । सधर्मोऽथ निवृत्तायां स पुनः

भविता, इत्यहमेतां प्रार्थये, तन्मे मातः ! सफलयाभीषितम्” । तदाकर्ण्य सा बणिग्योषित् लोभात्,—“तथा” इति प्रतिपद्य कुतोऽपि ( ढ ) सलिलमानीय चौरस्य तस्य पाणौ,—“सुतेयं मे तुभ्यं दत्ता” इति अपातयत् ।

अथ स तद्दृष्टितरि यथाक्तामाज्ञां दृष्ट्वा तां बणिग्योषित-मवादीत्,—“गच्छ मातः ! अमुष्य वटस्य अधः खनित्वा तन्मे रक्षितं स्वर्णसहस्रं गृह्णाण । ( ण ) गतामीश्व मे देहं युक्त्या दाहयित्वा, अस्थौनि तीर्थे निक्षिप्य च, ससुता वक्रोत्तकं पुरं व्रज, तत्र सूर्यप्रभे राजनि सौराज्यसुखिते जने निरुप-द्रवनिश्चिन्ता यथेच्छं स्थास्यसि” इत्यक्ता दृषितः तयोपाहृतं जलं पीत्वा शूलव्यथया समुत्क्रान्तजीवितः समभवत् । ततः सा बणिक्पत्नी गत्वा तस्मात् वटवृक्षतलात् स्वर्णं गृहीत्वा

चेवजो मतः” ॥ इत्युक्तलक्षणकः द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रभेद इत्यर्थः [ चेव + जन + “सप्तम्यां जनेडः” ( ३।२।६० पा० ) इति डः । “चेव शरीरे केदारि सिद्धयान-कलवयोः” इति मेदिनी ] । इति—अस्माद्धेतोः ( चय्य० ) । सफल्य—पूरय इत्यर्थः ( सफल्यशब्दात् करीत्यर्थे षिचि लोट्-ङि ) ।

( ढ ) सलिलमिति ।—दानकाले हस्ते जलप्रदानस्य शास्त्रसम्मतत्वात्, तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—“द्रव्यस्य नाम गृह्णीयात् ददानीति ततो वदेत् । तीर्थं दद्यात् तथा दाता दाने विधिरयं श्रुतः” ॥ इति । आपलब्धेऽप्युक्तं,—“सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति बौद्धारं” इति ।

( ण ) गतामीः,—गतप्राप्त्यर्थः, स्वतन्त्रत्वार्थः । युक्त्या—न्यायेन, यथाविधि इत्यर्थः, यथा,—युक्त्या—योगेन, केनचिदपानेनेत्यर्थः ( “युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः” इति मेदिनी ) । सौराज्येन—सुराज्येन ईश्वरा, सुखिते—सञ्जातसुखे सौराज्यसुखिते—राजः सुशासनगुणेन प्राप्तसुखे इत्यर्थः । निरुपद्रवेण—उपद्रवराहित्येन ईश्वरा, निश्चिन्ता—निर्भाषना निरुपद्रवनिश्चिन्ता—निर्विघ्ननिर्भाषना सती ( विष्ण० । इत्या तत्पु० ) । उपाहृतम्—आनीतम् ( उप + आ + हृ + क्तः ) । समुत्क्रान्तम्—अपगतं, जीवितं—जीवनं यस्य तादृशः समुत्क्रान्तजीवितः,—विगतप्राण इत्यर्थः ( विष्ण० । बडुनी० ) ।



मसुता सुगुप्तं भर्तुः सुहृदो गृहमगात् । तत्र स्थित्वा च युक्त्वा  
तक्षीरकलेवरं दाहयित्वा तदस्थीनि च तीर्थेषु क्षेपयामास ।

अथान्येद्युर्गृहीतगुप्तार्था मसुता प्रयान्तौ क्रमेण वक्रोत्तकं  
पुरम् आसमाद । तत्र वसुदत्तनाम्नो बणिजः सकाशात् गृहमेकं  
क्रौत्वा तया धनवत्या सुतया सह तस्मिन्वास । तस्मिन्सावसरे  
विष्णुस्त्रामौति कश्चित् ( त ) उपाध्यायस्तत्र वसति स्म ; तस्य  
मनःस्त्रामौ नाम अतिरूपवान् कश्चित् विप्रः शिष्योऽभवत् ।  
स ( थ ) विद्याभिजनसम्पन्नोऽपि यौवनमत्तः तत्रत्यां हंसावलीं  
नाम विलासिनीं चकमे । सा च ( द ) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं  
भाटिम् अन्वहमग्रहौत्, तावन्ति च धनानि अप्राप्य असौ  
विप्रयुवा नितरां क्षामवपुश्चिन्ताऽऽकुलोऽभवत् । एकदा सा  
बणिक्सुता हस्येष्टा तादृशं क्षामकलेवरमपि ( ध ) अभिरामं  
हं युवानं दृष्ट्वा तद्रूपेणाऽऽकृष्टचित्ता भर्तुश्चौरस्य आदेशं  
स्मरन्तो मातरमुवाच,—“अम्ब ! विप्रसुतस्यास्य रूपयौवने  
विश्वस्य नयनामृतवर्षिणी पश्य” । एतदाकर्ण्य तस्मिन्

( त ) उपाध्यायः,—“एकदंशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्या-  
पयति इत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” ॥ इत्युत्तलक्षणकः अध्यापकः ( “उपाध्यायो-  
ऽध्यापकः” इत्यमरः ) ।

( थ ) विद्या—ज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, सर्वज्ञज्ञातत्वमित्यर्थः, यदा,—  
अभिजनः,—ख्यातिः ( “भवेदभिजनः ख्याती ज्ञानभूम्यां कुलधर्मे । कुलोऽपि च  
पुमान्” इति मेदिनी ), ताभ्यां सम्पन्नः,—युक्तः विद्याऽभिजनसम्पन्नः,—विद्याकुल-  
सम्पन्नितः विद्याख्यातिसम्पन्नितो वा ( विष्णु० । इत्या तत्प० ) । विलासिनीं—भोगिनीं,  
वारविलासिनीमिति यावत्, चकमे—कामयामास ( कम् + लिट्-ए ) ।

( द ) सौवर्णदौनारशतपञ्चकं—पञ्चशतसुवर्णसुवर्णं, भाटिं—पुष्कलमित्यर्थः ।  
क्षामं—शीतं, वपुः,—शरीरं यस्य सः क्षामवपुः,—कृशाङ्गः ।

( ध ) अभिरामं—मनोहरम् । आदेशम्—आज्ञां, कुतश्चित् पुरुषानामात् चैवज-  
पुत्रसंजननरूपमिति भावः । अस्म—मार्गे परिदृष्टानामनखेत्यर्थः । नयनवीः,—चक्षुषीः,

( न ) बद्धभावां तामवेत्य सा बणिक्पत्नी व्यचिन्तयत्,—  
 “दुहित्रा मे भर्तुराज्ञया कश्चित् सुतार्थं वरणीयः, तस्मादेष  
 एव किं नाभ्यष्यते ?” इत्यालोच्य कामपि चेटीं तमान्तुं  
 व्यसृजत् । सा च चेटी विजने गत्वा तस्मै ( प ) तत्सन्देशं  
 श्रवणं । स च हिजयुवा ( फ ) व्यसनीं तदाकर्ण्य तामभाषत,  
 —“यदि हंसावलोहेतोः दोनारशतपञ्चकं मद्यं दीयते, तदा  
 एकां यामिनीं गच्छामि” । इति तेनोक्तया चेद्या आगत्य  
 तथैवाक्ता बणिक्स्त्री तस्या हस्तेन तस्मै तद्वनं प्राहिणीत् ।  
 तदाटाय मनःस्वामो तस्या दुहितुरावासं ययौ, आगत्य च  
 स ( ब ) चकोर इव ज्योत्स्नां तां ददर्श ननन्द च । तथा समं  
 ( भ ) सन्धोगलोलया तां रात्रिं नीत्वा प्रातः सुगुप्तं निर्गत्य  
 यथाऽऽगतमगात् । साऽपि बणिक्सुता तस्मात् सगर्भाऽभूत् ।

अवृत्तं—सुधाभिष, वर्षतः,—सिञ्चतः इति तादृशं नयनामृतवर्षिणी—नेत्रसुधा-  
 खाविणी, नयनतर्पणकरे इत्यर्थः ( विष्ण० । वृष + यच्चादित्वात् णिनिः ) ।

( न ) बद्धः,—अमुक्तः, सुदृढं सज्जात इत्यर्थः, भावः,—अभिप्रायः, चित्तविकार  
 इति यावत्, यस्याः सा तां बद्धभावां—जातानुरागामित्यर्थः ( विष्ण० । बध्नी० ) ।  
 वरणीयः,—सत्कारपूर्वकं निधीजनीयः, भर्तृव्याने इति शेषः । चेटीं—दासीन् ।  
 व्यसृजत्—प्रेरयदित्यर्थः ( वि + सृज + लङ्-ट् ) ।

( प ) तस्याः,—हिरण्यवत्याः धनवत्या वा, सन्देशं—वाचिकं, वाक्येन यत्  
 कथितं तदित्यर्थः ( “सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ), तत्सन्देशं—तस्या  
 वचनमित्यर्थः, श्रवणं—कथयामास ( श्रव् + लिट्-णल् ) ।

( फ ) व्यसनी—स्त्र्यासक्तः, कामासक्त इति यावत्, यद्वा,—व्यसनी—पापी,  
 अशुभाचारी वा, सर्वत्रैव वेश्याऽऽसक्तत्वादिति भावः, हंसावलीलाभे निष्कलीयसी  
 वा ( “व्यसनन्वशमे सक्ती पानस्त्रीमगथादिषु । देवानिष्टफली पापे विपत्ती निष्कली-  
 यमे” इति मैदिनी ) ।

( ब ) चकोर इव ज्योत्स्नां—चकोरी यथा ज्योत्स्नां दृष्टा नन्दति, तथा  
 सोऽपि तां दृष्टा ननन्देत्यर्थः ।

( भ ) सन्धोगलोलया—सुरतकीकया ।

अथ कालेन सा सुलक्षणं पुत्रमसूत । तां सुतोत्पत्त्या  
परितुष्टां समाटकां निशि हरः स्वप्ने (म) प्रदर्शितवपुरादिदेश,  
—“हेमसहस्रेण युक्तम् इमं शिशुं राज्ञः सूर्यप्रभस्य द्वारि  
नीत्वा मञ्चस्थं कृत्वा त्यज, एवं ते जेमं भविता” इति समा-  
दिष्टा हरेण सा बणिकसुता तन्माता च प्रबुध्य अन्योन्यमूचतुः,  
तत्त्यजतुष भगवत्प्रत्ययात् तं राजद्वारं नीत्वा बालकम् ।  
( य ) तावच्च तमपि सूर्यप्रभं पुत्रचिन्तासमुत्सुकं नृपं स्वप्ने  
भगवान् वृषध्वजस्तथैव समादिशत्,—“राजन् ! उत्तिष्ठ,  
मिंहद्वारि सकाञ्चनो बालकः तिष्ठति केनापि स्थापितो-  
ऽतिसुलक्षणः मञ्चस्थितः, तं द्रुतं गृह्णाण” । इति शम्भुना-  
ऽऽदिष्टः स राजा प्रातः प्रबुध्य तथैव दास्यैः प्रविश्य विज्जप्तः  
स्वयं निर्ययौ । दृष्ट्वा मिहद्वारि सहेमचयं मञ्चस्थं शिशुं (र) रेखा-  
च्छत्रध्वजाङ्गपाणिपादं शुभाऽऽकृतिं,—“शम्भुना दत्तोऽयं

( म ) प्रदर्शितं वपुः,—निजविग्रहः येन तादृशः प्रदर्शितवपुः,—निजमूर्तिं  
दर्शयित्वेत्यर्थः ( विष्णु ० । बहुव्री ० ) । मञ्चे—खट्वायां ( “मञ्चपथ्यं रूपमथवाः खट्वाया  
मनाः” इत्यमरः ), तिष्ठति इति तादृशं मञ्चस्थं—पथ्यं कृत्वा शिनिमित्यर्थः [ मञ्च +  
स्था + “सुपि स्थः” (शार ४ पा०) इति कः ] । जेमं—कुशलम् । प्रबुध्य—जागरित्वा ।  
भगवति—हरे, प्रत्ययात्—विश्वासात् भगवत्प्रत्ययात्—शिववाक्ये विश्वासातिशया-  
दित्यर्थः ( ७मी तत्त्व ० ) ।

( य ) तावत्—तदा, यदा धनवतीं समाटकां स्वप्ने प्रख्यादिदेश, तदेवित्यर्थः ।  
वृषः ध्वजः,—चिह्नं यस्य सः वृषध्वजः,—शङ्करः, तस्य वृषवाहनत्वादिति भावः ।

( र ) रेखा—दण्डाकारचिह्नविशेषः, छत्रं—कुशाकारचिह्नविशेषः, ध्वजः,—  
पताकाकारचिह्नविशेषः, तेषाम् अङ्गः,—चिह्नं, रेखा वा, तदाकृतिरेखा  
इत्यर्थः, यथा,—तेषाम् अङ्गः,—स्थानम्, अवस्थानमित्यर्थः ( “बहुी रूप-  
भेदानचिह्नरेखाऽऽनिमेषध्वजे । रूपकांशान्निकीकृत्ये स्थाने” इति मेदिनी ),  
पाणिपादे—करचरके यस्य तं रेखाच्छत्रध्वजाङ्गपाणिपादं—दण्डच्छत्रपताका-  
चिह्नितकरचरकं, रेखादीनां राजचिह्नत्वात् राजसत्त्वचरान्वितमिति भावः, शुभाऽऽकृतिं

समुचितः पुत्रः” इति सानन्दं ब्रुवन्, स्वयं बाहुभ्यां गृहीत्वा  
अन्तःपुरं विवेश ; महोत्सवं कृत्वा च द्वादशऽहनि पुत्रं  
नाम्ना चन्द्रप्रभमकरोत् । इत्थं स राजपुत्रस्य चन्द्रप्रभः क्रमेण  
(ल) वपुषेव गुणोवेनापि आश्रितानन्ददायिना सर्वान् समनु-  
रञ्जयन्, शनैर्युवा सन् शौर्यैर्दार्ढ्यश्रुतादिभिरावाञ्जितप्रकृत-  
मण्डलः पृथिवीभारवहनक्षमः समजायत ।

अथ सूर्यप्रभः पिता तादृशं तं दृष्ट्वा राज्ये अभिषिच्यैव  
वृद्धो वाराणसीं ययौ । ततश्च तस्मिन् ( व ) नयशालिनि तनये  
पृथ्वीं शासति स राजा तत्र वाराणस्यां तीव्रतपसा तनु-  
मजहात् । ततः स धार्मिको नरपतिः चन्द्रप्रभः पित्रान्वधनं  
श्रुत्वा (श) अनुशोच्य कृतक्रियः सर्वान् साचवान् अभ्यधात्,—

—मुन्दराकारमित्यर्थः । नमुचतः,—सुधीरः इत्यर्थः । द्वादशऽहान—द्वादशदिनैः,  
तत्रैव नामकरणस्य श्रुतिविहितत्वात्, यदुक्तम्,—“एकादशे द्वादशे वा पिताऽस्य नाम  
कुर्यात्” इति श्रुतिः ।

( ल ) वपुषेव—शरीरेणैव, गुणोवेनापि—गुणसमूहेनापि, समनुरञ्जयन्—समनुरञ्जयन्  
आश्रितजनानामानन्ददायिनीं समुत्, तस्य गुणराशिरेपि तत्रैव आनन्ददायकः समुत्,  
रूपवान् गुणवान् स आसीत् इति भावः । समनुरञ्जयन्—प्रोषयन् ( सम + अज्  
+ रञ्ज + णच् + शब्द ) । शौर्यं—शूरत्वम्, दार्ढ्यम्—उदारता, दानशीलता  
इत्यर्थः, श्रुतं—शास्त्रज्ञानं तदादिभिः शौर्यैर्दार्ढ्यश्रुतादिभिः,—वीरत्वदाहत्वविद्या-  
वत्त्वादिभिः, आवाञ्जितं—वशोक्तं, प्रकृतमण्डलं—पौरवर्गः ( “प्रकृतगुणसाम्ये  
स्यादमात्यादिवभावयोः । योनौ तर्ह्ये पौरवर्गः” इति मादिनी ) येन सः आवाञ्जित-  
प्रकृतमण्डलः,—वशोक्तप्रजाममृष्टः ( १ वण० । बहुव्री० ) ।

( व ) नयनं—नीत्या, नीतिशास्त्रानुनीतितत्त्वव्यापारेणेत्यर्थः, शालने—शोभने,  
सर्वोत्कर्षेण वर्धने इति तादृशि नयशालिनि—राजनीत्यभिप्रेति [ नय + शाल  
+ “बहुलसौभोग्यो” ( ३१२८१ पा० ) इति णिनिः ] । अजहात्—अत्यजत्  
( हा + जङ् हृ ) ।

( श ) अनुशोच्य—शोकं कृत्वा ( अज् + शृच् + णिच् + ल्यप् ), पितरामिति  
शेषः, कृता—सम्पादिता, क्रिया—कर्म, आह्लादिकर्म इत्यर्थः, यद्वा,—क्रिया—

“तातस्य केनापि नाहमनृणो भावितुं क्षमः, तथाऽपि स्वहस्तेन अस्य एकां निष्कृतिं ददामि, गङ्गायामस्य अस्थीनि नीत्वा क्षिपामि, गयाञ्च गत्वा सर्वपितृभ्यः पिण्डं ददामि, एतत्प्रसङ्गेन च मे तीर्थयात्रा भाविष्यति” । इत्युक्तवन्तं राजानं मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन्,—“देव ! न तावदिदं ते कर्तुं युक्तं, राज्यं हि ( ष ) बहुच्छिद्रं, पितृगुणक्रिया च ते पुरोहितनापि सम्पद्यते । ( स ) स्वधर्मपालनात् तीर्थयात्रा न ते साधीयसी, बहुपापं क पाप्यत्वम् ? नित्यगुप्तः पार्थिवश्च क ?” । इति मन्त्रिणां वचः समाकर्ण्य चन्द्रप्रभोऽब्रवीत्,—“अलं ( ह ) विकल्पेन, पितृर्धे अवश्यमेव मया गन्तव्यम् ; तीर्थानि च मया गन्तव्यानि यावत् अहं शक्नोमि, पश्चात् क्षणविनश्वरे शरीरे को वेत्ति निष्कृतिः, यादृशपेशादिना पितृकृपाय युद्धिरित्यर्थः ( “क्रिया तृपायक्षेप्योः । आरम्भे निष्कृतौ पूजामस्यधारणकस्यम्” ॥ इति मेदिनी ), येन सः कृतक्रियः,—निर्वन्तिर्हो-  
दाङ्ककस्य इत्यर्थः ( विष्णु ० । बहुव्री ० ) । अभ्यधात्—अलोचन [ अभि + धा + लृङ्-  
“गातिव्या” — ( २।४।७७ पा० ) इति सिधौ लृक् ] । निष्कृतिम्—कृष्णयुद्धरूपं निष्कृतिं, यद्वा,—निष्कृतिम्—उद्धार, गयाक्षेत्रं पिण्डदानेन प्रेतलसृष्टिरुपासितं यावत् ।

( ष ) बहुनि क्षिद्राणि—दूषणाणि, रिपुप्रयुक्तभेदादिदोषाः इत्यर्थः ( “क्षिद्रं विवररन्ध्र-  
वत् । गते दोषे” । “क्षिद्रं दूषणरन्ध्रयोः” इति हेमसेदिनौ ), यच्च यत्र तां बहुच्छिद्रं—  
प्रभृतदोषाऽऽकरमित्यर्थः, राजानुपस्थितौ अमात्यादीन्वह्नाणि भेदयित्वा रिपुभिः  
वाससात्करणादिति भावः, पितृगुणक्रिया—तीर्थयात्रादिना पितृगुणकारसाधन-  
मित्यर्थः ।

( स ) स्वधर्मपालनात्—प्रजापालन-राज्यरक्षणरूपराजधर्मानुष्ठानादित्यर्थः । इय-  
मनयोरातिशयेन साध्वी इति साधीयसी—प्रशस्यत इति [ साधु + “दिवचनविभज्यो—”  
( ५।३।७ पा० ) इति ईयमानि कृते “टः” ( ६।४।१५ पा० ) इति भव्य टेर्लोपिः,  
ततः उगवात् ऊष् ] , बहुपापं—बहुपापफलमित्यर्थः, अनशनक्रोशादिबहुदुःखकर-  
त्वादिति भावः । नित्यगुप्तः—नित्यं सुरक्षितः ; कथम् उभयमिदं देवमनुचनार्थं,  
पाप्यत्वपार्थिवत्वयोः तुल्यमेव न जायते इति भावः ।

( ह ) विकल्पेन,—विरुद्धकल्पनेन, वैमत्येनेत्यर्थः, पित्रर्धे—पितुः परलोके

किं भावि ? यावदहमागच्छामि तावत् युष्माभिः राज्यं रक्ष्यम्” इति । इत्थं राज्ञो निश्चयं श्रुत्वा मन्त्रिणस्तृणीमासन् । ततः स भूपतिः सर्वं ( क ) प्रयाणसञ्चारं सज्जं चक्रे ।

अथ शुभेऽहनि स राजा स्नातो ( ख ) हुताग्निः ब्राह्मणानर्चयित्वा, सज्जितं रथमास्थाय प्रयतः शान्तवेगः सामन्तान् राजपुत्रान् पौरजानपदानपि आसीमान्तानुयायिनः सन्निवर्त्य मन्त्राण्य च, ब्राह्मणैर्वाह्नारूढैः पुराहितेन च सह प्रतस्थे । गच्छंश्च पथि विचित्रदेशभाषादिविन्नोक्तनविनोदितः क्रमान् बहून् देशान् ( ग ) क्रामन् जाङ्गवीं प्राप, ददर्श च तां जल-कल्लोलपङ्क्तिभिः जीवानां त्रिदिवारोहमोपानपहतिं सृजती-

सुखभागायम् इत्यर्थः । भावि—भविष्यतीत्यर्थः [ भु + “भविष्याति गम्यादयः” ( ३।३।३ पा० ) इति भविष्यदर्थे चिनिः ] ।

( क ) सञ्चरति अनेन इति सञ्चारः तं सञ्चारं—गोऽश्वशकटादिकं, प्रयाणाय—गमनाय, प्रयाणं—गमनकालं इति वा, सञ्चारं प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथोद्योग-यानवाहनादिकमित्यर्थः, यथा,—सञ्चार्यते—स्थानान्तरं गीयते यत तत् सञ्चारम—आवश्यकोयदव्यादिकं, प्रयाणाय प्रयाणे वा सञ्चार प्रयाणसञ्चारं—यात्रीपथोद्योग-द्रव्यजातमित्यर्थः ( ४र्थी ७मी वा तत्प० ), सज्जं—सम्भूतं, सङ्गृहीतमित्यर्थः ( “सज्जः स्यात् सज्जहे सम्भूते विषु” इति मेदिनी ) ।

( ख ) हुतः,—होमेनार्चितः, आघ्रयेन तादृशः हुताग्निः,—अनुष्ठितहोमविधिः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । प्रयतः,—पवित्रः, वाङ्मयशुद्धिमय इत्यर्थः ( “पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः ), शान्तः,—निवृत्तः, वेगः,—कामादीनां मनोदीपाणां प्रसरः यस्य सः शान्तवेगः,—नियतेन्द्रिय इत्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ), सामन्तान्—स्वराज्या-नन्तरवर्तिदेशाधिपान्, करदानि तावत् । आसीमान्—राज्यसीमान्तपथ्यन्तम्, अनुयाति ये ते तान् आसीमानानुयायिनः,—सीमान्तपथ्यन्तसमुगमनशीलान् [ अनु + या + यङादित्वात् चिनिः, “आतो युक्—” ( ७।३।३ पा० ) इति युक् ] ।

( ग ) क्रामन्—चतिगच्छन् [ क्रम + क्णटः श्रट्, “क्रमः परस्मैपदेषु” ( ७।३।६ पा० ) इति दीर्घः ] । जलस्य कल्लोलपङ्क्तिभिः,—महत्तरङ्गराशिभिः, उपानवत् उत्तरोत्तरमुक्तायवतीभिरिति भावः ( “अथोक्तिषु । महत्तरङ्गकल्लोलो”

मिव, हिंसवत्प्रभवां गौरीं प्रतीर्थया शम्भोः क्रीडया कृत-  
केशग्रहां देवषिगणवन्दिताम् । ततश्च राजा रथादवरुह्य  
यथाविधि कृतस्नानविधिः पितुः सूर्यप्रभस्य अस्थानि गङ्गा-  
ऽश्वसि निचिक्षेप । तत्र च यथाविधि दानानि दत्त्वा कृत-  
आहो रथमारुह्य प्रस्थितः क्रमेण प्रयागं तीर्थमवाप । तत्र  
चापोथ कृतस्नानः आहदानादिकञ्च यथाविधि कृत्वा वारा-  
णसीं जगाम । तस्याञ्च त्रीणि दिनानि उपोष्य वृषभध्वज-  
मञ्चेयित्वा गयां प्रति प्रययौ ।

क्रमेण नानाविधानि वनानि गिरीन् नदीश्चातिक्रम्य  
(घ) गयाशिरः प्राप । तत्र विधिवत् ( ङ ) भूरिदर्शनं आहं

इत्यमरः । । विद्वारोदाय—स्वर्गाधरोदयाय, सोपानपङ्क्तिम्—आधरोदधौपङ्क्तिं  
(“पङ्क्तिः पङ्क्तिवत्संज्ञाः” इति मेदिनी ) विद्वारोदसोपानपङ्क्तिं—स्वर्गाधरोद-  
ऽऽरोदश्रेयसि, कश्चित् शिरोमण्डलिकमारुह्य यथा सोपानश्रेयसाधनेन उच्यतेति,  
तदत् स्वर्गाऽऽरोदकामाना गङ्गायामवगाहमानानां सोपानवदुत्तरीशरमुग्रताय-  
मानाभिः सङ्गाधराङ्गीभिः गमनमार्गे निष्कांतीव गङ्गा इति निष्कर्षः । हिंम-  
वत्प्रभवा—हिमालयवृन्दानां, गौरी—सपत्नी, स्वाम्युत्पन्नवर्तिनीमिति भावः, ईश्वर-  
—सपत्नीसुलभया इति भावः, शम्भोः,—हरस्य, पत्युरिति यावत्, क्रीडया—  
अवश्ययेत्यर्थः ( “क्रीडा केलिप्रकारे ख्यात् खेलाऽवज्ञानधोरपि” इति मेदिनी ),  
सपत्नीविशेषजनितयेति भावः, कृतः केशानां यङ्,—यङ्गं यथा तां कृतकेशग्रहां  
—मृष्टपुनकेशानित्यर्थः, सपत्नीसमादरासङ्गितया इति सपत्नीसङ्गिधौ स्वस्या  
चापि स्वात्मशाल्म्यविख्यापयिषया इति वा भावः, जाह्नव्याः शिवाशिरानिवासत्वादेव-  
सुप्तेति मन्त्रव्ययम् ।

(घ) गयाशिरः,—पञ्चकोशयापि गयाक्षेत्रमध्ये कोशमितं गयासुरस्य शिरीनिधान-  
स्थानं, तथा च,—“सुखपृष्ठाश्च पूर्वाख्यन् पश्चिमं दक्षिणोत्तरं । सार्धं कोशद्वयं मानं  
गयेति ब्रह्मखेरितम् ॥ पञ्चकोशं गयाक्षेत्रं कोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये सर्वतीर्थानि  
देवीक्ये यानि सन्ति वै ॥ आहङ्गद्वयो गयाक्षेत्रे पितृचामरुणो हि सः । शिरांस  
आहङ्गद्वयस्तु कुलानां शतमुद्धरेत्” ॥ ( वायु पु० गथाभा० १२ अ० ) इति ।

(ङ) भूरयः,—प्रभूताः, दक्षिणाः,—यज्ञायन्ते तत्कथंश्च; साङ्गताः यथाविधि

विधाय गयाकूपे पिण्डं ददतोऽस्य पिण्डमादातुं त्रयो मानुषपाणयः समुत्तस्थुः । तदवलाक्य स राजा (च) विभ्रान्तः,—“किमेतत् ?” इति विमूढमतिः “कस्मिन् पाणो पिण्डं क्षिपामि” इति निजान् ब्राह्मणानुवाच । “देव ! अयं तावदेकचौरस्य पाणिर्निक्षितं, यस्मिन् लाहमयः (क) शङ्कुर्दृश्यते, द्वितीयश्च करोऽयं ब्राह्मणस्य, यतो धृतपवित्रो दृश्यते, तृतीयश्चायं पाणिर्महाराजस्य साङ्गुलीयः सुलक्ष्णो विभाव्यते ; तन्न विद्वां वय, क्वायं पिण्डो निक्षेप्यः, किमिदं भवेत्” इति । इति तैर्द्विजैरुक्तो राजा निश्चयं कर्तुं नाशकत्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय वेतालः स्कन्धस्थित एव पप्रच्छ,—“राजन् ! कस्मिन् हस्ते स पिण्डो देय इति संशयं किञ्चि, स्मर्यतां त्वया ( ज ) प्राक्तनः समयः” इति । राजाऽब्रवीत्,—“वेताल ! यतोऽसौ राजा चन्द्रप्रभः क्षत्रजः चौरस्यैव पुत्रः, नान्ययोः, तस्मात् चौरहस्ते एव स पिण्डो

दानविशेषः । यत तं भूरिदर्शना—प्रचुरदर्शनायुक्त ( विष्णो । बहुव्री० ) । गयाकूपे—गयास्थं कूपभेदे, तत्र पिण्डदानस्य विधानात्, यदुक्तं बाधवीथे,—“आत्मनो वाऽन्यत्रो वाऽपि गङ्गाकूपे यदा तदा । यन्नास्वा पातयेत् पिण्डं तं नयेत् भद्रं प्राप्नुतम्” ॥ इति ।

( च ) विभ्रान्तः,—संशयाकुलः इत्यर्थः ।

( क ) शङ्कुः,—अस्त्रविशेषः, सम्यक्खननसाधन इति यावत् ( “शङ्कुः पद-  
गिराजाले गङ्गाकीलकशम्भुष । यादोऽस्त्रभेदशोभेदे” इति हेमः ) । धृतपवित्रः,—  
रहोत्तमः ( “पवित्रं तु मध्ये तासं कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु  
नदीभिदि” इति हेमः ) ।

( ज ) प्राक्तनः,—पूर्वतनः, प्रथमकृत इति यावत्, समयः,—अपथः,  
जानन्नपि मिथ्याकथने गिरसः शतधा स्फुटनरूपः, सत्यकथने च वेतालस्य पुनः  
शिशपाह्वावलयतारूप इति यावत् ( “समयः अपथावारकालसिद्धात्मसंविदः”  
इत्यमरः ) ।



देयः । विप्रस्य ( भ ) जनकस्यापि स पुत्रो न भवितुमर्हति, तेन हि धनेन एकां रजनीम् आत्मा विक्रीतः । राज्ञः सूर्यप्रभस्यापि ( ज ) संस्कारदानवर्द्धनादिभिः अमी पुत्रो भवेत्, यदि तत्कृते मञ्चस्थस्यास्य स्वर्णसञ्चयो न प्राप्येत ; राजा सूर्यप्रभो न्यस्तधनेनास्य वर्द्धनादिकमकरोत्, तस्मात्ता यस्य हस्ते समर्पिता, यस्याऽऽज्ञया राज्ञस्तस्य चन्द्रप्रभस्य जननं, यस्य च तत् निखिलं धनं तस्मात्ता समासादितं, तेनैव विप्रसुतात् वीजं क्रीतं, तस्यैव चौरस्य स क्षेत्रजः पुत्रः, तस्मात् तस्यैव हस्ते पिण्डो देय इति मे मतिः” ।

इत्याकर्ण्य स वेतालः पुनरलक्षितः नृपस्कन्धात् तमेव शिंशपातकमाश्रयत् । राजाऽपि तथैव निखिलप्रतिघ्नस्तमन्वसरत् ।

## अथ विंशकथा ।

ततः स राजा शिंशपान्तिकं गत्वा पुनस्तं वेतालं स्कन्धे आरोप्य मौनी तथैव चचाल । वेतालोऽपि स्कन्धवर्त्ति तं

( भ ) जनकस्यापि—उत्पादकस्यापि ।

( ज ) संस्कारः,—बीडीपनग्रहादिकर्मविशेषः, दानम्—अन्नवस्त्रविद्यादिकल्पं, वर्द्धनं—उद्दिष्टप्रापणं, तदादिभिः संस्कारदानवर्द्धनादिभिः,—पीषणादिभिरिति यावत् । तत्कृते—तस्य निमित्तं, बालकाशमित्यर्थः । यस्य—चौरस्य इत्यर्थः । समासादितं—प्राप्तम् । तेनैव—धनेनैव । बीजं—शुक्रम् ।

मौनिनमवलीक्य प्रोवाच,—“राजन् ! कस्तेऽयं ( क ) निर्वन्धः ? गृहं गच्छ, रात्रिसुखं सेवस्व, कुभिचास्तस्यान्तिकं मां नेतुं न ते युक्तम्, आग्रहातिशयश्चेत् तव, तदा पुनरिमां कथा-माख्यामि, शृणु,—

अस्ति चित्रकूटं नाम नगरम् ; तत्राऽऽसीत् ( ख ) प्रणयि-चक्षुषाममृताऽऽसारवर्षी राजशिरोमणिश्चन्द्रालोको नाम । विद्वांसः यं ( ग ) शौर्यकरिणः आलानं, दानस्यात्पत्तिनिकेतनं, रूपस्य च विलासभवनं वदन्ति स्म । सर्वसम्पत्पूर्णस्यापि सदृशीं भार्यामप्राप्तवतस्तस्य हृदि महानुहेगः सम-भवत् ।

एकदाऽमौ राजा उहेगविनोदाय ( घ ) अश्लीयसैनिकपरि-

( क ) निर्वन्धः,—बांभानवन्धः । रात्रिसुखं—नैशावहारां वशाभादिकम् । कुभिचाः,—भण्डयोगिनः ।

( ख ) प्रणयिचक्षुषा—प्रणयः,—प्रेम यात्रा वा ( “प्रणयः प्रणये प्रेक्षि यात्राविवश्वभ्यांरपि” इति मेदिनी ), स एषामकीर्तिः प्रणयिनः तेषां प्रणयिना—स्निग्धानां, सुहृदमित्यर्थः, याचकानां वा, चक्षुषां प्रणयिचक्षुषा—सुहृद्वयनानां याचकनयनानां वा, अमृताऽऽसार—वीर्यवधारा, वर्षतीत तादृशः अमृताऽऽसार-वर्षी—सुधाधारास्त्रावी, चन्द्रालोको यथा अमृतमयकिरणेन स्वप्रणयिना दृष्ट्वा याचकानां चकोराणां वा नेत्रतर्पको भवति, तथाऽयं राजा निजसुहृदा खेदप्रदानेन याचकानां चनदानेन वा नेदानन्ददायकः सञ्जातः इति भावः, बन्धुवत्सलः दाता वा अर्थं राजा इति निष्कर्षः ।

( ग ) शौर्यं—युत्वं, करिब—हकीव तस्य शौर्यकरिणः,—विक्रमभागवत्, आलानं—बन्धनस्थानम्, आलाननिबद्धाः करिषो यथा नान्यत्र गन्तुं शक्नुवन्ति, शौर्येभ्यो तथा तस्मै राजानमेकं हित्वा नान्यत्र गन्तुं वशाक इत्यर्थः, एकवीरः ख इति भावः, दानस्य सत्पत्तिनिकेतनं—जगत्प्रदानं, स एव एको दाता इति भावः, रूपस्य च विलासभवनं—क्रीडागारम्, अतीव रूपवान्नामि भावः ।

( घ ) अश्लीयानिमे अश्लीयाः,—अश्वसम्बन्धिनः, ये सैनिकाः, ते परिहृतः,

वृत्तो मृगयाऽर्थं महाऽष्टवीं जगाम । तत्र ( ङ ) निरन्तरैः शरैः  
वराहहृन्दानि श्यामलानि तमांसीव रविः करैः भिन्दन्  
समरदुर्मेदान् मिहान् शरशय्यासु शाययन्, शरभांश्च पर्वतो-  
पमान् कुलिशकर्कशप्रासपातैः पातयन् विचचार । इत्थं  
मृगानन्विष्यन् ( च ) तीव्रपाणिप्रहारेण वाजिनं भृशं ताडया-  
मास, स च वाजौ कशाघातेन पाणिघातेन च गाढं ताडितो  
विषमं समञ्चागणयन् क्षणात् वाताधिकजवेन तं भृपं वना-  
न्तरं नयन् दश योजनानि अतिक्रमयामास ।

इत्थं ( छ ) बाहे चलिते राजा दिक्षोहमुपेत्य भ्रमन्  
श्रान्तः शारात् एकं विपुलं सरो ददर्श । तत्र गत्वा च तुरगं  
( ज ) विपर्याणं कृत्वा, स्नातपीतं तरुच्छायासु कतिपयानि

—वेष्टितः अश्वीवसेनिकपरिवृतः,—अशरीरोहसेन्यसमुपपरिवेष्टितः ( विष्णु० ।  
इथा तत्पु० ) ।

( ङ ) निरन्तरैः,—अविरलैः, मुहुर्मुहुर्निमित्तैरित्यर्थः । तमांसीव—अन्धकारा-  
शीव । करैः,—किरणैः, सङ्घसङ्घाकैरिति यावत्, भिन्दन्—विध्यन्, अन्वयः,—  
दूरीकुर्वन् इत्यर्थः ( भिद + ञटः शब्द ), सूर्यो यथा सादतः किरणजालैः श्याम-  
वर्णानि अन्धकाराणि विदारयति, तथा राजा श्यामलानि वराहहृन्दानि प्रभृतेः शरे-  
र्विदारयामास इति निष्कर्षः ; समरदुर्मेदान्—रणदुर्द्धवान् ( विष्णु० । ७मी तत्पु० ) ।  
शरभान्—“अष्टपादहंनयनं कर्हपादश्चतुष्टयः” इत्युक्तान् अणमृगविशेषान् । कुलिश-  
कर्कशप्रासपातैः,—बलवत्कठीरकुलाख्यास्त्रप्रहारैः ।

( च ) तीव्रः,—प्रचण्डः, पाणिप्रहारः,—गल्फाघोभागाघातः ( “तद्गुन्यिर्घटिके  
गुल्फो पुमान् पाणिंस्तथोरथः” इत्यमरः ) तेन तीव्रपाणिप्रहारेण—पादयोः पञ्चाद-  
भागव्य गल्फाघोटेश्च दारुणताङ्गनेमेत्यर्थः । वाताधिकजवेन—वायोरप्यधिकवेगेन ।

( छ ) बाहे—अश्वे ( “तृक्काश्चतुरक्कमाः । वाजिवाह्वान्गन्धर्व—”  
इत्यमरः ) । दिक्षोहं—दिग्भागानि च । शारात्—समीपे ( अन्व० । “शारादूर-  
समीपयोः” इत्यमरः ) ।

( ज ) विपर्याणं—विगतपण्यग्रं, पृष्ठादपनीतचन्यांसनादिकमित्यर्थः ।  
स्नातपीतमिति अन्तर्भूतप्लव्यप्रयोगो ज्ञेयः, क्षपितपायितमित्यर्थः ( स्नाताशु-

यवमानं तस्मै दत्त्वा च, स्वयं कृतस्नानः सलिलं पिबन्  
विगतश्चमो रम्येषु तत्तत्प्रदेशेषु दृष्टिं निक्षिपन् कस्यचित्  
अशोकतरोरधस्तात् कामपि आमुक्तपुष्पाऽऽभरणां वल्कलांशुक-  
शोभिनीं बहमुग्धजटाजूटमविशेषमनोरमां सखीद्वितीयाम्  
आश्चर्य्यरूपां मुनिकन्यां ददर्श, चिन्तयामास च कामशराहतः,  
—“केयम् ? किंस्वित् सावित्री मरमोषु स्नानुमागता ? आहो-  
स्वित् स्वामिविभ्रष्टा गौरी पुनस्तपः कर्तुं प्रवृत्ता ?  
तदेनामुपसृत्य वार्त्तामुपलप्सा” इत्यालोच्य शनैस्तस्याः समोप-  
माययौ । साऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा तद्रूपेण समाकृष्टचित्ता  
( भृ ) प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्त्रहस्ता व्यचिन्तयत्,—“कोऽयमोट्टक्  
अस्मिन्नरण्ये ? विद्याधरः कोऽपि वा ? चरितार्थं ममाद्य दृशौ”  
इत्थं वितर्क्य तपया तिर्यक् पश्यन्ती उत्थाय मोरुस्तन्भाऽपि

निववत् स० । यवसानि—घामान् ( “घामो यवसम्” इत्यमरः ) । आमुक्तानि  
—पिनडानि, परिहितानोत्थः, पुष्पाभरणानि—कुसुमभूषणानि यथा ताम्  
आमुक्तपुष्पाभरणा—दृत्कुसुमालङ्कारां ( विष्ण० । बह्व्री० ), वल्कलं—हृत्त्वक्,  
तट्टव अंशुक—वस्त्रं ( वस्त्रमाच्छादनं वासयन् वसनमंशुकम् ” इत्यमरः ),  
तेन शोभते इति तादृशीं वल्कलांशुकशोभिनीं—हृत्त्वक्युपवसनपारङ्गितां ( विष्ण० ।  
बह्व्री० ), बह्वेन—संयतेन, मुग्धेन—सुन्दरेण ( “मुग्धस्तु सुन्दरे मूढे” इति मैट्टनी ),  
जटाजूटेन—जटाकुलापेन, मविशेषं मनोरमा—मनीषारिणी ता बहमुग्धजटाजूट-  
साविशेषमनोरमां—जटाकुलापिनापि चित्तहारिणीमित्यर्थः ( विष्ण० । इया तत्प० ),  
सखी एव द्वितीया यस्याः ता सखीद्वितीयाम्—एकमात्रसहचरीसहिता ( विष्ण० ।  
बह्व्री० ) । किंस्वित् पादोस्त्रिदिव्यव्ययद्वयं वितर्कांशुकम् । उपलप्सा—ज्ञास्यामि  
( उप + लभ + लट्-स्ये ) ।

( भृ ) प्रारब्धायां—गुम्फितं प्रहतायां, पुष्पस्रजि—कुसुममाल्ये, सखी—  
निबद्धी, निर्व्यापारस्थितौ इत्यर्थः, हसौ यस्याः सा प्रारब्धपुष्पस्रक्मन्त्रहस्ता—  
विरतमाल्ययनव्यापारा ( विष्ण० । बह्व्री० ) । चरितार्थे—सम्पन्नप्रयोजने, सफले  
इत्यर्थः, अचक्षुषी हि रूपदर्शनप्रयोजनके, अद्य लोकातीतरूपदर्शनेन तयोः कृताधेता

गन्तुं प्रावर्तत। अथ राजा तामुपेत्याब्रवीत्,—“सुन्दरि! प्रथम-  
दृष्टस्य दर्शनमात्रार्थिनः दूराऽऽगतस्य जनस्य (ज) स्वागतादिक-  
मास्तां, कोऽयमाश्रमिधर्मः यदेतस्मात् पलाय्यते ?” । इति तेन  
राज्ञाऽभिहिते विचक्षणा तदीया सखी तत्र राजानमुपवेश्य  
अतिथिसत्क्रियामकरोत् ।

अथ राजा तां सविनयम् (ट) अप्राचीत्,—“भद्रे ! अनया  
तव सख्या कः पुण्यवान् वैशः अलङ्घ्रियते ? कानि वाऽस्याः  
कर्णरसायनानि नामाक्षराणि ? कथं वा अनया कुसुम-  
सुकुमारमिदं वपुः ईदृशे वयसि तापस्या वृत्त्या विजने कदर्शी-  
क्रियते ?” । एतत् राजवचनमाकर्ण्य सखी तं प्रत्यभाषत,  
—“महाभाग ! एषा महर्षेः कण्वस्य कन्यका मेनकासम्भवा  
आश्रम एव वर्द्धिता इन्द्रीवरप्रभा नाम । अस्मिन् सरसि  
पितुरनुज्ञया स्नातुमागता । इतो नातिदूरं अस्याः पितु-  
राश्रमः” ।

इत्यभिहितो राजा सम्प्रदृष्टः तुरङ्गममारुह्य तां  
कन्यां याचितुं महर्षेः कण्वस्याऽऽश्रममगात्, प्राविशच्च  
(ठ) विनोतवेशः तमाश्रमं वह्निःस्थापितवाहः । प्रविश्य च राजा  
सञ्जाता इति तात्पर्यम् । तित्येक्—वक्रदृष्ट्या, कटाक्षेणेत्यर्थः । सोरुक्ष्णाऽपि—  
सात्त्विकभाषोदयात् ऊरुक्ष्णवत्यपि, ऊर्वोः सञ्जत्वात् गन्तुमक्षमा सत्यपि  
इत्यर्थः ।

( ज ) स्वागतादिकं—सुखेनागमनं सञ्जातम् ? इत्यादिकं प्रश्न, सर्वाश्रमिचा-  
माचारविशेषमित्यर्थः । पलाय्यते, भवत्या इति शेषः ।

( ट ) अप्राचीत्—अजिज्ञासिष्ट ( प्रच्छ + णृङ्-ट् ) ! कर्णरसायनानि—  
रसायनाख्यौषधविशेषवत् कण्वसुप्तपञ्चानि । तापस्या—तपःसम्पत्तिव्या, वृत्त्या—  
आचारेण, तपस्याचरणेनेत्यर्थः । कदर्शे कदर्शे क्रियते कदर्शीक्रियते ?—क्रियते  
( कदर्श + क् + अभूततद्भावे चिः, ततः कर्णश्च लट्-ते ) ।

( ठ ) विनोतवेशः,—अशुद्धतपरिच्छदः, स्वगयावेशं परिहृत्य ज्ञानभाव-

( ङ ) जटावल्कलधरैः पादपैरिव तापमैः परितृप्तं तेजसा चन्द्रमिव आह्लादिनं तम् ऋषिं कण्ठमद्राक्षीत्, दृष्ट्वोपेत्य तं पादयोर्ववन्दे । सोऽपि ज्ञानी मुनिः कृताऽऽतिथ्यं विश्रान्तं तमभाषत,—“वत्स ! चन्द्रालोक ! शृणु यदहं वक्षिष्ये ते हितं, संसारोऽस्मिन् प्राणिनां मृत्युभयं यादृक्, तदहं जानामि, तत् निरर्थकं कथयिमान् ऋगादीन् ( ढ ) हंसि ? भोतरक्षार्थमेव धात्रा चतस्य शस्त्रं सृष्टं, तत् धर्मेण प्रजा रक्ष, कण्टकान् समुन्मूलय ; हस्त्यश्वादिभिः साधनैः चलां लक्ष्मीं साधयितुं यतस्व, राज्यसुखं भुङ्क्ष्व, दानं देहि, दिक्षु यशसि विभक्तिं, कृतान्तक्रीडितं मृगयाव्यसनं परित्यज ; यत्र हन्तुर्हन्त्यमानस्य च तुल्यप्रमादताऽस्ति, तेन बह्वनर्थेन अनन व्यापारेण किम् ?

मवलम्ब्येति भावः । बाङ्गः,—आश्रमवाङ्मतेऽंशे, स्थापितः,—रचितः, बाङ्गः,—अश्रुः प्रेन मः बाङ्गः स्थापितवाङ्गः,—बाङ्गः परित्यक्तपुरङ्गः ( विष्णु ० । बहुव्री ० ) ।

( ङ ) जटाः,—लघुकेशान्, परस्परसन्निप्रकेशानित्यर्थः, अश्वत्थ, —मूलानि ( “जटा लघुकेश मूलं मान्याम्” इति मेदिनी ), वल्कलानि—तृणत्वचः, एकवच, —परिधेय-तया, अश्वत्थ, —साङ्गिकतया इति ज्ञातव्यम् ; परकीर्ति तैः जटावल्कलधरैः,—जटावल्कलवसानैः, जटावल्कलमयकेशैः । पादयोः ( शेषे ६४० ) ।

( ढ ) हंसि—भारयांस ( हन + लट् सिप् ) । अतात् वाचते इति चक्षुः तस्य चक्षुष्य—आत्मचातुः आश्रयस्थेत्यर्थः, भीताभयदानमेव चक्षुशब्दस्य योगिकोऽर्थः इति तात्पर्यम् । कण्टकान्—दोषान्, सुदृग्गन्तुं वा ( “कण्टकः सुदृग्गन्तौ च कथं ख्यातकदोषयोः । रोमांश्च च द्रुमाङ्गं च कण्टको मस्करोऽपि च” इति शब्दः ) । साधनैः,—उपायैः, यथा,—साधनैः,—सैन्यैः ( “हस्त्यश्वादिपादातं सेनाङ्गं व्यासत्-स्थम” इत्यमरात् सेनाङ्गानां हस्त्यश्वादीनां सैन्यपण्यांशकसाधनशब्देन व्यपदेशो ज्ञातव्यः । “साधनं स्वतन्त्रं सैन्यं सिद्धोपयो गतो । निवर्तनीपाथमेदं दापनेऽनुगम धने” इति मेदिनी ) । साधयितुं—वशीकर्तुमित्यर्थः ( साध + शिच् + तुमुन् ) । विभक्ति—विस्तारय इत्यर्थः ( वि + कृ + लोट्-ङ् ), कृतान्तक्रीडितं—यमविलसितं, कृतान्तस्य मृत्युदेवतत्वात् कृतान्ताचारवत् आचरणमित्यर्थः । तुल्यप्रमादता—समानविपत्तिमत्त्वा,

पाण्डोर्नृपस्य वृत्तं त्वया किं न श्रुतम् ?” । एतदाकर्ण्य मुनि-  
वचनं कार्थ्यज्ञो नृपः ( ण ) समभिनन्द्य प्रत्यभाषत,—“भगवन् !  
अनुशिष्टोऽस्मि, महान् अनुग्रहो मे कृतः अनेन अनुशासनेन ।  
अद्य प्रभृति सृगयानिवृत्ताऽभवं, प्राणिनो निर्भयाः सन्तु” ।  
तदाकर्ण्य मुनिरब्रवीत्,—“तुष्टोऽस्मि तवामुना प्राणिष्वभय-  
दानेन, तदोप्पितं वरं वृणीष्व” इति । ततः स ( त ) कालज्ञो  
नृपतिरब्रवीत्,—“भगवन् ! प्रसन्नोऽस्मि चेत्, सुतामिन्दोवरप्रभां  
मह्यं देहि” । इत्यर्थितः स मुनिस्तस्मै स्त्राताऽऽगतां तामम्बरः-  
सम्भवां कन्यां प्रददौ । ततः कृतविवाहः ( थ ) मङ्गलालङ्कृतः  
तां मुनिपत्न्योक्तप्रसाधनाम् उदाष्यैस्तापमैरानिजाश्रमात्  
कृतानुयात्रामिन्दोवरप्रभां भार्यामादाय वाजिनमारुह्य राज-  
धानीं प्रतस्थे ।

एतस्मिन्नन्तरं दूराध्वगमनकालान्तं तं नृपं वोच्य भगवान्

किञ्चिद्वचने जाते एकलान्धस्य अवश्यावभाशसम्भावनतयेति भावः । पाण्डो-  
र्नृपस्य—पाण्डुराजस्य, वृत्तं—चरितामत्यर्थः, पाण्डुसंहराजः सर्वदा सगयाव्यसनी  
सगदा रससागं सगर्वावर्णं कर्माः मुनि सृगवृद्धा शरणं निजगान, स च मुनिः  
अपूर्वसरस्यमुखः “एव तवापि सत्यभावी” इति तं शशप इति वार्ता ।

( ण ) समभिनन्द्य—प्रशस्य, मुनिवचनमिति शेषः । अनुशिष्टः,—उपदिष्टः  
[ अनु + श्राभ + क्त, “शास इदङ्ङितोः” ( ६।४।३४ पा० ) इत्युपधाया इत्, “शासि-  
वसिष्ठस्योनां—” ( ८।३।६० पा० ) इति षत्वम् ] । अनुशासनेन—उपदेशेन ।

( त ) कालज्ञः,—अवसरावत्, यदा यादृशं वक्तुं युज्यते तदभिज्ञः ।

( थ ) मङ्गलं—विवाहकूपसङ्गलकम्पणि, मङ्गलाय—विवाहकूपसङ्गलकम्पणे  
इति वा, अलङ्कृतः,—सुषिप्तः, कृतप्रसाधन इत्यर्थः, यदा,—मङ्गलेन—अभीष्टपूर्ति-  
जनितश्रेयसा हेतुना, अलङ्कृतः,—जातशोभः मङ्गलालङ्कृतः,—कल्याणभाषितः  
( विष्णु० । ७। ४० ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ) । उदाष्यैः,—उदश्रुभः, निर्गतनेत्रोदकोरित्यर्थः  
( विष्णु० । बृहद्गी० । निजाश्रमात्—निजतपोवशात्, वा—प्रसूतिं आनिजाश्रमात्—  
तपोवन्तौभाष्येणम् ।

सहस्ररश्मिः खिन्नः इव अस्ताचलशिरसि समुपाविशत् । ददृशे च ( द ) रात्राभिसारिका मृगनेत्रा क्रमादुद्रिक्तमन्यथा ध्वान्त-  
नीलपटप्रावृता । तस्मिंश्चावसरे राजा जलाशयतीरवर्त्तनं  
( ध ) शाखापल्लवसंच्छन्नशादलश्यामलस्थलम् अश्वत्थपादपं दृष्ट्वा  
“इह रात्रिं वसामि” इति मनसि अकरोत् । ततस्तुरगादवतीर्य  
तस्मै वार्जिने तृणोदकं दत्त्वा वाय्वास्तस्याः सलिलानि पीत्वा  
प्रियया सह विश्रामम् । तत्कालञ्च ( न ) शशलाञ्छनः सरागः

( द ) रात्रिः अभिसारिका इव इति रात्राभिसारिका—कालार्थे सहस्रस्थानानु-  
यायिनी रजनी, अन्यत्र,—रात्रिरिव अभिसारिका रात्राभिसारिका—कालार्थिनी  
सती सहस्रस्थानं गच्छन्ती काचदक्षिणा, मृगः,—मृगश्रीरी नृपवं, नेत्रं—नेत्राभिव  
प्रकाशकमित्यर्थः, यस्यां रात्रौ सा मृगनेत्रा—रात्रिविशेषः, मार्गशीर्षस्य त्रयो-  
विंशदिनाभ्यन्तरे सङ्क्रान्तेः पूर्वपक्षेणा काचित् रात्रिरित्यर्थः, अश्वत्थायस्यान्यमुपादेयं  
काचित् रात्रिरिति यावत्, अन्यत्र,—मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्याः सा मृगनेत्रा  
—हरिणलाचना काचित् नायिका ( “मृगनेत्रा रात्रिभेदे विशेषे योषितस्तथा”  
इति मेदिनी ) । उद्रिक्ताः—प्रहसः, मन्यथः,—कामचिन्ता यस्या सा उद्रिक्तमन्यथा  
—उद्बुद्धकामालापा इत्यर्थः, अन्यत्र,—उद्रिक्ताः,—आविर्भूतः, मन्यथः,—कामः,  
स्तरवाञ्छा इत्यर्थः, यस्याः सा उद्रिक्तमन्यथा—कामवर्गिनी ( विष्णु० । बहुव्री० ।  
“मन्यथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे” इति मेदिनी ), ध्वान्तम्—अन्धकारः,  
नीलपट इव—कृष्णवस्त्रमिव, अन्यत्र,—ध्वान्तमिव नीलपटः, तेन प्रावृता  
—अवगृह्यता ध्वान्तनीलपटप्रावृता—तिमिररूपकृष्णवसनावृता, कृष्णवस्त्रमिमांसा  
अभिसारिकायां कृष्णवसनावरणेन अभिसरण्यामियमात् तथात्वमिति मन्यम् ।

( ध ) शाखापल्लवसंच्छन्नं—लताकिसलयारूढं, तत्र तत् शादलश्यामलञ्च—  
शादहरितश्यामवर्णञ्च, नवतृणप्रचुरतया मेषकाममित्यर्थः ( “शादलः शादहरिते”  
इत्यमरः ), स्थलं—भूः यत्र तादृशं शाखापल्लवसंच्छन्नशादलश्यामलस्थलं—  
लताकिसलयातीर्णनवतृणप्रचुरहरितभूमिकमित्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । रात्रिम्  
—[ “अकर्मकथातृभि—” ( वा० ) इति कालस्य कर्मत्वम् ] ।

( न ) शशः,—मृगः, लाञ्छनं—चिह्नं यस्य सः शशलाञ्छनः,—मृगाङ्कः,  
अन्ध इत्यर्थः, कामो कश्चित् पुरुषश्च इति ज्ञेयते ; सरागः,—रक्तवर्णः, उद्गमन-



तिमिरांशुकहारी समाक्रम्य प्राच्या मुखं चुचुब्धे ।  
 ( प ) चन्द्राकिरणैः समाश्लिष्य प्रसाधिता वीतमानावकाशाः  
 शेषाश्च दिशा विरजुः । अनन्तरं ( फ ) लतागुल्फाविवरप्रसृतै-  
 रैन्दवैः रत्नदीपाभैः करैस्तदमूले अवभासितं स राजा  
 तामिन्दोवरप्रभां नवसङ्क्रमरसोज्जासामाश्लिष्य सुरतोत्सव-  
 मिषेव, विस्रंसयामास च तस्यास्त्रपामिव नोर्वी, खण्डयामास  
 च दशनैस्तस्या मुग्धभावमिवाधरं, रचयामास च यौवन-  
 वेलाया चन्द्रस्य रक्तवर्णतायाः प्राकृतिकलात्, सानुरागश्च ( "रागस्तु भावस्य  
 भाङ्गतादिषु । केशादावनुरागे च गान्धारादौ रूपेणापि च" इति मेदिनी ),  
 तिमिरम्—अन्धकारम्, अंशुकं—वस्त्रमिव, अन्धव,—तिमिरमिव अशुक्लम्, उभय-  
 व्यापि चावरकलसाधर्म्यादितां द्रष्टव्यम् ; तत् इत्तुम्—अपसारयितुं शीलमस्य इति  
 तिमिरांशुकहारी—तिमिररूपवस्त्रापसरणशीलः । प्राच्या,—पूर्वाशायाः, कस्या-  
 चित् नायिकायाश्च इति ध्वन्यते ।

( प ) चन्द्राकिरणैः, इत्येव इति ध्वन्यते । प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, चन्द्रेण,  
 केनचित् नायकेन चेति शेषः, अत एव वीतः,—विगतः, मानस्य—अभिमानस्य,  
 एकत्र,—प्राच्याः दिशः मुखचुम्बनजनितस्य, अन्धव,—कालान्तरमुखचुम्बनजनित-  
 स्यात् भावः, अवकाशः,—अवसरः यासां ताः वीतमानावकाशाः,—अपगतमान-  
 प्रमराः इत्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।

( फ ) लतागुल्फाविवरप्रसृतैः,—लतागुल्फान्तरालनिर्गतेः, इन्दोरिमे ऐन्दवाः तैः  
 ऐन्दवैः,—चान्द्रः, चन्द्रसम्बन्धितमित्यर्थः । करैः,—किरणैः । अवभासितं—उद्दीपितं,  
 आलोकितं इत्यर्थः । नवसङ्क्रमस्य—अपूर्वपतिसङ्क्रमासस्य, यो रसः,—आल्लादः,  
 यथा,—नवसङ्क्रमे यो रसः,—रागः, अनुराग इत्यर्थः ( "शङ्कारादौ विषे बोध्यं  
 तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्" इति मेदिनी ),  
 तेन उज्जासः,—आनन्दः वस्त्राः ता नवसङ्क्रमरसोज्जासां—प्रथमसुरतसुखानुभवा-  
 भाङ्गितां ( विष्णु० । बहुव्री० ) । विस्रंसयामास—विचित्रयामास ( वि + संस +  
 शिच् + शिट्-बन् ) । नोर्वी—कटीवस्त्रवन्धनं, कटीवस्त्रवन्धनमित्यर्थः ( "स्त्रीकटी-  
 वस्त्रवन्धेऽपि नोर्वी परिपद्येऽपि च" इत्यमरः ) । मुग्धभावं—मूढभावं, अज्ञता-  
 मित्यर्थः, सारस्वमिति यावत् । यौवनं—तादृशमेव, इव,—इती, तस्य कुशलोः,  
 —प्रियःस्वभासपिण्डयोः ( "कुशो राज्ञाकरे इतिमूर्धां राज्ञाकारे" इति

द्विपकुम्भयोः तस्याः कूचयोः सद्वनवनचवमाला इव  
नखक्षतानि, चपुम्ब च मुहुः सर्वतो लावण्यामृतनिख्यन्ट-  
मिव पिबन् मुखं कपोली नयने च । इत्थं तथा सह  
( ब ) निधुवनक्रीडया तत्र तां निशां क्षणमिवानयत् ।

अथ प्रातः समुत्थाय कृतसान्ध्यविधिः स्वसैन्यानुसन्धानाय  
तथा कान्तया सह प्रयातुमुत्सुकोऽभवत् । तावच्च रजण्यां  
( भ ) विलुप्तकमलिनीशोभं भियेव अस्ताचलकुहरप्रलीनं  
ध्वस्ततेजसं निशापतिं हन्तुकाम इव क्रोधादाताम्र-  
तरराचिषि प्रसारितकरैरुत्तिष्ठसचन्द्रमण्डले विवस्वति,

मेदिनी ) योवनारपकुम्भयोः, —तावण्यागजकुम्भमदृशयोरित्यर्थः । सान्ति—प्रशस्तानि,  
यानि रत्नानि—मणयः, तैः नवाः, —प्रत्ययाः, नखप्रमालाः, —सप्तविंशतिभौतिकैः  
यथिताः एकावलीविंशयाः ( “एकावलीकथाष्टका । सैव नखप्रमाला स्यात् सप्त-  
विंशतिभौतिकैः” इत्यमरः ) ता इव सद्वनवनचवमाला इव—सप्तविंशतिभौतिक-  
खचितमङ्गलैकावलीमाला इव इत्यर्थः । लावण्यं—“मुक्ताफलेषु प्लायायाकरल-  
त्वमिवान्वरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यामङ्गाच्यते” इत्युक्तलक्षणः कान्तिविशेषः,  
तद्वै च नृत्तनिख्यन्टः—मुषादवः तं लावण्यामृतनिख्यन्टं—सौन्दर्यमुपधारमम् ।

( ब ) निधुवनक्रीडया—पूरतलीलया ( “भवेन्निधुवनं कल्पे मुरते च लपंसकम्”  
इति मेदिनी ) ।

( भ ) विलुप्ता—विध्वक्ता, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, शोभा—सौन्दर्ये येन तं  
विलुप्तकमलिनीशोभं—विनष्टमलिनीप्रसीदं, निशाया पाञ्चनीना मुद्रितोभवनव्यभावा-  
दिति भावः ( विष्णु० । बहुव्री० ), भियेव—कमलिनीशोभाहरणजनितभयेनेवेत्यर्थः,  
सूर्यादिति शेषः, अस्ताचलकुहरप्रलीनम्—अस्ताग्रिखरिगङ्गरलुकायितं, ध्वसम्—  
ऊषाऽऽनमनात् क्षयितं, तेजः,—प्रभा इव तं ध्वस्ततेजसं—क्षीयपथं ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ) । आताम्रतरम्—ईषताम्रवर्णम् ( अथ स्वार्थिककारणम् ), रीचिः,—प्रभा  
( “स्युः प्रभाद्वग्बस्तिद्वभाभाण्डविद्युतिदीपयः । रीचिः शेषिद्वमे क्रीवे” इत्यमरः )  
यस्य तस्मिन् आताम्रतररीचिषि—अरुणाभे इत्यर्थः, दृग्गते च लोके क्रुद्धः अरुणाभो  
भवतीति ; प्रसारितकरैः,—विकारितकरैः, विकारितइत्येष, उत्तिष्ठसम्—  
उत्थातितं, चन्द्रमण्डलं वेन तस्मिन् उत्तिष्ठसचन्द्रमण्डले—दूरापसारितचन्द्रविवे,

अकस्मात् विद्युत्पिशङ्गजटः कज्जलश्यामलः कालमेघ इव  
 कश्चित् अन्धमालाकृतोत्तंसः केशयज्ञोपवीती ब्रह्मराक्षसः  
 नराशिरोमांसं खादन् कपालेन शोणितं पिबन्स समा-  
 जगाम । सः अट्टहासं विमुच्य क्रुधा अग्निं वमन्निव  
 ( म ) दंष्ट्राकरालो राजानं तं निर्भर्त्सन्नब्रवीत्,—“पाप !  
 ज्वालामुखं नाम मां ब्रह्मराक्षसं विद्धि, एष चाश्वत्थो मे निवासः  
 देवैरपि न लङ्घ्यते, सोऽयं त्वया स्त्रिया सह समाक्रम्य परि-  
 भुक्तः, तद्विनयमिदानीं भुङ्क्ष्व, दुराचार ! एषोऽहं कामोप-  
 हतचेतसः ते हृदयमुत्पाद्य भोक्ष्ये, शोणितञ्च पास्यामि” । तदा-  
 कर्णं तच्च घोरं राक्षसमबध्यमवेक्ष्य, दृष्ट्वा च कान्तां भय-  
 विह्वलां, भयात् राजा सविनयमवादीत्,—“अजानता मया ते  
 ( य ) अपराहं, तत् क्षमस्व । तवाऽऽश्रमेऽहमतिथिस्त्वां शरणं

चन्द्रमण्डलमपसार्य उदिने सति इत्यर्थः । विद्युदिव—तडिदिव, पिशङ्गी—पिशङ्ग-  
 वर्णा, जटा—लघुकेशः यस्य सः विद्युत्पिशङ्गजटः,—पिशङ्गवर्णजटाधारी, अन्धः,  
 —विद्युत् पिशङ्गी जटा इव यत्र तादृशः विद्युत्पिशङ्गजटः,—तडित्वान् । अन्धाणां—  
 नराणामुदरस्थनाडीविशेषाणां, मालाभिः कृतः उत्तंसः,—कर्णपुरः, कर्णभूषण-  
 मित्यर्थः, शिखरो वा, शिरोभूषणमित्यर्थः ( “उत्तंसः कर्णपुरेऽपि शिखरे चावतंस-  
 वत्” इति विश्वः ), येन सः अन्धमालाकृतोत्तंसः,—कर्णाभरणोक्तान्धमालः शिरो-  
 भूषणोक्तान्धमालो वा ( विश्व० । बहुव्री० ), केशयज्ञोपवीती—केशकृतयज्ञोपवीतधारी  
 ( शाकप० ) । कपालेन—शिरोऽस्या ( “कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादिः  
 शकले व्रज” इति मेदिनी ) ।

( म ) दंष्ट्रा—दीर्घदन्तेन, करान्,—भूषणः दंष्ट्राकरालः,—भीमदन्तः  
 ( विश्व० । ३ या तत्पु० ) । अश्वत्थः,—अश्वत्थवृक्षः । लङ्घ्यते—आतिक्रम्यते, अवहेल्यमितं  
 शक्यते इत्यर्थः ( लङ् + चिच् + कर्मणि लट्-ते ), सोऽयम्—अश्वत्थवृक्षः । समाक्रम्य  
 —अभिभूय, असम्मान्येत्यर्थः, परिभुक्तः,—स्त्रीसम्भोगेन दूषित इत्यर्थः । अविनयं—  
 पूज्ययतिक्रमम्, औदत्यफलमिति भावः ।

( य ) अपराहं—खल्वितम्, अपराहः कृत इत्यर्थः ( अप + राह + क्तः ) ।

गतः, दास्यामि च ते ईप्सितं ( र ) पुरुषं पशुं, येन ते हस्ति-  
भविता ; तत् प्रसौद, क्रोधं परिहर” । इति राज्ञो वचनमाकर्ण्य  
स ब्रह्मराक्षसः शान्तकोपः,—“अस्तु, का दोषः ?” इति विविच्य  
ग्रन्थभाषत,—“राजन् ! यः सप्तवर्षीयः महासस्त्रः विवेकवान्  
ब्राह्मणपुत्रः स्वेच्छया त्वदर्थमात्मानं दद्यात्, यच्च हन्यमानं  
तन्माता हस्तयाः, तत्पिता च पादयोः सुदृढं लङ्घीतस्ते  
सन्निवेश्य ( ल ) अवष्टभाति, सप्तदिनाभ्यन्तरे तादृशं पुरुषं स्वयं  
खड्गप्रहारेण मद्यमुपहारीकरोषि चेत्, तदा ते इमं न्यङ्कारं  
क्षमिष्ये, अन्यथा त्वां सपरिच्छदं मया नाशयिष्यामि” ।  
श्रुत्वेतत् स राजा भयात्,—“तथा” इति प्रतिपदे । साऽपि  
ब्रह्मराक्षसः तत्क्षणात् तिरोबभूवे ।

अथ राजा चन्द्रालोकस्तया इन्दोवरप्रभया सह हया-  
ऽऽरूढः सुदृमेना इतस्ततः सैन्यानि ( व ) विचिन्वन् प्रायात् ।  
“अहो ! अहं मृगयया मदनं च विमोहितः ( श ) अकाण्डं  
पाण्डुरं विनाशं गतः, अस्य रक्षसः तादृशः उपहारः कुतो  
लभ्यते ? तदिदानीं निजमेव नगरं यामि, पश्यामि, किं भावि”

( र ) पुरुष पशु—बलिनिमित्तकच्छानरूपेण कल्पित मानुषमित्यर्थः,  
“पशुमृगाददृष्ट्वाजि नाऽप्ययं पशु दृश्यते” इति मादिनीवचनेन पशुशब्दस्य कामार्थक-  
त्वात्, कामस्य च बालकस्यां च प्रशस्तत्वात् पुरुषरूप काममिति बोध्यम् ;  
अथवा दुर्गोक्तवतस्त्वे पुरुषस्य यास्यपशुमध्ये पाठान्, पशुस्थाने तस्मात्पि मन्थोगस्य  
शान्तसन्धतत्वाच्च पुरुषपशुम् इति सन्तत्यम् ; तथा च—“गौरविरजाऽऽश्राऽऽतरो  
गर्हभो मनुष्यश्च सप्त यास्याः पशवः” इति ।

( ल ) अवष्टभाति—प्रतिदृष्टि [ अव + लृभ् + लट्-तिप् “अवाञ्छा-  
लम्बनाविदूर्ययोः” ( दा३।६ पा० ) इति धत्वम् ] । न्यङ्कारं—नीचोक्तं,  
मया दातव्यमित्यर्थः, अवमाननमिति यावत् । सपरिच्छदं—सपरिवारम् ।

( व ) विचिन्वन्—वन्विष्यन् ( वि + चि + लट्-शब्द ) ।

( श ) अकाण्ड—अनवसरे, अकाले इत्यर्थः । भावि—भावितव्यतीत्यर्थः ।

इति ध्यायन् सः समन्तात् अन्विष्यन् स्वसैन्यं स्वनगरं  
चिचकूटञ्च प्राप । तत्र अनुरूपभार्यालाभेन परितुष्टाभिः  
प्रकृतिभिः महोत्सवे विहितेऽपि अन्तर्गतविषादस्य तस्य  
( ष ) दुःखदुःखेनैव दिनशेषो व्यपगमत् । द्वितीयेऽहनि स  
रहसि मन्त्रिभ्यः तं सर्वं वृत्तान्तमाचक्षते । तेषाञ्चैकः सुमति-  
मन्त्री प्रत्यब्रवीत्,—“देव ! विषादस्ते मा भूत्, अहमन्विष्यन्  
तादृशमुपहारमानेष्यामि, विचित्रा हि मेदिनी” । एवं राजान-  
माश्वास्य स मन्त्री ( स ) सौवर्णीं शिशुप्रतिमामकरोत् । “यः  
( ह ) सप्तवर्षदेशीयः विप्रपुत्रः सत्त्ववान् आत्मानं मातापित्रो-  
रनुज्ञया ब्रह्मरक्षसः उपहाराय प्रयच्छति, यश्च हन्यमानस्ताभ्यां  
मातापित्र्यां हस्तपादे प्रगृह्यते, राजा तत्पित्रोरुपकारार्थं  
ग्रामशतसंहितां रत्नयुक्तामिमां सौवर्णीं प्रतिमां तस्मै दास्यति”  
इति तां शिशुप्रतिकृतिं भ्रामयन् स मन्त्री अजस्रं पटहोद्घोषण-  
मकारयत् ।

एतदाकर्ण्य एकस्मिन् ( क ) अग्रहारे कञ्चित् द्विजशिशुः  
सप्तवर्षदेशीयोऽपि अतिधीरः अद्भुताकृतिः बाल्येऽपि सदा  
पराहते रतः प्रजानां पुण्यपरिपाक इव मूर्तिमान् उद्घाटकान्  
प्रोवाच,—“भद्राः ! युष्मदर्थे अहमात्मानं ददामि, तिष्ठत, पितरौ  
बोधयित्वा द्रुतमागच्छामि” इति तानभिधाय, तैस्तानु-

( ष ) दुःखदुःखेनैव—निरतिशयदुःखेनैवेत्यर्थः ।

( स ) सौवर्णी—सुवर्णविकारां, काञ्चनमयीमिति यावत् [ सुवर्णं + “तस्य  
विकारः” ( ४।३।३४ पा० ) इत्यण् ] ।

( ह ) द्रुतदूतः सप्तवर्षः सप्तवर्षदेशीयः,—किञ्चिदपूर्वसप्तवर्षः [ “द्रुपदसमाप्तो  
कल्पवृक्षदेशीयः” ( ५।३।६० पा० ) इति देशीयर् ] ।

( क ) अग्रहारे—ग्रामे । अद्भुताकृतिः,—अपौरुषेयः । प्रजानां—जनानां  
( “प्रजा स्नानं सन्तती जनैः” इत्यमरः ), पुण्यपरिपाकः,—पुण्यपरिचयः, पुण्या-  
नुष्ठानस्य फलमित्यर्थः, प्रजानां बहुपुण्यफलैर्न तादृशः पराहितप्रती जायते

मतः स बालः गृहं गत्वा रचिताञ्जलिः पितरावब्रवीत्,—  
 “अम्ब ! तात ! अहं सर्वसत्त्वार्थम् एतं विनश्वरं देहं ददामि,  
 तन्नामनुजानीतम्, इमाञ्च राजदत्तां हेमरत्नमयीं ग्रामशता-  
 न्विताम् आत्मप्रतिकृतिं गृहीत्वा वां वितरामि, एवं मति मम  
 युष्मदानृष्यं परार्थेऽपि सिध्यति, युवाञ्च चिरमदरिद्रौ बहून्  
 पुत्रानवाप्स्यथः” । इतिवादिनं तं सहसा तौ पितरौ  
 अवोचतां,—“पुत्र ! किमेतत् भाषसे ? वातेन किं  
 ( ख ) क्षुभितोऽसि ? किं वा ग्रहगृहीतोऽसि ? अन्यथा कथमेवं  
 प्रलपसि ? को हि अर्थः शिशुं घातयेत् ? कश्च शिशुः देहं  
 दद्यात् ?” । एतत् पित्रोर्वचः श्रुत्वा स बालः पुनरुवाच,—“नाहं  
 बुद्धिमांहात् ब्रवामि, शृणुतं मे ( ग ) अर्थवत् वचनम्,  
 अवाच्याशुचिपूर्णं जगुस्मितं दुःखक्षेत्रं शरीरमिदम् अचिरात्  
 विनाशि, तदेतेन अन्यमार्गेण यदि किञ्चित् सुकृतमुपाज्यते,  
 तदेव अस्मिन् संसारे सारमिति बुधैरुच्यते, सर्वभूतापकारा-  
 दन्यत् किमस्ति सुकृतम् ? तत्रापि पित्रोर्भक्तिश्चेत् साध्यते, तदा

इत्याशयः । बोधयित्वा—ज्ञापयित्वा ( बुध + णिच् + क्ता ) । रचिताञ्जलिः,—  
 कृताञ्जलिः । अम्ब !—मातः [ अम्बा इति शब्दस्य सम्बन्धौ “अम्बाशनयोऽम्ब”  
 ( ७।१।१०० पा० ) इति ऋत्वः ] । सर्वसत्त्वार्थं—सर्वप्राणानिभिरं, सर्वजोदीपकाराय-  
 मिति यावत् । अनुजानीतम्—अनुमन्येयम् । वा—युवाभ्यां [ “युष्मदन्नादोऽप्यो-  
 चतुर्थीति याज्ययोगान्नाथो” ( ८।१।२० पा० ) इति चतुर्थीदिवचनस्यस्य युष्मदः  
 नामादेशः ] । अवाप्स्यथः,—लप्स्यथ ( अव + आप + लृट्-त्यथस् ) ।

( ख ) क्षुभितः,—व्याकुलितः, आक्रान्त इति यावत् । ग्रहण—पूतनादि-  
 बालग्रहणं, गृहीतः,—आक्रान्तः ग्रहगृहीतः,—पूतनादियज्ञपीडितः । प्रलपसि—  
 अनर्थकं वाच ( प्र + लप + लृट्-सिप् । “प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः ) ।

( ग ) अर्थवत्—युक्तियुक्तमित्यर्थः । अवाच्यानि—वक्तुमशक्यानि, व्यङ्ग्यजनक-  
 त्वादिति भावः, यानि अशक्यानि—स्वेदमूत्रपुरीषाद्यपावत्रद्रव्याणि, तेः पूषंश्च अवाच्या-  
 शिवपूषं—व्यङ्ग्यजनकमूत्रपुरीषादिद्रव्यपूरितम् । सुकृतं—पुण्यं ( “स्याद्व्यङ्ग्यमस्त्रिधा

देहादन्यत् किमिव अधिकं सम्पत्स्यते ?” । इत्येवं धीरवचनैः सुदृढनिश्चयः स शिशुः शोचन्तौ पितरौ ( घ ) स्वमनोषित-मङ्गीकारयामास ; गत्वा च राजभृत्येभ्यः तां हिरण्मयीं शतधामशासनसहिताम् आनीय ताभ्यां पिढभ्यां प्रददौ ।

अथ तान् राजभृत्यानग्रतः कृत्वा स बालकः पिढभ्याम् अन्वितः चित्रकूटं नगरं प्रति प्रायात् । तत्र प्राप्तम् ( ङ ) अखण्डिततेजसं तं बालकं रक्षारत्नमिव दृष्ट्वा नृपतिः भृशं ननन्द । तच्च ( च ) रचितमाख्यविलेपनं गजपृष्ठमारोप्य सपिढकं तत् ब्रह्मरक्षसः सदनं निनाय । तत्र तस्याश्वत्थस्य पार्श्वतः ( छ ) मण्डलमालिख्य पुरोहितेन कृतपूजेन वङ्गौ चूने स ब्रह्मराक्षसः मुक्तादृहामः, स्वाध्यायं पठन्, घूर्णन्, रक्तासवक्षीवः, मुहुः श्वमन्, जृम्भमाणः, नैचैर्ज्वलन्, दिशः देहच्छायया अन्धकारिताः कुर्वन् ज्वालामुखो महारौद्रदर्शनः

पुण्यं येऽसौ सुकृतं वषः” इत्यमरः ।) भक्तिः,—सेवा । साध्यते—क्रियते इत्यर्थः ( साध + कर्त्तृणि लट्-ते ), पुदैरिति शेषः ।

( घ ) स्वमनोषितं—निजमिच्छितम्, मङ्गीकारयामास—स्वीकारयामास । शतधामाणां शासनं—लेखम्, एते धामाः अस्मै दत्ताः इत्येवं दानप्रतिपादकं पत्रं, लिपिविशेष इत्यर्थः, यद्वा,—शतधामा एव शासनानि—राजदत्तोऽर्थः ( “शासनं राजदत्तोऽर्थं लेखाग्राशास्तशक्तिषु” इति मेदिनी ), तत्सहितां शतधामशासन-सहितां—यामशतदानपत्रसंयुक्ताम् ।

( ङ ) अखण्डिततेजसम्—अज्ञानप्रभं, महासत्त्वमिति यावत् । रक्षार्थे—निजजीवनरक्षाय, रत्न—बहुमूल्यमणिमिव रक्षारत्नमिव—रक्षाकवचमिवेत्यर्थः ।

( च ) रचिते—दत्त, माख्यविलेपने—मालाचन्दने यस्मै च तं रचितमाख्यविलेपनं—मालाचन्दनादिभूषितम् ।

( छ ) मण्डलं—कान्तमरीखासक्तिवेशेन रचितं पदार्थविशेषं, सर्वतोभद्र-मण्डलादिकमिति यावत् । स्वाध्यायं—वेदमन्यर्थः । रक्तं,—शोणितमेव, आसवः,—मद्यविशेषः, तेन क्षीवः,—मत्तः रक्तासवक्षीवः,—रक्तपानोन्मत्तः । जृम्भमाणः,

प्रादुरभूत् । ततो राजा तं दृष्ट्वा विनोतः प्राब्रवीत्,—  
“भगवन् ! अयं तव अभिमतो नरोपहारः समानीतः,  
अद्य स सप्तमो दिवसस्ते प्रतिज्ञायाः, तत् प्रसीद, गृहाण  
इममुपहारं यथाविधि” । इति राज्ञाऽर्थितः स ब्रह्मराक्षसः  
जिह्वया ( ज ) सूक्ष्णो लिङ्गं तमुपहारभूतं विप्रसृतमव-  
लोकयामास । क्षणे च तस्मिन् स बालो महासत्त्वो हृष्टो  
व्यचिन्तयत्,—“अनेन स्वदेहदानेन यन्मया सुकृतम् अर्जितं,  
तेन मे स्वर्गो वा ( भ्र ) निरुपक्रियो मोक्षो मा भूत्, जन्मनि  
जन्मनि मे परार्थो देहो भूयात्” । इति तस्मिन् चिन्तयत्येव  
क्षणात् ( ज ) पुण्यदृष्टिमुचां देवानां विमानैः नभस्तलमापूर्यत ।

अथ तस्य ब्रह्मराक्षसः पुरतः स्थापितं तं बालं माता करयोः  
पिता चरणयोरग्रहौत् । ततो यावत् खड्गमाकृष्य राजा तं  
( ट ) जिघांसति, तावत् स शिशुस्तथा जहास, यथा स ब्रह्म-

—वदनं व्याददत् ( लृभ + लटः शानच् ) । महारौद्रम्—अत्युग्र, दर्शनम्—अव-  
लोकनं यस्य सः महारौद्रदर्शनः,—अतिभयानकाकारः ( विष्णु ० । बहुव्री० ) ।

( ज ) सूक्ष्णो—चीष्टप्रालो ( “प्रालोच्य सूक्ष्णो” इत्यमरः ), लिङ्गं—  
परासृजम् इत्यर्थः ( लिङ्ग + लटः शतृ ) ।

( भ्र ) निः,—नास्ति, उपक्रिया—उपकारः यस्मिन् स निरुपक्रियः,—उप-  
कारसामर्थ्यविरहितः, मोक्षे सञ्ज्ञाने पुनर्जन्माभावात् कदाऽपि कस्यापि उपकार-  
करणासम्भवात् मोक्षस्य निरुपक्रियत्वं, स्वर्गस्य तु न तथा, यतः नियमितकालस्वर्ग-  
भोगावसाने पुनर्जन्मात् परोपकारसम्भावना चास्ति इति स्वर्गस्य न निरुप-  
क्रियत्वमिति बोध्यम् ।

( ज ) पुण्यदृष्टि—कुसुमवर्षणं, सुचिन्ति—निश्चिपन्तीति तादृशानां पुण्यदृष्टि-  
मुचां—कुसुमवर्षिणाम् । विमानैः,—व्योमयानैः । आपूर्यत—व्याप्यत ( आ + पूर  
+ कर्त्तृणि कङ्-त ) ।

( ट ) जिघांसति—इच्छति [ इज् + सृज् + “सृज्यङीः” ( ६।१।८  
पा० ) इति द्वित्वं “सृज्यतः” ( ७।४।७८ पा० ) इति चभ्यासस्य चत इकारः



राक्षसास्ते सर्वे स्वं स्वं कर्म त्वज्ज्ञा तन्मुखप्रेक्षिणः कृताञ्जलयः  
प्रह्लाद्याभवन्” ।

इति विचित्रां कथामाख्याय स वेतालस्तं पुनरब्रवीत्,—  
“राजन् ! तेन बालकेन तादृशे तस्मिन् प्राणान्तसमये यत्  
हमितं, तस्य को हेतुः ? महदत्र कौतुकं मम, यदि न वक्ष्यसि  
जानन्नपि, तदा ते मूर्धा शतधा विदलिष्यति” । एतदाकण्ठं  
स राजा तं प्रत्यभाषत,—“शृणु तस्य शिशोर्हसि अभिप्रायम् :  
यो हि दुर्बलो जन्तुः भये प्रत्युपस्थिते प्राणार्थं मातरं पितरं,  
तदभावे राजानं त्राणार्थं विधात्रा निर्मितम्, (ठ) एषाञ्जलामे  
देवतामाक्रन्दति, तस्य एकोऽपि एतेषु आश्रयो भवेत्, अस्य तु  
सर्वमेव अन्यथा जातम् ; पित्रभ्यां हस्तपादं रुद्धम् अर्थ-  
दृष्ट्या, राजा च आत्मानं तातुं स्वयं हन्तुमुद्यतः, ब्रह्मरक्षः  
दैवतमपि तस्य भक्षणार्थमुपस्थितम् । (ड) अभ्रुवस्य अन्तविरसस्य  
आधिव्याधियुक्तस्य देहस्यार्थं विमूढानामोदक् विडम्बनं, यच्च

“अभासाश्च” ( ७।३।५ पा० ) इति हस्य कुलम् “अभक्तगमां सजि” ( ६।४।१६  
पा० ) इति हन्तृर्दोषः, ततः खट्-तिप् ] । प्रह्लाः,—विजताः ।

( ठ ) एषा—मातापितृराज्ञाम् । आक्रन्दति—आह्वयति, क्रन्दति वा ( आ +  
क्रन्द + खट्-ति । “आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः । आतर्प्यपि च” इति  
मेदिनी ) । अन्यथा—विपरीतम् । अर्थदृष्ट्या—धनक्षिप्तया ( “दृष्ट्या खानर्ष-  
निष्पद्यः” इति मेदिनी ) । दैवतं—देवता, देवयोगित्वात् तस्य देवतात्वमव-  
गन्तव्यम् ।

( ड ) अभ्रुवस्य—अनिश्चितस्य, अस्थायिनः इति यावत्, अन्ते—परिणामे,  
बाहुंश्चन्द्रमायामित्यर्थः, विरसस्य—अप्रोतिकरस्येत्यर्थः, सर्वकण्ठं असामर्थ्यात्  
विविधव्याधिषोडशित्वाच्चेति भावः, आधिः,—मानसी व्यथा ( “पुष्पाधिर्मानसी  
व्यथा” इत्यमरः ), आधिव्याधियुक्तस्य—मानसमारोराधिव्यक्तस्य । विडम्बनं—  
तिरस्कारः, अर्थादिव्याधयश्चार्थान्तरिति भावः ।

ब्रह्मविष्णुरुद्रादयोऽपि अवश्यं विनाशिनः, तत्रेषाम् ईदृशानां शरीरस्थैर्यवासना काऽपि ? एतत् मोहवैचित्र्यमेषां दृष्ट्वा वाञ्छितं सिद्धञ्च मत्वा आश्चर्यैर्हर्षोदयात् स द्विजशिश्न-  
जहास” । इति राजवचनमाकर्ण्य स वेतालः तस्य स्कन्धात्  
भूयोऽपि स्वकं निलयमाससाद । राजाऽपि दृढसङ्कल्पस्तमनु-  
ययी । अश्वानिधौनामिव सतां हृदयमक्षोभ्यं हि ।

### अथ एकविंशकथा ।

अथ राजा पुनः शिंशपासूनं गत्वा तं वेतालं स्कन्धेनादाय  
सत्वरं प्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं दृष्ट्वा स्कन्धवर्त्ती स वेतालः  
प्राब्रवीत्,—“राजन् ! ( क ) उद्गाढकन्दर्पमिकां कथां शृणु,  
कथयामि,—

अस्ति अमरावतीव परा ( ख ) सुकृतिनां दिव्यश्रुतानां  
कृते धात्रा विहिता विशाला नाम पुरी । तस्यामासीत्  
( ग ) सञ्चक्रनन्दनः श्रीमान् आक्रान्तबलिराजकः पद्मनाभ इति  
विश्रुतो नृपतिः । तस्मिंश्च राजनि तस्यां नगर्यां महाबाणक-

( क ) उद्गाढः,—अत्यर्थः, कन्दर्पः,—कामः, कामप्रसङ्गः इति यावत्, यत्र  
तादृशीम् उद्गाढकन्दर्पं—प्रगाढमन्यवविषयिणीम् ( विष्० । बहुव्री० ) ।

( ख ) सुकृतिनां—पण्यवतां, दिव्यश्रुतानां—स्वर्गभट्टानाम् ।

( ग ) सुसजायां,—साधुसमृद्धायां, नन्दयतीति नन्दनः,—आनन्दप्रदः  
सञ्चक्रनन्दनः,—सञ्जनरञ्जनः, शिष्टपालयिता इति यावत्, अत्यन्त-सुत-  
उत्कृष्टं विद्यमानं वा, अक्र-सुदर्शनाख्य, नन्दनः,—नन्दकाख्यः खड्गः इत्यर्थः, यस्य  
सः ( खड्गो नन्दकः” इत्यमरः ) । आक्रान्तम्,—अभिभूतं, पराजितमिति यावत्,  
बलि—बलवत्, राजकं—राजसमृद्धः ( “अथ राजकम् । राजन्यकश्च नृपतिर्चाक्षिणायां  
न च क्षमात्” इत्यमरः ) येन सः आक्रान्तबलिराजकः,—बलीकृतप्रबलराजमखड्गः,

अर्थदत्तो नाम धनैः (घ) विजितधनपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य अनङ्गमञ्चरौति एका सुता उदपद्यत, (ङ) यया सुरसुन्दरी-प्रतिकृतिर्धात्रा दर्शिता । तेन बणिजा ताम्रलिप्तिनिवासिने मणिवर्मनाम्ने बणिजे सुता सा प्रदत्ता । एकापत्यतया च (च) अतिवत्सलः स बणिक् तां भर्तृयुक्तां कन्यामनङ्गमञ्चरीं न तत्याज । स तु मणिवर्मा रोगिणः कटुतिक्तमौषधमिव तस्या अनङ्गमञ्चर्याः (छ) हेथो बभूव । भर्तुस्तु तस्य सा सुन्दरी जौवितादपि कृपणस्य सुचिरसञ्चिता समृद्धिरिव प्रियतराऽभूत् ।

एकदाऽसौ मणिवर्मा उत्कण्ठया पित्रोरन्तिकगमनाय ताम्रलिप्तिं प्रातिष्ठत । ततो दिनेषु गच्छत्सु (ज) तीक्ष्णसूर्यांशु-सायकैः प्रोषितानां निरुद्धमार्गः निदाघकालः समुपस्थितः ।

अन्वयः,—आकालः बलिराजः,—बलिनामा देव्याधिपतिः येन सः, पद्मनाभः,—नटाख्यः राजा विष्णुश्च । विजितः,—विज्यातः ।

( घ ) विजितः,—पराभूतः, अचरीकृत इति यावत्, धनपतिः,—कुबेरः येन सः विजितधनपतिः,—खर्वीकृतधनेश्वरः, कुबेरादपि धनवानिति भावः ( विष्णु । बङ्गव्री० ) ।

( ङ ) यया—अनङ्गमञ्चर्या ( करणे श्या० ), सुरसुन्दरीप्रतिकृतिः,—देवाङ्गनाप्रतिमा, अनङ्गमञ्चरीं सृष्ट्वा देवाङ्गना अपि दृष्टव्य एव भवन्ति इति विश्वासा ख्यापितम् इति निष्कर्षः, देवाङ्गनासदृशी सा आसीदिति भावः ।

( च ) अतिवत्सलः,—अतिस्निग्धः, अतिशयेन स्नेहपरायण इत्यर्थः । भर्तृयुक्तां—पतिमहितां, कन्यानामातरं स्मर्यते एव ररश्च इति समुदायार्थः ।

( छ ) हेथः,—विशेषपात्रम् ।

( ज ) तीक्ष्णः,—प्रसङ्गाः, सूर्यांशवः,—सूर्यकिरणाः, सायकाः,—शरा इव तेः तीक्ष्णसूर्यांशुसायकैः,—प्रखरसूर्यमशूखरुपवाचकैः ( करणे श्या० ), प्रोषितानां—पान्यानाम् । निदाघकालः,—शौषर्तुः, प्रखरसूर्यातपसन्तताः पश्चि-जनाः गन्तुं नाशक्नुवन् इति फलितम् ।

( भ ) वसन्तविरहात् ककुभां मुखनिःश्वासा इव मल्लिका-  
पाटलाऽऽमोदमेदुरा मरुतो वान्ति स्म । ( ज ) पवनोद्धृता  
रेणुराजयः तप्तया भुवा घनागमायेव गगनं प्रहिता द्रुत्य इव  
समुत्पेतुः । दिवसा अपि कठोरातपतापिताः ( ट ) आकाङ्क्षित-  
तरुच्छायाः पथिका इव चिरेण यान्ति स्म । ( ठ ) निशास्र  
चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः गाढाश्लेषसुखप्रदं हेमन्तं विना

( भ ) वसन्तविरहात्—सौभाग्यमन्येन वसन्तापगमनजनितशोकादिति भावः,  
मुखनिःश्वासा इव इति उपमानसाधन्यात् कालविरहादिति ध्वनिः, ककुभां—  
दिग्भा, दिगङ्गनानामिति यावत्, पूर्ववत् कासाधिष्ठायिकानामिति ध्वनिः ( “दिशस्तु  
ककुभः काशा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ), मुखनिःश्वासा इत्यनेन निःश्वासस्य  
सौगन्ध्यं नायिकायाश्च पद्मिनीत्वं व्यञ्जितं, पद्मिन्या एव मुख्यादिषु सौगन्ध्यस्य विद्य-  
मानत्वादिति भावः ; मल्लिकापाटलयोः—तद्वाक्यपुष्पादिश्लेषयोः, आमोदं—अति-  
दूरप्रसारिमनोहरमन्येन ( “विमर्द्दोत्ये परिमलः गन्धे जलमनोहरे । आमोदः सीदति-  
निर्दारी” इत्यमरः ), मेदुराः,—सान्द्रस्निग्धाः, प्रगाढवर्तिन्यना इत्यर्थः ( विष्णु० ।  
३५। तत्पु० । “सान्द्रस्निग्धन् मेदुरः” इत्यमरः ) । वान्ति—प्रवहन्ति ( वा + अट्  
अन्ति ), यथा काचित् कालविधौ गतिरवा दीर्घे निःशसिति, तथा दिगङ्गना अपि वसन्त-  
कालविधीनात् मुखेन, मल्लिकापाटलांमोदमेदुरमरुच्छलेन निःशसन्ति इति मन्यन् ।

( ज ) पवनोद्धृताः,—वातेन उत्थिताः । तप्तया—आतपमोहितया, भुवा—  
पृथिव्या, घनागमाय—मेघानगमाय, सन्तापशान्त्यर्थं जलदस्य आह्वानार्थेन्यः  
( “घनो मेघे मूर्च्छिगुच्छे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे” इत्यमरः ) । प्रहिताः,—प्रेरिताः,  
वातोत्थिता धूलिराजयः आतपतप्तया पृथिव्या सन्तापशान्त्यर्थं मेघाह्वानाय प्रेरिता  
द्रुतीसमूहा इव प्रतीविरे इति निष्कर्षः ।

( ट ) आकाङ्क्षिताः,—अभिलषिताः, तरुणां छायाः,—अनातपाः येषु येषु ते  
आकाङ्क्षिततरुच्छायाः,—इष्टतरुच्छायाशीतलभूभागाः ( विष्णु० । वज्रनी० ), दिवसपथे,  
—येषु दिवसेषु तरुच्छाया आकाङ्क्षणीया इति, पथिकपथे,—येः पथिकैः तरुच्छाया  
आकाङ्क्ष्यते इति भावः ; आतपतापिताः पथिका यथा गन्तुमन्वताः इष्टतरुच्छायाणां  
विश्रम्य विश्रम्य सुदीर्घकालेन गन्तव्यमध्वानं यान्ति स्म, दिवसा अपि तथैव सुदीर्घ-  
कालेन अतिश्रामन्ति, येषां कालदिवसस्य सुदीर्घत्वादेवमुन्नेषा इति मन्यन् ।

( ठ ) निशाः,—रात्रयः, काचित् विरहिण्येति ध्वनिः, चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन,

अतिदुर्बलतां ययुः । एतस्मिन् समये चन्दनानुलिप्ताङ्गी  
( ङ ) परिहिततनुवसना स्वगृहवातायनस्थिता अनङ्गमञ्जरी  
केनापि आत्मेन सुहृदा सहितं भव्यं युवानं रतिप्राप्तये  
सञ्चरन्तं नवोत्पन्नं स्मरमिव कमलाकरनामानं राजपुरोहित-  
सुतं ददर्श । सोऽपि ( ठ ) कमलाकरः इन्दोरिव मूर्त्तिमुपरि-  
स्थितां तां कान्तां दृष्ट्वा सानन्दः कुमुदाकरतामभजत । तदा

ज्योत्स्नयेति यावत्, शुक्लपद्मे इति भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,  
—कान्तयः यासां ताः, अन्यत्,—चन्द्रांशुना—चन्द्रकिरणेन, चन्द्रादयदर्शनेनैवेति  
भावः, पाण्डुराः,—पाण्डुवर्णाः, छायाः,—कान्तयः यासां ताः, चन्द्रोदयस्य विरहिणी-  
नामतिस्तनापकत्वादिति भावः, यथा,—चन्द्रांशुवत्—चन्द्रकिरणवत्, पाण्डुराः छाया  
यासां ताः, विरहस्तप्तानां पाण्डुवर्णत्वादिति भावः, चन्द्रांशुपाण्डुरच्छायाः,—चन्द्र-  
किरणपाण्डुकान्तयः ( विष्णो० ब्रह्मो० ), गाढाश्लेषः,—निर्विडालिङ्गनं, सुखप्रदः,  
—प्रीतिदायकः, श्रेयनिवारणायिति भावः, यत् तम्, अन्यत्,—गाढाश्लेषेण—निर्द्वया-  
लिङ्गमेव, सुखं प्रददातीति तादृशं गाढाश्लेषसुखप्रदं—प्रगाढालिङ्गनसुखदायक-  
मित्यर्थः, हेमन्तं, कश्चित् कान्तश्चेति ध्वनिः । अतिदुर्बलताम्—अतिक्षीणताम्, एकम्,  
—स्वल्पत्वकृपां, अन्यत्,—शरीरकार्मलचषामिति भावः, यैश्चकनिशया अतीव  
ऋत्वत्वादेवमुपेक्षेति बोद्धव्यम् ।

( ङ ) परिहितं—पिधानीकृतं, तनु—मूर्च्छा ( “लोकाल्पवृद्धकाः श्रृणां सूक्ष्मं दधं  
क्षयं तनु” इत्यमरः ), वसन् यथा सा परिहिततनुवसना—परिहितशृङ्गवत् । आत्मेन—  
प्रत्ययितेन, विश्वस्तेनेत्यर्थः ( “आतः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः ) । भव्यं—शुभं, सुन्दराकार-  
मिति यावत् । रतेः,—कामपत्राः, प्राप्तये—लाभाय रतिप्राप्तये—निशपत्रानुसन्धानाये-  
त्यर्थः । नवोत्पन्नम्—अभिनवसन्नातं, हरकीपानले भस्मीभवमानकवं पुनर्जातमित्यर्थः ।

( ठ ) कमलाकरः,—पद्माकरः, सपद्मसलिलाशय इत्यर्थः, यथा,—कमलाकरः,  
—पद्मनिबद्धः, पद्मसमूह इत्यर्थः ( “आकरी निबद्धीत्यतिस्थानश्लेषे कथ्यते” इति  
मेदिनी ), तन्नामा युवा च, इन्दोरिव मूर्त्ति—चन्द्रस्य मूर्त्तिमिव, चन्द्रवदाह्लाद-  
जननीं चन्दाननाञ्चेति भावः । कान्ता—नारी ( “कान्ता नाय्यां प्रियङ्गी स्त्री”  
इति मेदिनी ) । कुमुदाकरतां—कैरवाकरतां, कैरवसमूहतामित्यर्थो वा, अभजत  
—प्राप्नोत्, कमलाकरः कुमुदाकरतामभजत इति विरोधः, कमलाकरनामा कश्चित्  
युवा, कुमुदाकरस्य भावः तेषां कुमुदाकरतां—प्रफुल्लतामित्यविरोधः, निशि

तयोः ( ण ) यूनोरन्योन्यावलोकनं स्मरस्य गुरोरनुज्ञया अचूर्णं मनःसंवलनमभूत् । इत्थं तां दृष्ट्वैव स कमलाकरः सद्यो मदनाविष्टः सुहृदा तेन कथञ्चित् स्वं भवनमनीयत । सा चानङ्गमञ्जरी तथैव मन्मथमोहिता सख्या सुखात् तन्नाम-  
धामनी श्रुत्वा तथैव सह ग्रनैः ( त ) वासकं विवेश । तत्र तं कान्तं सञ्चिन्तयन्ती कामज्वरातुरा शयनीये केवलं लुठन्ती किमपि नापश्यत् नाप्यमृणोत् ।

इत्थं गतेषु दिवेषु दिनेषु सत्रपा सभया विरहेण कृशपाण्डुरा ( थ ) दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिरास्या नक्तमेकदा गवाक्षप्रेरित-  
करेणन्दुना आकृष्टेव सुप्ते परिजने निर्गत्य मरणनिश्चया

चन्द्रोदये कुमुदानां विकाशेन कुमुदाकराणामपि विकलरत्नेन प्रतीयमानत्वात् इति कुमुदसमूहानां विकशनशीलत्वादिति वा भावः, चन्द्रं पश्यन् कुमुदाकरो यथा मोदते, चन्द्रमूर्तिमिव अनङ्गमञ्जरीं पश्यन् कमलाकरोऽपि तथा मुमुदे इति निष्कर्षः ।

( ण ) युवती च युवा च तयोः यूनोः,—तद्वययोः [ “पुमान् स्त्रिया” ( १।२।६७ पा० ) इति एकशेषः ] । गुरोः,—गुरुरूपस्य इत्यर्थः । अचूर्णं—चूर्णं विनाऽपि, मनःसंवलनं—हृदयस्य सम्बलकमित्यर्थः, न हि द्रवपदार्थादन्वत् किमपि द्रव्यं चूर्णीभूतं विना परस्परं मिलितं भवति, अत्र तु कामस्य गुरुरूपस्य प्रभावेण चूर्णं विनाऽपि परस्परमनसीः संयोजनमिति अपूर्वप्रभावः खलु गुरुरिति भावः ।

( त ) वास एव वासकः तं वासकं—वासगृहम् ( स्त्रार्थे कण् ) ।

( थ ) दुष्प्रापस्य—दुःखेन प्राप्तमशक्यस्य, प्रियस्य—चित्तवर्तुः, सम्भोगी—सम्भोगविषये, निरास्या—निरपेक्षा, निराशा इत्यर्थः, यद्वा,—निरास्या—यत्न-  
विरहिता, दुष्प्रापत्वबुद्धौवेति भावः, दुष्प्रापप्रियसम्भोगनिरास्या—दुर्लभप्रियसमा-  
गमनिराशा, प्रियसमागमं दुर्लभं मत्वा प्रतियत्नविरहिता इत्यर्थो वा । गवाक्षेण—  
वातायनमार्गेण, प्रेरितः,—चालितः, करः,—हस्त इव करः,—किरणो येन तेन  
गवाक्षप्रेरितकरेण—वातायनपथप्रसृतकिरणेन ( विष्णु० । बहुव्री० ), अवाकृष्ट इति  
अदसामर्थ्यात् कर इव कर इति उपमितिस्मात्तौ बोद्धव्यः, यथा कश्चित्  
कामपि करेणाकृष्य वकिर्निःसारयति, तथा इन्दुरपि करेणैव करेण अनङ्गलीखा-

स्वगृहोद्यानवापीं तरुतलवर्त्तिनौमगात् । तत्र पित्रा कृत-  
प्रतिष्ठां कुलदेवतां चण्डीं समुपेत्य प्रणम्य स्तुत्वा च व्यजिज्ञपत्,  
—“देवि ! अस्मिन् जन्मनि चेत् न मया कमलाकरः पतिः  
प्राप्तः, तदा अन्यस्मिन् जन्मनि स मम पतिर्भूयात्” इति प्रार्थ्य  
तस्या देव्याः पुरतः अशोकपादपे स्त्रोत्तरौयेण पाशं विरचया-  
मास । तावच्च तस्याः सा आप्ता सखी प्रबुध्य वासके तामदृष्ट्वा  
( द ) चिन्वती दैवात् तदुद्यानमगात्, तत्र चागत्य तां गलै  
पाशं योजयन्तीं दृष्ट्वा “मा मा” इत्युक्त्वा प्रधाव्यैव तस्यास्तं  
पाशमच्छिनत् । साऽपि तां हृतपाशां निजां सखीं प्राप्तां दृष्ट्वा  
अतिदुःखिता भूमी पपात ।

ततश्च सख्या तया समाश्वासिता पृष्ट्वा च दुःखहेतुं  
समुत्थाय तामकथयत्,—“सखि मालति ! दुर्लभे तस्मिन्  
प्रियमङ्गमे पित्रादिपरतन्त्राया मे मरणात् परं सुखं नास्ति”  
इति ब्रुवाणा भृगुमनङ्गशरान्निज्वलिता ( ध ) नैराश्यनिश्चयवती  
मोहं जगाम । “हा कष्टं ! स्मरस्य ( न ) शासनं तथा दुर्लभं,  
यथा इयमेतां दशां नीता” इति विलपन्ती सा मालती सखी  
तां शीताम्बुपवनादिभिः शनैराश्वासयामास, चकार चास्याः

माङ्गल्य वर्द्धनयन इति तात्पर्यम् ; चन्द्रकिरणस्य विरिद्धीनामतिशयापकलात्  
तदवर्द्धयुतया मरणनिश्चया दृष्टान्निर्यथै इति आशयः ।

( द ) चिन्वती—चन्वेद्यती ( चि + लट् : शब्द, उगितचेति ऊष् ) । पाशं—  
रज्जुम् । मा मा—न न, न्वियस्य न्वियस्य इति शेषः ।

( ध ) नैराश्यं—प्रियसमागमे निराश्रयमेव, निश्चयः,—निश्चितम् अस्ति  
अस्या इति नैराश्यनिश्चयवती—समक्षिनिराशा सतीत्यर्थः ( विष्णुः । बह्व्रीः ।  
अव्यर्थे मतुप् ) ।

( न ) शासनम्—आज्ञा, तमेतेन सह तूष् सकृच्छताम् इत्येवंप्रचादेशः  
इत्यर्थः ( “शासनं राजदत्तोर्व्यां शेषाज्ञाशास्त्राशक्तिषु” इति मेदिनी ) । नीता,  
करेणेति शेषः, शासनसङ्घनादिति भावः ।

तापोपशान्तये नलिनीदलैः शय्यां, ददौ हृदये तुङ्गिनशोतलं  
हारम् । ततः सा अनङ्गमञ्जरी लब्धसञ्ज्ञा शनैः तां सखीम्  
उद्वाप्यां प्रोवाच,—“सखि ! हारादिभिः नायं मे अन्तर्दाहः  
प्रशाम्यति, यदि मां जीवितामिच्छसि, तदा सुयुक्ता तेन  
कान्तेन योजय” । एवंवादिनीं तां स्नेहाऽऽर्द्रा मालती  
प्राब्रवीत्,—“सखि ! प्रायेणाद्य निशा गता, तत् प्रातरिव इह  
तं ते प्रियतमं ( प ) सङ्केतेन आनेष्यामि, तस्मादालम्ब्य धृति-  
मधुना स्वं निवेशनं गच्छ” इत्युक्तवत्यै सख्यै साऽनङ्गमञ्जरी  
तुष्टा कण्ठादाकृष्य हारं पारितोषिकं दत्तवती । “गच्छाव  
इदानीं स्वगृहं, ततः प्रातः कार्यमिदमेव गन्तव्यं त्वया” इति  
तां सखीमुपदिश्य सा स्वभावामं प्राविशत् ।

अथ प्रातः सा मालतिका केनाप्यनुपलक्षिता तस्य कमला-  
करस्य भवनं चिन्वती गत्वा तत्रोद्यानतरुमूले चन्दनार्द्रपद्मिनी-  
दलशय्यायां स्थितम्, एकेन ( फ ) रहस्यविदा सुहृदा कदली-  
दलबीजनैराश्रास्यमानं, कामाग्निना दन्द्यमानं, तं कमलाकर-  
मद्राक्षीत् । सा तु,—“मम सख्या विना एतस्य ईदृशी कामावस्था  
स्यात्, न वा” इति वेदितुं प्रच्छन्ना ( न ) विनिश्चयं तस्थौ । तावत्

( प ) सङ्केतेन—अभिसारेण, मनीगताथेपूर्वकस्य भावविशेषस्य दृङ्गितादिना  
प्रकाशनेनेत्यर्था वा । आलम्ब्य—आश्राय ( आ + लबि + ल्यप् ), धृति—धैर्यम् ।  
निवेशनं—भवनम् ।

( फ ) रहस्यं—गोपनीयम्, अनङ्गमञ्जरीदशमेन निजं प्रच्छन्नमदनविकार-  
विशेषमित्यर्थः ( “रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ), वेत्ति  
इति तेन रहस्यविदा—मयोक्षेन सखिना इत्यर्थः । कदलीदलैः,—रभापत्तैः कृतानि,  
बीजनानि—व्यजनसाध्यानि तैः कदलीदलबीजनैः,—रभापतकृतव्यजनानिर्गन्तः  
( शाकपा० ) । दन्द्यमानम्—अतिशयेन गदितं दण्डनं ( दह + यङ् + लट् : शानच् ) ।

( न ) विनिश्चयं—विशेषेण निश्चयं यथा तथा ( क्रिया विष्ण० ), वेदितुमित्यनेनान्वयः,  
निश्चयरूपेण ज्ञातुमित्यर्थः ।



सुहृत् स कमलाकरमवादीत्,—“मित्र ! क्षणमत्र मनोरमे  
उद्याने दत्तदृष्टिः (भ) अन्तःकरणं विनोदय, मा भृशं व्याकुलतां  
गमः” । तदाकर्ण्य स सुहृदं तं जगाद,—“मम अनङ्गमञ्जर्या  
मनो हृतं, (म) तदिदं मदीये शरीरे एव नास्ति, कुतो विनोद-  
यामि ? क्षरेणाहं शून्यहृदयो बाणतूणीकृतोऽस्मि, तत् यथा तां  
मनस्योरीं प्राप्नोमि, तथोपायं विधत्स्व” । इति तेनाक्ते सा मालती  
निःशङ्का सम्प्रहृष्टा समुपेत्य आत्मानं प्रदर्श्य तमुवाच,—  
(य) “सुभग ! अनङ्गमञ्जर्या तवान्तिकं प्रहिताऽस्मि, निःसृष्टाऽहं  
ते सन्देहं ब्रवीमि ; क एष शिष्टधर्मः, यत् हठात् हृदयं  
प्रविश्य मुग्धाया मनः मुषित्वा गम्यते ? चित्रमिदं, तथाऽपि  
वामदृशा तया अधुना मनोहराय तुभ्यं देहोऽपि प्राणैः सह  
दातुमिष्यते । सा हि सन्तप्तान् दिवानिशं हृदि ज्वलितस्य  
कामाग्नेर्धूमानिव निःश्वासान् विमुञ्चति, मुहुश्चास्याः

( भ ) अन्तःकरणम्—अन्तरिन्द्रियं, मन इत्यर्थः ।

( म ) तदिदं—मनः । शून्यहृदयः,—शून्यमनाः ( “चित्तं चेती हृदयं  
स्वान्तं हृत्मानर्थं मनः” इत्यमरः ) ; अनङ्गमञ्जर्या हृदयङ्गस्यात् तस्य शून्यत्वमव-  
गन्तव्यम् ; बाणानां—शराणां, पञ्चसङ्ख्याकानामिति भावः, तूणीकृतः,—तूणीरीकृतः,  
आधारीकृत इत्यर्थः, बाणतूणीकृतः,—इषुधीकृतः ( विष्णु० ), पञ्चशरः शून्यहृदयं  
मा वेदनाबोधरहितं मत्वा निजपञ्चसङ्ख्याकानामेव शराणामाधारीकृतवानित्यर्थः,  
सामञ्जसं बाणैः पीडयतीति भावः ।

( य ) सुभग !—कामिनोविमोहन ! । प्रहिता—प्रेरिता ( प्र + हि + क्त,  
स्त्रिया टाप् ) । निःसृष्टा—प्रेरिता, यदा,—निःसृष्टा—मध्यस्था, समधीरेव मङ्गलसाधने  
व्यापृता इत्यर्थः । सन्देहं—वाचिकम् । वामे—सुन्दरी, दृशी—नेत्रे यस्याः तथा वामदृशा  
—वामलोचनया, यदा,—वामः,—कामः, दृशीः,—नयनयोः अस्थस्थाः तथा वाम-  
दृशा—दर्शनेन जनितानङ्गया ( “वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वङ्ग-  
प्रतीतमव्येषु विषु नाय्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी ), अथच वामदृशा—विपरीतदर्शनया,  
विपरीतदर्शित्वेदं यत्, यः खलु मनस्योरीः, तस्यैव प्राणैः सह देहस्यापि  
दानेच्छा, चित्रमपीदमेव ।

( २ ) साञ्जना वाष्पविन्दवः वदनाम्भोजसौरभलुब्धा मधुकराः  
इव सम्पतन्ति, तत् यदीच्छसि, तदा उभयोः शिवं वच्मि” । इति  
मालत्या तथोक्तः कमलाकरः प्रोवाच,—“भद्रे ! तवेयं वाक्  
( ल ) विधुरावस्थां बद्धभावाच्च मे प्रियां वदन्ती भयं करोति,  
आश्वासयति च । तदेका त्वमेवात्र गतिः, तत् यथोपायं  
कुरुष्व” । इति तेनोक्ते मालती प्रत्यवोचत्,—“अद्य तामनङ्ग-  
मञ्जरीं गुप्तं नक्तं स्वभवनोद्यानं प्रापयिष्यामि, त्वं तत्र वाह्यतः  
तिष्ठेः, ततस्त्वां सुयुक्त्या तत्र प्रवेशयिष्यामि, इत्थं युवयोः  
समागमो भविता” । इति कथयित्वा तं विप्रपुत्रमानन्द्य मालती  
कृतार्था गत्वा तामनङ्गमञ्जरीम् अभ्यनन्दयत् ।

अथाङ्गा सह दिनपती ( व ) सन्ध्यानुरागिणि कापि गते  
वासवाशया स्वानने इन्दुतिलकेन प्रसाधितं, पद्माकरं त्यक्त्वा  
श्रीरिदानीं मां प्राप्सति हर्षात् उत्फुल्लवदने विशदं कुमुदाकरे

( २ ) साञ्जनाः,—कञ्जलभिन्नाः, कञ्जलयुक्तत्वेन वाष्पविन्दूनां कृण्वर्णत्वात्  
तत्र मधुकरत्वोपेक्षा । शिवं—मङ्गलं, मङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः ।

( ल ) विधुरावस्थां—विकलदशां, कामसन्तापजामतिदुःखकरौभवस्थामित्यर्थः,  
बद्धभावा—जाताभिप्रायाम्, अनुरक्तामित्यर्थः, मे—ममम् । भयं करोति—कारय-  
तीत्यर्थः ( अन्तर्भूतस्थानप्रयोगाऽयं ), विधुरावस्थतया भयं कारयति, बद्धभावतया  
च आश्वासयतीति कर्माऽतानुसन्धेयः ।

( व ) सन्ध्याम् अङ्ग—लज्जयौकृत्य, रागः,—रक्तता अस्यास्तीति तस्मिन्  
सन्ध्यानुरागिणि—सन्ध्यायामरुणवर्णे, अथच, सन्ध्यानाम्नां कन्यायामनुरागवाति  
( अन्त्यर्थे इति ), कापि गते—अदृग्गते गते, अस्मिं गते इत्यर्थः, वासवाऽऽशया—  
पूर्वदिशा, इन्द्रस्य पूर्वदिगाधिपतित्वात् । इन्दुः—चन्द्रः, तिलकमिव तेन इन्दुतिलकेन  
—तिलकवत् प्रतीयमानचन्द्रेण, यथा काचित् तरुणी प्रसाधनकानि कपोलललाटादि-  
स्थाने तिलकादिकं रचयति, तथा वासवाशा युवतिरपीति भावः । पद्माकरं  
—पद्मसरोवरं, पद्मममूढमिति वा ( “भाकरा निवहोत्पत्तिस्थानग्रहणं कथ्यते” इति  
मेदिनी ) । श्रीः,—लज्जोः, तस्याः पद्मालयत्वात्, अथ च, श्रीः,—श्रीभा, रिदानीम्

हसति, स कामी कमलाकरः प्रसाधिताङ्गः समुत्सुकः स्खैरं  
कान्तायास्तस्या गृहोद्यानद्वारि समुपागमत् । मालती च  
तामनङ्गमञ्जरीं कृच्छात् ( श ) गमितवासरं युक्त्या तत्  
गृहोद्यानमानिनाय, आनीय तां चूतशाखिनां तलेषु  
समुपवेश्य निर्गत्य तत्र तं कमलाकरं प्रावेशयत् । स च प्रविश्य  
पान्थ इव ( ष ) पत्नीघनपादपमध्यवर्तिनीं छायामिव  
तामनङ्गमञ्जरीमद्राक्षीत् । यावच्च स तामुपैति, तावत् सा दृष्ट्वैव  
प्रधाव्य कामाऽऽवेशहतव्रीडा कण्ठे तं सहसाऽग्रहीत् । “क  
यासि ? लब्धोऽसि मया मनस्तस्कर !” इत्यालपन्ती तत्क्षणं सा  
( स ) अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा पञ्चतामगात्, पपात च महीपृष्ठे  
वातरुग्णा लतेव, विचित्रं वत कामस्य विप्रमः क्रमः । तत्

—षडुना, रात्रौ इत्यर्थः, पद्मानां दिवाविकाशित्वात् तत्र दिवसे शोभिषति, रात्रौ  
पुनः चन्द्रोदये कुमुदममृडं विक्रान्ते पद्मममृडं च मुदिते लक्ष्मीः कमलवनं त्यक्त्वा  
कुमुदाकरमागच्छतीत्याशयेत्यर्थः । स्खैरं—मन्दं मन्दम् ।

( श ) गमितः,—अतिवाहितः, वासरः,—दिवसी यथा तां गमितवासराम्  
—अतिक्रान्तिदिवसां, धैर्यधारणासहिष्णुतयेति भावः । चूतशाखिनाम्—आम-  
हृद्याणाम् ।

( ष ) पत्नीघन—पत्नसमूहेन, घनानां—सान्द्राणां, निर्दिष्टापान्तिवर्धः,  
निरन्तरालानामिति यावत्, पादपानां—वृक्षाणां, मध्यवर्तिनीं—मध्यस्थां पत्नीघ-  
नपादपमध्यवर्तिनीं—घनसन्निविष्टपत्नसमन्वितवृक्षमध्यस्थितां ( विष्णु० । बह्व्री० ),  
छायामिव—अनातपमिव, सुशीतलामिति भावः, सक्तः परितृक् यथा सुशीतलां  
वृक्षच्छायां दृष्ट्वा दृष्ट्यति, तथा कामलाकरोऽपि कामसुखापहारिणो वृक्षाधःस्थां  
तां शैत्यसम्पादनीं दृष्ट्वा अदृष्ट्यत् इत्याशयः ।

( स ) अतिहर्षभरेण—प्रबलानन्दवेगेन, कब्धः,—रुद्धः, निःश्वासी यस्याः सा  
अतिहर्षभरस्तब्धनिःश्वासा—अत्यनन्दोदयनिरुद्धश्वासवेगा सतीत्यर्थः । वातेन—प्रबल-  
वायुना, रुग्णा—भग्ना वातरुग्णा—वायुना भग्ना ( विष्णु० । श्यातल्यु० ), लतेव—  
शाखिव । वत—खिदायकमत्ययम् । क्रमः,—आक्रमणं, शक्तिर्वा ( “क्रमस्यानुक्रमे  
शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी ) ।

अशनिपातमुग्रं दृष्ट्वा स कमलाकरः सद्यः,—“हा ! हा !  
किमेतत् !” इत्युक्त्वा मूर्च्छितो निपपात । क्षणेन च लब्ध-  
संश्रस्तां प्रियामङ्गमारोप्य आलिङ्गन् परिचुम्बन् बहु विलपञ्च  
तथा दुःखातिभारेण प्रसङ्गं न्यर्पेद्यत, यथा तस्यापि तदा  
हृदयमस्फुटत् । अथ तौ तथा ( ह ) क्षीणौ दृष्ट्वा रजनी क्रिया  
भिया च क्षीणेवाभवत् ।

अथ प्रातरुद्यानपालेभ्यस्तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तयोर्बभ्रुवनः  
( क ) त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाऽऽकुलः तत्राऽऽगात्, कर्त्तव्यमूढश्च  
चिरमवाङ्मुखः समभवच्च । हा ! कष्टं ( ख ) कुयोषितः कुल-  
खलीकारहेतवः । तस्मिंश्चावसरे तस्याः पतिः मणवर्मा  
अनङ्गमञ्जर्यां सोत्कण्ठः ताम्प्रलम्बितः पिष्टगृहात् समाययौ ।  
स श्वाशुरं गृहं प्राप्य तं व्यापारमवेक्ष्य च वाप्यान्बलोचनो  
( ग ) ध्यायन् तदेवोद्यानमागत्य भार्यां तामन्यसहितामपि  
गतासुं दृष्ट्वा शोकाग्निज्वलिताङ्गः सद्यः प्राणान् विजहौ ।

ततः सर्वस्मिन् जने कोलाहलाऽऽकुले क्रन्दति ज्ञात-  
वृत्तान्ताः सर्वे पौरास्तत्र समाययुः । अथ अनङ्गमञ्जर्याः  
पित्रा पूर्वं प्रतिष्ठापिता सन्निहिता देवी चण्डी निजैः

( ह ) क्षीणौ—विशेषौ, मृत्तौ इति यावत् । क्रिया—लज्जया । क्षीणेव—अयं  
गतेव, रात्रिरवसितेति भावः ।

( क ) त्रपा—लज्जा, लोकावादजनितेति भावः, आश्चर्य—कथमोढग-  
घटनं घटितमिति विषय इत्यर्थः, दुःखमोहा—तद्विभीषजनितौ इति भावः,  
ते तेः आकुलः,—आकुलः त्रपाऽऽश्चर्यदुःखमोहाकुलः,—लज्जाविषयादिभिराक्रान्तः  
सन्नित्यर्थः । अवाङ्मुखः,—अधोमुखः ।

( ख ) कुयोषितः,—दुश्चरित्राः स्त्रियः, कुलख—वंशख, खलीकारि—अप-  
कृतौ, अपवादेविषयीकरणे इत्यर्थः, हेतवः,—कारणानि कुलखलीकारहेतवः,—  
वंशखलङ्कारणानि ।

( ग ) ध्यायन्—चिन्तयन् ( ध्ये + लट् श्रट् ) । गतासुं—वतान् ।

( घ ) गणैः सकृपैः विज्रसाऽभूत्,—“मातः! त्वदाकारप्रतिष्ठा-  
पयिताऽयमर्थदत्तः सदैव ते भक्तो बणिक्, तदस्य अस्मिन् दुःखे  
दयां वितरतु भगवती” इति । एतत् गणेभ्यः श्रुत्वा ( ङ ) शरण्या  
सा शङ्करी,—“शान्तानङ्गास्त्रयोऽपि एते जीवन्तु” इति समा-  
दिशत् । अथ सर्वेऽपि सुप्तप्रबुद्धा इव क्षणात् तत्प्रसादात् जीवन्तो  
गतमन्मथाः समुत्तस्थः । ततो दृष्ट्वा तद्व्यापारं सानन्दे तत्रत्ये  
सर्वस्मिन् जने, कमलाकरः लज्जाऽवनतमुखः स्वगृहं प्रायात् ।  
अर्थदत्तोऽपि तां ( च ) क्लीतां सुतामनङ्गमञ्जरीं भर्तृसहिता-  
मादाय सोत्सवं गृहं प्रविवेश” ।

इति कथां कथयित्वा तस्यां रात्रौ पथि स वेतालः तं  
( छ ) क्षीणीपतिमगदत्,—“राजन्! कस्यैतेषु अनुरागमरणे  
मोहातिरेकः ? जानंश्च न चेत् वदसि, तदा स पूर्वोक्त एव  
शापः स्मरणोद्यः” । तदाकर्ण्य राजा तं प्रत्युवाच,—“योगेश्वर !  
एतेषु मणिवर्मा एवातिमूढः, यो हि भार्यामन्यपुरुषाऽऽसक्त-  
मृतां दृष्ट्वैव कोपकाले, ( ज ) प्रत्युत रक्तः शुचा प्राणानमुञ्चत्” ।

( घ ) गणैः,—डाकिनोयोगिनोगणैः, यद्वा,—गणैः,—प्रमथैः, शिवायुधरभेदे-  
रित्यर्थः ( “गणः प्रमथसङ्कोचे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी ) ।

( ङ ) शरण्या—शरणागतश्चण्डपरा । शान्तः,—निष्ठः, अनङ्गः,—कामः  
येषां ते शान्तानङ्गाः,—प्रशमितकामसन्तापाः ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।

( च ) क्लीतां—लज्जितां [ क्ली + क्तः “नुदविदीन्दवाप्रा—” ( ऋश३६ पा० )  
इति निष्ठा-तस्य वैकल्पिकः नकाराभावः, ताम् ] ।

( छ ) क्षीणी—धरणी ( “धरा धरिणी धरणिः क्षीणी व्या काश्मयी चितिः”  
इत्यमरः ), तस्याः पतिं क्षीणीपतिं—राजानम् । अनुरागिण—वासक्त्या हेतुना,  
मरणं तस्मिन् अनुरागमरणे—वासक्तिहेतुकमृत्यौ ( इया तत्पु० ), मोहः,—अविद्या,  
अविवेकिता इति यावत्, तस्य अतिरेकः,—आधिक्यं मोहातिरेकः,—मौढ्य-  
प्रापणम् ।

( ज ) प्रत्युत—वैपरीत्येन, कीपीचित्तसमये कीपमकृत्वा इत्यर्थः ( अमर० ),

इति निगदितवतस्तस्य नृपतेः स्कन्धात् स वेतालः सहसा स्वं  
निलयं प्रतस्थे । राजाऽपि भूयस्तथैव कृतप्रयत्नस्तमन्वधावत् ।

## अथ द्वाविंशकथा ।

अथ राजा तमेव शिंशपातकं गत्वा तच्च वेतालमादाय  
स्कन्धे आरोप्य च गन्तव्यभूमिमभिप्रतस्थे । तच्च प्रस्थितं  
पथि पुनः वेतालः प्राक्रमत वक्तुं,—“राजन् ! (क) साधु,  
सुसत्त्वस्त्वं, तदपूर्वामिमामपरां कथां कथयामि, श्रूयताम्,—

अस्ति कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्राऽऽसीत् धरणीवराहो  
नाम भूपतिः । तस्य (ख) ब्राह्मणभूयिष्ठे राज्ये ब्रह्मस्यला-  
भिधोऽग्रहारोऽभवत् । तत्र विष्णुस्वामी नाम कोऽपि द्विजः  
प्रतिवसति स्म, तस्य (ग) हविर्भुज इव स्वाहा नाम भार्याऽभूत् ।  
तस्यां तस्य चत्वारः सुता जज्ञिर । ते च कालक्रमेण पितरि

रक्तः,—अनुरक्तः ( “रक्ताऽनुरक्ते नील्यादिरक्षते लोहिते विपु” इति मेदिनी ),  
शुचा—श्रीकेन ।

( क ) साधु—श्रीभनम्, इति प्रशंसावादीऽयम् । सुसत्त्वः,—उत्तमसत्त्वः,  
महानित्यर्थः ।

( ख ) ब्राह्मणाः भूयिष्ठं—बाहुल्येन यत्र तस्मिन् ब्राह्मणभूयिष्ठे—विप्रबहुले  
( विप्र० । बहुव्री० ) ।

( ग ) हविः,—घृतं साम्राज्यं वा, हविर्भुज इत्यनित्यर्थः ( “हविर्होतव्य-  
मात्रे च सर्पिष्यपि नृपुंसकम्” इति मेदिनी ), भुगता—आस्वादयति इति तस्य  
हविर्भुजः,—अग्नेः, स्वाहा नाम—अग्नेर्यथा स्वाहा नाम भार्या अस्ति, तथा विष्णु-  
स्वामिनोऽपि स्वाहा नाम भार्या आसीत् इत्यर्थः ।

स्वर्गते ज्ञातिभिर्हृतसर्वस्वा ( घ ) मिथो मन्त्रयाचक्षुः,—“इह  
अस्माकं गतिर्नास्ति, तदन्यत्र वयं व्रजामः” इति मन्त्रयित्वा  
यज्ञस्थनाभिधे ग्रामे मातामहाऽऽवासं बहुभिर्दिनैरगमन्, तत्र  
मातामहाभावात् मातुलैः सुसत्कृताः स्वाध्यायतत्परास्तस्युः ।

कालक्रमेण ते ( ङ ) अकिञ्चनाः भोजनाच्छादनादिषु तेषां  
मातुलानामवज्ञाभाजनतां जग्मुः । ततः ( च ) स्वजनजेनावमानेन  
हतात्मनां तेषां ज्येष्ठः रहसि तानब्रवीत्,—“भ्रातरः ! किं  
क्रियते ? सर्वे विधिकृतमवधारयत ; पुरुषस्येह कस्यचित् क्वचित्  
किमपि कर्तुं न शक्यम् । अहं हि उद्देगेन भ्राम्यन् काननं  
प्राप्तः अद्य ( छ ) विपन्नस्थितं सस्ताङ्गं पुरुषं भुवि अद्राक्षम्,  
अचिन्तयञ्च तां गतिं स्पृहयन्,—‘अयं हि धन्यः, यः दुःखभारं  
विमुच्य स्थितः’ इति सञ्चिन्त्य तत्कालं मरणनिश्चयं कृत्वा  
वृक्षाग्रलम्बिना पाशेन आत्मानमुदलम्बयन् ; यावच्च विसंश्रय

( घ ) मिथः,—परस्परम् । नतिः,—उपायः । सुसत्कृताः,—अतिश्रयेणाहताः,  
स्वाध्यायतत्पराः,—वेदाध्ययननिरता इत्यर्थः ।

( ङ ) नास्ति किञ्चन—किमपि येषां ते अकिञ्चनाः,—निर्धनाः, भोजना-  
च्छादनादिषु—अन्नवस्त्रादिषु ।

( च ) स्वजनजेन—आत्मीयजनकृतेन । हतः—प्रतिहतः, भग्नः इत्यर्थः  
( “मनीहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतश्च सः” इत्यमरः ), आत्मा—हृतिः, धैर्यमित्यर्थः,  
मनी वा ( “आत्मा पुंस्त्वस्मादेव प्रयत्नमनसोरपि । हृतावपि मनीषायां  
अरीरत्नस्योरपि” ॥ इति मेदिनी ), येषां तेषां हतात्मनां—विभूतधैर्याणां  
भग्नमानसानां वा । विधिकृतं—देवकृतम्, अस्माकमिदमवमाननमिति शेषः ।  
पुरुषश्च—पुरुषेण [ “कल्याणा कर्त्तरि वा” ( २।१।३१ पा० ) इति कर्त्तरि  
इष्टौ ] ।

( छ ) विपन्नस्थितं—दुःखमित्यर्थः, सस्ताङ्गं—कलितानुवर्णं, विमञ्चित-  
कलपादादिकमित्यर्थः । नतिः—दशां, शत्रुमिति यावत्, स्पृहयन्—अभिलषन्  
( स्पृह + विच् + शठ ) । उदलम्बयन्—ऊर्ध्वमदीक्षयन्, उदन्नम्बयन् ( हृत् +

मे असवो न निर्यान्ति, तावत् झुटितपाशोऽहं मर्हीतले पतितोऽस्मि, लब्धसंश्रय केनापि कृपालुना पुंसा तत्क्षणा-  
मागतेन पटमारुतेराश्वास्यमानमपश्यम् । ततः स मामब्रवीत्,  
—‘सखे ! कथय, विद्वानपि ( ज ) कं प्रति एवं खिद्यसे ?  
सुकृती सुखमाप्नोति, दुष्कृती दुष्कृतादेव दुःखमाप्नोति,  
नाम्यतः । दुःखात् यदि तवेदृशः समुदयोगः, तत् सुकृतं  
समाचर, आत्मघातेन कथं ( भ्रू ) नारकदुःखमभिवाञ्छसि ?’  
इत्युक्त्वा मां समाश्वास्य स पुमान् क्वापि गतः । अहञ्च तादृशं  
मरणोद्यमं त्यक्त्वा इहाऽऽगतः । तदेवं विधौ अनिच्छति मरण-  
मपि न लभ्यते ; इदानीं तपसा तौर्थं तनुं दाहयामि, येन  
पुनरहं निर्धनतादुःखभागी न स्याम्” ।

इत्युक्तवन्तं तं ज्येष्ठं कनिष्ठाः प्राब्रुवन्,—“आर्य्य ! अर्थविना  
कथं प्राज्ञाऽपि दुःखेन बाध्यते ? किं न ज्ञायते, यदर्थानां  
( ज ) शरदभ्रचला गतिः, आहत्य रक्ष्यमाणाऽपि यत्नेन अन्त-  
विरसा असन्मैत्री च वेश्या औश्च कस्य कदा स्थिरा ? तत

लवि + णिच् + लङ्-चम् ) । असवः,—प्राणाः । झुटितपाशः,—कुञ्जरज्जुः, बन्धन-  
रज्जुं कृत्वा इत्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्री० ) । पटौल्या मारुताः तैः पटमारुतैः,—  
वस्त्राच्चलसञ्चालनकैः वायुभिः ( शाकपा० ), आश्वास्यमानं—सान्त्वयमानम् ( आ +  
अस + णिच् + कर्मणि लट्-शानच् ), आत्मानमिति शेषः ।

( ज ) कं प्रति—किमुद्दिश्य इत्यर्थः, खिद्यसे—क्षिद्यसे ( खिद + लट्-से ) ।  
दुष्कृती—पापी ।

( भ्रू ) नारकं—नरकसम्बन्धि, दुःखं नारकदुःखं—नरकभोगयातनाम्,  
“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के  
त्यात्मदुर्गो जनाः” ॥ इतीशोपांनिषदचमात् आत्मघातिनो नरकभोगस्यावश्य-  
म्भावित्वं बोध्यम् ।

( अ ) शरदभ्रचला—शरत्कालिकमेघवत्, चला—चञ्चला, अचिरस्थाविनीत्यर्थः,  
शरदभ्रचला—शरदौघमेघवत् चञ्चलाविनीत्यर्थः । आहत्य—समुपासी ( आ + ह



उद्योगिना मनस्विना स गुणश्च कोऽपि उपार्जनीयः, येन हठात्  
बहु अर्थहरिणः सुखमानीयते” । इति भ्राष्ट्रभिरुक्तो ज्येष्ठः  
क्षणात् धैर्यमवलम्ब्य उवाच,—“को गुणस्तादृक् अर्जनीयो  
भवेत् ?” इति । ततः सर्वे ते विचिन्त्य परस्परं वदन्ति स्म,  
—“पृथ्वी ( ट ) विचित्य किमपि विज्ञानं वयं शिञ्चामहे” ।  
एवं निश्चित्य सर्वे ( ठ ) समागमे सङ्केतस्थानमुक्त्वा एकैकशः ते  
चत्वारो भ्रातरश्चतस्रो दिशः प्रययुः ।

अथ गच्छति काले सर्वे सङ्केतनिकेतने मिलिताः,—“केन  
किं शिञ्चितम् ?” इति अन्योन्यमपृच्छन् । अथैषामेकोऽब्रवीत्,  
—“मया ईदृक् विज्ञानं शिञ्चितं, येन ( ड ) अस्थिशकलं  
प्राप्य यस्य कस्यचिदपि प्राणिनः तस्मिन् तदुचितानि मांसानि  
उत्पादयामि” । एतदाकर्ण्य तेषु द्वितीयोऽवदत्,—“अहं तथा

+ ल्यप् ) । अन्ते—परिणामे, विरसा—दुःखदायिनी, अन्यद,—अन्ते—परिणामे,  
धननाशान्ते इत्यर्थः, विरसा—विगतरागा अन्तर्विरसा—परिणामे पीडाकारिणी  
( बिष्णो ७मी तत्पु० ), अर्वात—असाधौ, मोक्षजने इति यावत्, मैत्री—मित्रता,  
अनुराग इत्यर्थः, यस्याः सा असम्येयी—मोक्षपुरुषानुरक्ता । स्थिरा—अचञ्चला,  
एकपुरुषानुरक्ता इति भावः, वेद्या लक्ष्मीय कटाऽपि एकस्मिन् पुरुषे चिरं तिष्ठतीति  
न दृश्यते इत्याशयः । गुहः,—विद्यागोप्यादिकल्पापादको भावविशेषः, रज्जुश्च  
( “गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ मुद इन्द्रिये । त्यागे शौच्यादिसत्त्वादिसव्याद्या-  
हस्तिरज्जुः” इति मेदिनी ) । अश्वः,—धनं, हरिण इव स अर्थहरिणः,—हरिण्यादि-  
रूपो मृगः ( कर्म० । उपनिषि स० ), सुखम्—अक्षेपेण ।

( ट ) विचित्य—अनुसन्धाय [ वि + चि + ल्यप् “ऋक्षक पति—” (६।१।७१  
पा० ) इति तुक् ] ।

( ठ ) समागमे—प्रत्याह्वय परस्परमेलने इत्यर्थः, सङ्केतस्थानं—निर्धारित-  
स्थानविशेषमित्यर्थः, प्रत्याह्वय सर्वे असुक्तस्थाने सङ्गता भविष्यामः, यः अथे  
आगमिष्यति, स अन्यान् पतौत्य स्यात्वाति इत्येवंरूपं नियमविशेषमिति यावत् ।

( ड ) अस्थिशकलम्—अस्थिखण्डम् । तस्मिन्—अस्थिशकले, तदुचितानि—  
यस्य जन्तोरस्थि, तस्मिन्पथोगीनौत्यर्थः ।

विज्ञानमशिक्षे, यथा सञ्ज्ञातमांसे अस्थिशकले तत्प्राणिसम्भव-  
लोमानि त्वचश्च जनयितुं पारयामि” । तृतीयोऽवदत्,—“मया  
ईदृशं विज्ञानमधिगतं, येन ( ढ ) जातत्वज्ञांसलोमनि प्राण्य-  
वयवान् चक्षुरादीन् स्रष्टुं जाने” । चतुर्थोऽवादीत्,—“अहम्  
उत्पन्नावयवं प्राणैर्युक्तं कर्तुं शक्नोमि” । एवं ते परस्परमुक्त्वा  
विज्ञानपरीक्षणाय चत्वारोऽपि अस्थिखण्डमानेतुमटवीं ययुः ।  
विधिवशाच्च ते तत्र सिंहस्य अस्थिखण्डं प्रापुः, जगद्दृष्ट्वा अवि-  
ज्ञातविशेषास्तदेव । एकस्तत्समुचितैर्मामैस्तदस्थिखण्डमयोज-  
यत् । द्वितीयस्तस्य त्वचां लोमानि च उदपादयत् । तृतीयोऽपि  
समग्रैरिन्द्रियैस्तदपूरयत् । चतुर्थस्तु यदा तस्य सिंहोभूतस्य  
जीवितमदात्, तदा ( ण ) उद्भूतमटाभारोऽतिभयङ्करः दंष्ट्राकराल-  
वदनः खरनखाङ्कुशः सिंहः समुत्तस्थौ । स च स्तोत्पादकान्  
तान् चतुरोऽपि समुत्थाय अबधौत्, प्राविचच्च सद्योऽरण्यम् ।

एवं ते द्विजपुत्राः सिंहनिर्माणदोषात् सर्वे एव विनाशं  
गताः । दुष्टं जन्तुमुत्थाप्य कस्य वा सुखं भवेत् ? इत्थं प्रति-  
कूले विधौ यत्नेनोपार्जितो गुणः न सम्पत्तये, प्रत्युत विपत्तये  
एव भवति । ( त ) मूले दैवे अविकृते प्रज्ञानवारिणा सिक्तः  
पौरुषपादपः नयाऽऽलवालः प्रायः फलति” ।

( ढ ) जातानि त्वज्ञानलोमानि यद्य तादृशं जातत्वज्ञांसलोमानि—उत्पन्न-  
अन्तर्प्राप्तलोमनि ( विष्णु० । बह्व्री० ), प्राणिनि इति शेषः ।

( ण ) उद्भूतः,—उत्पन्नः, सटाभारः,—केशरसमूहः ( “सटा अटाकेशरयोः”  
इति मेदिनी ) यस्य सः उद्भूतसटाभारः,—सञ्ज्ञातकेशरराशिः ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।  
खराः,—तोष्णाः, नखाः अङ्कुशः,—अस्त्रविशेषा इव यस्य सः खरनखाङ्कुशः,—  
अङ्कुशाकारतोष्णखरः ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।

( त ) मूले—मूलव्यवहारे, काव्येसिद्धौ प्रधानकारणे इति यावत् । अविकृते—  
प्रगुणोन्मते, अनुकूले इति यावत्, प्रज्ञानं—प्रकृतं ज्ञानं, वारि इव तेन प्रज्ञानवारिणा  
—विशिष्टज्ञानरूपजलेन । पौरुषं—पुरुषकर्म प्रयत्नादिकं, पादपः,—वृक्ष इव

इति कथां समाख्याय निशि गच्छन्तं तं भूपतिमपृच्छत्,  
—“राजन् । पूर्वकृतं शापं स्मृत्वा वद, क एषां सिंहनिर्माणे  
विशेषेण अपराध्यति ?” । इति श्रुत्वा राजाऽमौ मौनी व्यचिन्त-  
यत्,—“अयं पुनर्गन्तुमिच्छति, यातु, पुनरहमेनमानेभ्यामि”  
इति निश्चित्य तमवादीत्,—“यस्तेषां मध्ये सिंहस्य प्राणदाता,  
स एव पापकृत् ; प्राणिविशेषमबुद्धा युक्तिबलात् येमांसत्वग्-  
लोमावयवनिर्माणं कृतं, तेषामज्ञानात् नैव दोषोऽस्ति, येन  
तु सिंहाकारं दृष्ट्वाऽपि विद्याप्रकाशकामेन प्राणास्तस्य दत्ताः,  
तेनैव ता ब्रह्महत्याः कृताः” । इति राज्ञो वचनं निशम्य स  
वेतालः स्वमेव धाम प्रायात् । राजाऽपि पुनस्तमनुसरन्  
शिशपाऽन्तिकमगात् ।

### अथ त्रयोविंशकथा ।

ततः स राजा शिशपातदमुपेत्य मौनी  
( क ) दर्शितानेकवैकृतं तं वेतालं स्कन्धे नीत्वा प्रातिष्ठत् ।  
वेतालोऽपि कन्धे स्थितः तम् अब्रवीत्,—“राजेन्द्र !

पौरुषपादपः,—चेष्टादिरूपवृक्षः, नयः,—नीतिः, बालबालं—हृत्तमूले सेकाद्यं  
वृक्षादिनिर्मितः जलाधारः इव यस्य सः नयाऽऽलबालः,—नीतिरुपालबाल-  
शोभितः ।

( क ) दर्शितं—राज्ञे प्रदर्शितम्, अनेकं वैकृतं—विचारः, विवृतपदादि-  
मिति यावत्, येन तं दर्शितानेकवैकृतं—प्रदर्शितविधिविवृताकारम् ।

( ख ) अकार्येऽप्येतस्मिन् ते दुर्वारो ग्रहः, तत्ते अमविनोदाय कथामिमां कथयामि, शृणु,—

आसीत् कलिङ्गदेशे शोभावती नाम पुरी, यस्यां ( ग ) दिवीव सुकृतिनः प्रतिवसन्ति स्म । ( घ ) प्रद्युम्न इव ऐश्वर्यवीर्यातिशयेन विभूतः प्रद्युम्नो नाम नृपतिः समूर्जित-  
शासनस्तां शशास । यस्मिंश्च राजनि ( ङ ) चापेषु गुणापकर्षः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, युगेषु कलिः, प्रज्ञासु च तीक्ष्णता

( ख ) अकार्ये—अनिष्टोत्पादके कर्मणोत्पत्त्यर्थः । दुःखेन वारयितुं शक्यः दुर्वारः, —दुर्निवारः ( दुर्+व+घञ् ), ग्रहः,—निबन्धः, आग्रहः इत्यर्थः ( “यङोऽनुग्रह-  
निबन्धग्रहणेषु रणोद्यमे” इति मेदिनी ) ।

( ग ) दिवीव—स्वर्गे इव ।

( घ ) प्रद्युम्न इव—कामदेव इव, कृष्णबीजभञ्जः कृष्णात्मज इवेति यावत्, अतिरूपवानिति भावः । समूर्जितं—समधिकवत्सम्बन्धे, शासनम्—आज्ञा यस्य सः समूर्जितशासनः,—अव्याहताज्ञः ( विष्णु ० । बहुव्री ० ) ।

( ङ ) चापेषु—धनुःषु, न तु मानवेषु इति भावः, गुणस्य—मौर्व्याः, अपकर्षः,—आकर्षणं, धनुःषु गुणाकर्षणं, न तु मानवेषु गुणस्य—शौर्यदाक्षिण्यादेः, अपकर्षः,—उत्कर्षाभावः, न्यूनता इति यावत्, गुणापकर्षः,—गुणाभावः, तत्र सर्वे वीराः विशेषण गुणवन्तश्च आसन् इति भावः । सुरजेषु—मृदङ्गाख्यवाद्यभेदेषु, न तु नरैषु इति भावः, करेण आहतिः,—आघातः कराऽऽहतिः,—कराघातः, वाद्यकाले करतलेन ताडनमित्यर्थः, सुरजेषु कराऽऽहतिः, न तु प्राणिषु कराऽऽहतिः,—चपेटाघातः, तत्र सर्वे गीतवाद्यतन्त्रराः अकार्येऽनुगुप्तिताश्च आसन् इति भावः । अथवा,—कराय—राजदेयकराय इत्यर्थः, आहतिः,—पीडनं कराऽऽहतिः,—राजसाम्राज्यपृथभागाद्यं पीडनमित्यर्थः, सर्वे सम्पन्नतया यथानिर्दिष्टकरप्रदातारः आसन् इति भावः । युगेषु—सत्यादिषु चतुर्षु, न तु प्रज्ञासु इति भावः, कलिः,—तटाख्यजघन्ययुगः, युगेषु कलिः, न तु प्रज्ञासु कलिः,—कलङ्कः ( “कलिः स्त्री कलिकायां ना शराजिकलङ्क युगे” इति मेदिनी ), सर्वाः प्रज्ञास्तत्र परस्परं निवन्धनानि न्यवसन्निति भावः । प्रज्ञासु—बुद्धिषु, न तु आचरणेषु इति भावः, तीक्ष्णता—कुशलयत् स्मरता, प्रज्ञासु तीक्ष्णता, न तु अन्धोऽन्ध्याचरणेषु तीक्ष्णता—अण्डता इत्यर्थः, सर्वे तत्र शान्तिप्रिया अवसिञ्चत इति भावः ।

अश्रूयत । (च) तस्याश्च पुनः कश्चित् प्रदेशे यज्ञस्थलाभिधानो बहुहिजः कश्चिदग्रहारः नृपेण प्रतिष्ठापितः । तत्र कश्चित् वेदपारगो महाधनो(क) अग्निहोत्री पूजितातिथिदेवः यज्ञसोमो नाम ब्राह्मणः समवासीत् । तस्य वार्द्धके अनुरूपायां भार्यायाम् एक एव सुतः समुदपद्यत । स च बालः पितुः प्रयत्नात् दिने दिने वर्द्धमानः शुभलक्षणयुतः देवसोम इति पित्रा हतनामधेयः पित्रोरतिस्नेहपात्रतामगात् ।

अथ प्राप्ते षोडशे वर्षे स बालकः विद्याविनयादिभि-  
रावर्जितसमस्तजनः सहसा ज्वरेणाऽऽक्रान्तः पञ्चतामवाप ।  
ततः परासुं तं दृष्ट्वा समान्निध्य च “हा हा” इति रुदन्  
यज्ञसोमः भार्यया सहितः स्नेहात् दाहाय न जहौ । “ब्रह्मन् !  
( ज ) गन्धर्वनगरस्येव संसारस्य गतिं परावरज्जोऽपि किं न  
वेत्सि ? । ये हि राजानः ( भ ) अमरमन्या अस्मिन् भूसोके

( च ) तस्याः,—श्रीमावत्याः । बहवः हिजाः,—ब्राह्मणा यव तादृशः बहुहिजः,  
—अनेकब्राह्मणाधिष्ठित इत्यर्थः ।

( क ) अग्रये इयते अय इति अग्निहोत्रं—मन्त्रकरणकथक्रियापनपूर्वक-  
तद्दृष्ट्यहोम, तदस्य असीति अग्निहोत्री—अग्निस्थापनपूर्वकं प्रातरादिकालत्रये  
अग्निहोत्रहोमकर्ता, साग्रिक इत्यर्थः ( अग्निहोत्र + मत्वर्थे इतिः ) । समवासीत्—  
समवस्थित ( सम् + वस + लुङ्-ट ) ।

( ज ) गन्धर्वनगरस्येव—गन्धर्वपुरस्येव, अश्वभूषणाय शून्वाधिष्ठानकस्य नगरा-  
कारस्य नीलपीतादिमेघरश्मिभागेदस्येवेत्यर्थः, असीत्सं चणविनाशिनयेति भावः,  
यद्वा,—गन्धर्वनगरस्य—गन्धर्वनगरवत् मायामयस्य इन्द्रजालस्येत्यर्थः । परं—श्रेष्ठम्,  
अवरं—निम्नं, जानातीति तथाविधोऽपि परावरज्जोऽपि—इह जगति किं  
सारं किमसारमिति विशेषणं ज्ञातोऽपीत्यर्थः ।

( भ ) आत्मनः अमरान् मन्वन्ते ये ते अमरमन्याः,—निजान् देववत्  
मृत्युरहितान् मन्वमानाः [ अमर + मन + “आत्मनामे खञ्” ( १।१।८३ पा० ) इति  
खञ् “अरुद्विवदजन्तस्य सुम्” ( ६।१।६० पा० ) इति खिदन्ते उत्तरपदे परे

व्यलसन्, तेऽपि एकैकशः श्मशानेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु चिताधिरूढाः क्रव्यात्कृशानुना दग्धाः, शिवाभिश्च कालेन कवलीकृताः, कैश्चिदपि न रोह्युं शकिताः, का कथा अन्येषाम् ? हे विद्वन् ! तदेतं प्रेतमास्निष्य किं करोषि ? वद” । इत्येवं वृद्धा बन्धवः मिलितास्तं प्राबोधयन् । ततः कथञ्चित् तेन मुक्तं तं सुतं शिविकामारोप्य ते बान्धवाः कोलाहलसमाकुलाः श्मशानं निन्युः ।

अत्रान्तरे तत्र श्मशाने कोऽपि तापसः (ज) पाशुपतव्रती, मठिकायां कृतनिवासः, वयसा तपसा चातिभूयसा कृशां तनुं विश्राणः, भङ्गभीत्येव शिराभिः परिवेष्टितः, विद्युत्पिशङ्गजटः, द्वितीयो महेश्वर इव प्रतिवसति स्म । तस्मिन्च काले स

अमरशब्दात् मुमु “दिवादिभ्यः श्यन्” ( १।१।६९ पा० ) इति श्रिति प्रत्यये परे देवाटिकात् मनधातोः श्यन् ] । व्यलसन्—व्यराजन् ( वि + लस + लङ्-अन् ) । रुदद्भिः,—क्रन्दद्भिः, प्रेतानुयायिभिः,—मृतानां राज्ञाम् अनुगामिभिः, मृतानां स्वजनवर्गेरित्यर्थः, पूर्णेषु—व्याप्तेषु रुदत्प्रेतानुयायिपूर्णेषु—मृतस्य रीदनपरायणास्त्रीय-समूहपूर्णेषु ( विष्णु० । १५। तत्पु० ) । क्रव्यात्—मांसाश्री, श्ववमांसभक्षक इति यावत् ( “क्रव्यात् मांसाशिरचसीः” इति श्राश्रतः ), यः कृशानुः,—अग्निः तेन क्रव्यात्कृशानुना —आमिषलीलपानलेन, देहस्य विलीपसाधनात् अग्नौ मांसाश्रित्वोपचारः, “क्रव्यादौ मृतमश्नुते” इत्यग्निनामभेदे श्रवणात् बोद्धव्यः । शिवाभिः,—शगलैः, अकारोऽव भिन्नक्रमे, अथवा दाहमकृत्वा श्मशाने निक्षिपति चेदित्यर्थः । शकिताः,—समर्था इत्यर्थः ( शक् + क्तः ), का कथा अन्येषाम् ?—अमरशब्दात् राजानोऽपि मृत्युवशं गताः, इतरेषामल्पप्राणानामप्याकं मृत्युसम्बन्धे कः सन्देहः ? अवश्यमेव यातव्यं काले पूर्णे इति भावः ।

( ज ) पाशुपतव्रतं—शिवार्चनासम्बन्धिनियमः अस्य अस्तीति पाशुपतव्रती—शैवार्चनयमवानित्यर्थः ( सत्यर्थे इति ) । भङ्गभीत्येव—अतीव कृशतनुत्वात् भङ्गभयनेवे-त्यर्थः, शिराभिः परिवेष्टितः,—शिरसमूहद्वारा परिहृतः, यथा किमपि द्रव्यं भङ्गोन्मुक्तं कोऽपि रज्ज्वादिभिः आवेष्ट्य स्थापयति तद्वदित्यर्थः ।

तापसः तं जनकोलाहलं श्रुत्वा (ट) दृष्टोपालश्वहंसितं भिक्षा-  
फलधरमन्तिकवर्तिनं शिष्यं जगाद,—“वत्स ! कथमयं जन-  
कोलाहलः श्रूयते, गत्वा वह्निर्विघ्नाय सत्वरमागच्छ, कुतो-  
ऽयमश्रुतपूर्वः तुमुलो रवः ?” । इति तेन गुरुणोक्तः स शिष्यस्तं  
प्रत्युवाच,—“नाहं यामि, त्वं स्वयमेव याहि, मे भिक्षासमयो-  
ऽतिक्रामति” । तदाकर्ण्य स गुरुरब्रवीत्,—“धिक् मूर्ख !  
(ठ) उदरभरे ! अन्नः अर्धप्रहरे याते का तव भिक्षावेला ?” ।  
श्रुत्वैव क्रुद्धः स कुशिष्यस्तं तापसं प्रत्यवदत्,—“धिक्  
जराजीर्ण ! नाहं ते शिष्यः, त्वच्च मे न गुरुः, अहमन्यत्र  
यास्यामि, त्वं स्वयम् इदं (ड) पात्रं वह” इत्युक्त्वा स क्रुद्धः  
अग्रे दण्डकुञ्जिकां त्यक्त्वा समुत्थाय प्रायात् ।

(ट) दृष्टेन—गर्वितेन, उपालम्बेन—निन्दायुक्तभाषणेन, हंसितं—वह्नितं, परि-  
गृष्टमिवेत्यर्थः, दृष्टोपालश्वहंसितं—सगर्वनिन्दायुक्तभाषाप्रयोगदत्तान्त्यर्थः, अविनोतं  
परकुत्सानिरतचेति भावः ( विष्णु० । ३५ तत्पु० ) ।

( ठ ) उदरभरे !—सोदरमानपूरणव्यापृत !, औदरिक इति यावत् [ “फले-  
यद्विरात्मश्रिच” ( ३२।२६ पा० ) इति सूत्रस्य चूर्णके “चात् कुशिष्यः ।  
चान्द्रास्तु आसोदरकुशिषु इति पेटुः । ज्योत्स्नाकरश्वमुदरभरयश्चकोराः इति मुरारिः”  
इति मतमुद्धृत्य कौमुदीकारेण “अप्रतिषिद्धं परमतननुमतमेव” इति न्यायान्  
उदरभरिरिति पदं समर्थितं, तेन उदर + भ + इन् सुमागमश्च भोजो निपात्यते इति  
बोध्यम् । “अनुक्तसमुच्चयार्थकारः । कुशिष्यः । उदरभरिः” इति  
काशिकाकारश्च ] । याते—गते ( या + क्तः तात्पर्यम् ) ।

( ड ) पात्रं—भिक्षाफलाधारम् । दण्डकुञ्जिकां—दण्डा—प्रकाण्डा, दण्डे—  
लगुडे इति वा, सम्बद्धा इति शेषः ( “दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान् । व्यूहभेदे  
प्रकाण्डे—” इति मादनी ), या कुञ्जिका—देवीमूर्तिभेदः तां दण्डकुञ्जिकां—  
प्रकाण्डदेवीमूर्तिं लगुडसंलग्नदेवीमूर्तिं वा, “दण्डकुञ्जिकाम्” इत्यत्र “दण्डकुञ्जिकाम्”  
इति पाठः कथमपि सङ्गच्छते, पूर्वोक्तपाठश्च प्रसङ्गाभावात्, दण्डा—प्रकाण्डा,  
दण्डे—गृहभित्तौ प्राथिते दण्डविशेष इत्यर्थो वा, कुञ्जिका—कुञ्जिका,  
“चापि” इति प्रसिद्धः उद्घाटनोपशेष इति यावत्, तां दण्डकुञ्जिकां—दण्ड-

ततः स तापसः विह्वमन् तस्मात् मठात् निर्गत्य तत्रागात्,  
यत्र टाह्यर्थं स मृतो ( ढ ) द्विजार्भकः समानीतः । तं ( ण ) जनतया  
शोच्यमानाययौवनं दृष्ट्वा जराऽर्दितः स योगी तद्देहं प्रवेष्टुं  
मतिमकरोत् ; ततः एकान्ते गत्वा मुक्तकण्ठं प्रकृत्य च  
यथोचितैरङ्गहारैर्ननर्त्त । ततः क्षणेन स तपस्वी पुनः यौवन-  
सुखम् ( त ) अनुबुभूषुः योगात् स्वां जीर्णान् तनून् विहाय तत् द्विज-  
पुत्रकलेवरं प्राविशत् । क्षणे च तस्मिन् स द्विजयुवा रचितायां  
चितायां सहसा लब्धजोवः समुत्तस्थौ । तदवलोक्य बभ्रुवर्गस्य  
सर्वस्य,—“दिष्ट्याऽयं बालको जीवति जीवति” इति सहर्ष-  
निनादः समुदचरत् ।

अथ विप्रपुत्रशरीरान्तःस्थः स योगेश्वरः तान् बभ्रूनब्रवीत्,  
—“लोकान्तरगतस्य मम ( थ ) शर्वेण जीवितं दृष्ट्वा  
‘महापाशुपतव्रतं त्वया धार्यम्’ इति समादिष्टम् । अधुनैव  
मया एकान्ते गत्वा तद्व्रतं ग्राह्यं, नो चेत् मे जीवितं

संलग्नां कुक्षिकां, यदा,—दृष्ट्वा—यष्टिस्वरूपा, कुक्षिका—वंशशाखा, ब्राह्मचारिधार्या  
इति भावः, तां दृष्ट्वा कुक्षिकां—वंशयष्टिमित्यर्थः ।

( ढ ) द्विजार्भकः—ब्राह्मणकुमार इति यावत् ।

( ण ) जनतया—जनसमूहेन [ जन + “यामजनबन्धुभक्तान्” ( ४।२।४३ पा० )  
इति तल् ], शोच्यमानम्—अकालमृततया शोकविषयतामापद्यमानम्, अययौवनं  
—प्रथमयौवनं यस्य तादृशं शोच्यमानाययौवनं—शोकविषयीभूताभिनवतादृश्यं,  
यौवनीकृमे एव मृततया क्रियमाणशोकमित्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) । एकान्ते—  
निर्जनस्थाने । यथोचितैः,—तत्कालोपयोगिभिरित्यर्थः, अङ्गहारैः,—अङ्गविच्छेपैः,  
हस्तपादचालनादिभिः सहेत्यर्थः ( “अङ्गहारोऽङ्गविच्छेपः” इत्यमरः ) ।

( त ) अनुबुभूषुः,—अनुभवितुमिच्छुः सन्नित्यर्थः [ अनु + भू + सन् “समा-  
शंसमिच्छ उः” ( १।२।१६८ पा० ) इति उः ], योगात्—योगमवलम्बित्वैत्यर्थः  
( लब्धवलीपे ५मी० ) ।

( थ ) शर्वेण—शिवेन ।



( द ) नास्ति, तद्ययं गृहं यात, अहमपि यामि” इति सर्वान् तत्रस्थान् सर्वोध्य, दृढनिश्चयः हर्षशोकाऽऽकुलान् तान् स्वगृहं प्रेषयामास ; स्वयञ्च गत्वा तत् पूर्वकलेवरं श्वभ्रे क्षिप्त्वा गृहीतव्रतो युवीभूय अन्यतो ययौ” ।

इति कथां समाख्याय वेतालः निशि पथि यान्तं तं त्रिविक्रमसेनं नृपं पुनरब्रवीत्,—“राजन् ! ब्रूहि, स योगीन्द्रः परदेहे प्रविशन् कथं वा पूर्वं प्रारुढत् ? किमर्थं वा अनृत्यत् ? अत्र मे महत् कौतुकं वर्तते” । इति वेतालात् श्रुत्वा श्रापशङ्को राजा मौनं विमुच्य तमवादीत्,—“शृणु वेताल ! मिद्विकारकं बाल्ये पितृभ्यां लालितम् अद्य इदं त्यजामोति दुःस्वितः दुःस्थजदैहिकस्नेहात् प्रथमं रुरोद ; नवं देहं प्रविश्य अधिकं व्रतं साधयिष्यामि इति यौवनलाभहर्षात् ननर्त्त च” । एतत् तस्य राज्ञः वचनं निशम्य स वेतालः पुनः सहसा तं शिशपापादपमगमत् । राजाऽपि अविचलितात्माहः पुनस्तमन्वसरत् ।

## अथ चतुर्विंशकथा ।

ततः स राजा तां ( क ) तिमिरश्यामां चिताग्निज्वलितेक्षणां

( द ) नास्ति—न विद्यते, न श्याम्यतीत्यर्थः ( भविष्यत्सामोप्ये ऋट् ) । हर्षः,—तज्जीवनप्राप्तिजनितानन्दः, शोकः,—तस्य गृहपरित्यागजनितः मन्यः, ताभ्याम् आकुलान्—आकुलान् हर्षशोकाऽऽकुलान्—आनन्दविषादविषयस्थान् ( विच० । ३५ तत्पु० ) । युधे—युधे । अयुवा युवा भूत्वा युवीभूय—तद्वयोभूय, यौवनं लब्ध्वा इत्यर्थः ( अमृततडावे चिः, ततो ल्यप् ) ।

( क ) तिमिरेश—अन्धकारेश, श्यामा—कृष्णवर्णा तां ( विच० । ३५ तत्पु० ), अन्धन,—तिमिरवत् श्यामान् ( उपनिषि स० ) तिमिरश्यामां—गाढान्ध-

घोरां रजनिराक्षसीमगणयन् वीरः तस्मिन् भीषणे श्मशाने  
तां शिशपां गत्वा तं वेतालं स्तब्धमारोप्य पूर्ववत् प्रातिष्ठत ।  
वेतालोऽपि गच्छन्तं तं (ख) नरदेवमुवाच,—“भो राजन् ! अहं  
गतागतैर्भृशमुद्विग्नः, न पुनस्त्वं, तदेकं मे महाप्रश्नं कथयतः  
समाकर्णय,—

आसीत् पुरा दक्षिणापथे धर्मो नाम ( ग ) मण्डलेश्वरः  
साधूनां धुरन्धरः बहुगोत्रजः नरपतिः । तस्य चन्द्रावती नाम  
मालवदेशभवा भार्याऽऽसीत्, (घ) तस्यां कन्यैका प्रसूता । तस्याञ्च  
कन्यायां (ङ) प्रदेयायां स धर्मनरपतिः राष्ट्रभेदिभिर्दायादैर्मिलितै-  
रुन्मूलितः पलाय्य सुदृशा भार्यया तथा च दुहित्वा सह रात्रौ  
सङ्गृहीतरत्नमञ्चयः स्वराष्ट्रात् निरगात् । मालवे श्वाशुरं गृहं  
प्रति स्वैरंगच्छन् स तथा पत्न्या सुतया च सह विव्याटवोमास-

कारामित्यर्थः, अतिक्रणवर्णामित्यर्थः, चिताग्निः ज्वलित—प्रदीप्तम्, इच्छणं—  
नेत्रमिव यस्यास्ताम्, अन्यत्—चिताग्निवत् ज्वलितम् इच्छणं यस्यास्तां चिताग्निज्वलिते-  
ष्वर्थां—चितानलरूपप्रदीप्तनेत्रां, चितानलवत् प्रदीप्तनेत्राश्च ( विष्णु० । बहुव्री० ) ।  
रजनिः राक्षसीव, अन्यत्,—रजनिरिव राक्षसी तां रजनिराक्षसीं—राक्षसोऽपि  
रातिं, रात्रिपिण्यौ राक्षसीश्चेत्यर्थः, अगणयन्—अवजानश्चित्यर्थः ( न + गण +  
णिच् + लट् : शतृ ) ।

( ख ) नरः नरेषु वा देव इव तं नरदेवं—राजानम् । उद्विग्नः,—उद्विग्नितः ।

( ग ) मण्डलेश्वरः,—भूम्येकदेशाधिपतिः, वाटशराजमण्डलाधीश्वरो वा । धुरं  
—भारं, धरति—वहति इति धुरन्धरः,—पालयिता, वहवः,—अनेकं,  
गोचराः,—समीपाः, ज्ञातय इत्यर्थः, यस्य सः बहुगोत्रजः,—प्रभूतव्यजनः ( विष्णु० ।  
बहुव्री० ) ।

( घ ) तस्यां कन्यैका प्रसूता इत्यत्र तस्येति शेषः ।

( ङ ) प्रदेयायां—प्रदानयोग्यायां, विवाहयोग्यायां सत्यामित्यर्थः । राष्ट्रं—  
विषयं, जनपदमित्यर्थः, राज्यस्थप्रकृतिवर्गेमिति यावत्, भिन्दन्ति—उपजापयन्तीति  
तैः राष्ट्रभेदिभिः,—राज्यापहाराणैः प्रकृतिकोपं जनयद्भिरित्यर्थः ( राष्ट्र + भिद +  
ताञ्छीश्च्ये णिनिः ) ।

साद ; तस्यां कथञ्चित् श्रान्तया भार्यया सुतया च परिखिन्नः  
निशामनयत् ।

अथ प्रातः भगवान् ( च ) विभावसुः करान् प्रसार-  
यन्,—“मा गाञ्चौराटवौमेताम्” इति तं राजानं वारय-  
न्निव पूर्वां दिशमारोह । ततो राजा ( छ ) पदातिः त्रसन्त्या  
सुतया जायया च सह कुशकण्टकैः क्षताङ्घ्रिः भिन्नानां परेषां  
प्राणसर्वस्वहारिभिः पुम्भिरावृतां धार्मिकजनरहितां क्षतान्त-  
नगरीमिव दुर्गां पल्लीमगच्छत् । तत्राऽऽगच्छन्तं वसनाऽऽभरणा-  
न्वितं तं दूरात् दृष्ट्वैव बहवो दस्यवः सायुधा मुषितुं प्राधावन् ।  
राजा तानागच्छतो विलोक्य ( ज ) भार्यासुते जगाद,—  
“क्लेष्का इमे मा युवां स्पृशन्तु, एतत् गहनं वनं विशतम्” इति  
राज्ञाऽभिहिता राज्ञी तथा लावण्यवत्या तनयया सह भयात्  
वनमध्यं विवेश । वीरः स राजा तु ( झ ) अभिमुखाऽऽयातान्  
शरवर्षिणस्तान् शवरान् खड्गचर्मधरः बहून् न्यबधीत् । ततः  
( ञ ) पल्लीपतिनाऽऽज्ञप्ताः सर्वे दस्यवः निपत्य प्रहारक्षतसर्वाङ्गं

( च ) विभावसुः,—सूर्यः, करान्—अङ्गुलं, किरणानित्यर्थः, इत्यांश्च  
( “बलिहृतांश्चः कराः” इत्यमरः ) । चौरपूर्वां षट्ठवीं तां चौराटवीं—तस्कर-  
सङ्कुलारण्यं ( आकपार्थिवा० ) ।

( छ ) पद्भ्याम् अतति—गच्छतीति पदातिः,—पादचारी, त्रसन्त्या—  
विभ्यत्या ( त्रस + लट् : शब्द, उजितयंति डोष् ) । भिन्नानां—“भौल” इति ख्यात-  
क्लेच्छजातिविशेषाणाम् । दुःखेन गच्छतीति तां दुर्गां—दुर्गमा [ दुर् + गम + “सुदुरी-  
रधिकरणे” ( बा० ) इति डः । “दुर्गे कोटि दुर्गमे ख्यात्” इति हेमचन्द्रः ] ।

( ज ) भार्या च सुता च ते भार्यासुते—भार्यां सुताश्च । गहनं—दुःखं,  
दुर्गममित्यर्थः । विशतं—प्रवेशं कुरुतं ( विश + लोट्-तम् ) ।

( झ ) अभिमुखाऽऽयातान्—सम्पृष्ट्वाऽऽगतान् । शवरान्—क्लेच्छजातिविशेषान् ।

( ञ ) पल्लीपतिना—पुद्गलपतिना, दस्युराजिन इत्यर्थः ( “पद्माल्पयामकुर्वीः  
ल्ली” इति मेदिनी ), आज्ञप्ताः,—आदिष्टाः ( आ + ज्ञा + णिच् + क्तः ) ।

तमेककं नृपं निजघ्नः । ततः गृहीताऽऽभरणे दस्युसैन्ये प्रयाते  
सा राज्ञी वनमुल्मान्तरस्थिता भर्तारं निहतं दृष्ट्वा सुतया सह  
विह्वला पलायमाना अन्यत् दूरं गहनमरण्यं विवेश । तत्र  
मध्याह्नभानुतापितेषु ( ट ) अध्वगेषु शाखिनां छायासु  
निषण्णेषु एकदेशे कस्यचित् पद्मसरसस्तीरे अशोकतरुतले  
सा राजमहिषी चन्द्रावती सुतया लावण्यवत्या नितरां  
आन्तया भयशोकव्याकुलया सह समुपाविशत् । तावत्  
( ठ ) अभ्यर्णनिवासी कोऽपि महामनुष्यः चण्डसिंहो नाम नपुत्रः  
अग्राऽऽरूढः सृगयार्थं तदनमभ्यागात् । स सिंहपराक्रमं  
नाम पुत्रं तयोः राजभार्यासुतयोः ( ड ) पादपङ्कती दृष्ट्वा प्रोवाच,  
—“पुत्र ! एते सुरेखे सुभगे पादपङ्कती अनुसृत्य यदि स्त्रियौ  
प्राप्नुवः, तदा तयोरेकां यथारुचि स्वीकुरुष्व” । इत्युक्तवन्तं  
तं पुत्रः सिंहपराक्रमः प्रोवाच,—“तात ! यस्याः सूक्ष्मा पादौ  
रेखयाऽनया दृश्येते, सा भार्या ममेव प्रतिभाति ; वृहत्पौ  
यस्याः पादपङ्कती दृश्येते, एषा ज्येष्ठवयास्तव योग्या” । इति सूनो-

निजघ्नः,—मारयामासुः [ नि + ह्न + क्तिट्-उस् “अभ्यासाच्च” ( ७३।५५ पा० )  
इति ह्यस्य कुत्वम्. “अस्त्रीपोऽनः” ( ६।४।१३४ पा० ) इति हन्तेरकारलोपः ] ।

( ट ) अध्वगेषु—पथिकजनेषु, शाखिनां—वृक्षाणाम् । निषण्णेषु—उपविष्टेषु  
[ नि + षट् + क्तः “इदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ( ८।२।४२ पा० ) इति  
वकारस्य दकारस्य च नः ] । एकदेशे—वनैकप्रान्ते ।

( ठ ) अभ्यर्णं—अतिक्रमः, समीपे इत्यर्थः ( “उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अज्यभिती-  
ऽव्ययम्” इति समीपप्रत्ययस्येऽनः ), निवसितुं शीलमस्य इति अभ्यर्णनिवासी—  
अरण्यासन्नदेशवासीत्यर्थः ( विष्णु० ) । महान्—प्रधानः, मनुष्यः महामनुष्यः,—  
प्रभूतबलताम्राली पुरुषः, राजपुरुष इति यावत् ।

( ड ) पादपङ्कती—चरणपङ्कती, चरणचिह्नस्थित्यौ इति यावत् ( “पङ्कतिः पथि  
पङ्कती च” इति हेमः ) । सु—शीलना, रेखा यव तादृश्या सुरेखे—सुन्दररेखा-  
समन्विते इत्यर्थः, सुलक्षणे इति यावत्, सुभगे—मनोरमे इत्यर्थः ।

वचनमाकर्ण्य स चण्डसिंहस्तं जगाद,—“पुत्र ! कैषा कथा तव ? जननी तव प्रत्यक्षमेव दिवं गता, तादृशे (ठ) सुकलत्रे गते अन्यवासना मे कैव ?” । तदाकर्ण्य सोऽपि तं पितरमुवाच,—  
 “तात ! मैवम्, (ण) अभार्यं हि गृहपतिः गृहं शून्यम् । अन्यच्च, (त) मूलदेवोक्ता कथा त्वया किं न श्रुता ? यत्र घनस्तनजघना मार्गावलोकिनी कान्ता नाऽऽस्ते, कः अजडः तत् अनिगडं गृह-संज्ञकं दुर्गं प्रविशति ? तत् तात ! मम जीवितेन शापितोऽसि, यदि मदभीष्टाया द्वितीयां भार्यां त्वं न स्वीकरिष्यसि” । एतत् पुत्रवचः श्रुत्वा स चण्डसिंहः “तथा” इति प्रतिपद्य, मसुतः तां पादपद्मतिमनुसरन् शनैः ययौ । प्राप्य तत् मरःस्थानं तां (थ) श्यामां चन्द्रावतीं राज्ञीं रूपलावण्यविभासिनीं

( ठ ) सुकलत्रं—सुस्त्रिय, उत्तमाया भार्यायामित्यर्थः । अन्यवासना—द्वितीयकलत्रावस्था । कैव ?—नान्यन्यवासना इत्यर्थः ।

( ण ) नास्ति भार्या यत्र तत् अभार्यं—विपत्नीकं, गृहपतिः,—गृहस्थस्य ( “भवेत् गृहपतिः पुंसि गृहस्थेऽपि च सर्वाणि” इति मेदिनी ) ।

( त ) मूलदेवः,—तन्नामा कथित कामशास्त्रकारः, तेन उक्ता मूलदेवोक्ता—मूलदेवकथिता । घने—निविडे, मांसोपाचते इत्यर्थः, स्तनजघने—पयोधर-कटोपरोभागे यस्याः सा घनस्तनजघना—मांसलकुचशोणिका ( विष्ण० । बह्व्री० ), मार्गं—भुरागमनपथम्, अवलोकयितुं शीलं यस्याः सा मार्गावलोकिनी—अन्यत्र श्रियतस्य पत्युरागमनप्रतीक्षणीया, उत्कण्ठितेति भावः । अजडः,—अज्ञः, स न भवतीति अजडः,—अमजः, प्राज्ञ इत्यर्थः । अनिगडं—अङ्कलपूर्णं, अङ्क-प्रीत्यादिबन्धनपरिगुन्थनिति भावः ( विष्ण० ), गृहसंज्ञकं—गृहम् इति नाममात्रेणाख्यातं, वस्तुतस्तु निरानन्दकारामहर्षमिति भावः, दुर्गं—काण्डं, कारागृहमिति भावः ( “दुर्गं काण्डे दुर्गमेत्यात्” इति ङमचन्द्रः ) । शापितः,—अपधीकारितः । मदभीष्टायाः,—मम मिथायाः, भार्यात्वेन यद्यीदृमिष्टां सृष्टाचरणां स्त्रियमपेक्षेत्यर्थः ( लघुभाष्ये प्रसी० ), द्वितीयां—उद्वत्पदपद्मतिमन्यामित्यर्थः, स्त्रियमिति शेषः ।

( थ ) श्यामां—“शीते सुखोष्णसंशोद्धी योषी च सुखशीतला । तप्तकाचनः

ददर्श, उपाययौ च सकौतुकः सह पुत्रेण ताम् । साऽपि तं  
दृष्ट्वा चौरशङ्किनी वितस्ता समुत्तस्थौ । “अलं तासेन (द) नौ,  
एतौ चौरौ न, सौम्याकृती सुवेशाङ्गौ कौचित् आखेटकृते नून-  
मिहाद्य प्राप्तौ” । इति सुतया बुद्धिमत्याऽभिहिता राज्ञी यावत्  
(ध) दोलायते, तावदश्वावतीर्णश्चण्डसिंहः पुरोवर्त्ती तामुवाच,  
—“सुन्दरि ! अलं सम्भ्रमेण, आवाम् इह मृगयार्थमागतौ, तत्  
विश्वस्य निराशङ्के वदतं, के युवा हरनेवानलज्वालादग्धमन्मथ-  
दुःस्थिते रतिप्रीती इव अरण्यमेवमुपागते ? कथं वा इह अमानुषे  
वने प्रविष्टे स्थः ? इदं हि युवयोर्वपुः रत्नप्रासादवासाहं,

वर्षाभा सा श्रवामा परिकीर्त्तिता” ॥ इत्युक्तलक्षणां । रूपलावण्याभ्यां—  
सौन्दर्यकान्तिविशेषाभ्यां, विभासितं, शीलमस्या इति तां रूपलावण्यविभासिनीं—  
सौन्दर्यकान्तिभ्यां दीप्तिशालिनीं ( ताच्छीस्थे णिनिः ) ।

( द ) नौ—आवयोः [ “युष्मदखदोः षष्ठौचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाङ्माधौ” ( ८।१।  
२० पा० ) इति षष्ठौदिवचनविशिष्टस्याखदः नावादेशः ] । सुवेशः,—उत्तमपरिच्छदः,  
अङ्गः,—चिह्नं, सज्जनज्ञापक इति भावः, यथोः तौ सुवेशाङ्गौ—सुपरिच्छद-  
चारिणौ इत्यर्थः ( विष्णु० । बहुव्री० ) । आखेटकृते—मृगयानिमित्तम् ( “आच्छीदन्नं  
मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्तियाम्” इत्यमरः ) ।

( ध ) दोलां—दोलनम्, इमौ चौरौ वा साधू वा इत्येवं चल्चिततामित्यर्थः,  
अयते—गच्छतीति दोलायते—सन्देहि इत्यर्थः ( दोला + अय + लट्-ते ) । सम्भ्रमेण  
—भयेन ( “वथं सम्भ्रममिच्छन्ति भयं संवेगमादरम्” इति शाश्वतः ) । हरस्य—  
शिवस्य, नेवानलज्वालयथा—मथनाग्निशिखया, दग्धाय—भस्मीभूताय, मन्मथाय—  
कामाय, मन्मथमन्वेष्टमित्यर्थः, दुःस्थिते—एकस्मानवस्थिते, इतस्ततः भ्रमिन्ते इत्यर्थः,  
यथा,—दग्धेन मग्धेन हंतुना दुःस्थिते—दुःस्थिते, शोकात्ते इत्यर्थः, हरनेवानल-  
ज्वालादग्धमन्मथदुःस्थिते—शिवमथनाग्निशिखाद्भूटकामशोकेन इतस्ततः परिभ्रान्ते  
दुःस्थिते वा ( विष्णु० । ४३ीं तत्पु० श्या तत्पु० वा ), रतिः,—कामपत्नी प्रसिद्धा,  
प्रीतिः,—कामपत्नी, रतेः सपत्नी इति यावत् ( “प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्वरपत्नीमुदोः  
स्त्रियाम्” इति मेदिनी ), ते इव रतिप्रीतौ इव—कामपत्नीद्वयमिव । अमानुषे—मानुष-  
समानमरुद्विते, निर्जने इति यावत् । स्थः,—भववः । [ अय + लट्-अय “असीरज्जोपः”

किमिति वराङ्गनविचरणयोग्यौ चरणौ कण्टकिनीमिमां  
भुवमवतारितौ ? ( न ) चित्रमिदम्, एषा युवयोराननं पतन्ती  
वातोद्धृता धूलिरावयोर्मुखं हतच्छ्वायं कुरुते ; भवत्योरङ्गेऽस्मिन्  
चण्डांशोरुचण्डः किरणः पतन् अस्मान् दहति ; तदात्म-  
वृत्तान्तं ब्रूतम्, आवयोर्हृदयं भवत्यौ एतामवस्थां गते दृष्ट्वा भृशं  
दूयते । अस्मिन् श्वापदावृत्तेऽरण्ये ( प ) वां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नुवः” ।  
इति चण्डसिंहेनोक्ता राज्ञी निःश्वस्य लज्जाशोकाऽऽकुला शनैः  
स्वं वृत्तान्तमवर्णयत् । ततश्चण्डसिंहः ( फ ) निःस्वामिकां तां  
मत्वा, समाश्वास्य च मधुरैर्वाक्यैरनुरञ्जयन् ससुतां स्वीचकार ।

( ६।४।१११ पा० ) इति अक्षरकारलोपः ] । रत्नप्रामादवासाहं—मणिमयसौधाव-  
स्थानयोग्यम् । वरे—श्रेष्ठे, मण्य दिनिबद्धे इत्यर्थः, अङ्गने—चलरं, प्राङ्गणभूमौ इत्यर्थः,  
विचरणयोग्यौ—अभयार्हौ वराङ्गनविचरणयोग्यौ—रत्नकुट्टिमविचरणोचितौ ( विष्ण० ।  
७मौ तरपु० ) । कण्टकाः सन्ति अस्यामिति तां कण्टकिनीं—कण्टकाऽऽकौण्डिन्यर्थः  
( कण्टक + अत्यर्थं इति ) ।

( न ) चित्रम्—आश्चर्यम् । वातोद्धृता—अग्निलोत्थिता । हतच्छ्वायं—  
विगतकान्ति, मलिनम् इत्यर्थः, युवयोर्मुखे धूलिराजः पतति आवयोर्मुखं  
मलिनं भवति इत्येव चित्रं, यतः यत्रैव धूलिपतनरूपं कारणं, तत्रैव मालिन्यरूपस्य  
कार्यस्य औचित्येऽपि तद्विपर्ययात् ; अत्र कार्यकारणयोर्मिन्नदेशित्वात् असङ्गति-  
नामालङ्कारः । युवयोः क्लेशं दृष्ट्वा दुःखेन आवयोर्मुखं मलिनं भवति इति तात्पर्यम् ।  
चण्डांशोः,—सूर्यस्य, उच्यते,—अतिप्रखरः । दहति—सन्नापयति, अवापि पूर्ववत्  
भावालङ्कारो बोद्धव्यः । ब्रूतं—कथयतं ( ब्रू + छोट्-तम् ) । दूयते—तप्यते  
( दिवा० दू + कर्त्तरि लट्-ते ) ।

( प ) वां—युवयोः [ “युग्मदण्डयोः—” ( ८।१।१० पा० ) इति षष्ठोद्विषय-  
विशिष्टस्य युग्मदः वामादेशः ] ।

( फ ) निः,—नास्ति, स्वामी—पतिः वखाः सा तां निःस्वामिकां—स्वामि-  
विरहिताम् [ “इनः स्त्रियाम्” ( ५।४।१५२ पा० ) इति कप् ] । अनुरञ्जयन्—  
प्रीणयन् ( अनु + रञ्ज + णिच् + लट्-यट् ) । स्वीचकार—वाक्येन प्रतिमयादित्यर्थः  
( स्व + चि + क्त + लिट्-चञ् ) ।

सपुत्रीं तां पुत्रः सः अश्वयोरारोप्य (ब) वित्तपपुरीसमृद्धां निजां पुरीं निनाय । साऽपि (भ) जन्मान्तरगतेव अवशा अनाथा कृच्छ्रपतिता अङ्गीचकार, किं करोतु तपस्विनी ? ततस्तस्या राज्ञाः सूक्ष्मपादत्वात् चण्डसिंहसुतः सिंहपराक्रमः राज्ञीं चन्द्रावतीं भार्यां व्यधात्, तत्सुताञ्च लावण्यवतीं राजकन्यां पादयोर्वृहत्त्वात् चण्डसिंहो भार्याञ्चकार ; पूर्वप्रतिज्ञातं हि सत्यं कोऽतिवर्त्तते ? । एवं (म) पादविपर्यासात् तयोः पिता-पुत्रयोः ते दुहितामातरौ भार्ये तदा श्वश्रूसुषे जातौ । कालेन च तयोः ताभ्यां पतिभ्यां द्वयोरेव पुत्रा दुहितरश्च क्रमात् जग्मिरे । इति कथामाख्याय स वेतालः तं नृपं पप्रच्छ, —“राजन् ! अनयोर्मातादुहित्रोस्ताभ्यां पितृभ्यां पितापुत्राभ्यां ये (य) जन्तवो जाताः, ते अन्योऽन्यं के किंमस्वन्वाद्य भवन्ति ? यदि जानन्न ब्रवीषि, तदा पूर्वाक्त एव स शापः स्मरणीयः” ।

( ब ) वित्तं—धनं, पातं—रक्षां इति वित्तपः,—धनाधिपः कुबेरः, तस्य पुरी—अलका, तस्याः समृद्धाम्—अधिकैश्वर्यसम्पन्ना वित्तपपुरीसमृद्धां—कुबेरस्य अलकानगरीतोऽपि सम्पत्कालिनी ( विष्णु० । धूमो तत्पु० ) ।

( भ ) जन्मान्तरगतेव—पुनर्जन्मप्राप्तेव ( २या तत्पु० ), अवशा—अस्वाधीना । कृच्छ्रपतिता—क्षेत्रकरदशायां निपतिता ( ७मी० तत्पु० ), अङ्गीचकार—स्वीचकार, चण्डसिंहस्य वशतामिति शेषः ( अङ्ग + चि + क्त + लिट्-णल् ) । तपस्विनी—अनुकम्पनीया, दुःखिनीति भावः ( “तपस्वी तापसे चानुकम्पे विषु” इति मैत्रिणी ) ।

( म ) पादविपर्यासात्—चरणवैपरीत्यात्, वयोऽधिकाया मातुर्बृहच्चरणलौचिष्येऽपि सूक्ष्मचरणत्वरूपात्, कनिष्ठायाः कन्यायाश्च सूक्ष्मचरणलौचिष्येऽपि बृहच्चरणत्वरूपाश्च विपर्ययादित्यर्थः । श्वश्रूश्च कुषा—बधूश्च, पुत्रवधूर्इत्यर्थः ( “समाः कुषाजनौबध्वः” इत्यमरः ), ते श्वश्रूसुषे—पत्नीजननीपुत्रवध्वौ ( इन्द्र० ) ।

( य ) जन्तवः,—प्राणिनः, पुत्रकन्यादय इत्यर्थः । कः सम्बन्धो येषां ते किं-सम्बन्धाः,—कियत्सम्बन्धविशिष्टा इत्यर्थः ( विष्णु० । वडुनी० ) ।



इति वेतालवचः समाकर्ण्य बहु (२) विमृषन् राजा किमपि वक्तुमशक्नुवन् तूष्णीक एव प्रययौ। ततः स वेतालः तं प्रश्नोत्तरदाने असमर्थं दृष्ट्वा हृदि हसन् समाचिन्तयत्,—“अयं राजा अस्मिन् महाप्रश्ने उत्तरं दातुं न हि शक्नोति, तेन तूष्णीं ब्रजत्येव ; न चायं मां वञ्चयितुं शक्तः, शापस्य प्रभावात्। तत् प्रीतोऽस्मि अस्य महासत्त्वस्य सत्त्वातिरेकेण, तदद्य (ल) तं दुरात्मानं वञ्चयित्वा उपागतां तत्सिद्धिं भाविककल्याणे अस्मिन् राजनि निवेशयामि”। इत्यालोच्य स वेतालस्तं नृपमवदत्,—“राजन्! (व) कृष्णनिशाघोरेऽस्मिन् श्मशाने गतागतैः क्लिष्टस्त्वं सुखीव दृश्यसे, कोऽपि ते विकल्पो न विद्यते, तदाश्चर्येण धैर्येण च ते तुष्टोऽस्मि, त्वमिमं शवं नीत्वा इदानीं ब्रज, अहमतो निर्गच्छामि, इदञ्च तव हितं यत् वदामि, तत् कुरुष्व।

( २ ) विमृषन्—विचारयन् ( वि + मृष + लट् ; शट् )। तूष्णीकः,—तूष्णीं-श्रीलः, मौनावलम्बित्यर्थः [ तूष्णीं + “श्रील को मलोपश्च” ( वा० ) इति कः, सकारलोपश्च। “केशः” ( ७४।१३ पा० ) इति ऋस्त्व भाष्यकारप्रयोगात्, “न कपि” ( ७४।१४ पा० ) इत्यत्र “न” इति योगविभागाद्वा न भवति। “तूष्णीं-श्रीलम् तूष्णीकः” इत्यमरः ]।

( ल ) तं—पूर्वोक्तं चान्तिशीलं योगिनम्। उपागतां—समीपागतां, तस्य—चान्तिशीलस्य, सिद्धिं—योगसफलतां, भावि—भविष्यत्, कल्याणं—मङ्गलं, महासत्त्वतादिति भावः, यस्य तस्मिन् भाविककल्याणे—स्वकीयगुणोत्कर्षात् आचरलभ्येयः सम्पदि इत्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० )।

( व ) कृष्णनिशाघां—कृष्णपक्षीयराक्षी, घोरे—भीषणे ( ७मी तत्प० ), यद्वा,—कृष्णनिशाघा—कृष्णपक्षीयराक्षी उतुगा, घोरे ( ३या तत्प० ) कृष्णनिशाघोरे—अन्धकारराक्षी अन्धकाररात्रिहेतुतया वा अतिभीमदर्शने। विकल्पः,—विविधकल्पनं, विरक्तिभावादिकमिति यावत्, यद्वा,—विकल्पः,—चान्तिः, घोरश्मशाने समागत-त्वात् चित्तभ्रमादिरूप इत्यर्थः ( “विकल्पः पुंसि भ्रातौ च कल्पने” इति मेदिनी )।

(श) यदर्थं भवता एतत् नृकलेवरं नीयते, कुभिन्नुः सः अद्य अस्मिन् मामाह्वय अर्चयिष्यति, त्वाञ्च उपहारीचकीर्षुः 'भूमौ साष्टाङ्गं प्रणामं कुरु' इति वक्ष्यति । महाराज ! स दुरात्मा तावत्त्वया एवं वक्तव्यः, 'नाहं (ष) तथा प्रणामं जानामि, प्राक् त्वं दर्शय, ततोऽहं तथा करिष्यामि" इति । ततो निपत्य भूमौ यावत् स त्वां प्रणामं दर्शयिष्यति, तावत् त्वमसिना तस्य शिरः (स) छिन्द्याः ; ततो विद्याधरैश्वर्यसिद्धिर्या तस्य वाञ्छिता, तां त्वमेव प्राप्स्यसि, अन्यथा तु स भिक्षुस्वामुपहारीकृत्य खेष्टसिद्धिं करिष्यति । एतदर्थं तव एतावान् विलम्बः कृतो मया, तत्ते सिद्धिरस्तु, गच्छेदानीम्" इति उक्त्वा स वेतालः तस्य स्कन्धात् निर्गत्य प्रययौ ।

अथ स नरपतिर्वेतालवचसा तं क्षान्तिशीलं भिक्षं तथा

( श ) यदर्थं—यस्य भिक्षोर्निमित्तम् । अस्मिन्—अत्र । उपहारीचकीर्षुः,—उपायनौकर्तुमिच्छुः, बलिं दातुमिच्छुरित्यर्थः ( उपहारः + चिः + कृ + सन् ) । अष्टाङ्गेन—नात्वाद्यष्टावधवेन सङ्घ वर्त्तते इति साष्टाङ्गम्—अष्टाभिरङ्गैः कृतं, प्रणामं —“जानाम्याञ्च तथा पङ्गां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः”॥ इत्युक्तलक्षणमित्यर्थः ।

( ष ) तथा—तादृशं, साष्टाङ्गमित्यर्थः ।

( स ) छिन्द्याः,—घोटयेः [ रुधा० छिद् + विधिलिङ्-यास् “रुधादिभ्यः श्रम्” ( १।१।७८ पा० ) इति श्रम् ] । विद्यायाः,—गुटिकाग्रनादिविषयिण्याः, धरः,—धारकः ते तेषां विद्याधराणां—देवयोनिविशेषाणां ( विद्याधरोऽसुरोयत्तराद्योग्यैर्विक्रमराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवधोनयः” इत्यमरः ), यत् ऐश्वर्यं—विभूतिः, “अणिमा खणिमा प्राप्तिः प्राक्ताम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” इत्यष्टविधशक्तिविशेषः इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—निष्पत्तिः, प्राप्तिरित्यर्थः, विद्याधरैश्वर्यसिद्धिः,—विद्याधराणां शक्तिविशेषस्य लाभ इत्यर्थः । तस्य—तेनेत्यर्थः [ “तस्य च वर्त्तमाने” ( २।१।६७ पा० ) इति वर्त्तमानविहिततत्प्रत्यय-निष्पन्नस्य ‘वाञ्छिता’ इत्यस्य कर्त्तरि ङ्ङी० ], वाञ्छिता—ईप्सिता [ वाञ्छि + क्तः “मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च” ( १।२।१८८ पा० ) इति वर्त्तमाने क्तः ] ।

(ह) स्वाहिताय समुद्यन्तं विविच्य तत् नृकलेवरं गृहीत्वा  
प्रहृष्टः तत् वटतरुतलं प्रतस्थे ।

### अथ पञ्चविंशकथा ।

ततः स राजा त्रिविक्रमसेनः शवं स्कन्धे वहन् क्षान्ति-  
शीलस्य श्रमणस्य पार्श्वं प्राप, ददर्श च तं (क) मार्गावलोकित-  
मेकं कृष्णपक्षरात्र्यां श्मशानतरुमध्यगम् । स राजा  
(ख) असृग्लिप्तस्थले, गौरिण अस्थिचूर्णेन निर्मिते, विन्यस्तपूर्ण-  
शोणितकुम्भे, महातैलकृतप्रदीपे, कृतानलहोमे, सम्भृतोचित-  
सम्भारे, कृतेश्चैवतपूजने मण्डले समुपविष्टं तमुपागात् ।

( ह ) स्वाहिताय—निजानिष्टसाधनाय, समुद्यन्तं—सम्प्रहरणमित्यर्थः ( सम् +  
उत् + इ + लट् : गृह्, ततो द्वितीयेकवचने नुमागमश्च ) ।

( क ) मार्ग—राज्ञः आगमनपथम्, अवलोकयितुं शीलमस्येति तं मार्गा-  
वलोकितं—राज्ञः प्रत्यागमनप्रतीक्षणपरमित्यर्थः ( ताच्छील्ये णिनिः ) ।

( ख ) असृजा—रक्तेन, लिप्तं—मृष्टं, स्थलं—भूप्रदेशः यत्र तस्मिन्  
असृग्लिप्तस्थले—शोणितदिग्धभूमिके ( विष्णु० । बहुव्री० ), गौरिण—श्वश्रेण ।  
विन्यस्तः,—स्थापितः, पूर्णशोणितः,—रक्तपूर्णः, कुम्भः,—घटी यत्र तस्मिन्  
विन्यस्तपूर्णशोणितकुम्भे—स्थापितरक्तपूर्णघटे (विष्णु० । बहुव्री०), महातैलेन—मनुष्य-  
वसया इत्यर्थः, कृतः,—रचितः, प्रदीपः यत्र तस्मिन् महातैलकृतप्रदीपे—नरसं-  
स्नेहप्रज्वालितदीपे ( विष्णु० । बहुव्री० ), सात्त्विकपूजाविधौ प्रहाराः साधकाः  
गोमथादिलिप्तभूमौ तच्छूलचूर्णपिष्टेन पञ्चवर्णचूर्णेन वा निर्मिते विन्यस्तजलपूर्ण-  
मण्डलघटे कृतादिकृतप्रदीपे मण्डले समुपविश्य स्नेहदेवतं पूजयन्ति, अथ तु  
पैशाचिककर्मणि प्रहारात्वात् तामसपूजाविधौ पूर्वोक्तकर्म मण्डलं बोद्धव्यम् ।  
कृतः अगले होमो यत्र तस्मिन् कृतानलहोमे—हुताग्नौ, सम्भृताः,—सम्यगाहृताः,

भिक्षुश्च तम् (ग) आनीतस्मृतकं नृपं समुत्थाय प्रोवाच,—“राजन् !  
त्वया अन्यदुष्करो महान् अनुग्रहो मे विहितः, त्वादृशाः क्व ?  
क्व च इयं चेष्टा ? क्व च वा ईदृशी देशकालौ ? सत्यमेव त्वां  
कुलभूभुजां मुख्यमाहुः, एवमात्मानपेक्षेण येन परार्थः साध्यते ।  
एतदेव महतां महत्त्वमुच्यते, यत् (घ) प्रतिपन्नादचलनं प्राणा-  
नामत्ययेऽपि” । इति ब्रुवन् स भिक्षुः (ङ) सिद्धार्यमानो  
तस्य स्कन्धात् तं शवमवतारयामास । ततस्तं स्थापयित्वा  
(च) बद्धमाल्यं विधाय तस्य मण्डलस्य अन्तः स्थापयामास ।

उचिताः,—योग्याः, स्वकर्मांसिद्धौ आवश्यकीया इत्यर्थः, सम्भाराः,—द्रव्याणि  
यत् तन्निष् सन्धृतोचितसम्भारे—सङ्गृहीतप्रयोजनौघद्रव्यसमूहे ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।  
मण्डले—चक्रवाले, चक्राक्षाररेखामध्ये इत्यर्थः, देशं वा ( “चक्रवालस्तु मण्डलम्”  
इत्यमरः । “स्यान्मण्डलं हादशराजके च देशे च विभवे च कदम्बके च । कुष्ठ-  
प्रभेदेऽप्यपसूर्य्यकैऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्” इति विश्वः ) ।

( ग ) आनीतः,—उपस्थापितः, स्मृतः,—शवदेहो येन तम् आनीतस्मृतकम्—  
उपस्थापितशवदेहं [ विष्णु० । बह्व्री० । “उरःप्रस्थितभ्यः कप्” ( ५।४।१५१ पा० ) इति  
कप् ] । कुले—सत्कुले, सङ्श्रजता इत्यर्थः, ये भूभुजः,—राजानः तेषां कुलभूभुजां—  
कुलीननृपतीनां ( आकपाधि० ), मुख्यं—येष्टम् । आत्मानि अनपेक्षा—एतत्कर्माकरणे  
मम इष्टः स्यात्, एतत्कर्माकरणे ममानिष्टः स्यादित्यादि विचारराहित्यमित्यर्थः,  
यद्वा,—आत्मानि अनपेक्षा—अयं निजः अयं परः, एतस्य कर्म कर्तव्यमेतस्याकर्तव्य-  
मित्यादि भेदबुद्धिराहित्यमित्यर्थः, यद्वा,—आत्मानि न अपेक्षा—ममत्वबोधः यस्य तेन  
आत्मानपेक्षेण—आत्मनिरपेक्षेण, अगणितनिजजीवनेत्यर्थो वा ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।

( घ ) प्रतिपन्नात्—पङ्कतीकृतात् ( “प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृते-  
ऽपि च” इति मेदिनी ), अचलनम्—अशुचलनम्, अनिहतिरित्यर्थः ।

( ङ ) आत्मानं सिद्धार्यं—कृतकृत्यं, साधितनिजप्रयोजनमित्यर्थः, मन्थते यः  
शः सिद्धार्यमानी—इष्टसिद्धिबोधवानित्यर्थः [ सिद्धार्यं + मन् + “आत्ममाने खच्”  
( ३।१।८३ पा० ) इति चितिः ] ।

( च ) बद्धं,—परिधापितम् इत्यर्थः, माल्यं यस्य यक्षो वा तादृशं बद्धमाल्यं  
—माल्यभूषितमित्यर्थः ( विष्णु० । बह्व्री० ) ।

ततः भस्मालेपितगात्रः केशयज्ञोपवीती ( छ ) प्राहुतप्रेतवसनः ।  
भूत्वा क्षणं ध्याननिभृतं स्थितः । अथ ध्यानबलात्  
तस्मिन् नृकलेवरे प्रविष्टं तं वेतालं स भिक्षुः क्रमेण पूजया-  
मास । प्रथमं तस्मै ( ज ) कपालेन पात्रेण अर्घ्यं, ततः  
सुनिर्मलेनैवदन्तैः पुष्पं, शोणितं सुगन्धिविलेपनं, मानुषनेत्रं  
धूपं, मांसानि च नैवेद्यानि दत्त्वा पूजनं यथाविधि समाप्य  
पार्श्वगं राजानं प्रोवाच,—“राजन् ! इहास्य मन्त्राधिराजस्य  
कृताविर्भावस्य अष्टाभिरङ्कैः निपत्य भूतले प्रणामं कुरु, येन  
अभीष्टसिद्धिं तेऽयं वरप्रदो दास्यति” । श्रुत्वेतत् स्मृतवेताल-

( छ ) प्राहुतम्—आच्छादितम्, अङ्गाङ्गादनीकृतमिति यावत्, प्रेतानां—  
सूतनराणां, वसनं येन तादृशः, यद्वा,—प्राहुतं—प्रावारोक्तम्, उच्यते—यौक्तमित्यर्थः,  
प्रेतवसनं येन तादृशः प्राहुतप्रेतवसनः,—शववस्त्रेणाच्छादितसर्वाङ्ग इत्यर्थः  
( विष्णु० । बहुव्री० ) । ध्यानेन—समाधिना, निभृतं—नीनमिति भावः, ध्याननिभृतं  
—समाधिमग्नमिति भावः ( क्रिया विष्णु० ) ।

( ज ) कपालेन—मानुषशिरोऽस्थौ ( “कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः  
ब्रह्मले त्रजि” इति मेदिनी ), पात्रेण—कपालरूपेण भाजनेन, अर्घ्यं—द्रव्याश्चत्तादि-  
रूपमित्यर्थः, अर्घाये दीयमानं जलमिति वा । नवदन्तैः,—आचरोद्भिन्नदन्तैः,  
बालानां सुशुभेदन्तैरिति भावः, कल्पितमिति शेषः, पुष्पं—नवदन्तरूपं कुसुममिति  
भावः, शोणितं—रक्तरूपमित्यर्थः । मानुषनेत्रं धूपं—नराणां अक्षुभिरिव कल्पितं  
धूपमित्यर्थः, नेत्रस्य तेजोभयत्वादिति भावः ; मांसानि—मांसरूपाणि इत्यर्थः, अत्र  
भूतयोनिविशेषस्य वेतालस्य पूजाकरणात् सूतस्य अङ्गादिकं पूजोपकरणं बोध्यम् ।  
पार्श्वगं—पार्श्वस्थितम् । अस्य—मत्पूजितदेवताविशेषस्येत्यर्थः, मन्त्राणाम् अविराजा—  
अधिष्ठात्री देवता तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्राधिष्ठातृदेवस्य ( समासान् टच् ),  
कृतः आविर्भावः,—अधिष्ठानं, अवयवरीर इति भावः, येन तस्य कृताविर्भावस्य—  
कृताधिष्ठानस्य, यद्वा,—अस्य—अवयवरीरस्येत्यर्थः, मन्त्रेण—मन्त्रबलेन, अधि—अधिकं,  
राजते—शोभते तस्य मन्त्राधिराजस्य—मन्त्रशक्त्या अतिशक्तिसम्पन्नस्येत्यर्थः, कृतः,—  
नया कारित इत्यर्थः ( अन्तर्भूतचिजन्तः ), आविर्भावः,—अधिष्ठानं, देवताविशेषस्येति  
भावः, यत्र तस्य कृताविर्भावस्य—देवताविशेषाधिष्ठितस्येत्यर्थः, अष्टाभिः,—

वचनः स राजा तं भिक्षुमब्रवीत्,—“भगवन् ! नाह तादृशं  
प्रणामं वेद्मि, तत् पूर्वं भवान् प्रदर्शयत्, ततस्तथाऽहं करिष्ये”  
इति । ततः स भिक्षुः यावत् तथा प्रणामं दर्शयितुं भुवि  
प्रतितः, तावत् स राजा खड्गप्रहारेणास्य शिरः  
( भ ) अच्छिनत्, आकर्षञ्चास्य हृत्पद्मं पाटितम् ; ततः  
तत् शिरः तच्च हृत्पद्मं वेतालाय प्रददौ । ततः समन्तात् भूतगणैः  
हृष्टैः साधुवाटे प्रदत्ते स वेतालः परितुष्टस्तस्मात् नृकलेवरात्  
तं नृपमब्रवीत्,—“राजन् ! भिर्जोरस्य यत् विद्याधरन्द्रत्वमोष्ण-  
तमासीत्, तत्तावत् ( ज ) भूमिसाम्राज्यभोगान्ते ते भवि-  
ष्यति” । इत्युक्तवन्तं तं वेतालं स राजा प्रत्यवादीत्,  
—“योगीन्द्र ! त्वञ्चेत् प्रसन्नः, तदा को ( ट ) नाम अभीष्टो वरः  
न सिध्येत् ? तथाऽपि अमोघवचनं त्वाम् इदमभ्यर्थये, एतास्ते  
नानाऽऽख्यानमनोरमाः प्रश्नकथाः चतुर्विंशतिः पञ्चविंशति-

जान्वादिभिरष्टभिः । ते—तृथं [ “तेमथार्थकवचनस्य” ( ८१।२२ पा० ) इति  
चतुर्थ्यकवचनान्तस्य युष्मदः ते आदेशः ] ।

( भ ) अच्छिनत्—अघोटयत्, हिंसाकरोदित्यर्थः ( बधा० छिद + लङ्-ट् ) ।  
हृत्पद्मं—कमलमुकुलाकारं हृदयमित्यर्थः, पाटितं—हिंसाकृतम्, उन्पाटितमित्यर्थो वा  
[ चुरा० पट + णिच् + क्तः “निष्ठायां संटि” ( ६।४।५२ पा० ) इति इटि  
प्ररे षेर्लोपः ] ।

( ज ) भूमौ—पृथिव्यां, यत् साम्राज्यं—सार्वभौमत्वं, तस्य भोगान्ते—  
छपभोगानन्तरं भूमिसाम्राज्यभोगान्ते—पृथ्वीराज्यसम्भोगानन्तरमित्यर्थः ।

( ट ) नाम—सम्भावनायां, मत्वे इत्यर्थः ( अव्य० ) । अभीष्टम्—अव्यर्थं,  
तत्त्वं यस्य तत् अभोघवचनं—सिद्धवाक्यं, वाक्सिद्धमित्यर्थः ( विष्ण० । बहुव्री० ) ।  
अभ्यर्थये—याचे ( अभि + अर्थ + धाये णिच् + लट्-ए ) । नाना—विविधैः,  
आख्यानाः,—इतिवृत्तकथनैः, मनोरमाः,—मनोहराः नानाऽऽख्यानमनोरमाः,—  
विविधोपाख्यानरमणीयाः ( विष्ण० । श्या तत्पु० ) । पञ्चविंशत्या—पञ्चविंशति-  
ब्रह्मापुरिकथा कथया इत्यर्थः, समाप्तिं—सम्पत्तां, गच्छन्तीति तादृशः पञ्चविंशति-

समाप्तिगाः भूतले ख्याताः पूजनीयाश्च भवन्तु” । इति  
 तेन राज्ञाऽर्थितो वेतालः प्रत्यभाषत,—“राजन् ! एवमस्तु,  
 विशेषश्च वच्मि, शृणु, याश्चतुर्विंशतिः पूर्वाः, या च  
 ( ठ ) एषा कामदायिनी, यः अस्याः कथाऽंशमात्रमपि सादरः  
 कथयिष्यति वा श्रोष्यति, स सद्यो मुक्तपापो भविष्यति ; यत्रैषा  
 कथा कीर्तयते, तत्र यच्चराचसडाकिनीवेतालकुम्भाण्डब्रह्म-  
 राक्षसादयो न प्रभविष्यन्ति” इत्युक्त्वा स वेतालस्त्वस्मात् नृकले-  
 वरात् निर्गत्य यथारुचि योगमायया स्वं धाम प्रायात् ।

ततः सर्वदेवगणैः सह महेश्वरः परितुष्टः तत्राऽऽविरभूत्,  
 प्रणतश्च तं नृपम् ( ड ) आदिक्षत्,—“साधु वत्स ! यत् त्वयाऽयं  
 विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः कूटतापसः निहतः ।

समाप्तिगाः,—पञ्चविंशतिसङ्ख्यापूरणार्थम् अन्याध्यायसंयुक्ताः, समाप्तिश्चकपञ्च-  
 विंशतिकथासंयुक्ता इत्यर्थः ।

( ठ ) एषा—एतदध्यायीक्ता, कामदायिनी—अभीष्टसिद्धिकारिणी, राज्ञः  
 सिद्धिभावादध्यायस्यास्य कामदायित्वमवगन्तव्यम् । अस्याः,—वेतालपञ्चविंशतेः ।  
 कुम्भाण्डः,—शिवस्य गणदेवताविशेषः ( “कुम्भाण्डुमायां स्त्री पुंसि कर्कारौ च  
 गणान्तरे । भूणान्तरे” इति मेदिनी ) । प्रभविष्यन्ति—समर्था भविष्यन्ति, अनिष्ट-  
 माचरितुमिति शेषः ( प्र + भू + लृट्-स्यन्ति ) । योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव  
 माया—अचिन्त्यशक्तिः तथा योगमायया—योगबलेनेत्यर्थः । धाम—स्थानं ( “धाम  
 देहे गृहे रश्मी स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति मेदिनी ) ।

( ड ) आदिक्षत्—व्यभिज्ञपदत्वर्थः ( आ + दिक्ष + लङ्-ङ् ) । विद्याधराणां  
 यत् महाचक्रं—महत् राष्ट्रं, विस्तीर्णराज्यमित्यर्थः ( “चक्रः कीदृशं पुमान् क्लीवं ब्रजे  
 केन्द्ररथाङ्गथीः । राष्ट्रे दधान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्त्तेऽपि” इति  
 मेदिनी ), तत्र चक्रवर्तितायाः,—सार्वभौमत्वस्य, विद्याधरराज्ये एकाधिपत्यस्येत्यर्थः  
 ( “चक्रवर्त्ती सार्वभौमः” इत्यमरः ), हठात्—प्रसभात्, बलात्कारादित्यर्थः, तत्र  
 योग्यो न हा इति अविचार्येवेति भावः ( “प्रसभन्तु बलात्कारो हठः” इत्यमरः ),  
 कामुकः,—प्राथ्मिकं विद्याधरमहाचक्रचक्रवर्तिताहठकामुकः,—विद्याधरसाम्राज्य-  
 क्लेशीत्यर्थः ( विष्णु । दृष्टौ तत्पु० ), कूटेन—कैतवेन, कपटेनेत्यर्थः ( “मायागिहल-

त्वं मया ( ढ ) स्वांशतः विक्रमादित्यः सृष्टः स्नेच्छरूपावतीर्ण-  
नामसुराणां शान्तये, उद्दामदुर्वृत्तानां दमनाय च । अतः  
( ण ) सहीपपातालां महीं वशे स्थापयित्वा विद्याधराणामधिराजो  
भविष्यसि ; तत्र च चिरं दिव्यान् भोगान् भुक्त्वा, स्नेच्छया च  
तान् त्यक्त्वा अन्ते ममैव सायुज्यमवाप्स्यसि । एतच्च अपराजितं  
नाम खड्गं ( त ) मत्तो गृह्णाण, अस्यैव प्रसादात् यत् यदुक्तं,  
तत् सर्वं ते सेत्स्यति” इत्युक्त्वा तं खड्गरत्नं तस्मै दत्त्वा, वाक्-  
पुष्पैश्च तेनार्चितः शम्भुः देवैः सह तिरोदधे ।

अथ कथोपमंहारः ।—

अथ सर्वं कार्यं समारं निशाञ्च प्रभातां दृष्ट्वा राजा स्वपुरं

यन्नेष कंतवानृतराशिषु । अथोचने शैलशृङ्गे मोराङ्गे कूटमस्त्रियान्” इत्यमरः ),  
तापमः.—तपस्वी कूटतापसः,—कपटयोगी ( ३५ तत्पु० ) ।

( ढ ) स्वांशतः,—निजांशतः, स्वदेहं विभज्येत्यर्थः । उद्दामाङ्गः,—उच्छृङ्खलाः,  
अव्यया इत्यर्थः । ते च ते दुर्वृत्ताः,—दुराचाराः तेषाम् उद्दामदुर्वृत्तानाम्—उच्छृङ्ख-  
लुःशूलानां, दृष्टानामित्यर्थः ।

( ण ) हीपैः,—जम्बुशालककुशकौचशालीश्लक्ष्मपुष्कराख्यैः सप्तभिः हीपैः, पातालैः,  
—“अतस्तं वितलक्षैव नितलञ्च गभक्षिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त  
कोलितम्” इत्युक्तैः सप्तभिः पातालैश्च, सह विद्यते इति तादृशीं सहीपपातालां—  
सप्तहीपसप्तपातालसहितौ ( विष्णु० । बह्व्री० ) । अधि—अधिकः, राजा अधिराजः,  
—राजश्रेष्ठः, अक्षवर्णीति यावत् ( प्रादिस० ) । सह युनक्ति—युक्तो भवति इति  
मयङ् । तस्य भावः सायुज्यं—साकष्यसालोक्यादिपञ्चविधसुक्तिमध्ये एकत्वरूपं  
सुक्तिभेदमित्यर्थः [ सह + युज् + क्तिप् “सहस्य सः संज्ञायाम्” ( ६।१।७८ पा० )  
इति सहस्य सः, ततः ष्यञ् ] ।

( त ) मत्तः,—मत्तकाशतः ( अश्वत्-शब्दात् पञ्चम्यालसिन् ) । सेत्स्यति—  
सप्यस्यते, सफलौभविष्यतीत्यर्थः ( सिध् + लृट्-स्यति ) । खड्गेषु रत्नं—श्रेष्ठं खड्गरत्नं—  
प्रशस्तांसि ( ७मी तत्पु० । “रत्नं खजातिश्रेष्ठेऽपि मण्यवपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ) ।  
वाचः पुष्पाद्यैव तैः वाक्पुष्पैः,—वचनकुसुमैः, स्तुतिभिरिति भावः । तिरोदधे—  
अन्तर्दधे, अन्तर्हितवानित्यर्थः ( तिरस् + धा + लिट्-ए ) ।



प्रतिष्ठानं प्रविवेश । तत्र ( थ ) प्रकृतिभिर्विहितोत्सवाभि-  
रभ्यर्चितः स्नानदानगिरिशार्ङ्गनगोतवाद्यादिभिः तत् सर्वं  
दिनमनयत् । ततः स्वल्पैरेव दिवसैः भगवतः शङ्करस्य प्रसादात्  
महोपां सपातालां सर्वां महीं ( द ) निष्कण्टकां वर्गोक्त्य  
बुभुजे । अथ महतीं विद्याधरसमृद्धिं सम्प्राप्य चिरं तत्सुखानि  
भक्ष्य ( ध ) भगवत्सायुज्यमन्ते ययौ ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वेतालपञ्चविंशतिः ।

( थ ) प्रकृतिभिः,—असाध्यादिभिः ( “प्रकृतिर्गुणसायं स्यादसाध्यादित्यभावार्थः ।  
योगी लिङ्गं पौरुषगोऽमी” इति मेदिनी ), विहितः,—अनुष्ठितः, उत्सवः,—  
आनन्दजनकव्यापारः याभिः ताभिः विहितोत्सवाभिः,—प्रक्रान्तावविधानन्दमूषक-  
व्यापाराभिः ।

( द ) निष्कण्टकां—छुदशत्रुशून्याम् ।

( ध ) भगवत्सायुज्यं—भगवता—ऐश्वर्यवता शिवेन सह, सायुज्यम्—ऐक्यरूप  
सुक्तिर्मदम् ।

इति वेतालपञ्चविंशतिकथायाः व्याख्या समाप्ता ।





लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय  
*L.B.S. National Academy of Administration, Library*

मुससूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

| दिनांक<br>Date | उधारकर्ता<br>की संख्या<br>Borrower's<br>No. | दनांक<br>Date | उ<br>की संख्या<br>Borrower'<br>No. |
|----------------|---|---------------|------------------------------------|
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |
|                |   |               |                                    |

GLSANS398.204912  
BHA



125448  
LBSNAA

Sang

398.204912

भट्टाचार्य

अवाप्ति सं० ~~14447~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author..... भट्टाचार्य, जीवानन्द लिखासगर

शीर्षक

वेदान्त पञ्चसूत्र

Sang

398.204912 LIBRARY

लाल

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. 125448

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving